

AZ
UTOLSÓ HARMINCZ ÉV
TÖRTÉNETE.

IRTA
CANTU CAESAR.

FOLYTATÁSÚL „VILÁGTÖRTÉNELMÉHEZ”
KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGER,
AZ ÉRSEK LYCEUMI NYOMDÁBAN.
1881.

Olvasók!

Világtörténelmemet 1838-ban kezdettem közzétenni s 1847-ben végeztem azt be, midőn a föld hatalmasaival már éreztethettem „az isteni harag kitörésének közeledtét jelző ama forradalmi fuvalmat, mely a kényurakat hadseregeiknek közepette is rettegésbe ejti.“ Külömbféle olasz utánzásokon kívül, melyekben ítéleteimet is kiforgatták alakjokból, segédkezésem mellett új kiadásokat ért az Turinban, s néhány fordításban is megjelent, milyen a franczia, melyet a Dido-ház ismételve adott ki, s a Garniers testvérek spanyol fordítása; mindig hozzáadásokkal és változtatásokkal, melyek az oly annyira gyorsan forgó viszontagságok és zajos fölfödözések korában mellözhetetlenül szükségesek valának. Ezeket aztán „Storia di cento anni“ feliratú munkámban, a „Collana di Storie e Memorie contemporanee“ köteteiben, melyek szerkesztését én vezettem (Milano 1863—66. 40 köt.), még inkább „Storia degli Italiani“ feliratú művemben (Turin, 1854—57 és 1874—77) s az „Indipendenza Italiana“ krónikás történelmében (Turin, 1872—76) vázoltam.

Köszönetet mondok azoknak, kik, a sokféle fordításokban, szívesek voltak kiegészíteni, vagy folytatni elbeszélésemet; de, legalább ama kevesek közül, kiknek munkáit megszerezhettem, egyiken sem látszik, hogy ismerte későbbi dolgozataimat, egyik sem követte az én módszeremet, mely, míg egyfelől megállapodik a kiválóbb részleteknél, másrészt az általános szempontokhoz is fölemelkedik, s nyomról nyomra követi az emberi tevékenység összes nyilvánulásait, mindig figyelemmel kísérve a haladást, melyet az emberiség, ezen, szerinte, egyetlen nagy család, teszen.

Fahr József, kit tisztelettel említék itten, folytatását helyesebben „Allgemeine Geschichte des neunzehnten Jahr-

nek mostanában szokásos egy-heti élete után feledésbe menve, később jó tanácsokkal szolgálhatnak majd azoknak, kik napfényre akarják hozni az igazságot amaz árnyékból, melyet arra a dicsőítőkké magasztalásai s a kortársak gyalázkodásai, az Arcasok fondorlatai s a Tersitesek gúnyolódásai vetettek.

E munkámban úgyszólván csak tegnapi múltat írok le; a rövidség arra kényszerít, hogy állításokat halmozzak össze bizonyítványok nélkül, és személyes ítéleteket; vajjon oly időben, midőn mindenki mindennel elégedetlen, biztathatom-e magamat azzal, hogy senkit meg nem sérték? A szigorú ítéletet meghajolva fogadom; az igazságtalanság nem igen gyötrelmesen fog érinteni, mert már hozzászoktattak; de oly embert, kinek állandó szokása saját meggyőződéseket szerezni magának, s kinek van bátorsága nyíltan vallani azokat, habár a nap bálványával talán ellentétben állanak is, csak aljasok rágalmazhatnak.

Megdöbbszent tanúi lévén a kemény fenytéseknek, melyeket a Gondviselés népekre és fejedelmekre mér, azon pont felé igyekezünk, hol a köznép öntudata s a gondolkodók észkövetkeztetése összetalálkozik; és oly tárgyakhoz emelkedünk, melyektől a társadalom jóléte függ, milyenek a jog, szabadság, tiszteletreméltóság; és nem irigykedünk senkire, ha csak nem arra, ki követre ama titokzatos szózatot, melynek a sokasághoz csak távoli és elmosódott visszhangja ér el, hozzájut amaz egységhez, mely a könyvnek ép úgy mint az életnek becsét teszi.

Milano 1879. novemb.

AZ UTOLSÓ HARMINCZ ÉV
TÖRTÉNETE.

T a r t a l o m.

	<i>Lap.</i>
I. Mo z g a l m a k. — U j i t á s o k. — F o r r a d a l m a k. (Ujitások. Alkotmányok. Francia forradalom. Francia köztársaság. Bécsi forradalom. Öt napi harcz Milanóban. Nemzeti háboru. Egyesülés. Balesetek. Következmények.)	1
II. A n e m z e t i s é g. — N é m e t e k é s s z l á v o k. (Németország. Törekvések az egységre. Poroszország. Lengyelország. Panslavismus. Frankfurti parlament. Németországi zavarok. Csehország. Magyarorszag. A magyar és a bécsi forradalom. A forradalom utószülöttei.)	20
III. F r a n c z i a o r s z á g. — III. N a p o l e o n. (A demagogia. Állam-csin. Napoleon császár. Politikája.)	42
IV. K r i m i h á b o r u.	51
V. P á r i z s i b é k e. — O l a s z h á b o r u é s e g y s é g. (Párizsi congressus. Piemont Ausztria ellen. Osztrák alkotmány. Piemont állapota. Cavour. Olaszországi nyugalanságok. A nemzeti párt. Orsini. Francia beavatkozás. Magenta. Solferino. Villafranca. Területcsatolások. Nizza és Savoya. A nápolyi király. Marsala. Árulások. Nápoly. Gaëta. Betörés a pápai államba. Húszontalan berzenkedések. Cavour halála. Az elismert olasz királyság. Rendetlenségek. Garibaldi. Mazzini. A szerződés)	55
VI. M e x i k ó i h a d j á r a t. — A u s z t r i a é s P o r o s z o r s z á g. (Miksa. Schleswig-Holstein. Ausztria és Poroszország. Poroszország gyarapodása. Fondorkodás Olaszországgal. Ausztria levérve. Új birodalom.)	86
VII. F r a n c z i a é s P o r o s z o r s z á g. — A c o m m u n i s m u s. (III. Napoleon. Socialismus. Communismus. Háboru Porosz- és Franciaország között. A communisták.	

Francia-köztársaság. Thiers. A helyreállott Franciaország. Poroszország és Németország. Porosz nagyság.) 97

VIII. Vallás-ügyek. — A világi hatalom bukása.

(Vallási hanyatlás. Egyház és állam. Az állam-imádók egyházellenessége. IX. Pius. IX. Pius és Olaszország. Katholikus párt. Római ünnepélyességek, duzzogások és fenyegetések. A széplőtelen fogantatás. Az eretnkségek. A syllabus. Vaticani zsinat. Csalhatatlanság. Betörés Rómába. A garancia-törvény. Külpolitika. A világi uralom megszűnésének eredményei. XIII. Leo. Engesztelhetetlenség.) 115

IX. Nagy-Britannia.

(Brit politika. Irland. Féniek. Emancipatio. Állam-egyház. Angol irodalom) 141

X. Török és Oroszország.

(A társadalom-ellenes islam. A törökök. A törökök és keresztények. Szerbia. Bosznia. Creta. Háború Oroszországgal. A sanstefanoi béke. Cyprus 150

XI. Görögország.

(A Jóni-szigetek.) 165

XII. Egyiptom. — Afrika.

(Egyiptom. A suezi csatorna. A berbér államok. Algir. Fölfedező utazások Afrikában. Barbárság.) 168

XIII. Ázsia.

(China. A Tae-pingek. Európaiak Chinában. Chinai állapotok. Változás a chinai műveltségben. Japán. Cochinchina. Korea. Közép-Azsia. India. Oceania.) 175

XIV. Az amerikai Egyesült-Államok.

(Az Egyesült-Államok növekedése és virágzó állapota. Iskola, tudományok, irodalom. Állami és vallási élet. A mormonok. A rabszolgaság. A secessio-háború. A háború következményei.) 188

XV. Dél-Amerika.

(Brasil. Chile. Equador. Bolivia. Venezuela. Argentina. Nicaragua stb. Peru. Chile. Bolivia. Panama. Mexiko. Uj-Mexiko. San-Domingo. Cuba. Tudományos és irodalmi állapotok Dél-Amerikában.) 202

XVI. Jelenlegi állapot. — Az északi országok.

(a) Oroszország. Lengyelország. A szolgák

felszabadítása. A nihilisták. Orosz irodalom. b) Ausztria. Ausztria-Magyarország. Ausztria és Németország. c) Német-császárság. d) Scandinavia. Dania. Svédország. Norvégország.)	211
XVII. Belgium. — Holland	226
XVIII. Schweiz	229
XIX. Iberiai félsziget. (a) Spanyolország. b) Portugalia.)	231
XX. Olaszország. (Sicilia. Törvény a gyanusak ellen. Mazzini. Félelmek. Zilált állapotok. Haderő. Kíváncos javítások. Communismus. Elért javítások. Olasz eszmény-kép.)	237
XXI. Tudományok és művészetek. (Tudományok. Találmányok és alkalmazások. Szervélet tudomány. Anyag és szellem. Philosophia. Irodalom. A verismus. Színház. Szépművészetek.)	257
XXII. Történelmi tudományok. (Archaeologia. Mythologia. Nyelvtudomány. Politika. Földrajz. Statisztika. Történelmi felébredés. A történetírás kötelességei. Geogonia. A föld kora. A történelemelőtti ember. Történelemelőtti művek. A hypothesisek. Az ember kiválósága. A genesis. A bibliai történet.)	280
XXIII. Politika és morál. (A forradalom. Közmunkák. Erkölestelen tanok. Socialismus. A haladás. Javítások. Kijózanodás. Tényleges állapotok. Egyház és állam; hit és tudomány. A háboru. Köz-jog. Gazdaság. Remények.)	306

I.

Mozgalmak. — Ujitások. — Forradalmak.

Világtörténelmünk bezártával már figyelmeztettük olvasóinkat a mozgalmakra, melyek készülöben valának, s jeleztük azok czéljait, reményeit, aggodalmait, de lehetetlen volt előre látni azt a nagy felforgatást, melyet a hatalmak, a gazdaság, a vélemények és érzelmek körében okoztak; mint szintén azt sem, hogy a szerződések elméletének helyét, melyen 33 év békéje nyugodott, bármilyen volt legyen is ez, egy oly elv fogja vala elfoglalni, mely a közelmúlt harmincz évi korszakot iszonyú háborúkkal és a legélénkebb küzdelmekkel töltötte be. E küzdelmek még korántsem szűntek meg, de már állíthatjuk, hogy a szabadság és az emberi méltóság ha hajótörést szenvedtek, kedvező hullámok segélyével biztosabb partra jutottak; a nemzedékek felébredtek alombokból; sok akadályozó kötelék lehullott; a munka-szorgalom s a külső jólét növekedett; az értelmiség látköre, ugy látszik, tágult; az egyedek nagyobb számmal kaptak meghívást, nem csak hogy a társadalmi lakomában, hanem hogy a közérdekek előmozdításában s az általános javítás munkájában is részt vegyenek.

Olaszországon kezdve, mely gondolatainknak mindig első tárgya vala, megemlítjük, hogy az, ugy a mint az 1815-iki szerződések alakították, hosszas béke ölében nyugodott, kivéve az 1821 és 31-iki mozgalmakat, melyeket az osztrák katonai erő minden fáradság nélkül elnyomott. Ugyanazért Auszriát az egész félsziget kényurául tüntették fel, hol az, miként mondogaták, akadályozta a népeket, hogy megnyerjék, s a fejedelmeket, hogy megadják az alkotmányt, mit akkoriban főfő politikai nyereségnek tartottak.

Igy beszélt a francziásan szabadelvű párt. Ennek oldalán az új guelf alakult, mely, visszaemlékezve a történeti szabadságokra és tisztelvén a pápai tekintélyt, mely a nemzetek között Olaszországnak

adta a primásságot, az olasz államok között szövetséget ohajtott, melyben Ausztriának, ha belép vala, el kellett volna fogadnia annak függetlenségre irányult föltételeit; ha pedig vonakodik vala belépni, maga ellen sorakoztatta volna a nemzet többi részét, melynek irányában Európa s különösen Franciaország rokonérzést táplált.

Újítások.

E szándékok, melyeket Gioberti Vincze és Balbo Caesar lármásan hirdettek, a hatalom hiveinél gúnyra, a szabadelvűeknél szánó mosolyra találtak, midőn IX. Pius megválasztatása (1846 jun. 16) egyszerre csak, úgy látszott, meg fogja vala azokat testesíteni. A részletes amnestia, melyet engedett, nagy kitejedésű engedmények előjútékaúl tünt fel, s némely kormányzati újítások, a miniszterium kinevezése, egy állam-tanács alakítása, valósitani látszottak a reményt amaz engedmények iránt. A polgárok, beleunva a szitkozódásba, elkezdettek tapsolni; általános és lármás csodálkozás zaja töltö be a levegőt, s „Éljen IX. Pius“ lett a divatos jelszó, az minden dicsőítésnek és minden reménynek kivonata: e jelszó Olaszországból elszállott egész Európába, el az Atlanti-tengeren tulra: protestansok, katolikusok, törökök, zsidók ismétlék „Éljen IX. Pius.“ Voltaire fiai egy pápa nevében összepontosítva képzelték maguknak mindazt a jót, a mit csak a népek kívánhatnak, vagy a fejedelmek tehetnek. A francia kamarák megnyitásával Lajos Fülöp nem tévén említést IX. Piusról, e hallgatagságot rossz néven vették tőle, s a felirat helyre akarta ütni a mulasztást: „Miként ön, Felség, mi is reméljük, hogy a polgárosodás és a szabadság végig mennek a haladás útján a nélkül hogy megzavarnák akár a belső rendet, akár az államok függetlenségét és jó összeköttetéseit. Rokonerzéseink és jókívánataink követik a keresztény népeket és uralkodókat, kik egyetértve haladnak ez új úton amaz előrelátó bölcseséggel, melynek a kereszténység magasztos feje oly megindító és nagylelkű példáját adta.“ — A pápa, ki a népszerűség minden másnál esábitóbb erejének nem tudott ellenállni, úgy vélte, szent szándékainak támogatására használhatja azt fel, s Róma valóságos farsangi mulatságok színhelye lett; naponként futtatás, taps, hymnusok, éjizene; örömrivalgás, midőn a pápa mutatta magát, midőn nyaralóba vonult, midőn visszatért: szintígy tapsokat arattak, kik barátjának vagy szolgájának vallották magukat; egy Cicernacechio vendéglős, s más egyéb üzérkedők a népkegygyel.

Mint minden lelkesedésnek, ennek is nehéz lett volna kimutatni okait. A legtöbbeknél az egész csak divat volt; sokaknál meg-

gondolatlan öszinteség; azok, kik észrevették a káprázatot, örömmel várták a dicséreték ezen összeesküvéséből egy mozgalom keletkezését, melyet a pápa neve mérsékeltté s a nép előtt szentté fog vala tenni; mindenekfelett pedig az édes remények egy sugarát látták abban amaz olaszok, kik az újjászületést a szent szabadságtól s az erővel teljes mérséklettől várták inkább mint sem a szónokló haragtól, a széllébbélt rágalomtól s a forradalmi kényuraságtól.

A többi uralkodók érezték a kötelezettséget: javítani alattvalóik állapotán, ha nem is az által, hogy részésítsék őket a hatalomban, legalább úgy, hogy megnemesítsék engedelmességöket; s ez alkalom igen kedvezőnek látszott, mert megszilárdította a fejedelemséget, abból vezetvén le mint forrásból a javításokat. Savoyai Károly Albert, szüksége lévén rá, hogy nemes tettekkel tegye jóvá az első hibás lépéseket, boldogítani igyekezett az ő kedves Piemontját, szaporítván a jótékony és előregondoskodó intézményeket; a fenytető és oktató házakat. Utakat készítetett, melyek roppant költségbe kerültek az annyi hegylánczoktól és folyóktól szeldelt országban; a vaspályákat közpénzen építette, kikerülvén ily módon a piszkos árfolyam-uzsorát; javította a törvénykönyveket, rendbe hozta a hadsereget. Ezen eljárásával sok olasz figyelmét és reményeit maga felé irányozta, kik tudták, hogy házának régi nagyravágyása vala örökösévé lenni Ausztriának Lombardia birtokában s az elsőségben Olaszország földén.

De az évek multak, s az alkalom nem kínálkozott; az ifjak megtanúlták szidalmazni őt az öregek dalaiban; s még inkább, miután elsőszülötte részére Lombardia osztrák alkirályának egyik leányát kérte meg jegyesül. Végre azonban összeütközésbe jött Ausztriával a bor- és só-vámok miatt; s minthogy a haza, ép úgy mint a vallás, nem ismer leróhatatlan bűnöket, az az összeütközés elég volt rá, hogy őt is kardjává idealizálják amaz Olaszországnak, melynek IX. Pius feje vala (1847). Az első tapsok ellenébe szuronyt szegezett; de csakhamar oda vitték azok, hogy némi ujításokat engedett (oktob. 30), mire a tapsok megkétszereződtek, jöllehet amaz ujítások csak közigazgatásiak voltak.

A toscanai nagyherczeg kormánya alatt szelid volt a parancszó, készséges az engedelmesség, de semmi hajlam a javításokhoz, miniszterének jelszava érvényesülvén, mely szerint a világ magától forog. Mindazáltal IX. Pius ujításainak első hírére a nagyherczeg ugyanolyanokat engedett (jul. 24).

Olaszország, azt hívén, hogy a fejedelmek, egyetértésben a

népekkel, szép csendesen utnak indították a boldogságfelé, ördögtől megszállottként tombolt és lakmározott: a tüntetések és diadalmene-tek, melyeket mindenki megnyerhetett, ha rokonérzetes szavakkal ke-reste, összehozták a szétágazó véleményeket; vakmerő kezdeményezők s némely alkalmazkodó öregek víz- és szappan-habverésben fáradoz-tak, hogy buborékokat fujjanak abból. Ezen üzelem figyelmessé tette Ausztriát, mely ellen a gyűlölet minden pohárköszöntőnek, minden beszédnek és újság-cikknek köteles tárgya s az olasz lyrikának talán egyetlen közös érzelme vala.

Jól látta ezt Metternich, s a barátságos udvarokhoz egy e-m-l é k i r a t o t intézett (aug. 2), melyben általános forradalmat he-lyezett kilátásba, s kérte azokat, fogjanak kezét az első szikrák el-fojtására; megkísérlette elidegeníteni a népeket a pápától, úgy mu-tatván, mintha egyetértene az ővele; s minthogy a rendőri ravaszság nem érte célját, Ferrara elfoglalásával rá akart ijesztetni; de a pápa tiltakozása, mely, mint valódi jogra támaszkodó minden szilárd szó, hatásos volt, visszavonulásra kényszerítette és meggyőzte őt arról, hogy a nyers erő uralma véget ért. (1847).

De csakhamar lábrakapott a piacok és kávéházak uralma, bi-torolva a nép szent nevét; a divatos tapsok mellett az átkozódás is divatba jött, s többé nem csupán a közös ellenség, hanem saját hon-belieink ellen is; nem magasztalták többé IX. Piust, Károly Alber-tet, Leopoldot mint ujítókat, s Giobertit és másokat mint legolaszab-bakat (italianissimi), a hogy a superlativusok ama korában mondani szokták, — a nélkül hogy átkokat nem szórtak volna a vérengző nápo-lyi királyra és a jezsuitákra, s a napisajtó vitatásai dühös kiáltozá-sokban és csődülésekben folytatódtak. Károly-Albert, ki határozottan biztosította a jezsuitákat minden bántalmazás ellen, másnap már kénytelen volt megengedni kiűzetésöket; ugyanő, ki fölöslegesnek nyilvánítá a nemzetőrséget egy jó hadsereggel rendelkező országban, nem akadályozhatta annak fölfegyverzését. Rómában, mert úgy lát-szott, mintha IX. Pius ujításai nem tartottak volna lépést a vágyak-kal, élete ellen irányuló összeesküvést kürtöltek, s ennek következté-ben a nép felfegyverezését ohajtották, hogy védelmezzék őt; az öröm-ujjongás látványa után a félelem látványa kellett (1847 febr.). A pápa rendeletet bocsátott ki (1847 jul. 16), hogy eloszlassa a mes-terkélt félelmeket, s haladott az ujítások útján; Piemonttal és Tosca-nával vámszövetség iránt egyezkedett (novemb. 5.), mely a politikai szövetséghez is utat készített volna; de bármennyire tetszett is neki ama példátlan népszerűség, a túláradó mozgalom már megfélemlítette

öt. De azok, kik biztatták magukat, hogy IX. Pius áldásaiból ágyútölteléknek fognak csinálni, nem ütődtek meg nyilatkozatain, mert, úgy mondták, csak áldozatok azok, melyeket a pápa a külső hatalmak követeléseinek hozott.

Alkotmányok.

S íme, Két-Sicilia királya, a sziget erős mozgalma s a főváros tüntetése után, és ellenére az északi hatalmak tiltakozásainak, most már nem csupán újításokat, hanem alkotmányt és teljes amnestiát engedett (1848 jan. 27.) Nevét, melyet addig csak átkozva említettek, most már oly hangon magasztalták, hogy a fejedelmek kikerülhetetlenül szükségesnek látták követni őt. Károly Albert, miután előbb meggyőnt és áldozott, alkotmányt ígért, melyet Statutum névvel palástolt. A toscanai nagyherczeg utána ment. Ugyanúgy tett a luccai herczeg, ki, meghalálozván Mária Lujza (1847 oktob. 5) örökös lett a pármai herczegségben.

Valamennyi alkotmány a francziát utánozta: két kamara, felelős miniszterek, senatorok királyi választás útján, képviselő-választók census szerint, sajtó- és kérelmezés-szabadság: csupán Róma tartotta meg mintegy harmadik kamarául a bibornoki Consistoriumot, mely titkosan döntsön a parlament határozatai fölött; s magának tartotta az fenn a kánonokat és az egyházi fegyelmet érdeklő ügyeket.

A tömeg most már örömtől részegült; míg azok, kik nem akarnak a tömeghez tartozni, szabadságról vitatkoztak; összehasonlították az alkotmányokat; nyíltan hirdették a vágyakat, melyeket addig elfojtva tartottak; új minisztereket kértek és kaptak, többé nem a fejedelem kedve, hanem a polgárok bizalma szerint valókat, s pindari énekekben zengtek a népek és fejedelmek, az erő és a gondolat isteni összhangjáról a szabadság és függetlenség kivívásában.

Francia forradalom.

De amaz örvendetes kiindulást megzavarta Franciaországnak egy új forradalma. Lajos Fülöpnek, kit 1830-ban mintegy gátul emeltek a trónra a köztársaság ellen, sikerült visszatartani azt 18 éven át, mialatt behegesztette a sebeket, melyeket minden forradalom ütni szokott; rendbe hozta a pénzügyeket, új életet öntött a kereskedésbe, helyreállította a tekintélyt, gyarapította az anyagi jólétet, kedvezvén az iparos aristokracziának, mely a patricziusi helyét foglalta el: felbátorította az irodalmat, művészeteket, tudományokat, annyira, hogy hatalommá tette azokat; egyszersmind megőrizte a békét a legégetőbb háború-alkalmak között; megújította a

tengerészetet, nagy szabadságot engedett a vitatkozásnak, irásnak, az alkotmányos rendeknek.

Mindazáltal kormánya az évek folytával nem szilárdult meg, mint olyan, melynek a forradalmon kívül egyéb létjoga, alapja nem volt; miért is a kik abban állást nem találtak, egy másiknak létrehozásában fáradoztak, s az ennek örökségéből kitagadottak ismét egy harmadikat fognának vala sürgetni. Kénytelen lévén minden részről hivekre vadászni, hizelegnie kellett a magán érdekeknek, s alkalmazkodva tétovázni, a helyett hogy ellenállva előre tört volna.

Thiers az ő világos átlátszó okadatolásával, Lamartine az ő lángelméjével, Louis Blanc az ő szépen színezett leírásával isteníteni akarták az erőt, akár ragyogó legyen az Napoleonnal, akár vérengző Robespierrel és Marat-val. Lamennais az ő hatalmas logikáját és hasonlíthatatlan stílusát arra használta fel, hogy lerontsa ama tekintélyt, melyre előbb a társadalom és az ismeretek épületét fektette. Hugo Viktor nyíltan vallotta, hogy „a költő hihet az Istenben vagy istenekben, Platóban, Sátánban vagy semmiben.” A szószéken gúnyt űztek mindenkől mi pozitív, s a papokat a társadalom és az erkölcs démonai gyanánt tüntetvén fel, ismét lánggra lobbantották a régi gyűlölködést a pápa és övéi ellen. Még többen, a képzelődésre fektetve önző számításait, táplálták a kéjbajhászatot, dédelgetve a mértéktelen vágyat a gazdagság és élvezetek után, s e világba helyezvén a paradicsomot, kizárásával az önmehtagadás eszméjének. A regények, melyeket, hogy az általános lelki csömör közepett olvasókra találjanak, a napilapok tárcza-rovatában szétdarabolva közöltek, naponként elvitték a méregszemet a családokhoz, a munkás műhelyekbe, a vidékre; hizelegtek a dobzódó bujaságnak, szépen ki-festve az undokságokat; a proletárok haragjának, túlozva az élvezők romlottságát; a nemi ösztönöknek, úgy tüntetvén fel a nőt mint a ki nem képes ellenállni a kísértésnek; az embereknek, kiket csupán érdek vagy szenvedély vezet működésökben. Ideálijokat a természet vagy a társadalom kinövéseiben keresték; a szűzies sziveket ocsmányságokba avatták be, melyek nem ismerése a jó erkölcsök védő őre, ismerése a bűn csávája. Ily módon az írók romlott természete megfertőzte a nép egészséges hajlamait; és hízeltett annak, anyagi vágyakat táplálva; magasztalva Desmoulint, Dantont s az irigység és gyilkosság egyéb hőseit; gúnyt űzve a papokból; túladva a vigasztaló reményeken, és elzárva a lelkeket a halhatatlanságra való vágyódástól.

Ez üzelmeknek következménye a köznépnél átkozódás lett és

lázás türelmetlenséggel várása egy kitörésnek, melynek folytán a szűkölködők foglalnak el a birtokosok helyét, kik bitorolták a közös örökséget; s mindenki nagyobb részt nyerne, nem az észből és az erkölcsből, hanem az élvezetekből.

Ez erkölcstelenség miatt aztán kizárélagosan a kormányt tették felelőssé, s a támadásra okokat keresett abban az ellenzék úgy a kamarákban mint a lapokban, melyek vezetőkül szolgáltak a forradalmi villanyosságának. Mintha az izgás-mozgás haladás volna, derűre-borúra változtatták a miniszteriumot, s mindig panaszkodtak, hogy az utódok rosszabbak az elődöknél; miért is Thiers, 1840-ben belépván a miniszteriumba, felkiáltott: „Ugyanazon dallamot zengjük majd, de jobban fogjuk azt zengeni.“

Francozia köztársaság

Az utolsó miniszterium élén a történetíró Guizot állott, ki sokkal hajthatatlanabb ember volt mintsem a viszketeges szenvedélyek akarták volna, és romlatlanabb versenytársainál. Ő nem fogadta el a taglalók tulzásait s nem volt kedvére az ember istenítése; makacsúl igyekezett megőrizni a békét, s mint eszközt arra megszilárdítani az új uralkodóházat: hű volt a királyhoz, de alkotmányosan s a kamara többségére támaszkodva működött. Boszantó volt, hogy egy miniszterium öt éven át tartotta legyen fel magát oly országban, mely borzad az állandóságtól, s oly alkotmány mellett, melyben a királynak sem akarata sem rendszere, hanem a közvélemény fuvalma szerint kell változtatnia miniszteriumát; miért is mindenféle fogásokhoz folyamodtak, hogy megbuktathassák. Olaszország módjára az erjesztő anyagot lakomákkal gyarapították (1848), hol a kölesönös közeledés és a borok neki melegítették a socialismust hirdető beszédek; az ott rögtönzött pohárköszöntők az ujságokban is világot láttak s az országot a törvényestől elűtő képből és kifejezéssel tüntették fel. Párizsban százezer terítékű lakoma lévén készülöben, a kormány ellenszegült; s ez jelül szolgált a felkelésre fegyveres kézzel és torlaszokkal. Már öldöklésre is kerülvén a dolog, Lajos Fülöp el lévén határozva egy cseppet sem ontani a vérből, hogy magát fenntartsa, lemond s a polgári felkelés zúgó moraja között menekül; egy maroknyi tömeg betör a parlamentbe ordítva a köztársaságot, s míg kint egymást ölik, rabolnak, pusztítanak, hogy részletes újításokat nyerjenek, felhangzik a szó, hogy nem kell többé király! (febr. 24). Az ujdonság annál inkább tetszik, minél kevésbé várták; kikiáltják a köztársaságot s egy ideiglenes kormányt. A jelene-

tek ugyanazok valának, melyeket a nagyon is gyakori forradalmakban mindig ismétlődni látunk.

A régi intézmények tehát romba dőltek, az újak pedig még nem jöttek működésbe, s így Párizsban egy haragos és romlott népesség tartotta a kényúri pálezat. Ha tehát a világ mint közeledő bajnalhasadtára felvidült a köztársaság szóra, csakhamar megütődött, midőn látta, hogy az emberi méltóság ujjaszülőjéből a társadalom felforgatójává változott az át; s attól félt, hogy az általános engesztelődés rendszere helyett vihar fog abból keletkezni, úgy Franciaországra mint Európa többi részére nézve. Valóban megújúlván az 1830-iki forradalom eredményei, egy ország sem maradt érintetlenül ama lökéstől, s míg előbb általános volt a vágy: kivívni vagy valósítani az alkotmányos kormányformát, — most már általános lett az egyetértés annak leverésére; a forradalom védekezőből támadóvá lett, annál inkább, mert ep annyi mértékletlenséget tapasztalt elnyomásában, a mennyi képtelenséget vezetésében.

A francia köztársaság vajjon hogyan fogja vala fel politikai kötelességeit? Lamartine, ki első fogadta el a köztársaság kikiáltását, s költői szavával mások tapsát is megnyerte annak, csakhamar a nép dühének látta magát kitéve, s ő hősies rettenthetlenséggel szállott azzal szembe; fáradhatlan volt a szónoklásban, a válaszolásban, a fogadásban, a vér- és lopás-düh elfojtásában; különben pedig mindenkihez alkalmazkodott. és hízelgett, miként minden új hatalom; nem lévén egyéb eszméje az ellenzésén kívül, hiányzott benne a képesség a dolgok új rendjét hozni létre. Tudatván Európával a változást, mely Franciaország kormány-formájában történt, kijelentette (1848. marc. 2), hogy eltérőleg a 92-iktől, a köztársaság semmiféle kormányt nem fenyeget; nagyon jól tudja az, mily veszedelmes a háború a szabadságra; az 1815-iki szerződéseket nem létezőkül tekinti, de tiszteletben tartja az azokban megállapított területi határokat; ha mégis valamely elnyomott nemzetiség öntudatra ébredne, ha Olaszország független államait ellenség szállná meg, vagy akadályozná azok belső átalakulását, Franciaország védelmökre fogna kelni a törvényes törekvéseknek.

Egy nagy nemzethez nem méltó eme kétértelműségek csalódásba ejtették az olaszokat, kik azt hitték, elérkezett az óhajtván várt szabadságok érés-ideje. Ama férfias és erővel teljes nyugtalanság, melyet egy nép érez, midőn a szabadság betér hozzá, míg Olaszország egyéb részeiben az uralkodókat jutalmazó tapsokban nyilvánult, Lombard-Velenczében, az idegen hatalom tartományában, az

elégedetlenség zúgó morájában tört magának utat. A közigazgatási reformoknak, melyekhez a szomszédok csak most jutottak, hálá az ős helyhatósági hagyománynak már rég óta birtokában volt ez ország; mindazonáltal forrongásba jött, mert egy igen határozott czél lebegett szemei előtt, tudniillik kivívása a nemzetiségnek, mely nélkül hogy a szabadság szilárd, a méltóság hatalmas, a fejlődés teljes legyen, nem látszik lehetségesnek.

Mialatt az alkirály csalárd ígéretekkel altatta a törvényes úton kérelmezőket, a császárt azon nyilatkozatra bírta, hogy nem hajlandó engedményeket tenni, hogy hadseregére bizza magát; majd gyanús polgárokat fogtak el (1848); mely eljárásával a hatalom csak felbőszítette, de meg nem félemlítette a népet, mely az erőszaknak a hallgatagság és önmegettagadás fenyegetését szegezte ellen, s melynél még a vigadás is fenyegető arcot öltött. S azt mondák, hogy a forradalom már elő volt készítve, de a gyújtó szikra váratlanul onnan jött, honnan azt legkevésbé várták volna.

Bécsi forradalom.

Ausztria, hűn ragaszkodva a patriarchalis kényuralomhoz, nyílt és engesztelhetetlen ellenségként viselte magát a szabadelvű követelésekkel szemben. Eredetre, műveltségre, hagyományokra nézve különböző népségek keveréke lévén, hogyan juthatott volna amaz egységhez, mely más államok erejét teszi? Mintegy tizennyolcz állammal lévén határos, külső összeköttetéseinek természetesen igen bonyolultaknak kell lenniök, s nagy hadseregre van szüksége. Sok német, cseh, galicziai tartományban még a védőuri joghatóság állott fenn, azonkívül hogy Magyarországon és Erdélyben külön intézmények voltak érvényben; s ámbár ez utóbb említett országok nem adóztak a közkinestárba, a jövedelmek, melyek I. Ferencz trónraléptével 198 milliót tettek, halálával 302 millióra emelkedtek. Utolsó szerzeményei kiterjesztették határait a tenger felé, de hosszas szövetsége Angliával azt okozza, hogy nem bátorkodik előre törni egy oly téren, melyre emez feltékeny: a velencei hírneves hajókészítő telep (arsenal) szármalmas tétlenségbe süllyedt; egy nagyszerű hadi arsenál, melyet a polai jeles kikötőben szándékoztak építeni, nem jött létre: Cattaro és Ragusa elbuktak a dédelgetett Trieszt mellett. A vármokot védő rendszert módosították, mérsékelvén az árszabást; mindenfelé hasznos, ha épen nem fényűző épületek emelkedtek, s a kormány beleegyezett a javításokba, föltéve, hogy tőle származzanak azok. Egyértelműnek vette a kormányzást és a nyomást; fizetes szerint osztályozta az embereket, vámszedőkre, hivatalviselőkre, kémekre

és katonákra vitte vissza a kormányt. I. Ferencz, II. József kormányzati központosítása után epedve, inkább csak ohajtotta mint megkísértette egyöntetűvé tenni a sok különbözőséget; s csupán arra szorítkozva, hogy fenntartsa a meglevőket, bármint haladt is a világ, ő szilárdul állott; a mi máskor jó volt, annak jónak kellett lennie; a népeknek el kellett magukkal bitetniök, hogy a császár javokat akarja s engedniök neki, hogy eszközölje azt. Ez egyszerű politikával kormányzott ő egész 1835-ig, mindig visszautasítva a kérelmezőket; pedig, főleg Magyarország mindinkább hangosabban nyilvánítá ohaját függetlenebb élet után; s az osztrák tartományok is, melyek országgyűlést szoktak tartani ¹⁾, mind inkább sürgetően követeltek nyilvánosságot és nagyobb részt saját érdekeik megvitatásában. A császárnak tehát a hadseregre kelle támaszkodnia. Különben mindenért miniszterét, Metternich herceget okozták, ki könnyed és általános tehetségű ember volt, de a politikában a bevégzett dolgokhoz ragaszkodott, s hiányzott nála a bátorság a kezdeményezéshez, még ha ura szabad kezet engedett volna is neki arra.

I. Ferenczet I. Ferdinand követte a trónon, ki jó volt és semmi egyéb: de Bécs városa, melyről azt hitték, hogy elanyagiasodott az élvezetekben, s hogy szolgamódjára ragaszkodik az uralkodóbázhoz, mely azt egy nagy birodalom fejévé tette, megunta a miniszter me-rev kényuraságát, ki ügyes és erős államférfi névre tett szert az által, hogy minden mozgalmat visszautasított. Némi udvari eselszövény és kabinet-i nagyravágyás kedvezett a szabadelvű óhajoknak, melyeket a németországi tollharczok Ausztria (1848) ellen már fellelegítették, a francia forradalom pedig forrásba hozott. Épen együtt lévén Alsó-Ausztria rendei, a politikai és iparos társadalom némely kérvényeket nyújt be azokhoz. Csehország és Galiczia már követeket küldöttek, hogy sajtó-, oktatás- és másféle szabadságokat kérjenek. A magyar Kossuth egy kiáltványa, melyben azt kívánta, hogy a birodalom átalakuljon, s önkormányzatot engedve a nemzetiségeknek,

¹⁾ Felső és Alsó-Ausztriában, Stájerországban, Karinthiában, Csehországban, Morvaországban, Galicziában és Lodomeriában országgyűléseket tartottak, melyek négy rendből állottak: a papságból, nemesekből, lovagokból (Ritterstand) és polgárokból, mely utóbbiak képviselői a királyi városok elöljárói valának. Tirolban 1816. márcz. 24 után a rendek, egyenlő számmal beosztva, jogosítva voltak felterjesztéseket tenni a császárhoz az ország nevében, de törvényhozó szavazatuk nem volt, s az adóügyekhez sem szólhattak. Sileziában a rendeket hercegek, urak (Standsherren) és lovagok (Ritterschaft) képezték, kik közvetlen a császártól függtek.

szövetségbe kösse össze azokat, határozottabb czélt tűzött a követelések elé. A tanulók lelkesülve a bajorországiak példáján, zajongani kezdenek: a bécsi nép, mintegy felrázva álmából, mely miatt szegyenkezett, felemeli hatalmas szavát, a csekély helyőrség ellenében váratlan bátorságot tanusít, s megnyeri, hogy Metternichnek mennie kell, a szabadelvű Pillersdorf foglalván el helyét. Az egész birodalom részére szabad sajtó, nemzet-őrség; egy általános birodalmi gyűlésnek kell vala végeznie az alkotmányozó munkát.

Öt napi harc Milánóban.

A táviró megvitte Lombardiába ezen bécsi engedményeket; s ezek elűtö dallama az előbbi napok fenyegető és visszautasító hangjától mutatta, hogy Ausztria az engedmény kecsgetető mázával kendőzte azt, mi kikerülhetetlen szükségesség vala; s minthogy a jóhiszeműségre, úgy tartották, nem lehetett számítani, önerejökre támaszkodva kellett magukat biztosítaniok. Az örvendezés dühbe megy át: a remény egész a függetlenségig emelkedik; s feltűzvé a három szint kiáltozzák: Eljen IX. Pius — Halál a németekre! (1848 márcz. 18). Nagylelkű hévtől részegen, mindent a vakmerőség kockájára téve, a milánóiak emlékezetes harczot kezdenek, melyben torlaszokkal és kevés vadász-fegyverrel öt napon át tartották magukat fegyelmezett csapatokkal szemközt. Sem a fegyverek, melyeknek a hír suttogása szerint készletheben kellett volna lenniök, sem a száműzöttek vagy a piemontiak és a vidékiek, kik azt mondogták, hogy csak egy jelre várnak, nem jelentkeztek: de az ellenség sem volt készen a védelemre; s a lövő szerek szűkvolta, a forradalom valószínű terjeszkedése, s a bizonytalanság az iránt mi történt Bécsben, visszavonulásra birták Radetzky tábornagyot. Milano tehát szabad volt; Como, Brescia, Bergamo, Lodi, Cremona, Pavia kiűzték vagy elfogták a helyőrségeket, mindenütt kerülve a haszontalan vérontást, s csupán a felszabadulás örömeivel tiltakozva az idegen uralom ellen.

Az ígért szabadságok tudomásra hozása hasonló eredményt szült Velenczében is, hol a vezénylő Zichy megadta magát, azon feltétel alatt, hogy csapatával elvonulhasson, ott hagyva a pénztárt, a fegyvereket, az olasz katonákat. A szárazföldi városok nem késnek követni a példát.

Nemzeti háború.

Piemontban a milánói forradalomnak a szomszédság és a nemzetiség forró érdeklődésével vették hírét, s minthogy minden remény élén az olaszság eszméje állott, fegyver után kiáltoztak, hogy bizto-

sítsák azt. Nem ez volt-e Károly-Albert rég óta táplált vágya? De a magasztalt katonai rendszer képtelennek bizonyult a csapatokat békeállapotból rögtönösen tettelegesen hadi lábra állítani; úgy hogy alig lehetett volna 12 vagy 15 ezer embert ellenség ele vinni. Hogy mennyire meglazultak az osztrák birodalom kötelékei, nem tudták; Olaszország többi részében, mely a fegyverviseléstől el volt szokva, nem sokat lehetett bizni; Franciaország segélyétől borzongtak, mert veszedelmes lehetett az a fejedelemségre: Anglia kijelentette, hogy Lombardiát ugyanazon szerződések biztosították Ausztriának, melyek Genuát Piemont részére; s hogy egyiknek bolygatása a másikat is veszélyeztethetné.

A lombard felkelés hírére háborudüh fogja el az ifjúságot: de a király és a miniszterek tudják, hogy kisiklik a hatalom annak kezéből, ki hallgat az utcái csődülők szavára. Mindazáltal hallván, hogy Milanó maga erejéből felszabadította magát, s hogy a német csapatok megtörve és rendet bontva futásban vannak, Károly-Albert kardját dobja a miniszterek mérőserpenyőjébe; kijelenti, hogy saját fiaival áll a hadsereg élére, testvéri segélyt vive Lombardiának, a testvérek. Jutalomról ne legyen szó; csak a háboru bevégeztével dőljön el a szép tartomány ügye.

A többi olasz kormányok visszhangot adnak ama harez-kiáltásra. Szent az egyetértés fejedelmek és népek között, melyek hosszas szenvedésektől edzetten a csaták férfias öröme után sovárognak. Olaszország tehát nem mások győzelmeinek emlékjele, hanem saját fiainak karja által megváltott föld lesz majd ezután.

Azonban a győzelem kevésbbé volt könnyű mint a diadal. A futó ellenséget egy maroknyi lombard ifju követte nyomban, buzgó és értelmes bátorsággal; de a vidék népe nem engedett a városok lökésének, s így Radetzky, meg sem támadva, eljuthatott a Mincióhoz, s a Peschiera, Mantua, Legnago, Verona által képezett félelmetes várnégyszegben lehetséges volt neki új bátorságot önteni katonáiba, segéd-csapatokat várni be s előkészíteni magát a csorba kiköszörülésére. A készületlen piemonti hadsereg későn érkezett, s az Adige mentében 36 olasz mérföldnyi vonalon nyulva el, hadállásokért folytatott lassu háborut kezdett, melyben a hadászati képtelenség haszontalanná tette a vitézséget, mely mindig kitűnően nyilvánult, valahányszor szuronyra került a dolog. Irigykedés, ármány, félelmek elhomályosították ama tűnékeny rózsapírt, mely minden forradalom hajnalát ki szokja színeezni. Hogy az ellenállásnak s a rendelkezéseknek központjuk legyen, a milánói ideiglenes kormány igyekezett le-

győzni a fellékenykedéseket s rábírní a tartományokat, hogy minde-
nik egy-egy követet küldjön melléje. De mig indítványt tenni min-
denki képesnek hitte magát, az elhatározás felelősségét senki sem
akarta magára vállalni; a nép csak immel-ámmal engedelmeskedett
a kormánynak, melyet mint megvetésre méltót festettek előtte; a
katonaságban több volt a párt- mint a testületi-szellemből, s a test-
vériséget hirdető kiáltványok és dalok közepett senki sem bízott
senkiben.

Velenceze, mely szabályszerű fegyverletétel útján szabadult fel,
s melynek csak emlékeihez kelle visszatérnie, Szent-Márk köztársasá-
ságát kiáltotta ki (1848), s a szárazföldi városok csatlakoztak hozzá.
Lombardiára nézve is nem a köztársaság napjai voltak-e a szép törté-
neti idők? S most ez a kormányalak a kezdeményező Francia-
országból nem fog-e elterjedni egész Európában? nem fogná-e az
eltávolítani úgy a régi fejedelmek féltékenykedéseit, mint az újak
nagyralátó vágyait?

Egyesülés.

Azonban, legfőbb czélnak a felszabadulást tartván, a Giovi-
ne Italia köztársasági felekezete kötelezte magát, már a felkelés
előtt, elfődni zászlaját, hogy ne háborgassa az újító fejedelmek ál-
mait. De, jöllehet a piemonti király s az ideiglenes kormány ismét-
elve kijelentették, hogy a kormányformáról csak az ügy győztével
leszen szó, hangot változtattak, s Piemonttal egyesülésre sürgették
az országot.

A szavazó lajstromok útján kért közvetetlen egyesülés csak-
ugyan keresztül ment. De ez összeolvadás, mely egyelőre csupán a
győzelem föltételéhez volt kötve, s melynek az összes erőket egy
közös célra kellett volna összehoznia, az ellenség javára szétforgá-
csolta azokat.

Ez alkudozások közepett az olasz állapotok komolyan rosszabbra
fordultak. A milanói győzelem hírére az egész félszigetet szabadság-
és remény-mámor fogta el. A fellázadt Modenából és Parmából el-
távoztak a herezegek, helyettest hagyva maguk után, ki Statutumot
adna, s ideiglenes kormányok alakultak ott, melyek csakhamar szin-
tén az egyesülést kívánták Piemonttal. A nagyherezeg kénytelen
volt letenni az osztrák ezimeket, s minisztereket fogadni el, kikhez
nem nagy kedvet érzett; mert már tulmenvén a mozgalom, nem
voltak többé az emberek hajlandók a fejedelmek vezető szalagján
jární, sőt inkább ellenök fordultak. A pápára is minisztereket, had-
vezéreket és háborút tukmáltak, mely ellen Németország, szakadással

is fenyegetőzve, tiltakozott. IX. Pius az ő kedves és tekintélyes szavával áldást adott az olasz reményekre; egy, igen kegyében álló Monsignorét küldött képviselőül az olasz táborba, csapatait piemonti vezérek alá rendelte s meghagyta, hogy egyetértésbe lépjenek Károly-Alberttel; a fejedelmeket sürgette, hogy követeket küldjenek Rómába egy politikai szövetség létrehozása végett. A kosmopolita consistoriumtól környezett védtelen pap úgy látván, hogy veszélyben forog az Istentől reá bízott hajó, minden közösséget megtagadott a forradalmakkal; ő csak azt tette, mondá, mit a hatalmak már előbb sugalltak VII. Piusnak és XVI. Gergelynek, s mit ő a népekre nézve hasznosnak tartott; fájjalja, hogy ezek nem tudtak megmaradni a hűség, engedelmesség, egyetértés korlátai között; nem neki kell betudni az olasz forradalmi rángatózásokat; hiszen ő irtózott a háborútól s visszantaszította azokat, kik egy olasz köztársaságról beszéltek, melyben a pápa foglalná el az első helyet¹⁾.

Róma, mely azon föltétel alatt engedelmeskedett a pápának, hogy a pápa engedelmeskedjék neki, felforrott a szavakra; és szitkozódván, a mint ott már szitkozódni szokás, fenyegetőzött, hogy vérbe fojtja a gyűlölt papi uralmat (máj. 1); s így a népies erő cserben hagyta a pápaságot ép akkor, midőn annyira szükséges lett volna, hogy támogassa és előretolja azt.

S a bizalmatlanság ördöge már megszállotta a lelkeket; Piemontot azzal gyanusították, hogy dynastikus üzletet akar csinálni az olasz ügyből; a nápolyi királyságnak, mely Ancona elfoglalásával biztosítani akarta magát, terjeszkedési czélzatokat tulajdonítottak; a római kormányt gyanusították, hogy szándéka visszaszerezni a Polesinét s egyéb régi jogokat Parmához és Modenához; gyanusították a főpapot, kit a pápa a császárhoz küldött követül; gyanusították a hajóhadat, melyet Ferdinand király küldött az Adriai-tengerre erősítésül a szárd flotta mellé, s melyre a siciliiaiak áthaladtában lövöldöztek; gyanusították a római miniszteriumot, midőn az összes pápai haderőt Károly-Albertre bízta, s a kormányi tevékenység ingatlansága mellett mindinkább nekihevíült a felforgató tevékenység a kö-

¹⁾ „Nevünket az egész földön áldották az első békés szókért, melyek ajkunkról elreppentek, bizonyára nem tehetik vala azt, ha a háboru hangjait hallattuk volna. . . . Csak az egység a fejedelmek között, a jó összhang a félsziget népei között szerezhetik meg az ohajtott boldogságot. Ez egyetértés kívánja, hogy egyenlően átölleljük Olaszország összes fejedelmeit, mert ez atyai ölelésből születetik amaz összhang, mely a közöbajok teljesüléséhez vezet.“ *Válasz a képviselők feliratára.*

rökben, a hírlapokban, a kávéházakban. A római új miniszterium, melynek élén a böleselkedő Mamiani állott, csakhamar kijelentette, hogy IX. Pius imádkozik, áld, kegyelmez, de az ügyeket a képviselőgyűlekezetre hagyja; a mi annyit tett, mint megfosztani őt minden világi hatalomtól.

Balesetek.

A nápolyi királyságban hanyatthomlok rohantak örvény felé a dolgok. Sicília mindig idegenkedést tanúsított Nápoly irányában, panaszkodva, hogy háttérbe szorítja s attól félve, hogy magába fogja olvasztani; a nép, az aristokraczia, s az írók, legnagyobb részt idegenekül tekintették a nápolyiakat. Ennek következtében nyugtalan elégtelenség s olykor lázongások keletkeztek, különösen 1837-ben a cholera alkalmából. Most (jan. 9), megelőzve a lombardiai mozgalmakat, előbb Messina, azután Palermo kelt fel; s győzelmet aratván a torlaszokon, és felfegyverezvén a fegyvertársulatokat, Sicília részére külön kormányt, s az 1812-iki alkotmányt követelték. A király beleegyezett (jan. 18); de a siciliiaiak nem akarták ajándékkép kapni azt, mit már fegyveres erővel kivívtak. A nápolyi szabadelvűek, megnyervén a közben az alkotmányt, elégedetteknek látszottak; de Sicília tiltakozott, ragaszkodva az ő 12-iki külön alkotmányához; s habár a király elfogadta az erre vonatkozólag eléje terjesztett javaslatot, a Bourbonokat trónvesztetteknek nyilvánította. Mikor az összes haderőre szükség lett volna az Adige mellett, a nápolyi király kénytelen volt csapatainak egy részét a szigetiek megfékezésére fordítani. A többit Lombardiába küldötte.

Midőn a Statutum életbe léptetése végett összehívták Nápolyba a kamarákat, az előzetes ülésben néhány képviselő azzal áll elő, hogy a kamaráknak alkotmányozóknak nem alkotmányozottaknak kell lenniök; a bent folyt vita künn visszhangokat kelt, csöndülés támad, a lazzaronik a király pártjára állanak: gyűjtogatnak, öldökölnek. A szuronyok és börtön lecsillapították a forradalmat; s minthogy minden élő létezőnek első ösztöne fenntartani magát, a király visszahívta hadseregét, mely már a Poig hatolt előre. Az olasz függetlenség tehát ily módon elesett e másik jól rendezett hadseregtől.

Károly-Albertnek azzal hizelegtek, hogy Olaszország királyává kiáltották ki, s következésképen a fejedelmek úgy vélekedtek, hogy őket most már nem a nemzeti ügy érdekében vezetik csatára, hanem csupán azért, hogy egyetlen ember kezébe tegyék le kormánypálczájokat; s ismét föléledt a megrögzött olasz szeszély, mely-

nél fogva inkább akarnak mindnyújan szolgák lenni, mintsem hogy a mieink közül egyet kiemelkedni lássanak.

S a király, ki, a szabályszerű hadászathoz ragaszkodva, visszatartotta a népies forradalom hathatós szövetségét, s ki, az olasz megváltás hőse ohajtván lenni, nem engedett kihúzni más kardot, mely a nem királyi háborúban alkalmasabb lett volna, már úgy érezte, hogy reszket kezében a magáé; a katonák hősiessége semmire sem mehetett a természet és a művészet erőssége ellenében: az élelmi szerek helytelen kezelése éhséget okozott a bőség közepett; a keresztesek (a mint elég furesán elnevezték magukat) csapatai jó akaratot tanúsítottak a stelvio-, tonale-, curtatone-i összeütközésekben, de nem egységes működést, fegyelmet és kitartást, melyek szükségesek a győzelemhez. Ausztria csakhamar felülkerekedhetett: egy új hadsereg, mely a Karni-Alpeseken át vette útját, visszafoglalja a velencei területet (ápril. és máj); Radetzky, veronai hadállásából kivonulván, áttöri a gyenge királyi hadsereget, s a megvert királynak fegyverszünetet enged, azon föltétel alatt, hogy az összes erősségeket odahagyja s az Adda mögé vonúljon vissza. A felbomlott hadsereg Milanóhoz érkezik, melyet rögtön elhagy s a Ticinon túlra hátul; s így az egész Lombard-Velence ismét osztrák kézre került, kivéve Velence városát.

A németek megállapodtak a Ticinonál, de a rokonság ürügye alatt bementek a hercezségekbe; és be Romagnába, a mikor is IX. Pius újabb ünnepélyes tiltakozására azt felelték, hogy nem ellene, hanem azon bandák ellen visznek hadat, melyek az ő akaratára ellenére ellenségesen szálltak velök szembe. Olaszország tehát ismét az osztrákok dajkáló karjai közé jutott.

Római köztársaság.

A balesetek közepett keserűség szállotta meg a lelkeket, elhamarkodás kapott lábra a tanácskozásban. Pellegrino Rossi, Carrarából, 1815 óta menekült, jó hírnévre tett szert, együttesen művelvén a nemzetgazdasági tudományokat a jogiakkal; Schweiz részére alkotmányt állított össze; Franciaországban az alkotmányos jog tanítója és pair lett: midőn IX. Pius kitzte a haladás zászlaját, Lajos Fülöp megbizta őt, hogy vezesse a pápa lépteit, mint olyan, ki gyakorlott e téren, s mint a ki menekült lévén bizalmat fogna kelteni a szabadelvűeknél. A pápa annyira bizott benne, hogy, a dolgok roszra fordultával, saját miniszteriuma élére hívta őt meg. Felvállalván a terhes hivatalt, törekvése vala: lábra állítani a pénzügyeket, előmozdítani a közmunkákat, alapokat vetni a statisztikai tudományak, létre-

hozni az olasz szövetséget „melynek IX. Pius önkényes kezdeményezője és fáradhatatlan előmozdítója vala“ s akkőzben elnyomni a pia-czon zavargó zenebonákat ép úgy mint a palotákban szőtt alattomos visszahatást. Eljárásában határozottságot fejtett ki, s ellen tudott állani, a mi oly ritka. Miért is gyűlölték őt és áldozatul jelölték ki a csőceselék dűhének, melynek szüksége van rá, hogy látványosan gyű-löljön, miután megszűnt látványosan szeretni. Megnyilnak a kama-rák (nov. 15), de Rossit útjában odafelé meggyilkolják, s az újjáal-kotó pápa helyett most egy orgyilkosság ül diadalt, mely gyilkosság nem csak Rómában, hanem Olaszország sok más helyén is magasz-talókra talált.

Ama merényszűlte zavar s az olasz alkotmányozó-gyűlés kikiál-tása között magát a pápát is megtámadják palotájában. Látván, hogy elhagyta őt a csőceselék, melyet ő népnek hitt, a fejedelmek karjai közé veti magát s a nápolyi királyságba menekül. Az alkotmányo-zó-gyűlés trónvesztettnek nyilvánítja a pápát (1848 decz. 13), köztár-saságinak a kormányt, nemzeti javaknak az egyháziakat. Mazzinit, ki a római köztársaságba költözött át, Armellinivel és Saffival együtt triumvirnek kiáltották ki. (1849 febr. 9).

Következmények.

A nagyherczeg, minthogy nem volt ereje ellenállni, s mert nem akart indító-okot szolgáltatni visszahatásokra, szintén elhagyta országát, s a kamara ideiglenes kormányt választott, mely az alatt-valókat feloldozta a hűségeskű alól (febr. 7).

A pápa bukása úgy tűnt fel mint egy felvonása a nagy európai összeesküvésnek ¹⁾, melynek czélja vala felforgatni minden rendet, megszüntetni minden engedelmességet; Francia- és Spanyolország vissza akarták helyezni a szent-atyát trónjára; Olaszország sorsa fö-lött tehát ismét idegen tanács és idegen karok fognak vala döntenii.

Egy párt, mely Piemontban — demokratának nevezte magát s zajosan vitatta egy új, nagy, rögtöni háború szükséges voltát, Gio-bertit ültette a miniszteri székre (1848 dec. 16), de mivel ő úgy vélekedett, hogy, az idegen beavatkozás meggátlása czéljából, jó lenne olasz csapatokat küldeni közép- Olaszországba a rend helyreállítása vé-gett, elvesztette a népkegyét, s kénytelen volt letenni tárczáját. Chiodo, ki őt felváltotta, mindenekelőtt háborút ígért Ausztria ellen; s nem

¹⁾ Megerősítette e véleményt azon körülmény, hogy ugyanaz nap Párizs, Bécs, Berlin, Krakó is felkeltek. Szintűgy a milánói forradalommal egyidejűleg Stockholm, Berlinben, Münchenben s Németország egyéb tartományaiban is za-varok törtek ki.

tekintve, készen vannak-e vagy sem, felmondották a fegyverszünetet (1849. márcz. 13.). A Monte-Cenisiotól Siracusaig ismét vérmes reményektől dobogtak a szívek, miként egy évvel előbb; de mielőtt a segély-csapatok megérkeztek, vagy csak fel is készülhettek volna, egyetlen csata a novarai síkságon elégséges volt arra, hogy teljes diadalt adjon az osztrákoknak. Károly Albert, megtört hadseregét látva, leköszön, Európa végső határaitra menekül, s rövid idő alatt Oportóban meghal szívfájdalmában és emlékeinek súlya alatt.

Fiának, Viktor-Emánuelnek,[†] ki 70 milliót vásárolta meg a békét, jutott a feladat: (1849) behegeszteni az ország sebeit, megszüldíteni intézményeit. Lombard-Velenceze a katonai önkény marta-léka lett. Kilépvé a közösségből Piemonttal, egyedül Velenceze városa határozta el magát elenállni minden áron, sz. Márk nevében s az ügyvéd Manin vezetése alatt; s habár a szárd hajóhad és a testvéri segély-csapatok elhagyták, s Ausztria mindinkább szorosan körülrzárolta, ama végszükségben egymagának volt bátorsága alkudozni a Lombard-Velenczének ígért alkotmányos szabadalmak fölött; midőn az utolsó darab kenyere is elfogyott, megadta magát (aug. 22.).

A köztársaságiakat Olaszország egyéb részeiből Róma fogadta be, míg a trónjoktól megfosztott fejedelmek Nápolyba menekültek. Innen hatalmas hadat indítottak útnak (ápril.) Sicília leverése végett; s a börtönök, perbefogások és kivégzések csakugyan megfékeztek azt ép úgy mint a száraz földet. A kamarákat, melyek Nápolyban július 1-én nyitlak meg, csakhamar feloszlatták, a személyes kormányrendszerhez térvén vissza.

A florencziek, felkelvén egy livornói banda ellen, s gyilkolásokkal állván boszút a gyilkosságokért, melyek a szelid Toscanát oly nagy mértékben megfertőztették, visszahelyezték a nagyhercezet. Szerencsésebb a többi fejedelmeknél, mert saját alattvalói helyezték őt vissza (apr. 11.); bevonulásakor zajos sőt lelkesült fogadtatásban részesült; emlékül érmet veretett Becsület és Hűség felirattal, hogy megajándékozza azzal visszahelyezőit és a helyhatóságot (jul. 28.): de meghajlott az osztrák követelések előtt, jól tudván, hogy amazurak csak azért hívták őt vissza, mert a belső zűrzavar s a novarai csatavesztés kényszerítette őket arra, s mert látták, hogy elmaradhatatlan a német betörés. Megszülvén tehát minden bizalom közte és visszahelyezői között, egyedül a németekre hagyta magát, mitsem bízva a népben. Az 1850. ápril. 22-iki szerződés a nagyhercezségnek császári csapatok által határozatlan tartamú megszállását kö-

tötte ki; az alkotmányos kiváltságokat bizonytalan időre felfüggesztetteknek nyilvánította.

A francziák Civitavecchiában partra szállottak (1849 apr. 25), s kijelentvén, hogy vissza akarják állítani a pápai kormányt a visszaélések nélkül, melyek már előbb megszűntek, megrohanják Rómát, bámúlva, hogy az olaszok olaszletökre még védik is magukat. Rendes csapatok és tapasztalt vezérek nélkül, a rögtönzött hősök drágán szereztették meg a francziákkal az örök várost, mely csak huszonhat napi rendes ostrom után adta fel magát. A pápa jó későn tér vissza; az ország telve romokkal; merész fegyveres bandák ütik fel fejöket; minden engedelmesség feledésbe ment; ismétlődnek a politikai gyilkosságok; butaság és düh, compromittáló csodákban és meg-megújuló lázongásokban együtt nyilvánul; a lelki tekintély belevonva a gyűlöletbe, melylyel a világi hatalom iránt viseltettek.

Tehát mindenfelé ujitások, forradalom, fejtelenség, visszahatas: a népek eszelősködései után következtek a fejedelmek eszelősködései, kik, nem akarván vagy nem lévén képesek összeegyeztetni az alárendeltséget a szabadsággal, a rendet a haladással, a követelések túlságosságát ürügyül használták fel, hogy megtagadják azt is, a mi igazságos és a mi meg volt ígérve. Felakadt tehát minden kezdeményezés; a helyesen gondolkodó és jó akaratú emberek mérsékelt tevékenysége megszűnt; s a haladás ügye egy szűk eszű és kevésbé hatásos ellenzékre maradt, mely a szenvedéseket sem eltávolítani nem tudja, sem elviselni nem akarja.

Végre is azonban ez volt az első eset, hogy a fölkelt Olaszország igazi háborút merészelt folytatni Ausztria ellen. Nemcsak fegyelmezett csapatok, hanem a fegyverforgatásban járatan ifjúság, békés népségek, nyílt városok, Milano, Velence, Vicenza, Treviso, Brescia, Bologna, Ancona, Livorno, Róma is szembeszálltak a hadseregekkel nem csupán egy percznyi felhevülés rohamában, hanem az oly nehéz kitarással, s még azután is, hogy elvesztették a győzelem reményét.

A sajnálatraméltó egyenetlenségek között közös volt a nemzetiség szükségének érzete, mely eleintén zokogásban, azután örömjongásban, végre tiltakozásokban nyilvánult.

II.

A nemzetiség. — Németek és szlávok.

Mellözve az egyedek és nemzetek szenvedéseit, a 48-iki forradalom emlékezetes marad, mert a költött törvényesség, a hagyományok, a nemzetközi jog elvének helyébe a nemzetiség elvét állította, ennek megfelelően s nem a szerződések szerint, akarván felosztani a területeket. Többé nem az államot, hanem a nemzetet kell az emberi csoportosítások jogi alapjául venni: s a nemzetközi jog főfő célja az legyen, hogy biztosítsa minden egyes nemzetiség tekintélyét és függetlenségét, és kezeskedjék a nemzetiségek egymás mellett való fenállásáért, mely valamennyinek jogi egyenlőségére és függetlenségére legyen alapítva.

E szót, miként mindazokat, melyek egy egész rendszert akarnak kifejezni, különbféleken értelmezik; ki az eredetre, ki a nyelvre, ki a földrajzi folytonosságra, ki a történetre akarja azt alkalmazni; némelyek elsőseget adnak a nemzetek szabad társulásának közös életre kiszabott területen, közös szokásokkal, intézményekkel, műveltséggel. Ez mutatja, mennyire nélkülözi a tudományos alapot, s hogy nem organikus magva az a népek jogi életének, sem nem kútforrása a közjogoknak és köteleességeknek. A szerint a mint akarjuk be lehet bizonyítani, hogy Nizza és Savoya olasz vagy francia voltak; s hogy Elsass és Lotharingia francia vagy német. Európában talán egyetlen nemzet sincs, mely keveretlen vérral dicsekedhetnék, s melynél e megkülönböztető bélyegek valamelyikét egészben véve feltekinthetnők; és mennyire nem látjuk azoknak még csak nyomát sem, ha Ázsiát és Amerikát vesszük szemügyre: a diadalmaskodó nemzetiségek mellett voltak küzdő nemzetiségek, miként Magyarország, Örményország, Epirus: és szenvedő nemzetiségek, milyenek Olaszország, Lengyelország s a török tartományok. És aztán ez elv érvényesülésével elmosódik a teremő-lélek cselekvése s az egyedi kezdeményezés a történet legnagyobbszerű eseményeiben, és ki lesz küszöbölve az, mi az idő- és helyi esetlegességekből önkényt fejlődött, vagy mit a szabadon határozó akarat hozott ki. Az embert nem szabad megcsonkítani azért, hogy a tiszta okoskodás formájába beröszkolhassuk; egyik szót a képzelem érti meg, a másikat a szív, a harmadikat a fő, s az emberi képességek összege szükséges az egyetemesnek felfogásához.

Amaz elv hívei szerint tehát minden egyes népnek rendeltetése (de ki szabta eléje e rendeltetést? és miként? ez az, mit nem

tudunk) valamely részleges tisztet tölteni be, ilyen vagy amolyan oldalról világítani meg az igazságot, vagy annak egy részét, saját irodalmat, saját nyelvet használván e végre; s így minden nemzetiség tulajdon útján jut el az egyetemes tökéletesedés nagy céljához.

Ez mégis a nemzetiség ezen, inkább erzelgős és akademikus mint jogi fogalma volt az, mely a legközelebbi harmincz év alatt megváltoztatta Európa arczatát, s éppen most is mozgalmakat idéz elő a keleti határokon.

Németország.

Nagyban érezték annak hatását északi Európában.

A Római-szent-birodalom a közép-korban létesítette az egyház és állam egységét, oly módon, hogy megőrizte azt, mi Európa népénél közös volt található: Istent, hitet, törvényt, egyházjogot, latin nyelvet: s a kölesönös érintkezés déli Európával, ha egyrészt összeközléseket szült, másrészt tevékeny és erővel teljes életet táplált.

E politikai-vallásos bélyeg elmosódott a Vallásujítás idején s a harmincz-éves háború alatt, melyek által észak, lerázván magáról a dél mérséklő kötelékeit, fejedelmi beavatkozásoknak lett kitéve, melyek azt lealacsonyították. A westphaliai béke újra gyúrta Németországot; sok egyházi, választás alá eső fejedelemséget örökössé tett, másokat megnagyobbított, és mindennekfelett elkülönözte a katolikusokat a protestansoktól. Az előbbieket feje a császár vala. Mint-hogy ez szokás szerint az osztrák házból került ki, a birodalom és a császár eltérő érdekek befolyása alatt állottak, s így bent féltékeny vetélytársak valának; kifelé pedig minden egyes állam függetlenül működött, annyira, hogy béke és háború felett határozhatott, szövetségeket köthetett; némely fejedelem erősebb volt, mint az egész birodalom együtt véve; a szövetséges hadsereg csekély, nem egyöntetű, gyakorlatlan; a központi hatalom és tekintély annyira lankadt vala, hogy külön szövetségek jöttek létre, mint p. o. régente a svéd, a Hansa, a schmalkaldi, s később azok, melyeket az északi-háború idején, továbbá XIV. Lajos ellenében és a spanyol örökösödési küzdelmek alkalmából kötöttek. A császár nem bocsáthatott ki általános érvényű állam-ügyiratokat, s midőn VI. Károly császár halálával a korona egy perczre a bajor házba került, a birodalmi levéltárat az osztrákkal oly annyira összekeverve találták, hogy nem volt mód benne szétválasztani azokat.

Németország tehát, névleges függésben egy családtól, fejedelmecskék között feldarabolva, megfélelvezve a régi szövetségről s azon időről, midőn a keresztény műveltség élén vezérül járt elül, idegekkel frigyessülve, hazafias érzület nélkül tespedett Európa közepett,

mely a német névvel a lustaság és jószívű durvaság eszméit kötötte össze.

Napoleon önkényesen fosztogatta a fejedelmeket, s birodalmi javakkal kárpótolta azokat: a honnan új igazságtalanságok, erőszak, rablások s ama kárhozatos inger, melynél fogva mindenki a szövetség rovására akart emelkedni. Az 1815-iki békekötés alkalmával igen jól lábra lehetett volna állítani a német nemzetiséget, de annyi erőszakoskodások és az után, hogy 350 német-állam közül csupán 38 élte túl társait, tiszteletet negédeztek a törvényesség (legitimitas) és a hagyományok irányában; úgy hogy a Szövetségbe csak a régi császári területeket foglalták be, kizárván az ujonnan csatoltakat, például azokat, melyeket Poroszországnak és Ausztriának biztosítottak. A napoleoni kényuralom példái a fejedelmeket elszoktatták a népies szabadságoktól; az apró uralkodók gyanus szemmel nézték az igazgató hatalmat, s a birodalmi gyűlés valóban kénybírájokká tette magát, minek folytán meglazultak a Szövetség kötelekei, bár mily jól voltak legyen körülírva annak szabályai s meghatározva a gyakorlat. Zűrzavaros sokféleség a törvényekben, szabályrendeletekben, szokás-jogokban; sok helyt még mindig fennállott a földesúri joghatóság, a nemesi telkek kiváltsága, a hűbériség; egyenetlenek valának az adók és vámok, melyektől néhol, mint például Mecklenburgban és Hannoverben, a nemesek és a papság mentek maradtak.

Törekvések az egységre.

Poroszország, nem rokon alkotórészekkel és mesterkélt határokkal, fejébe vette, hogy neki rendeltetése egységesíteni Németországot, s ebben ő ama nyíltsággal járt el, mely magukat a hibákat is diadal alkalmává változtatja át; s a német emlékek és remények központjává tette magát. Egyetemein az értelmiségek virágát gyűjtötte össze; egyetlen asztal köré akarván csoportosítani a különböző protestans felekezeteket, a közigazgatási mindenhatóságot egész a lelkiismeretekig kiterjesztette; a vám-szövetséggel Németország legnagyobb részét összefűzte, hol hasonlíthatatlan vásárok, gyárak, könyvnyomtató intézetek, egyetemek hozták össze azokat, kiket a politika elválasztott.

Akközben forrongtak az elmék, s ama német bölcsélet, mely egyedül a tiszta észre támaszkodva, isteniti az embert. hajlandókká tette a szellemeket megvetni minden hagyományt, hogy tisztán észbeli eszmék alapján építsék újra a társadalmi intézményeket. A demokratikus szellemet, mely ama bölcseletből szülemlett, mindinkább nekitüzelték a tanuló egyletek az egyetemeken, a titkos társulatok, s

az iratok, melyek lerontották a tekintélyt, ostromozva a fejedelmeket. kik gyengék az erősekkel szemközt, és kényurak a népek ellenében. A vallási viszályok, melyektől egy hitetlen és positiv században nem igen tartottak a királyok, váratlan elevenséggel kelték új életre; de ha némelyek őszinte meggyőződésből s az egyéni vizsgálódás jogával élve küzdöttek e téren, legtöbben, a vallás leple alatt, polgári szabadságokért és törvényes intézményekért léptek ki a síkra, vagy pedig a rationalismust alkalmazták az ember és a társadalom életbevágó feladatainak megoldásában.

Saint-Simon és Fourier Franciaországból különböző módon a társadalmat felforgató tétéleket bocsátottak világgá; Leroux Péter folytatta amaz apostolságot. Újabban Herzen így kiáltott fel: „Mi nem építeni, hanem rombolni akarunk; éljen a rombolás, éljen a zűrzavar, éljen a halál.“ — Bakunine († 1876) pedig, kiszabadulva Siberia bányaiból, „Le kell rontani minden újkori intézményt: egyházat, államot, tisztségeket, bankot, egyetemet, közigazgatást, hadsereget, rendőrséget: le mindez erősségeket, melyeket a kiváltság emelt a proletárság ellen.“ Proudhon és Feuerbach a fejtelenséget hirdették; Louis Blanc pedig valósította azt, midőn megteremtette a munkásokból állott kormánybizottságot a munkások részére.

Miért is sokan forradalmat helyeztek kilátásba, mely fel fogná forgatni nem csak a vallást, hanem az erkölcsöket is; egy új harmincz-éves háborút, melyet fegyverrel vívnának, miután két évtizeden keresztül a szószékeken, a sajtóban, dalokban készítették azt elő; s mely mellett a francia forradalom csak pásztorjáték lenne, miként Heine mondotta, ki Párizsból szította a tüzet.

Az új iskolával, mely tisztán észbeli elméletektől buzgott s a népfenség elvén nyugodott, ellentétben állott a történeti iskola, mely megvetve a fecsegő kamarákat s az akademikus képviselőket, elsőbbséget adott a tartományi rendeknek, melyek az ős német jogból s a középkor főúri, polgári és egyházi kiváltságaiból származtak, s ugyanazért nem ingatag véleményeket, hanem positiv szabadságokat képviseltek; s melyek újból rendezve egyedül lennének képesek megakadályozni a közigazgatási és katonai önkényt s a nemzetiség elpusztítását. Az új iskola nézeteiben még kevésbé osztozhatott Ausztria, mely, országokból álló birodalom, különböző időben s különböző föltételek mellett alávett nemzetek szövetsége lévén, a legellentétesebb különbségeket tüntette fel a törzsek között, melyek nagy részt történeti alkotmányoknak örvendettek. A vám-szövetségbe nem léphetett az be magyar és olasz birtokaival, ezek nélkül pe-

dig nem akart belépni. A nemzetiségi eszme hívei oda törekedtek, hogy elszakítsák a szlávokat a németektől, s az Ausztria irányában ellenséges iratok özöne egy összeesküvést árult el, melyben a szabadelvűek cselekvő személyekül szerették magukat feltüntetni, holott pedig csak bábok valának.

Poroszország

A szabadelvűek Ausztriát, vagy annak miniszteriumát, minden törvényes haladás ijesztőjének tartván, Poroszországhoz csatlakoztak, vagy azért, mert úgy hitték, hogy el van határozva velök menni, vagy, mert kényszeríteni akarták azt ezen negédelt ragaszkodással. A porosz nagyravágyás, mely I. Ferencz halála után kevésbé rejtőzködött, megzavarta amaz összhangot Ausztriával, melyet a Szent-szövetség hozott létre. Míg Ausztria, a Józseffőle aprócseprű féltékenységek pólyájába burkolva, nem tudott nyíltan a katolikuskok élére állani, s a másodrendű bajor hatalomnak engedte át a primáságot, Poroszország az összes protestansokat egyetlen hitvallásban igyekezett összehozni a kölni székesegyház körül. Ausztria népességét sokféle nyelvű alattvalók teszik, melyek között a szlávok túlsúlyban vannak a németek felett; Poroszország, melynek alattvalói közül alig egy hatod rész nem német, hízelt a gondolkodó észnek, kegyekben részesítette a tudósokat; kis államokkal lévén határos, elég ügyes volt megnyerni azokat magának, s másra hárítani saját szigorának gyűlöletes voltát. Ausztria, megcsökönyszerűsödve a patriarchalis rendszerben, rejtegette még a jót is, a mit eszközölt; Poroszország kikürtölte azt a hir-név osztogatói által. Virágzó anyagi helyzetben lévén nem annyira nagy bevételek folytán, mint inkább a vámokon és a hadseregben történt megtakarítások által, egyetemekre kitűnő embereket hívott meg, s a királyok tanácsába is bevitte azokat; a Lippe közvetítésével az Emset összekötötte a Rajnával s következésképp a Fekete-tengerrel; siettetta a birtokok és elsőszülöttségi javak kibonyolítását az eddigi nyűgökhől; a parasztok felszabadítása, melyet Stein és Hardenberg terve szerint vittek keresztül, szaporította a tevékeny polgárok számát. Szükségét érezték az államok jó rendezésének, mely polgári politikai testté fűzné össze azt, mi csak tartományok halmaza vala; de a király soha sem akarta beváltani az 1813-iki ígéreteket, melyek alkotmányt helyeztek kilátásba; csupán tartományi gyűléseket engedett meg, hol képviselve lennének a különböző rendek és polgári testületek, tanácsadási joggal az adók körül; de a nélkül, hogy javaslatokat tennének a kormánynak; sőt a király azért is megharagudott, mert a rajnai tarto-

mányok azt kérték, hogy továbbra is fennmaradjanak az esküdszékek, miként a francia uralom alatt. IV. Friderik Vilmost koronázásakor a tartományok követei emlékeztették atyja ígéreteire s értésére adták a vágyat, mely egyforma alkotmányra irányult; s ő csupán azt engedte meg, hogy a rendek közlétehelessék vitáikat, mely uton kifejezhették ohajaikat s biztosítókat kérhettek. Azonkívül szabad lett a közlekedés Róma és a papság között, s méltányos a közhivatalok megosztása, nem zárva ki a katolikusokat vagy az izraelitákat; végre oda jutottak, hogy össze kellett hívni a mindig ígért és mindig elodázott általános országgyűlést. A király, ki tanulni szerető, lelkiismeretes ember s a történeti iskola hive vala, a gyűlés megnyitásakor tiltakozott az írott alkotmányok ellen; inkább — mondá — az ország előzményeire s a király és az alattvalók közötti összhangra kell támaszkodni. E hang s az országgyűlésnek engedett szűk hatáskör elvették a kedvet, annyira, hogy a rendek haragosan szétoszlottak, s a király nem érzett magában hajlandóságot újból összehívni azokat.

Akközben erősödött a népies áradat; a különböző országok tartományi vagy egyetemes gyűlései mindinkább szaporították kéréseiket, s az engedmények korát a követelések kora váltotta fel.

Lengyelország. Panslavismus.

A szláv népek mindamellett, hogy különböző idegen uralmak alatt állanak, eredeti műveltségből származó jó és rossz tulajdonokat öriztek meg; a gondolat fejlesztését aláhelyezik a hiszemek mélységének úgy, hogy a tudományokat és a haladást csupán csak vallásos szempontból fogják fel; tisztelik a családot, erkölcsi kiváltsággal ruházva fel az atyát; s innen származtatják le a közhaza szeretetét s a tiszteletet a tekintély iránt. E patriarchalis rendszerből kifolyólag most is fennáll közöttök a föld- és személy-szolgaság, melyet az életmód egyszerűsége mérsékel; s a tisztelet a mult iránt ragaszkodókká teszi őket úgy a szokásokhoz, mint a nemzetiséghez, melyet a nyelv képvisel.

Oroszország az 1831-iki forradalom után eltörölte Lengyelországot azon részében, melyet az 1815-iki szerződések biztosítottak neki. Más részei Ausztriának és Poroszországnak jutottak, s miként az igazságtalanságokkal történni szokott, mindkettőre nézve zavarok és erőszakosságok forrásává váltak. Ausztria semmit sem ígért, s félszázadon keresztül ideiglenes kormányt hagyott meg Galicziában és Lodomériában. A porosz Friderik-Vilmos nemzetiségről és alkotmányról beszélt a lengyeleknek, de mindent elkövetett, hogy néme-

tekké tegye őket tisztviselőkkel, házasságokkal, istenitisztelettel, a honnan visszavonások és elnyomás eredtek. A kormány szabályozta a parasztok állapotát, örök birtokul adva nekik a földeket, melyeket zálogban tartottak; miért is a megváltott és hirtelen meggazdagodott parasztok elismeréssel vannak a kormány iránt, s azon édes reményben ringatják magukat, hogy a tudatlan és lusta nemzeti nemeseket sikerülni fog nekik leverniök nem politikai, hanem társadalmi forradalomban. S a poseni és boroszlói országgyűlések már szabad sajtót kívántak és a nemzetiség tiszteletben tartását; mely szavokat az Európában elszórt szlávok számos iratokban visszhangoztatták. Ezeknek titkos összeköttetések voltak Posenben, Sileziában, Galicziában, Lengyelországban, szövetekezésök központjává Krakót tévén, mely város a három osztozkodó hatalom birtokai között szabadnak maradt; s 1846 februárban fölkelt, hirdetve a szláv nép feltámadását.

Galiczia részt vett amaz előkészületekben, s csakhamar letérve a törvényes útról, forradalommal tett kísérletet; de míg a nemések részvevésre buzdítják a népet, ez ime, ellenök támad s gyilkolja őket annak vadságával, ki századokon keresztül szenvedett megaláztatásért áll boszút. Az emberies érzület fellázadt e kegyetlenkedésre; s mint-hogy egy idő óta mind azért a roszért, a mi Német- és Olaszországban történt, Ausztria volt a bűnbak, azt akarták elhithetni, hogy ő lázította fel ama csöcseléket, s fejenként fizette meg az iszonyatos méészárlást. Ausztria visszautasította a vádat; ostromállapottal megfékezte az országot; s hogy lecsillapítsa a meg-megújuló izgatottságot, eltörölte a szekérrel való szolgálmányokat, megszüntette az ingyen-napszámmunkát, melyet a parasztok szénakaszálás idején és csépléskor tartoztak teljesíteni, s megengedte a szolgálknak, hogy panaszaitak egyenesen a kerületi főtisztviselőhöz nyújthassák be (1846 apr. 13). Így haladt ő gondviselészerű küldetésének útján a köznépek felszabadításában, lenyomván a nemességet a trón javára; de ezzel egyszersmind előkészítvén a nép és a szabadság diadalát.

Poroszország fegyver-erővel nyomta el Posent, mely csatlakozott ama mozgalmakhoz. Azután a három védő hatalom Ausztriához csatoltnak nyilvánította a krakói köztársaságot, mely utolsó maradványa vala a lengyel nemzetnek, kijelentvén, hogy a mint szabadnak tartották azt fenn, ép úgy hatalom alá is vethetik; annyira mindenhatóknak hitték még magukat, és jognak saját önkényöket. S a szláv népek között gyarapodott ama nemzetiségi erjesztő anyag, mely rá-

jok nézve nem akademikus elméletek lepárolványa, hanem házi ér-
zületök messzebbható kiáradása vala.

De a panslavismus, melyet ama népek gondolkodó egye-
dei hirdettek, könnyen Oroszország kizárólagos hasznára válhatik
vala, ha ez központjává teszi magát a hetvennyolcz milliónyi szláv
népségnek, mely Törökország, Ausztria és Poroszország között van
megosztva; annál is inkább, mert a nagyobb tömeg már uralma
alatt áll, s mert valamennyiöket összefüzi a patriarchalis kötelékkel
és a vallással.

A csehországi szlávok, kitünő tehetségek, virágzó ipar, meg-
ujult irodalom birtokában, visszaállítani ohajtották a szláv nemzeti-
séget, de hogy megóvjak függetlenségöket Oroszországgal szemben,
maguk köré akarták volna gyűjteni a különböző szláv családokat, és
szlávvá tenni Ausztriát, ha megszűnnék az német lenni. E törvényes
törekvés élén Palacky és Schafarik állottak, kik azt tettekkel úgy,
mint iratokkal elősegíteni iparkodtak; élénk tevékenység fejlődött ki
a részleges javítások körül; s 1844-ben megnyervén, hogy ohajjaikat
a trón elé vihessék, a csehek hazai nyelvök hivatalos használatát,
a lottójátékok eltörlését kérték s azt kívánták, hogy az országgyűlé-
sen többé ne osztrák, hanem hazai mágnás üljön elül. Ausztria be-
leegyezett némely kérelmekbe, másokat visszautasított; a nagyon
merész követelőket börtönbe vetette.

Frankfurti parlament.

A demokraták győzelme Schweiczban a Sonderbund fölött ked-
vet adott szárnypróbálgatásokra Baden és Württemberg ellen; azután
a párizsi forradalom gyulasztotta ki a szíveket, annyira, hogy a po-
rosz király jónak látta megígérni az országgyűlést, e koronkénti csa-
logató étket. Minden lépést, melyet ő tett, alkalmul használtak fel,
hogy szemrehányásokkal illessék Ausztriát, midőn ime, kitör a forra-
dalom Bécsben (1848 febr.) s megigérik ott az alkotmányt. Német-
ország rögtön lángot kap; lobogtatják a vörös, sárga, fekete színű
zászlókat; a kérelmezések követelésekbe mennek át, a vitákat lázon-
gások váltják fel; Münchenben a tanulók elűzik Lola Montést, a ki-
rály kedvesét, ki kiűzette a jezsuitákat, s a király leköszön (márcz.
17). Berlinben egy felkelés alkalmával sokan elesnek, s Fridrik Vil-
mos kénytelen jelenlétével tisztelni meg a kétszáz holttestet, azután
amnestiát adni; s hogy kivonja magát a torlaszokon győzők hatalma
alól, kik szinpadiasan lengő tollakkal és vitéz-övvel diszitve énekel-
ték a népek tavasz-dalát, német királynak kiáltotta ki magát; miként
a többiek, ő is alkotmányozó-gyűlést hívott össze, de midőn látta,

hogy a fejedelmi jogok után is kinyújtja az kezét, vagy inkább midőn visszanyerte erejét, ugyancsak a többiek módjára ő is feloszlatta azt, alkotmányt igérvén, mely a gyülekezet által vallott elvekre lesz vala fektetendő; s akközben ujitásokat hozván be a törvénykezés terén. Valóban össze is hívta a kamarákat (1849 april), de ezek háttározott ellenzéki állást foglaltak Brandenburg-Manteuffel miniszterrel szemben, kitől nem akarván a király megválni, feloszlatta a kamarákat.

Később szentesítette az alkotmányt (1850 febr. 12), mely a belgához hasonlított. Azon kívül, hogy kikiáltotta az egyenlőséget, eltörölvén a kiváltságokat, a hitbizományokat, a szolgálmányokat, megadta az a szokásos szabadságokat; a tisztviselőket biztosította a feljebbvalók önkénye ellen; szabadnak hagyta a lelkiismeretet, a vallást, az oktatást, a társulást; az egyházak, teljesen egyenlő lábra állítva, semmiféle köteléssel nincsenek fűzve az államhoz, s közvetlenül érintkeznek saját fejükkel.

Mig a belügyi kérdések imigy forrongtak, Poroszország felhasználva a kedvező alkalmakat, csatolt területekkel javítani igyekezett rosz földrajzi alakján, s a Német-szövetségbe vétette fel szláv birtokait.

Németország különböző tartományaiban már a 48-iki forradalmat megelőzőleg is tevékeny volt a liberalismus, s majdnem mindegyikök megnyerte a censura eltörlését, a harmadik rend részesítését a törvényhozásban, s a választási jogok és a törvénykezés némi reformját. Midőn aztán a nemzetiség oly sokat beszéltetett magáról, elérkezettnek látszott az idő megérlelni a hosszas reményeket, szorosabban fűzvéen össze Németország különböző tagjait, úgy hogy államok szövetségéből szövetséges állammá válnának azok, egyetlen alkotmánynyal, lobogóval, diplomacziával, egyetlen és általános német honosítási joggal; egyetlen fő alatt, mely harminczhét fejedelemnek valódi feljebbvalója lenne, s mely valamennyi népies szabadság kútforrását képezné. E tervet megfosztotta függetlenségöktől a különböző tartományokat, melyek közül némelyek, ugymint Ausztria és Poroszország, első rendű hatalom lévén, lehetett-e hinni, hogy hajlandók lesznek alávetni magukat egy választott főnek? (1848)

A tervetben tehát több elmélet volt mint gyakorlatiság: de a tudós németek, ha egy elméletet felállítanak, komolyan és makacsul alkalmazzák azt. Rózsás napok voltak azok, midőn hittek a közvélemény mindenhatóságában, a békés forradalmakban, a felvilá-

gosult akaratok tulnyomó erejében a fejedelmi fegyverekkel s az uteszai b6sz d6hkel szemk6zt. Mi6rt is 6tven tud6s, 6sszegy6lv6n Frankfurtban, vitalkozni kezdett a hazai 6rdekek felett; s 6rezv6n, hogy a k6z6ns6g t6mogatja 6ket, annyira mentek, hogy alkotm6nyoz6 gy6lésnek ki6ltott6k ki magukat. A n6pies N6metorsz6g lelkes6lten tapsol ez uj, tiszt6n erk6lesi hatalomnak: a fejedelmek is engedtek a felhiv6snak; s eg6sz N6metorsz6g k6vetei 6sszegy6ltek a frankfurti Sz. P6l-templomban, hol az els6 helyet a hesseni b6tor Gagern foglalta el (m6j. 18).

Els6 l6p6s6l egy k6zponti hatalmat kellett teremteni: de a fejedelmek fogn6k-e azt választani, vagy pedig a n6p? Az e k6r6l folyt vit6ban a k6zt6rsas6giak nyiltan sikra szállnak, s Blume 6s m6s bajt6rsak csattog6 tapsokat aratnak, mig ellenben lehurogatj6k De Vincket 6s mindazokat, kik a t6rt6neti jognak els6bbs6get adtak a nepfens6ggel szemben. Elker6lhetetlen6l sz6ks6ges l6v6n egy k6zponti hatalom fel6llit6sa, Gagern azt javasolta, hogy valamely uralkod6-h6zb6l a gy6lekezet egy cs6sz6ri helyett6st v6laszszon, ki ne legyen felel6ss6gre vonhat6. A v6laszt6s ausztriai J6nos f6herczegre esett, ki szabadelv6s6g hir6ben allott; s miniszteriumot rendelt6k mell6; 6s r6gt6n feloszlatt6k a r6gi di6t6t, mely ez id6 szerint m6r csak fejedelmek k6pviselete vala.

A nemzeti gy6lekezet igen sokat nyert az 6ltal, hogy mag6t Ausztri6t 6s Poroszorsz6got is k6nyszeritette meghajolni a n6met egys6g hit6gazata el6tt, s elismerni egy hatalmi fens6s6get; h6tra volt m6g ujj6sz6lni a nemzetet az 6ltal, hogy szorosabban 6sszef6zze tagjait, kik6sz6b6lje az idegen r6szeket, visszaszerezze az elszakítottakat. Mindez f6l Eur6pa ujragyur6s6t tette sz6ks6gess6; mi t6rt6nik? a gy6lekezet, mely a n6pek k6pvisel6j6nek tartotta mag6t, mindent mert, s mik6nt a tan6cskoz6 test6letekkel t6rt6nni szokott, azt hitte, el6gs6ges v6gz6seket hozni 6s rendeleteket bocs6tani ki.

Els6 sorban az alap-jogokat vették bonczol6 k6s al6, s logik6t6l 6s k6lt6szett6l, tudom6nyt6l 6s lelkesed6st6l duzzadva 6radoztak a v6gn6lk6l v6t6k; megnyerv6n a sz6l6s-jogot, mindenki tudom6nyt 6s 6kesensz6l6st akar fitogtatni; mindenki ohajtja a k6z6ns6g tapsait, a hirlapok magasztal6s6t, az ifj6s6g 6dvki6lt6sait; mindenki p6rtf66l kív6n felt6nni a vil6g el6tt. Elvonts6gokba t6vednek teh6t annyira, hogy a kezdetleges j6zan 6szt is 6rezul 6tik; ide6lra kaesingatnak a helyett, hogy a l6tesithet6t karoln6k fel, s 6sszeegyeztethetetlen ellenmond6sokba keverik magukat. Ruge minden vall6s kiz6r6s6t javasolta, mig D6llinger meghajolt a p6pa tekint6lye el6tt; n6melyek

a házára szorítkoztak, mások világpolgárokul viselték magukat; egyik óva intett az idegen ügyekbe avatkozástól, a másik buzgó propagandát akart; kikiáltották a nemzetiségrt, s azalatt eltapodták és átkozták Lombardiát, mely azért kelt fel, hogy visszaszerezze azt; magasztalták a német érzületet, és gyalázták Radetzky hadseregét. A nemzetiségi kérdés, mely oly egyszerűnek látszott, igen bonyolultnak bizonyult; németnek nyilvánítják Dánia némely részeit, s Poroszország magára vállalja fegyverrel szerezni vissza azokat: tehát kinn háboru, benn egyenetlenség, s felkelés Frankfurtban, hol meggyilkolják Lichnovszky herceget, Auersvald generálist és több másokat. Helyreállván a rend, a parlament zürzavaros fenyegetéssel töltötte az időt a helyett, hogy alkotni sietett volna; s igen nagy idegességgel viseltetett Ausztria iránt, annyira, hogy a Német-szövetségbe fel nem vehetőnek vitatta azt, ki más népek fölött uralkodik. A következés az lett, hogy Ausztria minden módon akadályozni igyekezett annak működését, annál inkább, mert ő rámutathatott a szabadságokra, melyeket népeinek engedett. Határozottan visszautasította az egységes Németország fogalmát (1848). Hogy új alakot nyerjen az, ő is akarta, de úgy, hogy a külfölddel szemben erővel teljes legyen, s minden tagjában szabad maradjon. Poroszországnak sem igen volt inyére, hogy a parlament döntsön sorsa fölött; más fejedelmek tiltakoztak egy oly központi hatalom ellen, mely megeseonkitaná az övéket. Történeti emlékek nyomán arra a gondolatra jöttek, hogy császárt nevezzenek, de csak hat évre; s ilyenül a porosz királyt üdvözölték; de a hatalmi fensőség után való vágy nem vaktotta el őt annyira, hogy ne látta volna, mily karos következményű lenne a valódi tekintélyre nézve e névleges feldiszítés, mely saját országát is a központi hatalom alattvalójává tenné.

Németországi zavarok.

Akközben az alkotmányozó-gyűlés háboru-eszközül szolgált a részleges kormányok ellen; s a radicalismus fölemelte fejét, erőszakosan akarván megoldani a kérdéseket. Hecker Fridrik és Struve Gusztáv lázítják a népeket (ápril 15); a fővárosok mindenfelé fölkelnek a fejedelmek ellen, a kamarák a kormányok ellen; a lauterbach-i népgyűlésen, a hesseni választófejedelemség határán, Prinz tanácsos orgyilkok alatt esik el; Struve, Brentano, a lengyel Miroszlavszki mindenütt ott teremnek, hol fölkelést kell létrehozni, vagy fenntartani; Poroszország siet elnyomni a lázongásokat, belátva, hogy az ohajtott egység nem igen felelne meg Németország szükségéinek és vágyainak. Huszonkilencz állam elfogadja a frankfurti alkotmányt,

de ezek a kicsinyek; míg Poroszország, Hannover, Szászország külön frigyet kötnek a belső és külső ellenségek ellen, s a végből, hogy egy jobb szövetséget hozzanak létre annál, melyet az alkotmányozó gyűlés kiokoskodott; és sok fejedelem csatlakozott hozzájuk. Az alkotmányozó gyűlés, mely a legkedvezőbb előjelek között kezdette pályáját, nyomorultul végezte azt be; az örök igazság elveit hirdette, és igazságtalan háborukra sarkalta az embereket; a törvényességet hordozta ajkán, és lázadáshoz jutott, s az országot, melyet egyesíteni akart, még inkább megosztotta, mint a hogy előbb vala.

Csehország.

Ausztriában a csehek egy gyűlést hívtak össze (1848 márcz. 12) Wenzelsbadba, hol a különféle szláv nemzetek s a hitvallások egyenjogusítását, Csehországnak Morvával és Sileziával egy közös képviseleti gyülekezetben összeolvasztását kérelmezték. Továbbá kívánták, hogy a központi kormány az országgal szemben felelős legyen; a nemzeti-örséget felállítsák; minden hűbériség megszűnjék.

Megnyervén, a mit ohajtottak, a csehek nem gondoltak elszakadásra Ausztriától, sőt inkább felhívták a különféle lázongó nemzeteket, hogy támogassák a megingott birodalmat, mert csak az egységből fakadhat az erő. Majd egy szláv gyűlést hívtak össze (jun. 1), hol a lengyel-ruthen, szerb-illir-horvát, és cseh-morva csoportok, visszautasítván a szláv népek egyesülését a németekkel, kijelentették, hogy Ausztria és Magyarország szláv nemzetei és községei egyetlen népet képeznek azon célból, hogy védelmezzék saját nemzetiségöket, s megszerezzék az ehhez kötött jogokat.

De nem oly könnyű dolog volt ám megtestesíteni az elméletet, vagyis megnyerni a fajok egyenjogusítását, akár a magyaroktól, kik oly sok, mindenféle nemzetiségű népet tartottak szolgaságban, akár a lengyelektől, kik között a ruthenek vagy kis-oroszok régi telepítvények, nyelvre különbözök, és boszantó hűbériség alatt nyögnek, melynek kötelékein még az 1831-iki forradalom alkalmával sem akartak legkevesebbet sem tágitani. Tehát csak egy szövetségre kellett szoritkozni, mely az összes szláv népeket összefűzze az osztrák fennhatóság alatt.

Hanem e szövetség a közvetítő megállapodások szokásos sorára jutott, vagyis senkit sem elégített ki; a bécsi és pétervári kabinetek cselszövényei, a demagógok türelmetlensége s az aristokraták nagyralátó vágyai oda vitték a dolgot, hogy Prága forradalomban tört ki azon ürügy alatt, hogy veszély fenyegeti a nemzetiséget, ha Ausztria összeolvad Németországgal. Ausztria tehát kénytelen volt

fegyverhez nyúlni, hogy elnyomja azt, és Windischgrätz véres sikert aratott. Midőn aztán az osztrák alkotmány kikiáltotta a néptörzsek egyenlőségét, a csehek belátták, mily hasznót húzhatnak abból a szlávok, s ugyanazért a császár pártjára álltak, tiltakoztak a bécsi fölkelés ellen, és eszközöket ajánlottak fel a lázadók megfélemezése végett.

Magyarország.

Erősebben volt érezhető a forradalmi rázkódás Magyarországon. Egy igen eredeti alkotmánynak jutott az birtokába azon oknál fogva, hogy sok mindenféle nemzet van ott egymás mellett, vagy egyik a másik fölé helyezve, a nélkül még is, hogy valaha elközsődtek volna; nem, még akkor sem, midőn az uralkodó magyar nemzet az osztrák háznak vetette alá magát. Igen gazdag és méltóságokat viselő országnagyok, adományos és más nemesek, kik a nyomorban is megtartják kiváltságaikat, együttesen a főpapsággal, a szabad királyi és más kiváltságos városokkal, a jász- és kún törzsekkel alkotják vala a magyar népet, és ezt illette a jog választani a királyt, vele együtt törvényeket hozni, s kivetni az adókat a harmadévenkénti országgyűlésen, hol sarkantyúsan s kardosan jelentek meg, s a latin nyelvet használták; a többi népség fizetett és semmi politikai joggal nem bírt. A király határozott a háború és béke fölött, esküvel kötelezte magát tiszteletben tartani az alkotmányt és a kiváltságokat; ha esküjét megsértette volna, a magyarok felkelhettek ellene. A nemes közvetlenül a királytól függött, és semmiféle szolgalmánnyal nem tartozott személyétől vagy javai után; egyedül előtte állott az út nyitva a legfőbb méltóságokhoz, a hivatalokhoz, a birói tisztekhez; ő ítélte a parasztokat és szolgáit. De az ingatlanok egyedüli tulajdonosa a korona vala, melyre magszakadás esetén visszaszállottak. A haszonélvező zálogba vethette, s bizonyos esetekben el is adhatta, de az első birtokosnak fennmaradt a joga századok múlva is visszaszerezni azokat.

Minden község paraszt lakosai maguk választották saját bírójokat, kinek tiszte vala békíteni és a rendre felügyelni; különben pedig, mindamellett, hogy valamennyi teher vállalkra nehezedett, a kiváltságos osztály kormányzata és törvénykezési joghatósága alatt állottak, semmi legkisebb részök nem volt a kormányban, sem szavok a megyegyűléseken, hol kivetették a pénz- vagy munka-adót, és saját nevökben nem kezdhettek pert a földesúr vagy a nemes ellen. Minden nagykorú nemes és a papság évenként négyszer tartottak megyegyűlést, mely vádat emelt a tisztviselők vagy a magánosak

ellen nyilvános vétségek miatt, s mint közigazgatási testület fogadta az udvari Kancellaria s a Helytartótanács rendeleteit: s vagy visszaküldötte azokat saját észrevételeivel kísérve, vagy végrehajtatta a tisztviselőkkel; felülvizsgálta a számadásokat, s meghányta-vetette a helyhatósági ügyeket. E megyegyűlések érintkezésben egymással és szemmel tartva a végrehajtó hatalmat, valódi nemzet-gyűlést képeztek, melynek nem volt párja Európában. A legalább huszonnégy éves mágnások, a főpapok, a tizenkét ország-zászlós, a püspökök, főispánok képezték az országgyűlésen a felső-táblát, melynek elnöke a palatinus vala, ki a királyt képviselte. Nem szűn, hanem méltóság szerint döntvén az, a palatinus nagy tekintélyt gyakorolt. A választás alá esett alsó-tábla a nemesek rendeleteinek végrehajtója vala: de a főhatalom a megyei dietácskáknál maradt; s a követek nem térhettek el a megyéktől kapott utasításoktól, melyek olykor igen részletesen szóltak.

Az általános nemesi előjogokon kívül a papság saját kiváltságokkal is birt. A városok helyhatóságilag kezelték ügyeiket, s a királyi kormány mindig kedvezett azok, felszabadulásra irányuló törekvéseinek.

A Portának alávetett tartományok visszaszerzése alkalmával, a terület legnagyobb része Ausztria birtokába jutott, mely elárúsította azt; s ily módon egy majorsági birtokos osztály keletkezett, mely nem a hódításból vette eredetét. Ausztriának gondja volt rá szaporítani a nem-nemes vagy is a neki adót fizető földeket; egyességet hozni létre a paraszt és földesúr között és mérsékelni emennek követeléseit: miben kitartással czélt is ért és hálára kötelezte maga iránt a föld népét. De az ősi faj, irígy szemmel nézván e növekvő uralmat és makaesúl ragaszkodván kiváltságaihoz, fegyvert készített ezekből Ausztria ellen.

Ugyanazon területen tehát magyarok, szlávok, németek, oláhok, görögök, albánok, örmények, zsidók, cigányok élnek együtt. A magyar marhát tenyészt és földet művel; a német kereskedik és bányászatot űz; az oláh vendéglőt tart; a tótok és horvátok földművelők és kereskedők; a zsidók és örmények üzérek és bérlők; a cigányok vas munkákat készítenek, zenélnek, kártyát vetnek; a szlovákok vizen szállítanak, vadásznak, fuvaroznak. Mindezen népségek szokás jogokkal, vagy az egyesülés idején biztosított kiváltságokkal külön hatóságok alatt éltek, s mindegyik fölött magához hasonló hoztak ítéletet.

Hasonló volt az ügykezelés a Magyarországtól elkülönzött Er-
XIX.

délyben is. E fejedelemség 1774-ben elfogadta az osztrák pragmatika sanctiot, lemondván fejedelem-választási jogáról.

Ne vegye rossz néven az olvasó, hogy ennyit időztünk egy oly alkotmány mellett, mely úgyszólván még tegnap eleven képben ábrázolta a középkort s ma már csak pusztá emlék ¹⁾.

Oly annyira különböző népségeket érdek-egységbe és egyenlő közigazgatás alá vonni nem tűzte maga elé czélul Ausztria mindaddig, míg II. Józsefet meg nem részegítették a franciaországi bölcséleti eszmék, melyekkel mindenkit előgedetlenné tett. I. Ferencz, utánozván a forradalmat, melyet gyűlölt, központosításra törekedett, s bár a prágai szerződésben (1806 aug. 23.) s a pesti országgyűlésen szabatosan megállapították ez ország jogi viszonyát a birodalomhoz, a császár mindig nyirbálni igyekezett annak kiváltságait. Míg a magyar országgyűlést minden harmadik évben össze kellett volna hívni, 1812-től egész 25-ig nem tartottak olyat, s a király ez idő-közben kénye-kedve szerint szedte a katonát és adókat; habár nem gondolt Magyarország meghódítására, mit neki Napoleon tanácsolt. Midőn aztán 1825 nov. 18-án összehívta a rendeket s köszönetet mondott nekik hűségökért s a nyújtott segélyért, az urak felhasználva az alkalmat szót emeltek az elhanyagolt alkotmány mellett; panaszkodtak a sérthetlenségeket zavaró királyi bizottságok ellen, s a miatt, hogy az örökös tartományok szabályzatait reájok is alkalmazták; miért a király megígérte, hogy nem fog többé adót vetni ki az országgyűlés beleegyezése nélkül, s fájdalmasan említve, hogy a világ levegőből kapott alkotmányok után bolondul (totus mundus stultizat) diésérőleg szólott a magyarokéről, biztosítván őket, hogy szereti azt. De az urak ellenséges állást foglaltak a

¹⁾ Mostani számítás szerint Magyarországnak van

magyar.		43,26	százalék
szláv		27,70	„
német		13,08	„
román		12,34	„

azonkívül a cigányok és zsidók. Galiczia- és Lodomeriában van két millio ruthen, valamivel kevesebb lengyel; száztizenöt ezer német; fél millió zsidó. A krakói egyetemen a lengyel nyelvnek van elsőbbsége, a lembergin a németnek.

A főrendi házat képezik a Magyarországnak birtokos főherczegek; 21 herczeg, érsek és püspök; 12 országzászlós; 58 főispán; 4 főkapitány; a szász gróf; a fumei kormányzó; 439 gróf; 192 báró; 3 erdélyi királyi hivatalos; a horvát országgyűlés két követe; 8 magasabb rendű lovag.

Az alsó ház áll 444 megyei, kerületi és városi képviselőből; e számból 334 esik Magyarországra; 1 Fiumera; 35 Erdélyországra; 34 Horvát- és Tótországra.

királylyal szemben; azt kívánták, hogy az országban tartózkodjék, nyelvöket beszélje, s a magyar csapatokat csak betörés esetében vihesse ki az országból. Maguk a nemesek könnyítették egy közép osztály képződését; utakat építettek; igyekeztek előmozdítani a műveltséget, gyarapítani a polgári javításokat, terjeszteni a magyar nyelvet; készek voltak önmagukat is adónak vetni alá; sőt a nemzeti érzület túlzó hevében, javaslatba hozták nem fogadni el többé árúkat Ausztriától, s ily módon csökkenteni annak vámjövedelmeit. A megszépült Pestet egy bámulatos híd kötötte össze Budával; kezdeményezés történt a nyilvánosság és a nevelés érdekében, javult a törvénykezés, büntető codexről kezdettek gondolkozni, váltó-törvényt léptettek életbe, s állandósították a szerződéseket az urak és parasztok között, hogy megváltsák ezeket a tizedektől vagy a szolgaságtól.

Az 1844-iki országgyűlés eltörölte a földművesekre súlyosan nehezedett úrbéri törvényeket, s megengedte azoknak, hogy nemesi birtokokat szerezhessenek; továbbá egy bankot állított fel, mely zálogra kölcsönözne a földművelőknek, hogy ily módon megválthassák magukat s birtokosokká és polgárokká legyenek. A bírák választásában az érdemre volt tekintet, nem pusztán a születésre; szóval a személyi jog bölcsőbb és emberiesebb irányt vett, a kiváltságok helyét a közjó foglalván el. Lassú és hiányos örökifejtések valának ezek, melyekkel szemközt Ausztria növelni igyekezett a királyi hatalmat, s kivitte, hogy a csapatok az udvari tanácstól függjenek s következésképp a katonai végvidék gyarmatosai is, elszakítván ily módon e tartományt Magyarországból.

A magyar és a bécsi forradalom.

Ausztriának nagyon malmára hajtotta a vizet a fajok féltékenysége, s ő táplálta azt, védőjökké tévén magát a kisebbeknek. Azon kívánság, hogy a latin helyett maga a király is a magyart használja, szabadelvű lépésnek látszott; de a más nyelvű népek ebben a magyarok részéről elsőség-bitorlásra való törekvést láttak, s a tótok és horvátok tiltakoztak. Különösen ez utóbbiak Illyriában munkássággal és tekintéllyel újra fölemelni igyekeztek nemzetöket, s ragaszkodtak Ausztriához, mert támaszuk volt az a magyarok kényurasága ellen. A Magyarországon és Erdélyben elszórt két millió oláhnak nem volt hazája, mely hűségben tartotta volna őket, de hittek pópaiknak, s szemöket és kezöket a csárhoz emelték mint, nem nemzeti, de vallási fejökhöz.

Ausztria, mely kedvezett az alávett törzsek új életre kelésének, megijedt, midőn látta, hogy túlmennek azok, s főleg, mikor az

illyrek nemzetnek nevezték magukat; és megtiltotta a dalmatáknak és tótoknak ugyanazt tenniök (1846). Ennek következtében, egy véletlen eset folytán, milyenek közönségesen be szoktak állani, midőn az akna elő van készítve, Zágrábban véres összeütközésre került a dolog: a nép dühösen felkelt; a nemzeti láz az összes szlávokra elharapózott, kiknek képviselőjeül Jellachich József, végvidéki tiszt, bátor, lovagias, szép külsejű, költő, a történelemben s az európai diplomaciában járatos ember lépett fel. Választás útján Horvátország alkirályává lévén, kifejthette politikáját, melynek jelszava vala együtt tartani Ausztriával, hogy megtörjék a magyarokat; de sem a lengyelországi szlávok, sem a csehek nem fogták fel és nem segítették elő Jellachich czélzatait, ki Horvátország felemelésével talán egy nagy szláv birodalmat szándékozott alapítani.

A nemzetiségeknek az egységes közigazgatás ellen intézett eme támadása, mely még nagyobb méretű lett, midőn Ausztria forradalmi rázkódásoknak vala kitéve, feloszlással fenyegette a magyar államtestet, ha sikerül vala elszakasztani attól az alávetett népeket. Akkor a törvényes haladás pártja siettette a régóta óhajtott javításokat; szétvágta a szolgaság kötelékeit, úgy, hogy egyszerre öt százezer új család lett birtokossá; mindenkit minden hivatalra képesnek nyilvánított; választó-joggal ruházta fel mindazt, kinek 300 e. forintnyi vagyona, vagy oklevele van, vagy aki, ha kézműves, folytonosan legalább egy segéddel dolgozik; Magyarországot és Erdélyt egyesítette.

A magyarok, kik ügyesek a parlamenti fogásokban, belátták, hogy Ausztria egyes népeinek kiváltságai veszélynek leendettek kitéve, ha egyetlen miniszterium fogja vala őket igazgatni, mert egyik nép országgyűlésétől katonát és pénzt lehetett volna kieszközölni, hogy elnyomják a másikat. Külön és felelős magyar miniszteriumot kértek tehát; Ausztria nem tagadhatta meg, és száműzte Jellachichot mint lázadót. Ő meghajolt és kibékitette az udvart, mindig azt vallván, hogy czélja újjászülni Ausztriát a nemzetiségek egyenjogusítása által; s horvátjait a magyarok ellen vezette.

Mert Széchenyit, Batthyányt, Deákot s a mérsékelt haladás egyéb veteránjait félre tolták a küzdő-térről az újak, kiknek élére Kossuth állott, ki 200 ezer harczossal s a várakkal rendelkezett. A forradalom zászlaját Bécsben is a népvezetők ragadták magukhoz azok kezéből, kik abban a bizodalomban indították ezt meg, hogy uralkodni fognak fölötte. Az egyetemi legió, azon szokásos ürügy alatt, hogy az udvar ellen-forradalmat készít, fellázítja a népet, s a város köztársaságnak kiáltja ki magát. (1848 maj. 26). A tűz a tar-

tományokra is elharapózik, s mindenik saját nemzetiségének visszaállítását követeli. Az összehívott alkotmányozó gyűlésben, mely a formák és eszmék igen különös képét tüntette fel, a fortélyosak és eselszövők kerekedtek felül, úgy, hogy a hadsereget a nép ellen kellett fordítani, mely dühbe jöve legyilkolja Latourt a hadügy-minisztert, elfoglalja a fegyvertárat, torlaszokat emel a városban. A császár menekül, Bem és Messenhauser, a pap, feltüzelik Bécsset és védelemre készítik a császári hadsereg ellen. De a csapatok rohama alatt elesett az, amaz iszonyok között, melyek minden polgárháborúval együtt járnak (oktob. 6); Blum és Messenhauser életének ítélet folytán golyó vetett véget; az alkotmányozó gyűlést Kremsierbe tették át; s az új miniszterium, élén Schwarzenberggel, elfojtja a szövetségi eszméket, kijelentvén, hogy őszintén akarja az alkotmányt, de egységeset (okt. 31). Az öreg császár, Ferdinand, belátván, hogy ifjú erőre van szükség az újjáalkotáshoz, leköszönt, s fiatal unokaöccse, Ferencz József, kiáltványában a korhoz alkalmazott szabadelvű intézmények szükséges voltát vallotta. Felosztatván a beszédes alkotmányozó gyűlést (dec.) a kormány egy képviseleti alkotmányt adott, mely a birodalom egységére volt alapítva, azon ígérettel még is, hogy az egy év alatt közzéteendő községi és tartományi statutumokban összhangba fogják azt hozni az egyes államok függetlenségével; oly módon, hogy a központi erő ne akadályozza az egyedek és községek szabad cselekvését és részleges fejlődését.

Magyarország az új alkotmányban nem akart egyebet látni mint az osztrák elsőség növekedését a nemzeti kiváltságok rovására (1848). Megtagadta tehát elismerését az új királytól, kit nem az országgyűlés választott: minden engedménynek újabb, fontosabb követelést szegezett ellen; meggyilkolja Lamberget (decz), felakasztja Zichyt, végre kimondja az elszakadást Ausztriától, s a kormányt köztársaságinak nyilvánítja. A fegyverforgatásban nagy gyakorlottság, az ország földrajzi helyzete, Klapka, Görgei, Bem, Mészáros, Dembinszki hősiessége. Kossuth szilárdsága és népszerűsége jó szolgálatot tettek az ellenállásnak; úgy, hogy Ausztria, kiszámíthatlan veszteségek után kénytelen volt, a harmincz évi szövetség nevében, Oroszországot hívni segélyül, melyet pedig oly gyanakodó szemmel nézett. S Oroszország háttérbe szorítva a részleges nagyraavagyó célzatokat ama szükségesség előtt, hogy elfojtsa a tüzet, mely az ő tartományaira is könnyen átharapózhatott, hatalmas hadsereget küldött Erdélybe és Magyarországba, mely végre megtört (1849 aug.) s Windischgrätz bevonult Pestre. Iszonyatos kivégzések következtek

most, melyek fellázították Európa véré, és rokonérzést keltettek ama számosak, kik az ismét iga alá hajtott országból bujdosóba mentek ¹⁾

S nem csupán Magyarországon és Olaszországban voltak fölkelések, hanem majdnem minden osztrák főváros bombázást állott ki, majdnem valamennyi ostrom-állapotba jutott; veszszen a német volt a kiáltás, melyet nemcsak Pesten, hanem Bécsben is hangoztattak a tanulók és a zsidók; s mindig győzött a rendes haderő, úgy Lengyelországban Mieroslawski fölött, mint Berlinben Struve ellen; s ugyan úgy Würtembergben, Badenben, a Palatinatusban. Radetzky elmondhatta: „Nagy leczkét adtam Európának, midőn megmutattam, hogy egy ügyes generális, jó hadsereg élén, mindig elfojthat egy forradalmat. A szószék, bármily emelkedett legyen, soha sem üti meg egy derék lovas kapitány magasságának mértékét, ki a kivont kardot feje fölött tartja; nincs hang, oly erős, hogy túlkiáltsa a dobnak pergését.“ ²⁾

A forradalom utószülöttel.

De a tüzet befedni nem annyit tesz mint eloltani.

A forradalmat túlélte a politikai viszály a két főhatalmasság, Poroszország és Ausztria között; amaz kiválóan németnek akarna feltűnni s ez által biztosítani magának az elsőséget, a másik fájó szívvél válik meg a tisztelet-helytől, melyet századokon át tartott, s azon tudattól, hogy szükséges az európai egyensúlyhoz. S már azon a ponton állottak, hogy összekapnak, de az okosságnak sikerült elhalasztani a küzdelmet. Ausztriának szerencséje volt, hogy nem összpontosított Bécsben minden hatalmat, s így engedve ellenállhatott; s midőn a menekülő császár Olmützre vagy Innsbruckra volt szorítva, még semmi sem vala elveszve. Élete a hadsereg, mely megingathatatlan lévén a fegyelemben, nem csak helyt tudott állani a

¹⁾ A segesvári csatában, 1849 jul. 31-én veszett el Petőfi, a legtermékenyebb és leghirnevesebb magyar lantasköltő, kinek a regényíró Jókaival együtt oly nagy része volt a magyar nyelv megújításában.

²⁾ Radetzky népszerű maradt az osztrákok között, s ezer adomában és dalokban forgott szájon neve; Zedlitz harcziás énekei telve vannak vele; Grillparzer, Ausztria legnagyobb költője, egy költeményt szerzett *Radetzky* felirattal; még 1859-ben is az ő neve tüzelte bátorságra a hadsereget. Megöregedett a nélkül, hogy valaha bajúszt viselt volna, pedig sok gúnyverset csináltak rá, mert ez ékesség a kevésbbé harcziás arczokon is ott hegyeskedett. De a vicenzai ostrom alkalmával megfogadta, hogy, ha győz, eleget tesz a nép kíváncsiságának, meghagyván azt nőni. S úgy tett, és az ő szürke bajúszára egy békés latin- és hellen-tudós bajor költeményt írt, mely L. Döderlein *Oeffentliche Discourse*-iben olvasható (Frankfurt 1860). 1846-ban Károly Albert is megnövesztette bajúszát.

csatában, hanem széthullás nélkül visszahúzódni is, és újra összeszedni magát úgy, hogy kifárasztotta, elnyűtte az ellenséget; ugyanazért diadalmaskodott akkor is, midőn minden közigazgatási szerkezet fel vala bomolva.

Igaz, hogy kénytelen volt a katonaságnak is nagyobb hatalmat engedni, mintsem azt egy polgári állam természete megengedné. És így Ausztria két komoly nehézséggel állott szemközt. Az első az volt, hogy újjá kellett magát alakítania, képviseleti kormányt vivén be egy birodalomba, mely föltétlen hallgatáshoz vala szoktatva; és tennie azt a különféle törzsek lázongása között, s az ágyú szava vagy fenyegetése alatt, mely most már mindenütt egyedüli eszköznek mutatkozott a népek engedelmisségben tartására. A másik nehézség az adósság vala. Már előbb iszonyú összegre rugván, a magyarországi háborúért csupán az oroszoknak 15 millió frank kárpótlást kellett fizetnie; a hadügy-miniszerium egymaga 158 millió forintot emésztett fel évenként. S lefegyverezni a hadsereget lehetséges volt-e, míg a népek meg nem nyugodtak? s megnyugodhattak-e, míg a kivételes kormányok fennállottak? Végzetes kör, melyben a baj elűszögösödik, s a javítások nehézségekbe ütköznek, még akkor is, ha a hatalom őszintén akarja azokat.

Németországban Frankfurtba egy parlamentet hívtak össze, mely egygyé tenné s a nemzeti akarat igazgatása alá helyezné azt. De a parlament nem bátorkodott császárt kiáltani ki, hanem csak egy birodalmi helytartót ausztriai János főherczeg személyében; és nem merte visszakövetelni Hollandiától Limburgot, Dániától Schleswiget és Lauenburgot, Franciaországtól Elsaszt; s a különféle jogkövetelések között engedte a fejedelmeknek visszaszerezni hatalmukat, ostromállapotba helyezni a felkelt városokat, felosztatni az alkotmányozó gyűléseket. Visszahatás, melyet a demagogia túlzásai szültek; miért is Németország új szerkezete körülbelül olyan lett, a milyen a forradalom előtt volt.

Németország lecsillapította a forrongásokat, nem véve még észre, hová céloznak a királyok, de a német néptől példát vehetünk volna a kitartásra a politikai törekvésekben, s az erélyességre a tiltakozásokban az aristokrata alkotmányok ellen, melyek a demagogia romjain újból fölemelkedtek.

A kormányoknak, akarva nem akarva, át kellett alakulniok; s minthogy sikertelenül próbálták meg visszaállítani a múltat, sok kor-szükség előtt meghajoltak; az előzetes censura majdnem mindennütt megszűnt; nagyobb lett a nyilvánosság, nagyobb a tisztelet a

nemzetiség iránt; nem kelt még fel a nap: de már nem vala sötét: a törvényes Európa felszine alatt mindenütt mozgott a rejtező Európa, de mindkét részről visszahatás, önkénykedések, összefüggetések valának napi renden, s nem érthették meg egymást.

A forradalomnak egyetlen összekötő kapcsa a gyűlölet vala; belátták, hogy nem elégséges az a sikerhez, még is tovább táplálták, s az uralkodókról átvitték a tényekre; és lett abból iszonyodás az igazságtól, megvetés minden iránt a mi szent, istenítése a lázadásnak, s az erkölcsi életről és a haladásról való kétségbeesés, mely esztelen kísérletekre vezetett.

Az emberek elszoktak attól, hogy megelégedjenek saját helyzetekkel, mert mindenki azt hitte, hogy nem a kötelesség juttatta őt abba, hanem csupán egy tény, mely holnap megváltozhatik; úgy vélekedvén, hogy az ellenségeskedések csak fel vannak függesztve, s egyedül csak azért, mert erősebb akadályba ütköztek; a határozatlan túlzás közepett megbomlott a józan ész, elmosódott a tisztesség fogalma.

Az a temérdek ember, kiknek bujdosóba kellett menniök, kiket fogságban tartott vagy vérig boszantott a megújuló rendőrség, kik kötélen vagy golyó által végezték életököt; az a mértéktelen fizetés; az a rendszeresített vagy magát minden formaságon túlvő kényuraság, melyet ki nem kerülhet a hatalom, ha kényszerítve van saját fenntartásáról gondoskodni, mindez együtt véve bizonyos politikai haeresist szült, mely göresös rángatózásban tartotta a népeket. S az erkölcsiiség még inkább súlyedt mint a nemzetgazdaság, mert a kivételes eszméket csakhamar általánosságban is alkalmazzák, bármily képtelenek és igazságtalanok azok. A népies szilajság ellenében jogosúlnak látszott a papi és katonai túlterjeszkedés; a követelésekben való mértékletlenséget ürügyül használván megtagadták azt is, a mit megígértek s ami igazságos vala; nem voltak hajlandók engedni egyetmást a legyőzötteknek, hogy megengeszteeljék őket; nem akartak meghallgatni az észszerű kívánalmakat, mi feljogosította volna őket, hogy visszautasítsák az időszerűtleneket; nem tömör pártba gyűjteni ama sokakat, kik a kényuralomnak is elsőbbséget adnak a fejetlenség fölött; nem akarták belátni, hogy csak az kormányoz jól, ki csatlakozik a nép érdekeihez, eszméihez, érzelmeihez; hogy a hatalmak, midőn minden kezdeményezésről lemondanak, elveszítik a jól gondolkodó és jóakarató emberek közreműködését, s a kikerülhetetlen haladás ügye ama szűk eszű és kevésbé hatásos ellenzékre marad, mely elvesztette a megelégedés tudományának kulcsát, s mely

nem akarja és nem tudja ellökni magától a haszontalan szenvedéseket. A fejedelmek szövetkezése a papokkal azt a gondolatot támasztotta az emberekben, hogy a vallás a szolgaság mestere s az elnyomás bűnrészesé; a nép, melyet annyiszor megcsaltak, nem hitt többé senkinek. s kihágásokra hagyván magát csábítani, melyek szomorú következményeit szenvedte, megtagadta még azt a legszentebb elvet is, melynek köpenyét ama kihágások bitorolták.

Összeesküvések és orgyilkosságok gyengítik a művelt népeket, a helyett, hogy ismét amaz erőhöz juttatnák, melyet egyedül az összhangzó egyetértés adhat meg; még nemzetiségi haragtól égő egyének is mellőzhetleneknek ismerték el a kivételes visszatérő rendszabályokat a baromi szenvedélyek betörése ellen, s D' Azeglio nem habozott bevallani egy beszédében választóihoz, hogy Európát a hadseregek s a katonai törvényszékek mentették meg. S igazán, hogy az ember bátorságát veszítve kérdezi magától: „valóban lehetetlen-e hát tudományosan és gyakorlatilag megoldani a politikai és társadalmi feladatot? Arra van-e az ember kárhoztatva, hogy szüntelen reméljen, mi egyértelmű a kétségbeeséssel?“ annak oka nem annyira a szuronyok durva diadalai, mint inkább a gyűlölködés és visszahatások, melyek a szeretet és haladás neve alatt lappangva tényésznek vagy napvilágra törnek; oka a testvériség haragos hirdetőinek szószátyársága; oka az az elvakultság, mely áhitattal csügg a szószékek és hírlapok locska szavain, hol mindent vita tárgyává tesznek, s azt hiszik, hogy a szó és az ügyesség mindenre képesek; oka végre a hazugság, melyet nyíltan hirdetnek s kényurilag rájuk erőszakolják az emberekre, hogy támaszul szolgáljon oly szélső véleményeknek, melyeket csak korlátozt értelmiségek és romlott szívek fogadhatnak el.

Kiderült, hogy a forradalmak még a hol sikert arattak, sem gyengítik a hatalom nyomását; csak annak karakterén változtatnak, s megfosztják azt a méltóságtól és állandóságtól; nem kevesbitik az engedelmisséget, hanem lerontják annak érdemét és díszét. Mindazáltal az 1848-ikiaknak megmarad az a nagy érdemök, hogy kieszközltek Németországban a szolgafajok felszabadítását, eltörölván minden vazallságot, mely a parasztokra nehezedett, minden különbséget a közönséges és uri birtokok között, minden legeltetés- és fajzási szolgaságot; felszabadították, állandósították a tulajdon-jogokat; kárpótlás nélkül megszüntették a személyes alávetettségből vagy védőuraságból keletkezett illetokeket; egyenjogusították az összes hitfelekezeteket. Egy burokrata kormány, szendergéséből a köteles-

ség-érzetre serkenve, többet tett vagy kísértett meg néhány hónap alatt, mint előbb századokon át; s ha ellen tudott volna állani a boszu és a visszahatás kísértésének, oly tér terült el előtte, melyen haladva áldottá tehetné volna nevét a sok népfaj között, melyeket elaljasodottaknak vagy holtaknak hittek. de melyek keblét most egy második élet hatalmas lehe hozta ismét hullámlásba.

III.

Franciaország. — III. Napoleon.

Nemzetiségi kérdésektől teljesen mentnek tűnt fel Franciaország, mely, ha nagy forradalmának egyebet nem köszönhetne is, mint egységes nemzet emelkedett ki abból, tömörebben mint bármely más Európában, s tisztán a hódítással járó nagy méltánytalanságoktól, melyek akadályozzák más nemzetek fejlődését s visszássá teszik az igazság dolgát. Nagy műhelyévé lévén a még nagyobb kísérleteknek, reá nézve a fontosság nem áll a miniszterium, sem az uralkodóház vagy a kormány-alak változtatásában; nem egy jobb határ szerzésében az Alpeseknél vagy a Rajnánál; nem a szövetségben Oroszországgal vagy Angliával: hanem igenis a nemes érzelmek ama magasztosultságában, mely gyakran szüli azokat; a szenvedélyes tetszésvágyban; a képzelgős hiúságban, mely minden részről harag, rokon-érzés, utánczás tárgyává teszi őt. Inkább ábránd mint számítások szabályzata alatt álló nemzet lévén, mert a kezdeményezés mindig a sziv embereié volt, több ízben feláldozta magát a szabadság ügyéért; harcosokat küldött mindenüvé, a hol csak az újjászületés egy sugara megvillant; pénzzel és vérrrel ismét biztossá tette a Földközi-tengert Európa részére, s visszaemlékezve Cypriánra, sz. Lajosra, Sebestény királyra, egy új Franciaországot alapít Afrika ama partvidékén, melyet az Atlas hegység választ el a sivatagtól. Irodalma egész Európáé; nyelve az eszmék általános hordozója; az erkölcsi, politikai, jogi rendszereket és kísérleteket szívesebben tanulmányozzák e nemzeten, mert világosabban fogalmazza, az észnek megfelelőbben vezeti le és közvetlenül gyakorlatiasítja azokat; szószerkei mintha csak mindazon népekéi volnának, melyek nem bírnak olyanokkal; s mindinkább igaz lesz Jefferson azon mondása, hogy minden embernek két hazája van: a sajátja és Franciaország.

Csakhogy a fékezhetetlen mozgásvágy ingataggá teszi, folytonos kísérletekre sarkalja azt, s alig menekül ki egy hajótörésből, már ismét a zivatart hívja meg kormányosnak. Mikor a szövetséges hatalmak bűnhődtték őt a császárság dicsőségeiért, megaláztatásképp fogadta az 1815-iki Chartát, s a helyett, hogy fejlesztette volna, összegyúrte azt; mikor aztán, úgy látszott neki, hogy a Bourbonok megsértették azt, elűzte őket, felforgatta mindazt, mit tizenöt éven át épített, s új vérrel és új romokon javított kiadást rendezett a Chartából. Lajos Fülöp haszontalanul szerzett neki nyugalmat és új területeket; mikor a király úgy gondolkodott, hogy a spanyol trónt nem kell kibocsátani a Bourbonok birtokából s e végett sürgette a házasságot a királyné s a cadixi herceg, spanyol infans között, s az infans-nő és Montpensier herceg, az ő tulajdon fia között, Anglia megszakitotta vele a barátságot, s Franciaország csakhamar elfűzte őt miként X. Károlyt, s köztársaságnak kiáltotta ki magát. A köztársaságot saját programja forradalmak kezdeményezőjéül tüntette fel; s valóban elejétől fogva szítogatta a tüzet egész Európában, de csak kéz alatt, valamely titkos társulat módjára, és sietett ártatlan arcot ölteni, mihelyt fölfedezték, és mentésekkel állani elő, melyek sem igazak nem valának, sem a méltósággal össze nem fértek. Ezen kétkulacsossága folytán megszűnt súly lenni a politikusok mértékében, elvesztett minden rokonérzést maga irányában a népek között, s főleg a köztársaság őszinte híveinél, kik nemes példát vártak tőle, s a helyett leverő sérelmet szenvedtek. Benn sem igen volt valami kedvező a helyzete, és pedig nem annyira a köznép kihágásai, mint inkább a parlamenti férfiak tévedése s a pártok elvakultsága folytán, melyek nem akartak kiengesztelődni a közös veszedelemmel szemközt, s elhanyagolván a való dolgokat, elvek üres hirdetésében, szemlélődő socialismusban és elméleti utópiákban lették kedvöket.

A demagogia.

A demagogia azt kívánta, hogy mindenki, akár képes akár nem, részt vegyen a közügyekben; a philanthropia azt akarta, hogy mindenki, akár dolgozik akár nem, egyenlően részesüljön az élvezetekben; s Louis Blanc ez elvek szószólójává tévén magát, hirdette, hogy a kormánynak kötelessége gondoskodni róla, hogy minden polgár foglalkozást nyerjen; hogy mindenkit segedelem-pénz illet meg, nem saját képességéhez, hanem szükségéhez mérten, mert a jogok a szükségekkel állanak arányban s a kötelességek a tehetségekkel. Ennek folytán a párizsi munkások megszűntek dolgozni, s azt kívánták, hogy ingyen tartsák őket. Műhelyeket nyitottak, hol minden

foglalkozás nélkül lévő ember bért kapjon az államtól, nem munkát. Egész Franciaországból becsődült száz ezer ember élődött a nemzet rovására, műhelyekben zsúfolva össze, hol nem dolgoztak, hanem. fegyverrel kezökben, vitatkoztak; s jaj a tisztességes munkásnak, ki továbbra is szabad munkájával akarta volna megszerezni élelmét! közpénzen akartak élni, ők, a nap királyai, miként az egykori királyok éltek, s zavart csináltak és felzendültek minden csekélységért. ha pénzzel, szónoklatokkal és példával feltűztették őket. Az eladcsodott nemzet tehát, miután kiürítette a közpénztárakat s elfecsérelte a rendes bevételeket, kénytelen volt 45 száztólit vetni ki a birtokra, vagyis megsarczolni a birtokosokat, nagyobb mértékben mint bármely hódító tehette volna; s mindezt azért, hogy táplálja a henyéket, kik közül sokat az ideiglenes kormány mellé testőrökül is alkalmaztak; fegyveres ígehirdetők és, szükség esetén, poroszlók.

Él párizsi nyomoruságtól a megyék sem maradtak menten, s minden francia kényszerítve látta magát készen tartani a fegyvert, hogy védje saját házat a doctrinair rablók ellen; kik aztán, dühökben a miatt, hogy miután a kényurakat elűzték, sem rabolhatnak és fejtehetnek, fegyvert ragadtak (1848 ápril 26), követelve a demokrata köztársaságot s a munka organizálását. És katonai erőre volt szükség, hogy lecsillapítsák őket; azután mindenfelé új zavargások kísérték az alkotmányozó-gyűlés tagjainak választását, mert azt akarták kieroszakolni, hogy oly egyének jussanak oda, kik mindenhatóvá tegyék a vagyontalant és henyét. Majd ismét dühösen kitörnek (jun. 24) s vérrel áztatják és torlaszokkal töltik meg Párizst; három nap alatt hat generális vesz el, vagyis több mint bármely nyílt csatában; s maga a párizsi érsek is halálát leli, ki azért kereste fel e testvéreket, hogy lecsillapítsa őket. A hadsereg még szilárdul állott a ragadozó kényurasággal szemközt, s megmutathatta, hogy nem valának legyőzhetetlenek a torlaszok hősei. Tíz ezer fellelőt ítéltek számkivetésre; bezárták a nemzeti műhelyeket; korlátlan hatalommal ruházták fel Cavaignac generálist, szükségesnek tartván a dictaturát, hogy helyreállítsák a polgárosult állapotokat egy oly népnél, melynek még csak minapában a legkiterjedtebb alkotmányos szabadság is terhére vala.

Buonaparte Lajos.

De azért nem szüntek meg a titkos üzelmek, mert az általános szavazás-joggal mindent a sokaság közvetlen szavára vagyis a csel-szövényre, a pénzre, a véletlenre hagytak, minek következménye a köztársaság fejének választásában nyilvánult. Azt hitték, Cavaignac

generális fog győzni, kinek nagy érdeme volt, hogy megmentette a köztársaságot a rablástól és mészárlástól. De azonkívül hogy, miként láttuk, e forradalmakban mintegy végzetszerű volt, hogy gyűlöletessé váljék mindaz, ki bármily hatalmat gyakorolt légyen, Franciaországot még különös hajlandóság vonzza uj egyének és ismeretlen dolgok felé; s e hajlandóságának az általános szavazásjog jól kezére játszik. Az az ország, mely minden születési különbséget megszüntetett, mely minden királyi emléket eltörölt, mely letett a hódításról, szavazatait egy oly ember urnájában halmozta össze, kiről csak annyit tudott, hogy herczeg, hogy mellekneve Buonaparte s hogy háromszor kísértette meg fegyveres felkelést idézni elő: s 7.327,345 szavazó közül 6.048,872 Buonaparte Lajos mellett nyilatkozott, mint „a rend és biztosság jelképe“ mellett.

Ez hosszú időn át az európai politika személyesítője vala, miért is szükséges, hogy őt megismerjük.

Buonaparte Lajos Buonaparte Lajosnak, hollandi királynak, Nagy Napoleon testvérének a fia, amannak bukásakor magán életbe vonult; miként családja egyéb tagjai ő is Olaszországban talált vendégszeretetre, mit azzal hálált meg, hogy összeesküdött és szövetezett az itt csuszkaló titkos társulatokkal; a Giovane Italiának is hízelt, habár idegen volt annak köztársasági eszméjétől. Családja orvosolhatatlan nagyravágyásában szenvedve, azt hitte, bitorolják tőle Franciaország trónját, s feltette magában, hogy megbünteti a szövetséges hatalmakat az első császárságra hozott gyalázatokért, s széttépi az 1815-iki szerződéseket. Rejtelmes eszmék vonzalma alatt, bizott némely nagy családok gondviselésszerű küldetésében és saját csillagában, s a névben, melyet viselt. A pártok izgatottsága a Bourbon restauratio alkalmával, azután Lajos Fülöp uralkodása alatt a hírlapok és a parlament heveskedő szavaiat felcsigázták reményeit, úgy, hogy megkísértette meglepni a francziákat vakmerőségével, betörve Strassburgba. A nép közömbösen vette az ő szinpadias megjelenését s a hangzatos kiáltványokat; miért is elfogták és Amerikába küldötték, megígértetvén vele, hogy vissza nem tér. Ő azonban visszatért s egy második kísérletet tett Boulogneban; de itt is elfogták és Ham várába zárták. Fogsági idejét komoly tanulással és egyszersmind ábrándos tervezgetésekkel töltötte, annyira, hogy, később tett vallomása szerint, a mit tudott és a mit ért, azt mind a hami egyetemen szerezte. Regényes körülmények között sikerülvén neki a menekülés, méginkább meggyőződött bizodalma csillagában. Lajos Fülöp bukásával megnyerte, hogy a köztársaság

semmisnek nyilvánította a Napoleonidák ellen hozott száműzetési ítéletet; megválasztatta magát képviselőnek, s csakhamar a köztársaság fejének. Rögtön fényt kezdett üzni és költekezett, kijelentette, hogy a nép föllebbvaló a nemzet-gyűlésnél, s hogy minden huszonegy éves francziát szavazat-jog illet meg a haza alkotmányozásában; hízelt a rend-pártnak, mely a valóságban csak egy maroknyi cselszövőből állott, kik saját nagyravágásuk érdekében azt ismételtgették, hogy végezni kell a pártosokkal, meg kell menteni a hazát a fejetlenségtől.

Állam-otin.

Valóban, úgy látszott, mintha minden gonosz szenvedély öszszegyülekezett volna a köztársaságban, mely ellen összeesküdtek ép azok, kik leginkább kiabáltak mellette; s általános volt a bizodalmatlanság és a rettegés. Magában a nemzet-gyűlésben is mindinkább felemelte fejét a socialista párt, mely mindenki részére közössé akarta volna tenni nem csak a politikai szavazatot, az igazságszolgáltatást, az oktatást, hanem a munkához való jogot is; el akarta törölni a nem egyenes adókat s minden terhet az állandó birtokosok vállaira rakni; s a gazdagsághoz arányosítani a taksákat. A gyakorlati emberek azonban úgy vélekednek, hogy ezen és más hasonló elméletek megölik az ipart; jutalmaznak a lomhát a munkásság és az előrelátás rovására; kimerítik a társadalmi tőkét, mert az egyéni remények nem fogják sarkalni az embert annak növelésére; állandóvá teszik a fejetlenséget s megsemmisítik a szabadságot, mihelyt ama fékezhetetlen kényur, melyet államnak neveznek, mindent maga tesz, mindenre maga gondol, minden eszközzel egymaga rendelkezik, elbaromiasítván az embert az által, hogy felmenti a felelősség alól tulajdon tetteiért, s annyira képteleunek hívén őt a választásra és alkalmatlannak a nagy kötelességek teljesítésére, hogy egy tekintélyt tart szükségesnek részére, mely mint automatot hozza azt mozgásba.

E tételeket, melyek inkább csak bölcselek és államtudósok között szolgálnak alkalmas tárgyúl a vitatkozásra, most a polgári köz-nép kapta fel, alig várva, hogy gyakorlatilag alkalmazhassa, kiforgatva vagyonukból a gazdagokat a szegények javára, s kidobva azokat, kik állomásokat tartanak elfoglalva, hogy maguk helyezkedjenek be. Hogy mily merészek valának s mily kiterjedt összeköttetésekkel birtak a parlamenti socialisták, mutatja az, hogy vádolván a kormányt mintha a gyülekezettől neki engedett hatalommal visszaélt volna, midőn lerombolta a római köztársaságot, Ledru Rollin vezérlete alatt kijelentették, hogy „fegyveres kézzel is készek védelmére

kelni az alkotmánynak.“ A gyülekezetből kihangzott e szó az utcákra is, s egy új felkelést idézett elő. Pedig hát azzal biztatták magukat az emberek, hogy az általános szavazás-jog bevágja a felkelések útját, nem lévén többé szükséges fegyverekhez nyulni, midőn mindenki törvényesen nyilváníthatja saját akarátát. A forradalmat ez uttal is elnyomták a fegyverek, azután a börtönök és száműzések; de tombolt dühében és hánykódott az a föld alatt; úgy hogy az államfő a köztársaság engesztelhetetlen ellenségeinek nyilvánította azokat „kik állandósítván a zűrzavart, kényszerítik táborrá változni át Franciaországot, s védelmi készülődésekké a haladásra czélzó tervezeteket.“

Hogy gátat vessenek a forradalmi áradatnak, a különböző pártok, félre téve a reményeket és emlékeket, a rend szükségességének egyetlen érzetében kezét fogtak. De a mérsékeltek pártja mindig ügyetlen a piaczi zavargással szemközt, melyet az ösztönök és a düh támogatnak; ügyetlen a politikai rendszabályokban, melyek csak percnyi kisegítő eszközökre szorítkoznak; ügyetlen a tollforgatásban, mert emberi tekintetekből megeseonkítja az igazságot; holott a politikai kockajátszók csiklandozzák a szenvedélyeket, behálózják az értelmesekeket, szétforgácsolják az ellenfeleket, akár a részegítő szavالاتokkal s a röp-iratokkal, melyeket a legrejtettebb zughelyekre is eljuttatnak, akár a publicistikai és rhetori álokoskodásokkal, melyek a tapsot keresik nem az igazságot, és szítják a politikai gyűlölködés tüzét; pedig egyedül a szeretet hozhat rendet a zűrzavarba.

A megyék megunták már, hogy mindig jártató szalagon vezesse őket az eszelősködő főváros, honnan, a kérlelhetetlen központositásnál fogva, csak úgy táviró (telegraph) útján vettek hírt a kormány-változásokról, melyeket egy arra nem hivatott maroknyi nép hajtott végre s erőszakolt rá a józan eszű és békeszerető nagy többségre. Kevésbbé ábitozva az élvezetekre s inkább menten az udvari nagyravágásoktól, érezték, miben áll a szabadság; látták, mennyire könnyíti annak megszerzését a köztársasági rendszer; miért is ragaszkodtak ehhez; de ki biztosította őket, hogy holnap Párizsban nem diadalmaskodik-e, s onnan nem terjed-e ki egész Franciaországra a fejetlenség?

Ez félelmek nyomása alatt oly rendszabályokhoz folyamodtak, melyek a helyett, hogy képesek volnának eloszlatni, inkább csak tanusítják azokat. Javitottak az általános szavazás-jogra vonatkozó törvényen, mely általános szavazás mindig bizonytalan. vak, erkölestelen, veszedelmes; s mely, ha lajstromok útján történik, néhány esel-

szövő eszközévé válik, a tisztességes polgár kizárásával. Ugy látszott mintha minden egyéb kényuraság helyébe egyetlen lépett volna, öldöklőbb a többinél, mert nem csak vagyonától, hanem becsületétől is megfosztja az embert; kiterjedtebb, mert üldözi mindazokat, kik nem eléggé ismeretlenek, vagy képtelenek arra, hogy ne legyen valamely vetélytársok, ellenségek; szégyenletesebb, mert egy egész népet néhány ujság-czikk-gyártó, és zug-gyülekezetek vezéreinek szolgáljává süllyeszt, kik erősek, mert szemtelenek, s fel vannak mentve a kötelezettségtől, hogy ma a tegnapi nap hitét vallják, mert nem birnak olyannal, egyedül az érdek és a percz szenvedélye vezetvén őket. A hirlapírók számára tehát kosarat alkalmaztak, úgy, a mint azt tenni az egyeduralom soha sem bátorkodott. De az ily ovó-rendszabályok utóvégre is a tisztességeseket sujtják, nem azokat, kik semmit sem veszíthetnek, még csak szemérmet sem.

Napoleon császár.

Napoleon herczeg igen nagy erőt meritett a megnyert szavazatok millióiból, míg a nemzetgyűlés, mely 700 képviselőből állott, kik 25 frankot huztak napjára, mindinkább vesztette hitelét. Ledru Rollin, az erőszakoskodók élén, egész a felkelésig hajtotta a dolgot, a herczeg pedig azt hirdeté, hogy „a Napoleon név maga egy program, mely benn a rendet, tekintélyt, vallást, a nép jólétét, kifelé pedig a nemzeti méltóságot jelenti.” A demagóg rángatózások között szükségesnek érezték a nyugalmat még a szabadság feláldozásával is. Meg lévén erről győződve, a herczeg, miután jó törvényeket hozott az oktatásra vonatkozólag, a zivatáros gyűlésezések ellen, az egészségtelen lakások s a kölcsönösen segélyző egyesületek ügyében, s mialatt az orleanisták, legitimisták, socialisták ellenségesen állottak egymással szemben, merészen elhatározta magát, hogy mindent megkísért, s egy éjjel (1851 decz. 2) elfogatta az ellenzékieket s a tekintélyesebb és független egyéneket, kik között voltak Thiers, Changarnier, Bedeau, Cavaignac, Lamartine, Chiarvas és 34 képviselő; 575 polgárt Cayennebe hurczoltatott, s minden hatalmat magához ragadott. 7,439,216 szavazat helyeselte az államesint, a köztársaságfő hatalmának tíz évre meghosszabbítását és az új alkotmányt. Ily bírálat érte a parlamenti rendszert. A dictator újból rendezte a közhivatalokat, a sajtóügyet, a nemzetőrséget, az igazságszolgáltatást, a hitelt. A császárság már ugyszólván megvolt, midőn a lelkesedés a herczeg irányában, s az Éljen a császár kiáltások a senatussal egy végzést hozattak (1852 decz. 2), mely őt császárnak nevezte ki. Igen sokan korszerűnek találták ama lépést; a köznép, mely

mindig megtapsolja az erő-csineket, saját diadalát látta abban a gazdag és művelt osztály fölött; általános szavazás utján 8,157,752 szó szentesítette e gyakran ismétlődő átmenetet a fejtelenségből a kényuraságba. Mert valójában ama nép-határozat azt mondá neki: „Felhatalmazzuk önt egész életére, hogy rendelkezék javainkkal és mindennünkkel.“

Politikája.

Az 1852 jan. 14-iki alkotmány az általános szavazásra volt fektetve; így választották a gyülekezetet is, melynek hivatása vala megszavazni az adókat és törvényeket, de nem vitatkozni fölöttök; egy hallgatag senatus jóváhagyta az így megszavazottakat. Napoleon elfogadta a személyes felelősséget, midőn vallást tett, hogy saját ösztönét követi; a miniszterek, kiket kényére választott, az ő gondolatának ügyvivői, s nem valamely, a kamarától eredő politika kifejezői; felvilágosítani lehet őt, de szabad akar lenni és békók nélkül mozdulataiban. Az erőszakoskodások s a demagogia ellenében kezes-séget nyújtott hatalmával, mely felelősségnek alá nem vetett, tehát korlátlan vala; mert a nagy államtestületek nem ellensúlyozták, hanem csak kendőzték az ő mindenhatóságát. Így uralkodott ő hosszabb ideig mint bárki más a nagy forradalom után. „A jók legyenek nyugodtak — mondá ő — s a gonoszok reszkessenek. Én oly sok jót szándékozom tenni a néppel, hogy hálára fogom azt kényszeríteni. A császárság a béke.“ Ily ígéretek, természetesen, hizelegtek Európának, melyet kimerítettek a forradalmak, s Franciaország, mely még inkább szomjuhozta a rendet, mint a szabadságot, s mely, mindig szenvedélyes bámulója lévén a tetteges hatalomnak, csókolja a kezet, melynek ő adott erőt, hogy szájába vetesse a zablát, s meghajlik alatta egész ama napig, midőn levágja azt. Forradalmiak és fontolva haladók egykép főt hajtottak előtte, udvarlói lettek, jótéteményeket fogadtak el tőle; az érdek és hiúság segítségével csábította el azokat, kiket erővel nem volt képes megpuhítani. Felhasználni a demokraczia gyengeségeit annak kormányzására; az érzékiségbe fojtani az értelmiséget, az egyenlőségbe a szabadságot; ügyelve a legalsóbb osztályok szükségére, oktatni, segíyezni azokat, a munkát nem bírók részére intézményeket léptetni életbe: ezek képezték a varázst dictaturájában, mely minden életerőt egyetlen kézben akart központosítani. Miként XIV. Lajos és I. Napoleon, ő is pártfogolta a polgárságot, mert az mindig császári érzelmű, de sejtette a negyedik rend keletkezését, s azért hízelt a legalsóbb osztályoknak, különösen pedig a munkásoknak; csakhogy,

mialatt jót tett velők, lelkiismeretével összeférőnek találta, hogy elrontsa őket.

Jóakaratu, művelt de ferde értelmiséggel, kételgő az igazsággal, hiszekény a tévedéssel és ábrándokkal szemben, nem tudott oly dolgokat, melyeket mindenki tud. A szó-művészet birtokában vala; értett a mondásokhoz, melyek szabatosaknak látszanak, mégis határozatlanok és semmi reményre nem bátorítanak, s a kiáltványokhoz, melyek rendeltetése vala foglalkoztatni a katonák és hírlapírók képzelő tehetségét. Nyájás, sőt szerény és mégis színpadias, a párizsi szerződést sas-tollal irta alá; lelkesedéstől áradozott a magentai kiáltványban; a színházi és utcai tapsok mámorba ejtették lelkét; arcképét babérral övezte a pénzeken; szerzői dicsőségre is áhitozván, megírta Caesar életét, mely művének sikerét csak úgy szívén hordozta mint mi szegény íróemberek. A fogadásoknál ama hideg szeretetreméltósággal viselte magát, mely hizeleg és mégis lehűt; kérvényt vagy előterjesztést soha sem utasított vissza, de úgy lett, a mint neki tetszett; elbűvölte ígéretekkal a fenyegetetteket, de ugyan akkor biztatásokkal részegítette meg a fenyegetőket; jó mindazok irányában, kik közelébe jutottak s a szenvedők iránt általában, a solferinói csata után megdöbbennek láttam őt a vér miatt, melybe győzedelme került, s a holtak és sebesültek száma nem kevés befolyással volt arra, hogy békét ajánlott, és még sem habozott üszköt vetni egész Európára.

A császár lényegesen egyénies, s nem igen fér össze az emelkedettebb lelkületű tehát független emberekkel, miért is inkább cseliszövőkkel, roszakaratiákkal vagy föltétlenül hódolókkal környezteti magát; beszélni csak azokat hagyja, kik vele egyetértenek. A tisztességes embereket becsülte, de távol tartotta őket magától; a másféléket fel tudta használni, s ismerte árukat. A társalgásban úgy mutatta, mintha megfedkezne magáról; pedig hát azt mondták, hogy midőn beszélt hazudott, midőn hallgatott összeesküvést szőtt. S valóban mindig összeesküvő volt, még felemelkedése után is; úgy tette magát, mintha jobbra akarna menni, midőn balra szándékozott fordulni; mintha kicsikarták volna tőle az elhatározást, melyben már megállapodott, s az engedményt, melyet, hogy megad, már előbb el volt határozva. Nem következetesen, hanem a perc sugalmi alatt, színésiesen, meggondolatlanul működén, a legváratlanabb elhatározásokra jutott, melyeket aztán a kivitelben egészen megváltoztatott, hogy közép utakat kövessen, s így ellenmondásokba bonyolodottnak kellett fejtűnnie. Vakmerő és hidegvérű, rendületlenül ki-

tartó némely czélzatokban, még ha utópia-szerűek is azok, habozó az eszközök megválasztásában, tudott hosszasan várakozni, de mindig szeme előtt tartotta a czélt; ha mélységet látott maga előtt, visszafordult; a legnagyobb nehézségek fölött könnyedén átsiklott; ha nem volt kétséges a siker, bizva szerencséjében, mely őt jól szolgálta, az események vezetésére bizta magát inkább mintsem tudta volna vezetni azokat. Mindig azzal hízalgett, hogy kibővíti az alkotmányt; midőn végre csakugyan rászánta magát, hogy azt teszi, így szólt: „Én biztosítom önök részére a rendet, önök segítsenek nekem fenntartani a szabadságot.“

Ha az ember Napoleon nevét viseli, utánoznia is kell őt; a császár tehát minden szabadelvűségét abba helyezte, hogy benn fejlessze az intézményeket, kifelé pedig befolyást szerezzen. Ujból felvenni, folytatni akarta nagybátyja művét túlhajtás és erőszakoskodások nélkül, körülvéve a polgárosodás összes vívmányaival s a művészet bűbájaival, tehát: általános szavazás-jog, kereskedelmi szerződések, szabad csere, nemzetiség. „Európa beteges állapota (mondá) egy congressust tesz szükségessé, hol az önszeretet és a makacosság meghajoljanak egy legfőbb bíróság előtt; szükséges, hogy a szabályzatlan kötelességeket, a czim nélküli jogokat, a féktelen követeléseket, melyek a most már minden oldalról bedőléssel fenyegetett európai politikai épületnek alapul szolgáló szerződés folytonos sértegetéséből erednek, a dolgok új rendje váltsa fel, mely a fejedelmek és népek jól felfogott érdekére támaszkodjék.“ De azt is mondotta, hogy egy elvet személyesít, a forradalmat; egy tényt, a császárságot; s hogy egy Waterloot kell jóvá tennie.

Európa résen állott, mert látta, hogy sorsa e rejtélyes ember czélzataitól vagy szeszélyeitől függ, ki zavarba hozta a legravaszbakat, kijátszotta a legügyesebbeket is.

IV.

K r i m i h á b o r ú.

Ha a diplomatáknak szemökre vetik, hogy oly nagyon szivőkön hordozzák Törökország fennmaradását, azt válaszolják, hogy ez nem vonzódásból ama birodalom iránt, hanem félelemből Oroszországtól történik, mely hagyományosan törekszik Konstantinápoly birtokba

vételére; s Oroszország a Bosporus mellett annyit jelentene mint: Európa a czár lábai előtt.

Mig a többi hatalmak a forradalomütötte sebek gyógyításával és belügyeik rendezésével voltak elfoglalva, Oroszország, menten a felforgatásoktól, miután segített Ausztriának leverni Magyarországot azon félelemből, nehogy a török és lengyel népségek oda tódulása szaporítsa a forradalom erjesztő anyagát, főlfő védője maradt az egyeduralmi jogszerűségnek, és gyarapodott erőben. Ha forradalom rázkódtatja meg Európát, ha felkelnek a népfajok Ausztriában, vagy Törökországban, ő mindig területeket nyer és növekszik befolyása; fenyegeti Németországot s a Földközi-tengerre irányozza tekintetét, mig egy századdal előbb csak a Fehér-tengerre szoritkoztak vágyai. A forradalmak idején 75 ezer emberrel tartotta megszállva az alsódunai fejedelemségeket; a diplomacia nem volt képes megakadályozni a betörést ez oly annyira fontos tartományokba. Keleten tehát túlsúlyra emelte őt a védőuraság a dunai fejedelmek irányában, a Duna torkolatainak birtoklása, a kizárólagos uralom a Fekete-tenger fölött, a beavatkozás Törökország keresztény népeinek ügyeibe.

Jeruzsalem szent város a muszlimanokra nem kevésbbé mint a keresztényekre nézve, kiknek minden felekezetök felkeresi azt ajtatokodás végett, mindegyiknek templomai lévén ottan. A szakadár görögök jóval nagyobb számmal valának ott mint a római katolikusok, kik, mig 1740-ben tizenkilencz kápolnát számítottak, 1850-ben már csak kilenczre voltak szorítva, sőt a görögök a legtiszteltebb szent helyeket is megtámadták és lerontották Gottfried, Balduin s más keresztések síremlékeit, úgy tekintvén őket mint idegen betörőket. A katolikusok Franciaországhoz folyamodtak, mely panaszt emelt e miatt a Portánál. Ez kezébe vette az ügyet és ki akarta egyenliteni a dolgot, de Oroszország útját állotta, s Menzikoff herceget Konstantinápolyba küldötte, hol az a görög szertartás jogainak védőjéül vetette fel magát, panaszkodva, hogy meg vannak azok sértve, s egy fenyegetőző s udvariatlan követség útján, melyet Bessarabiában hadikészületek is támogattak, azt vitatta, hogy Oroszországot illeti meg a védőuraság az igazhitű keresztények fölött egész Keleten. A mindig gyenge és habozó Porta alkalmazkodott e követeléshez, aláírván egy fermánt: s minthogy a török birodalomban tiz vagy tizenkét millió görög él, ama fermán valódi védő uralmat biztosított a czárnak, s államot hozott létre az államban. A görögök, kik a helyett, hogy rendeznék magukat a hellen államnak kiszabott határok között, mindig csak alkalomra és időre várnak, hogy elfog-

laják a természetes határokat, Törökország ellenségében mindig saját barátjokat látták; s az ottománoknak még alávetett tartományokban rögtön mozogni kezdtek a cselszövők és nemes lelkek, a csalók és csalódók, az áldozatok és áldozók, kik támasztani szokták a forradalmakat. E mozgalom sark-csillaga Oroszország vala s a messiás Menzikoff, kit ünnepeltek Konstantinápolyban, magasztaltak az ujságokban, dalokban emlegettek Thessaliában és Macedóniában; mert mindnyájan érezték, hogy ama fermán által tetteleg Oroszország lett az ő fejük; hogy arra fognak átháramlani az ő jogaik és kiváltságaik, s hogy a török birodalom ezután csak hűbérese lesz Oroszországnak.

Megütődtek ezen az európai hatalmasságok s rábirták a Portát, hogy visszalépjen; a honnan nagy diplomacziái jegyzék-váltás keletkezett, ép oly bonyolult mint 1821-ben. A kétszínűségnél fogva, mely ocsmányság a diplomacia régi ocsmányságaihoz újabb időben járult, mindenik azt hangoztatta, hogy a békét akarja, de végre háború ütött ki, egyike a legkülönösebbeknek mindazok között, melyeket a történelem említ. Oly ürügyek alatt, minők soha sem hiányzanak, az orosz hadsereg átlépi a Pruthot, elfoglalja a dunai tartományokat, s hajóhada bombázza a török flottát Sinope vizein.

Napoleon, ki leste az alkalmat, hogy széttephesse az 1815-ki szerződéseket, felszólította Oroszországot, hogy vonúljon vissza (1855), s tagadó választ kapván, szövetségre lépett Angliával és Törökországgal, buzdítva a többi hatalmakat, hogy részt vegyenek az igazságos és erkölcsös háborúban. A francia és angol flották a Fekete-tengerre mennek s bombázzák Odessát, az orosz kereskedelem áruhelyét.

Austriának hálából Oroszországgal kellett volna szövetségnie; de ez nyugati tartományaiban támadásnak, Olasz és Magyarországból forradalmaknak tette volna őt ki; miért is conservatív hagyományaihoz tartotta magát, s arra szorítkozott, hogy egyetértésre jutott Poroszországgal a töröknek alávetett keresztények polgári és vallási jogainak biztosítása végett. Megszállván Moldva-Oláhországot, ez által eltávolította Magyarországtól a háborút s következésképp a fölkelés veszedelmét is; s míg Oroszországot biztosította a támadás ellen ez oldalról, s egyszersmind a felkelés ellen Lengyelország részéről, Európát megmentette a belső háborútól, mert a szövetségesek kénytelenek voltak megváltoztatni annak tervét.

Minthogy senki sem tudja, mi kimenetelök lesz a hosszas há-

háborúknak, a népek, s főleg a görögök és a piemontiak új reményeket merítettek; látták, hogy felbomlott az északi szövetség, mely a forradalmaknak örökös ijesztője vala; Franciaország és Anglia egyidőre kezet fogva haladnak ugyan, de nem fog sokáig várni, magára a természetes ellenségeskedés; a gyűlés, általánossá válva, ismét kérdésessé teszi majd a világ sorsát, s ütni fog a népek órája, melyet sikertelenül akartak siettetni az összeesküvésekkel és a felkeléssel.

Napoleon a *Moniteur*-ben „őszintén kijelentette, hogy azok, kik az eseményeket akár Görög- akár Olaszországban a rend megzavarására akarnak felhasználni, Franciaország érdekeit fognak sérteni; mely ország, miként védelmezte az ottoman birodalom épségét Konstantinápolyban, úgy nem fogná megtűrni Görögország támadásait, sem, hogy az Alpseknél megkísértse valaki szétválasztani Franciaország és Ausztria zászlóit, melyek, miként reméli, Keleten egymás mellett fognak lengeni.“

Valóban a görögök türtették magukat, de Ausztria szilárdul megmaradt semlegességében, s így megmentette Európát az általános háborútól, de tönkre tette önmagát, mert elidegenítette magától régi szövetségését, ki hálátlanságra talált nála, s annak ellenségeit, kik esküt tettek, hogy meg fogják őt büntetni.

A nyugati szövetségesek, miután sikertelenül próbálkoztak a Balti-tengeren, Keletre fordultak és szept. 24-én Krimben 23,000 francia, 25,000 angol, 8000 török, 15,000 piemonti katonát tettek partra. Roppant erőfeszítésekbe és iszonyú szenvedésekbe került e háború, mely tovább tartott mint a hogy előre gondolták, s hová új csapatokat kellett küldeni, hogy pótolják azokat, melyeket az ágyú, a zivatarok, az esőzések, az epemirigy elpusztítottak. Sok főhadiember elveszett (Baglan, La Marmora), és félmillió emberélet oda lett: mit talán nagyon szívére vevén Miklós csár meghalt, fiára II. Sándorra hagyván a terhes országlást.

Az almai csatában levervén az oroszokat (1855 aug. 20.), a nyugatiak elfoglalták Balaclavát és Sebastopol előtt ütöttek táborn (aug. 26.), mely vár a legerősebbek közé tartozott, és bombázni kezdték azt. Az oroszok, miután 17,000 embert elvesztettek, kiűrtették azt (szept. 1.). Az öldöklésnek Ausztria vetett véget oly módon, hogy a szövetségesek által néhány, a béke-értekezletnek alapul szolgáló pontozatot állapítottatott meg, s Oroszországot azok elfogadására szorította, fenyegetőzván, hogy különben ő is a nyugati

hatalmasságokhoz fog csatlakozni. Oroszország kénytelen volt megadni magát; a béke létre jött (1856 febr. 17.), s így véget ért a háború, melyet határozott cél nélkül kezdett. erély nélkül folytatnak és előrelátás nélkül zártak be.

V.

Párizsi béke. — Olasz háború és egység.

Párizsi congressus.

Hogy meghányják-vessék a béke feltételeit, egy congressus ült össze Párizsban. Franciaország semmi hasznát nem húzott annyi áldozatai után, de mint első szerepelt. A Portát részesítették az európai köz-jog kedvezéseiben, s ő újból megerősítette a vallás-szabadságot. Oroszország visszaadta neki Kars várát, ő pedig visszakapta a szövetségesektől Sebastopolt, Balaclavát s a többi kikötőket a Fekete-tengeren, melyet semlegesnek nyilvánítottak, úgy, hogy zárva legyen a hadi hajók előtt, nyitva a kereskedelmieknek. A dunai fejedelemségek a török felsőbbség alatt maradtak.

A polgári és politikai szabadság állapotában nem történt változás; csak mentesítették a semleges lobogót háború idejére, s eltörölték a kalóz-jogot, csupán az államoknak maradván meg azon joguk, hogy háborút viselhessenek. De az amerikaiak, kiknek pedig a háborús tengeri törvények terjedtebb alkalmazása köszönhető, visszaszantastották a kalóz-szabadalomlevelek emez eltörlését, nehogy háború idején alább álljanak azon nemzeteknél, melyek roppant hajóhadakat tartanak fenn a békében ¹⁾.

¹⁾ III. Napoleon, az ő emberbarátias eszméinél fogva, 1854 marc. 9-én kijelentette, hogy felfüggeszti jogait, s nem foglalja le az ellenséges árút semleges hajókon. Ez igen nagy hasznára szolgált Oroszországnak, s ártott később Angliának, és méginkább Franciaországnak, mely a 70-iki háború alkalmával nem használhatta fel hajóit a német kereskedelem ellen, s védelemre kellett szorítkoznia.

A párizsi congressuson Franciaország képét Walewszky és Bourqueney, Angliáét Clarendon és Cowley, Oroszországot Brunof és Orlof, Ausztriáét Buol és Hübner, Törökországot Ali pasa és Mehemet Gemil bej, Piemontét Cavour és Wilmarina viselték teljes hatalommal.

Cavour onnan Cibrario Lajoshoz, a külügyek vivőjéhez következőleg írt: „Kilencz napja, hogy elhagytam Turint, s már háromszor írtam oda, és sürgős izeneteket küldözgettem folyton folyvást, sat. Remélem, ki fogja önt elégiteni leve-

Piemont Ausztria ellen.

A szövetségesek, midőn az Oroszország ellen tervezett háború céljából támogatást kerestek, Piemonttól segítő-csapatokat kértek. Piemont azt felelte, hogy zsoldért nem ad, hanem igen is kész egy szövetséges hadtestet állítani ki szárd vezérlet alatt. Bármennyire ellenőkre volt is a hazafiaknak, hogy hadsereg menjen oly hatalom ellen, mely sem kárt nem okozott, sem igazságtalanságot nem követett el, s hogy az ország kitéve maradjon egy eshetőleges támadásnak az osztrákok részéről, uralkodó körökben a szenvedett megaláztatásokat jóvá akarták tenni az által, hogy a nagy-hatalmakkal járatják párban az országot, s elhátározták, hogy 15,000 embert fognak küldeni, egy millio font sterlinget kapván kölcsönbe Angliától 3 száztólira. Midőn aztán a békéről volt szó, természetesnek látszott, hogy Ausztria, mely elfordította a háború ostorát Európától, területet nyerjen azért jutalmul a Dunánál. A piemonti kormány megütődött ezen, és igen tüzes körleveleket bocsátott ki, bizonyítgatván, hogy annak növekedése kárára válnék az európai szabadságnak; hogy a megdöntött orosz főuralmat Ausztriával váltaná fel, mely csakhamar úrként viselkednék a Duna egész hosszában ép úgy, miként Olaszországban tette; ez utóbbi országot pedig mind inkább szorosabban fűzné magához az osztrák császárság, kizárva onnan Franciaország és Anglia befolyását, s lehetetlenné tévén Piemontra nézve, hogy kivonja magát főuralma alól. Ily módon tehát jutalmazva lenne a hatalom, mely vonakodott fegyvereit a nyugatiaiakéival egyesíteni, s bűnhődnék az, mely nem habozott melléjük állani.

lezésem. Hogy maganról is, önről is levegyem a felelősség terhét, jónak látom minden, tudomásomra jövő, érdekes dolgot megemlíteni depeseimben. Irtam a királynak, értesítvén őt a társalgásról, melyet tegnap a császárral folytattam. Hogy feltűntessem előtte a titoktartás szükségességét, megkértem őt, hogy ne szóljon arról a tanácsnak. Ő azonban négy szem között felhozhatja azt neki. Küldje ön vissza mielőbb Armillaut az okiratokkal, melyeket öntől és Ratazzitól kértem. Hétfőn lépünk ki a színpadra; ha nem is kellemetes, de érdekes lesz a dolog. Egyébiránt, megkezdődtek a hivatalos lakomák, s ha az értelem nem is, a gyomor kemény próbára van téve. Figyelmeztetem önt, hogy a gyönyörű X. grófnét diplomaciai hálófónóvá avattam, felszólítván őt, hogy *kacskodjék* a császárral, s csábítsa el, ha a szükség úgy hozná magával. Igéretet tettem neki, hogy siker esetén atyja számára a pétervári secretáriusi állomást fogom kérni. Ő szereplését tegnap a tuilleriesi hangversenyen kezdte meg óvatosan. — Híve, Cavour.“ (Odorici, Il conte Luigi Cibrario e i suoi tempi, Firenze, Civelli, 116 lap.)

Cavour helyet nyert a többi meghatalmazottak között,¹⁾ s Napoleon felhívására, ki úgy nyilatkozott, hogy akar tenni valamit Olaszorszáért, szóba hozta az olasz állapotokat, épesen kikelvén Ausztria és a többi államok kormánya, főleg pedig a nápolyi és a pápai ellen. Olaszországot újra kell gyúrni — mondá — ha azt akarják, hogy ne zavarja az folyvást Európát; a savoyai ház becsvágya összevág Olaszország érdekével, sőt az egész nyugatával, hol az egyensúlyt mindaddig nem lehet létrehozni, míg Ausztria elnyomva tartja a félszigetet. Beszédét a francia császár irányában azon elismerő szavakkal végezte, hogy bármit határozzon a Gondviselés Olaszország sorsa fölött, minden ember, kinek szíve van, örökké emlékezetben fogja tartani, hogy Napoleon volt az első, ki felvetette a kérdést: Mit tehetünk Olaszország javára?

Minden illem ellen volt így vád alá helyezni független és jelen nem lévő hatalmakat; megsértése vala a be nem avatkozás elvének, melynél fogva a krími háborút kezdték; de első eset volt ez, hogy az olasz kérdés szóba jött egy európai congressuson oly czélból, hogy javítsanak rajta, s a szabadelvű ügyet többé nem csupán összeesküvők és titkos társulatok tartották kezökben, hanem egy kormány is felkarolta azt.

Azon percztől kezdve az ellenségeskedés nyílt arczzal lépett fel a hatalmas de a közvéleménytől elhagyott Ausztria s a kicsiny Piemont között, mely gyenge volt ugyan de erőkre támaszkodott s fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki, hogy akadályokat gördítsen legyőzője elé, befekettse azt a hírlapokban, s üldözöttnek és fenyegetettnek tüntesse fel magát: Piemont most már egyértelmű volt a forradalommal. Cavour, ki azt bizonyítgatá, hogy Olaszország magára hagyatva nem segíthet magán, egész ország tapsait kinyerte; a romagnai menekültek érmet verettek tiszteletére ily felirattal: „Mit csörtet itt oly sok idegen kard?”

Piemontban a lombardi hadjárat után visszavonás és idegenkedés maradt fenn a polgári állásúak és a katonák között; amazok

¹⁾ II. Gyula 1504-ről kelt bullája szerint az államok rangfokozatban így állottak: A német császár, a római király mint a birodalom kitűzött örököse, a francia, spanyol, aragoniai, portugali, angol, siciliai, svéd, magyar, navarrai, cypriusi, cseh, lengyel, dán királyok.

Következtek a velencei és genuai köztársaság, a német szövetség, a bretagnei herceg, a pfalzi, szász, brandenburgi választók, Ausztria főhercege, a savoyai herceg, a toscanai nagyherceg, a milanói, bajor, lotharingiai hercegek. Oroszország nem tartozott még az európai hatalmak közé.

katonai államesintől tartottak, emezeket elkeserítették a szemrehányások, melyeket képességekre nézve tettek nekik. Ki akarták tehát emelni érdemöket, s a hadügy-miniszter a krími háborúból, hol az angolok és francziák oldalán küzdöttek, minden vitézi tetteket, képekben vétette fel és elterjesztette; Cernaja megváltotta őket a szégyentől, melyet Novara hozott rájuk, s visszaadta a bátorságot, melyet megtörtek a vereségek. Nápolyból Lamarmorának egy kardot küldöttek ily felirattal: „Az ősi vitézség nem halt még ki az olasz szivekből“; a milanóiak pedig egy emlék iránt állapodtak meg, mely Turinban vala felállítandó a hadsereg tiszteletére. Olaszország más részeiből meg hálanyilvánításokkal árasztották el azt „ki egymaga kelt nyílt sisakkal annak védelmére“: és pénzt irtak alá, hogy száz ágyúval erősítsék meg Alessandriát, és tizezer fegyvert adjanak azon olasz tartománynak, mely első kelne fel.

A háború tehát, melyet Törökország javára határoztak el, valójában Ausztria-ellenesen ütött ki; a béke „sárkányfog-vetés lett“; s míg egy felől biztosította Törökország fennmaradását, más részt az olasz fejedelemségek pusztulását készítette elő. S Lamartine jól határozta azt meg mondván, hogy nem egyéb az mint „hadüzenet béke alakjában; a zűrzavar felidézése s a közjog lerombolása Európában.“

Mert, felbomolván a régi szövetségek, nem lehetett többé újakat hozni össze, a honnan általános lett a ziláltság; haboztak, kik helyet tartottak elfoglalva, mértéktelenül reménykedtek, kik helyet akartak volna foglalni; kikerülhetetlen volt a szigorúság, s kivégzésekhez, ostromállapothoz, jószágelfoglalásokhoz kellett folyamudiviok azoknak, kik kénytelenek valának védeni magukat, míg Piemont, tiltakozva a szigorú fellépések ellen, nyert fontosságban.

Osztrák alkotmány.

A tizenhatszáz éves Ferencz József félelmes körülmények között lépett Ausztria trónjára. Ügyes és parancsolni szerető anyja, a bajor Sofia felügyelete alatt gondos de egyszerű nevelésben részesülvén, midőn a trónra lépett, jóval előbb, hogysem várni lehetett volna, a fiúi tisztelet korlátai között függetlenné tudta magát azzal szemben tenni: politikai számítás nélkül, csupán szíve sugallatát követve a szép Erzsébet-Amália bajor hercegnőt jegyezte el magának, s midőn Linzbe fogadására ment, nem törődve az előírt szertartásos szabályokkal, átkarolta és megcsókolta azt, mire a nép tapsokban tört ki.

Olasz- és Magyarországot a lázadás terén, Horvátországot in-

gadozóban, Németországot egybegyűlve, hogy kikialtsa az egységet és felmagasztalja Poroszországot, egész Európát ellenséges érzületűnek találván, Palmerston kivételével, ki, váltakozva felforgató és elnyomó lévén, azt tanácsolta neki, hogy vágja le a régi tagokat s igyekezzék újakat szerezni, Ferencz József, a lovagias férfiú, oda jutott, hogy akarátja ellenére is kegyetlenné kellett válnia. Siránkozva a helyzet fölött, kijelentette, hogy Ausztria ujjaszületése csak úgy lehetséges, ha az összes tartományok és néptörzsek egy tömör egészszé olvadnak össze (*viribus unitis*) s ha a népek javokat többé nem a képviselői vitatkozásoktól, hanem a királyi jóakarattól várják; s az örököségi, szabad, független, feloszthatatlan monarchia részére egységes alkotmányt adott, mely szerint Bécs főváros; az összes néptörzsek egyenjogúak, s különösen a nemzetiséget és a saját nyelv használatát illetőleg: egységes a vám- és kereskedelmi rendszer; az a polgárjog s a büntető és polgári törvénykönyv: az igazság-szolgáltatás a császár nevében történik; minden személyi szolgaság meg van szüntetve; rendezve és biztosítva vannak a községek; kiszabva a tartományi és birodalmi ügyek; a törvényhozó hatalom a császár, a parlament s a tartományi gyűlések között oszlik meg a különféle tartományok szerint. Ezek mindegyikében a császár felelős helytartókat nevez. A különböző államrészekből kiszemelendő tagok egy birodalmi tanácsot fognak képezni. A bírói hatalom független; elmozdíthatatlanok a bírák, nyilvános a törvénykezés; az adókat a törvény szabja meg; a közadósságért az állam kezességet vállal. A katonaság nem tanácskozhatik közösen. Polgár-őrség; az alkotmány-módosítás mikéntje meghatározva.

Bármily jól volt összeállítva ez alkotmány, ellenkezett az Ausztria történeti tarkabarkaságával, és Schwarzenberg Felix ezen általános egyenzéssel, mely erőszakos visszahatás volt a forradalmi erőszakoskodás ellen, megtagadta az egyes nemzetiségeket; a helyett, hogy felhasználta volna az élő és történeti erőket, demokracziái színezetet adott a birodalomnak, de minden messzebbható célzatok nélkül, melyek pedig szükségesek, ha hozzá akarják szoktatni az embereket, hogy maguk labán járjanak.

Schwarzenberg megkérdezte az olaszországi visszahelyezett kormányokat, vajjon célszerű volna-e ismét érvényre emelni az 1848-ban adott alkotmányokat: s mindnyájan abban állapodtak meg, hogy nem férnek azok össze a renddel és békével, s hogy benn csak fejtelenséget, kifelé pedig csak támadást lehet várni, mindaddig, valamig itt a tekintély dogmája folytonosan erőszakos megrohanásoknak

van kitéve; valamig a társadalmat alapjában aláásó tételeket fáradhatatlan tevékenységgel hirdeti, terjeszti a sajtó; valamig a conservatívek aluszékonysága folytán csak cselszövőkre és népipizgatókra esnek a választások. A népnek szent joga, hogy erős és felvilágosult kormány vezetése és védelme alatt álljon, mely értelmes és fáradhatatlan tevékenységet fejtsen ki, mely merészen és határozottan magához ragadja a kezdeményezést igazságos és bölcs törvények és időszerű ujitások iránt, s mely, áthatva roppant felelősségének érzetétől, képes legyen engedelmességre hajtani az embereket, s mindenütt és mindenki részéről tiszteletet szerezni a törvényeknek.

Valóban az alkotmányt nyílt rendeletekkel törölték el Lombard-Velenczében, Toscanában, Romagnában, a herczegségekben; Nápolyban szépen feledésbe ment. De a forradalom tüze épen nem hamvadt el. Fölébredvén szomorú és mégis kedves forradalmi álmából, Lombard-Velencze katonai önkény alatt, ostrom-állapotban találta magát. A függetlenség érzete mindinkább erősödött; oda czéloztak a titkos társulatok s a felkelések, melyek azok kifolyása voltak; rablók és gyilkosok a hazafiság köpenyébe takaróztak. Minden kísérletet a Mazzini neve bélyegzett, ki a mily izgőmozgó ép oly tehetetlen vala, mert hiányzott nála az összefüggés a gondolat és a cselekvés között. Övéi, kik minden titkos társulatban ott buddogtak, s a még siralmasabb kísérletekben mindig részt vettek, gyanussá tettek a köztársaság nevet.

Piemont állapota.

II. Viktor Emanuel, ki valamennyi olasz uralkodóházzal rokonságban állott, ki csak most lépett a trónra s hízelt igéretekkkel nem kötötte meg kezét, kit egy hadsereg környezett, melynek elment kedve az ujitásoktól, mert igen sokba kerültek neki, kinek parlamentje hitelét veszttette, s miniszterei váltakozva dobálták le egymást a hatalom polczáról, ily módon mindnyájok tehetetlenségét napfényre hozván, kinek országát az osztrákok megszállva tartották, könnyen visszavonhatja vala az alkotmányt, melyet atyja, nem mondom, hogy egészen jószántából, de szabadon adott, s talán ép úgy tapsot arathatott volna annak visszavonásával mint előde annak engedélyezésével. Ő azonban szomorúan, de szilárd lélekkel adva tudtul az eseményeket, melyek őt idő előtt trónra juttatták, biztosította népét, hogy nem fenyegeti veszedelem az ország szabadságait, s mint három legszükségesebbet, a nyugalmat, haladást és takarékossgot hangsúlyozta. Piemont szerencsésnek mondhatta magát, hogy ily királyt kapott, ki, mindig a katonák között, önállóan fejlődvén, nem hagyta magát megrontani a királyi

udvar pubitó légkörében. A vadászatban szenvedélyes; ételre, ruhára keveset adó; nem önkényes de határozott; a népszerűsége és ünnepeleken nem kapott; a tudományokat nem kedvelte, habár könnyű felfogású vala; a pártoktól inkább távol állott mint fölöttök; az alkotmányt tiszteletben tartotta s az ügyekbe lehetőleg kevésbé ártotta magát; a kevésbbé igazolható cselekvények terhét pedig az alkotmányos nemfelelősséggel rázta le nyakáról.

Az alkotmány (statutum), mely akkori fogalmak szerint a valódi szabadság képét viselte, utángyúrt valami volt a császári önkény s angol szabadságok ama bastard keverékének formájára, melyet Franciaország ép az időben dobott el magától, miután huszonhárom évi tapasztalásból arról győződött meg, hogy nem volt az képes sem a szabadságot megszilárdítani, sem a békét biztosítani. Sok foglalkozása mellett is azonban kielégíthetett az egy erkölcsösen és polgárilag nevelt népet; elég volt arra, hogy szemrehányásul szolgáljon a fejedelmek ellenében, kik megtagadták azt, s a vágyak czélpontjául Olaszország összes népeinek.

De fenntartani azt, mikor a mult szét volt rombolva, s a jövő még körvonalaiban is alig mutatkozott; sarkantyúzni, mi szabadságra ösztönöz, s fékezni, mi erőssé tesz; összhangba hozni a fenntartó hagyományokat a berontó újításokkal, oly módon, hogy a hatalom ne akadályozza a szabadságot s a szabadság ne veszélyeztesse a tekintélyt; nem akarni hátrálni, de saját czélját sem téveszteni szem elől, igen nehéz volt a tulcsigázott szenvedélyek között, oly parlament mellett, mely azt tartotta dicsőségének, hogy ellenséges lábon állott a koronával szemközt, s abba helyezte méltóságát, hogy vonakodott engedni ott, hol az egyezkedés kikerülhetetlen vala. Nem kevésbé nehezítette a dolgot az is, hogy rohamosan váltakoztak a miniszterek, tehetetlenségre kárhoztatva a pártokkal szemben, melyek Piemontba tódultak, nem azért, hogy összesimuljanak, hanem hogy surlódjanak, s melyek mindegyikének voltak megboszulni való véreseppjei és könyei. Hát még az a hajtóvadászat, melyet a menekültek és ujságírók rendeztek, kik örökös vádaskodásaikkal s a tények szándékosan elferditett értelmezésével a nyugalmas népbe beoltották a gyűlöletet és megvetést, mi legalkalmasabb kóroanyag annak megrontására. A választásoknál a véletlen vagy cselszövények szerepeltek. Minden szerencsevadász, ki egy perczre bálványa lett a választó kasztnak, törvényhozóul vetette fel magát oly dolgokban, melyekhez teljességgel nem értett, s nagyhangú mondások és erős tüdő segélyével tapsokat szerzett mindannak, a mi csak túlhajtott és kevésbbé

ésszerű vala, meglegedvén a beteges közvélemény mulékony élvezésével. Hatalmas egyéniségek nem tűntek fel, hanem igen is általános középsszerűségű emberek, nem a tettnek hanem a szónak hősei, mire minden törpe képesnek tartotta magát, s azt hitte, tanulás nélkül is elég az elmésség: az a szegény elmésség, mely lepelül szolgál a lustaságnak, s mely nem egyéb mint egy kevés képzelő tehetség biztosság nélkül az ítéletben, rögtönös észfogamzat meggondolás nélkül, s könnyűség a szószaporításban bármely első gondolat fölött, ama második nélkül, mely azt megérleli és tökéletesíti. Az ily fajta emberek feladatokká tették száműzni minden erkölcsi függetlenséget, leszólni az egyéneket és dolgokat, melyek az ő alacsonyságokon tulemelkedtek, a szép fölött a rúttnak, a tanulmányozott fölött az elhanyagoltnak, a művelt fölött a neveletlennek követelni a kényuraságot, és egyetértőleg kémkedni és rágalmazni, mi által oly sokat ártottak Olaszország jövőjének, mert megsemmisítették a tekintélyt, leszorították a cselekvés teréről a jellemeket, abban lették örömmüket, hogy megvetés tárgyává tették azokat, kiknek engedelmeskedni kellett volna, s hőöket és vértanúkat teremtetek.

Nem ily körülmények szükségesek ahhoz, hogy a szabadság valódi ismeretére jussanak az emberek s hogy megszilárduljanak a logikailag összefüggésben álló politikai és társadalmi tanok. A liberalismus ugyyszólván csak arra szorítkozott, hogy megdöntse a policzaiszerű rendszert, melyet a régi kormányok követtek; s így, midőn ezek letűntek, nem tudta többé mit tegyen; boldognak érezte magát, hogy némi politikai jogokat vivott ki; népnek nevezte a csöcseléket, gyávaságnak a mérsékletet. A helyesebben gondolkodó szabadelvűeknek nem volt inyökre, hogy így szó-kormány alatt álljon a világ s hogy rabszolgává tegyék az egyént a sokaság felszabadítása végett; de vagy hallgattak, mert nem akarták magukat kitenni a piaci hősök bántalmazásainak, vagy nem figyeltek rájuk. Megdőbbenve a tülhajtásokon és a pusztításokon, melyeket a politikai felforgatások az erkölcsökben és értelmiségekben véghezvisznek, sokan siettek megtagadni mint tévedéseket még az igazságokat is, melyek elbuktak, szégyenkezvén, hogy tulságosan reméltek.

De ama vitatások, a nyilvánosság minden dologban, a szószabb és magát mindenbe ártani szerető osztály ama kebelkönyvitő tüzelese úgy tüntették fel a parlamentet mint a nemzet symbolumát s a jövőndő Olaszország magvát. A szabadság, mely egyebütt mindenütt a rágalmazásban és rontásban tüntette ki magát, itt abban leltek kedvét, hogy támogatta a kormány nézeteit. A többi országokból me-

nekültek nagy része Piemontban húzta meg magát; értelmes és tevékeny népség, miként már ez szokott dolog ez osztálybeli embereknel, kiknek törekvésök kenyeret és kitüntetésekert szerezni s érdemet csinálni maguknak a szenvedett károkból. Sokan közülök urak valának, főleg lombardok, kik gazdagságot és boszu-szomjat vittek oda magukkal s folytonosan befolyást gyakoroltak amaz országra, mely a savoyai hercegek vágyának ősidőktől tárgyát képezte. De velök együtt a tányérnyalók egész serege is tódult oda, kiknek minde-nők csak a harag és irigység vala, kik élelmöket a vértanu-mester-séggel, irással, koldulással keresték, hizelegve a napi véleménynek s arra törekedve, hogy a fark vonsozolja a főt.

Nagy volt a zavar a pénzügyekben s iszonyúak az adók, de szükségesek, hogy fizethessék a két szerencsétlen hadjárat kiadásait s a hetvenöt milliót Ausztriának. Mindazonáltal gyorsabbult a köz-igazgatás s Piemont új intézményekhez jutott; haladt az ipar; nagyobb mértékű lett a selyem-szállítás kifelé s a gyapot-bevitel, föld-művelési gépeket, mesterséges trágyákat vettek használatba; emel-kedtek a munka-díjak, élénkült a vállalkozó szellem; óriási munká-latokhoz mertek fogni, milyenek a genuai kikötő nagyobbítása, a Cavour-esatorna ¹⁾, főleg pedig a közönséges és a vasutak, hogy ösz-szekössék a különböző országrészeket egymás között és a szomszéd országokkal.

Cavour.

Cavour Camill gróf, gazdag családból, külföldön tanult s gaz-daságról irt: hazájában kevesebb tetszésre talált mint olyan, ki igen hódolt az angol felfogásnak, vagy talán csipős szavai és gúnymo-solya miatt, melyekkel honfitársainak mondásai és tettei fölött nem igen fukarkodott. Az 1847-iki forrongások beálltával hirlap-írásra adta magát s támogatta az ujitásokat, de mérsékeltsege a növekvő túlhaj-tások között, gazdagsága, az üzletek, a barátok gyanussá tették a de-mokraták előtt, kik pap-pártinak bélyegezték őtet. Sikerült neki be-jutnia D' Azeglio miniszteriumába s annak rendszeres tunyaságával

¹⁾ A Cavour-esatorna Chivasso alatt a Po balpartjáról indulván ki, átszeli a Dora Balteat 192 méternyi esatorna-hiddal s 2151 méternyi vízvezetékkel; az El-vot egy, 177,50 méternyi csőben; a Cervot 150 mét. esatorna-hiddal és 2622 mét. vízvezetékkel; a Sesiat 265 méternyi mederben; kisebb munkálatok segélyével a Roasendat, a Marchianat, az Agognat, a Terdoppiot: s nyolczvan kilométernyi utat megtevé Turbigio mellett a Ticinoba szakad. E esatorna a Pó vizét a Dora Bal-teával szaporítja, s Vercelli, Novara, Lomello és Casale vidékeire kétszázezer hek-tárnál nagyobb területet öntöz.

ellentétes sürgés-forgása és az által, hogy folytonosan beszéltetett magáról, ura maradt a térnek, s elpártolván a mérsékelt és egyházas résztől, a ballal szövetkezett. Ennek feje Ratazzi Orbán (1810—73), alessandriai ügyvéd vala, ki Gioberti bukásakor kabinet-alakításra kapott megbízást. A novarai esata idején feje volt a kabinetnek; s bár vétkeztették őt a szerencsétlenség miatt, a népszerűséget nem veszítette el, nem még Gioberti gyalázkodásai folytán sem, s mérsékelte túlzó hevét annyira, hogy összefért Cavourral.

Ennek miniszteriuma, mely hat éven át tartotta magát, a foltozgató javítgató politikát támadóval cserélte fel Ausztria ellen. Több volt őbenne az értelmiség mint a hit és eszményiség; erre hideg vala, nem nemes; szelleme gyakorlati, emelkedett fogalmak nélkül; agyában semmi új terv nem szülemlett, hanem felhasználta a másokéit. A tudományokban, irodalomban, művészetekben nem bírt jártassággal; irányt mindenben az érdek-számítás adott neki; ki merte mondani, mit mások elhallgattak; határozottan erősített, jól tudva, hogy a legtöbben, felületesek vagy szórakozottak lévén, felülnek a merész állításoknak. S oly nép között, mely szolamoktól részegült, belátta, hogy a politika nem él elméletekből, hanem a lehetségesből. Bámúlatos tevékenységgel eszközölte a közmunkákat, csatornákat, vasutakat; gondoskodott a börtönökről, az adók méltányos felosztásáról; Franciaországgal kereskedelmi szerződésre lépett, a Rothschild házzal kölcsönt kötött, s mindig csak az volt nála a vers vége, hogy fizetni kell.

Magasztalni és lerántani, hirtelen megszeretni s mihelyt hasznavehetetlenné vált, kegyetlenül is elhagyni valakit, könnyen állott nála; a bántalmazástól sem riadt vissza; csakhogy aztán visszavonta szavát és bocsánatot kért. Szüntelenül izegni mozogni, kiabálni, állítani, reményeket halmozni össze, nem engedni, hogy akár bent akár kint Piemont és minisztere feledésbe menjen, ez volt taktikája: az eszközök megválasztásában éppen nem töprengett s változtatta azokat a szerint a mint a szél fújt, vagyis a mint a hirlapok kiabáltak. Értett hozzá, hogyan kell ezeket igazgatni, jól ismervén e Brutusok értékét: de hogy valaki az erkölestelenséget használja fel, miként ő tudta azt tenni, ahhoz tág lelkiismeret kellett.

Hogy a polgári szabadságtól elfordítsa a figyelmet, arra nézve legjobb kisegítő eszköznek tartotta a támadást az egyház szabadsága ellen, és „Ha valamely javaslatot el akarok fogadtatni, megeszem egy szerzetest.” 1841-ben Károly Albert concordatumot kötött a pápával, ki (miként az ily szerződéseknel történni szokott) lemondott

némely jogokról vagy kiváltságokról, hogy annál inkább szilárd alapra fektesse a többi. Most változást szenvedvén a kormány-forma, arra a következtetésre jutottak, hogy ama szerződésnek is meg kell szűnie. A statutumnak első fejezete, s melyet Károly Albert leginkább akart, a kath. vallás uralkodó volta vala; oda járult még minden birtokjognak tiszteletben tartása; de a lármázók, kik csak azzal tudnak szabadságot mutatni, hogy megfosztanak attól másokat, úgy akarták, hogy az állam tegye kezét a papság javaira, nyomja el a vallásos társulatokat, a kamara részére foglalván le azok vagyonát; szüntesse meg úgy a concordatumot, mint az egyházi kiváltságokat; s mert ellenállottak, elűzték vagy bebörtönözték a turini, astii, sassarii, cagliarii püspököket. Ebből aztán nagy lelkiismeretbeli herezhureza lett: egy részről megtagadták a szentségeket képviselőktől vagy miniszterektől, kik censura alá estek; más részről meg az áldozó papok a püspökök ellen támadtak, s itt is ott is mint vértanúságot dicsőítettek oly tetteket, melyek gyakran csak az önszeretet fitogtatásai valának.

E sűrűlódás, melyben a többség érzületét feláldozták a hirlap-írók lármájának, bátorságot öntött ama pártba, melynek czélja elszakasztani Olaszországot az ősi és népies hittől; sokasodó könyvek és hirlapok, szónoklatok és iskolák hirdették a Waldez-féle-hitvallást. S mert, hogy a közlelkiismeretet büntársúl meglehessen nyerni, előbb meg kell azt vesztegetni, a nyugodt és vallásos turini nép közé minden vasárnap dögleletes lapokat szórtak, melyekben egy Bianchi Giovini bántalmakkal halmozta el Krisztust, a Szentháromságot, a szűz Anyát; a pápaságról úgy beszéltek mint dögvészről, mely nem csak Olaszországnak, hanem a hitnek is megölője; s elnyomni a catholicismust, gyűlölni a természetfölötti rendet, mely a világi rendnek is alapja, s szükségképen vagy egy, türelmet nem ismerő Egyház, vagy Istent nem ismerő demokraczia között választani; ezt hirdették első szükséges lépésnek arra, hogy a haza dolgában javulás álljon be.

Akközben a hirlapok fenyegetéseket szórtak Ausztria ellen, s úgy látszott, mintha azok megtestesülése lett volna a merénylet 1853 febr. 6-án Milanóban, hol a farsangi ünnepek alatt némelyek elvetemedve német katonákat gyilkoltak le. Schweizből és Piemontból fegyvereseknek kellett volna betörniök, de mielőtt ezt tehették, Ausztria igen könnyen elnyomta a lázongást és kegyetlenül boszút állott. A lombard kiköltözőtötteket ama gyilkosság bűnrészeseinek tartván, lefoglalta jószágait, a miért aztán Cavour az összes hatalmakhoz memorandumot intézett, melyben a nemzetközi jogokra

hivatkozott; semmiféle állam — mondá — nem alkalmazhat törvénytelen rendszabályokat saját biztonságának érdekében, mert ez annyi lenne, mint a forradalmi tanokat venni gyakorlathá, melyek ellen küzdeni minden rendezett kormánynak kötelessége, mert az egész polgárosult társadalom alapját megingatják; s 400,000 lírát követelt a kifosztottak segélyezése végett. Így vonta ő a diplomacziát összeesküvésbe a forradalommal, és sikerült neki elhíttetni, hogy Olaszország egymaga nem segíthet magán, s azért nincs más mit tennie, mint várni a helyre és időre, hogy ártson a nagy ellenségnek. Megerősítette Casalét és Alessandriát; az összes hajóhadit erőtt Speziában gyűjtötte össze; felvilágosításokkal és határozott tagadásokkal felelt Ausztriának, mely panaszkodott az ellene irányult naponkénti támadások miatt; s kimutatván, hogy a forradalomnak csupán Piemont vet gátat, fontosságot szerzett ez országnak s egész Italia vágyává tette azt.

Olaszországi nyugtalanságok.

Italia, melyet oly helytelenül neveztek el halottak földének¹⁾, igen szerencsétlen béke ölben élt, nem tudva tűrni a jelent, aggályosan nézve a határozatlan jövő felé, felizgatva a piemonti sajtó és a száműzöttek által, kik akadályoztak és kinevettek minden kísérletet, melyet a fejedelmek tettek, hogy javítsanak országuk sorsán²⁾. A pápai államot és Nápolyt rablók (brigantik) nyugtala-

¹⁾ A „*halottak földje*“ kifejezés, mely miatt Lamartinenak párbajt kellett vívnia, Sismondinál található, ki annyira ragaszkodik Olaszországhoz. „*Républiques italiennes du moyen âge*“ feliratú munkájának 126-ik fejezetében így ír: „Akár az egész Olaszországot s a talaj természetét, akár az ember műveit s magát az embert tekintsük, mindig úgy tetszik, mintha halottak földén volnánk, látva a jelenlegi nemzedék gyengeségét s a megelőzők erővel teljes voltát.“

Ugyanezt mondotta Leopardi, s azt mondják mindazok, kik Olaszországra nézve mostanában nem képesek egyebet látni *feltámadásnál*. Mi miúdig azon voltunk, hogy kimutassuk, mennyi élet rejtett ama holt testekben.

²⁾ Duprat és Gicca *évkönyve* az olasz államokat illetőleg 1859-re a következő számösszegeket adja.

	Bevétel.	Kiadás.
Pápai állam	78,483,392 Lir.	77,506,340
Nápoly	128,072,426 „	126,377,010
Toscanai nagyhercegség	39,866,400 „	39,131,300
Pármai hercegség	8,702,225 „	8,585,064
Modenai hercegség	10,940,196 „	10,935,272
Szárd királyság.	157,574,252 „	159,637,314
Lombardia	86,600,000 „	67,392,000
Általános összeg	509,128,891 „	490,214,300.

nították. Azok, kik arcadiasan az olasznak minden nemzetek között elsőségéről álmodoztak, kinos valóra ébredtek, hasonlóan a színészekhez, kik az ötödik felvonásban füttyöket hallanak a darabra, melyet az előző felvonásokban megtapsoltak. Némelyek belefáradva a görcsös rángatódzásokba, elvetették magukat az ágyon, ha tövisből volt is az, boszankodva azokra, kik fel akarták volna keltetni őket; s csak a nyugalomban látván a rend helyreállításának lehetőségét, a tiszteséges szabadságot s az okos biztosítékokat is kárhoztatták.

Nem szólok a tömegről, mely zajongott, örült, siránkozott, kiáltozva: „Éljenek a piemontiak, éljenek az alkotmányos királyok, éljen a köztársaság, éljen az összeolvadás,“ s mely ép úgy kiáltozta volna: „Éljenek a francziák, éljenek a németek, éljen a czimboraság“ csak hogy békéjében és javaiban ne háborgassák. Sokan, vagy azért mert irtak és fecsegték, vagy mert a hazai csatákban megtették kötelességüket, feljogosítottaknak tartották magukat hivatalokat, jutalmakat, kitüntetésekét követelni. Sokan, a helyett, hogy megtanultak volna bölcsen tűrni, egyebet sem tudtak mint hajukat tépni, szidalmazni az embereket és dolgokat, minden iránt kétségbe esni; gyávasággal vádolni azt, ki nem ragaszkodott tovább a tévedésekhez, ki nem riadt vissza az igazság szent népszerűtlenségétől.

A rendetlenség bolygó lovagjai, kik a haza és nemzetiség iránti nemes érzelmeket csúfosan nyegleséggel keverve megfertőztették, önhittséggel, melybe tudatlanság vegyült, új alkalmakra lestek: vigyázatlan védelmezőkből dühöngő boszúállókká válván, romokkal és romokon akartak építeni, s a nélkül hogy észrevették volna, kezökre játszottak ama semmirekellőknek, kik 'készek mindazon kihágásokra, melyekhez nem szükséges a bátorság.

Igy tehát, a helyett hogy a legyőzött haza iránt kegyeletes érzületben egyesülve célul tűzték volna visszaszerezni annak nagyságát vagy boldogságát, egy ideig szomorú látványul szolgált e nép a világnak mint olyan, mely nem akarván bevallani, hogy le van győzve, boszúságában leveretése miatt új alkalmat keres a külekedésre, hasonlóan a szerencsétlen játékoshoz, ki új kisegítő eszközökkel, új asztallal, új szőnyeggel tesz kísérletet. A csak panaszkodásra szorítókozó bátorság, s a csupán fogcsikorgatásban nyilvánuló erőpróbálgatás nem adhatták meg a jellemeknek azt a szilárd aczélosságot, melyet a szerencsétlenségek adnak, s lassanként lelohadt az első olasz mozgalmak által gyújtott ama nemes tűz, mely előbb lángoltatta a szíveket; a művelt társadalom elszokott az eszményitől s mindattól, mi tiszteletre mutat a tudomány és hit iránt; száműzve lettek a fegy-

lem és takarékoság eszméi; legénykedő szokások, nagy bajúsz, dohányzás, negédelt bárdolatlanság jöttek divatba: a drámai döntőfordulatot ohajtották inkább mintsem a lassú haladást.

A dolgok ama zűrzavaros állapotában igen sok megtakarított készlet elkallódott, kimerültek a közpénztárak, növekedtek az adósságok, papírpénz jött forgalomba, új terhek nehezedtek a községekre, költségesebb, mert nehezebb lett a kormányzat; azért is adókra, sarcolásokra, erőszakoskodásra volt szükség, mi aztán elégtelleneket és új zavargásokat szült. A visszahelyezettek, nem akadályozhatván a visszaemlékezést és a reményt, fegyverhez, idegen csapatokhoz, hadsereg-szaporításhoz, kémrendszerhez és hosszas ostrom-állapothoz folyamodtak, mely minden polgárosult társadalom rendes viszonyaitól elüt, mert a szabályszerű törvényszékek s a közigazgatás helyébe a katonai hatalom féktelen önkényét s a vértörvényszékeket állítja, felmentve ezeket ama formaságoktól, melyek védelmezik a polgár életét és biztonságát.

Az osztrákok, bár sok szabadságot engedtek, nem tudták elvisselhetőkké tenni magukat, még akkor sem, midőn Miksa főherceget, a császár testvérét küldötték ide kormányzónak. E művelt és jószándékkal teljes ifjú azon nemesen ábrándos czélt tűzte maga elé, hogy kiengeszteli Lombard-Velenczét, előmozdítja annak jólétét, új életre kelti a vidám szokásokat, s a bizalmat a nép és uralkodók, a nemesek és az udvar között, úgy, miként az a megelőző században vala; támogatta a magán vállalatokat és sugallt olyanokat: tanácsot kért azoktól, kik azt adni képesek valának; bizottságokat nevezett ki, melyek feladatául tűzte összhangba hozni a velencei népszámlálást a lombarddal, szabályozni a Ledro folyót, kiszáritani a veronai völgyeket, segíteni Valtellina végső nyomorán, minden községgel tűzoltó eszközöket szereztetni be, újból szervezni a szépművészetek és tudományok akademiáit, az ország viszonyaihoz alkalmazott nevelési módszereket venni foganatba, előmozdítani a szellemi munkákat.

A nemzeti párt.

Holmi zug-újságok tudósításokat, dicséreteket, rágalmakat, világos hazugságokat terjesztettek, melyeknek hitelt adtak, mert tiltva valának és mert versenyezve ismételték oly lapok, melyeknek senki sem mert volna ellene mondani. Ily módon a Független és egységes Olaszország nemzeti pártja hatalmas közvéleményt teremtett és eszközöket sugallott, miként kell azt tetteleg érvényesíteni. Feje ama pártnak Manin Dániel lett, ki már a köztársasági Velenczének dictatora vala, most pedig a monarchiához pár-

tolt; karja pedig a sicíliai La Farina, kik Cavour titkos de bathatós pártolásában részesültek. Nem igen volt ez inyére Mazzininak, ki az olasz nemzeti társulattal együtt egységes de köztársasági Olaszországot hirdetett; miért is nem részesült hivatalos segítségben. Sokszor megpróbáltak felkelést idézni elő Romagnában, a Két-Siciliában, sőt Genuában is. És semmiféle eszköztől nem riadtak vissza; sok magán egyénen s a pármai herczegen orgyilkosságot hajtottak végre; az osztrák császár ellen (Libényi) s a Két-Sicília királyán (Milano) megkísérlették azt.

III. Napoleonnak, ki amaz állam-mindenhatóság képét viselte, melyben a liberalismus a socialismussal érintkezik, tetszésre kellett volna találnia a pártfeleknél, kiknek keblökből került ki; és mégis ismétlődtek ellene az összeesküvések, s főleg az olaszok törtek életére amiért visszaállította a pápai uralmat. Már 1855-ben bizonyos Pianóri, Faenzából, követett el ellene merényletet; aztán 57-ben Tibaldi, Piemontból, Grilli, kalapos Cesenából, Bartoldi, suszter Bolognából, kiket kézre kerítettek és elítéltek, s mint bűntársaikat vagy sugalmazóikat Mazzinit, Massarentit, Campanellat, makacsságban.

Orsini.

Orsini Felix, Romagnából, azt tartotta, hogy mindaddig, míg csak egy fegyveres idegen tapossa Olaszország földét, háborúnak és titkos, állandó, ádáz összeesküvésnek kell uralkodnia, mindenféle eszközökkel. Szüntelen összeesküvéseket szőtt Mazzinival; menekülvén a mantuai börtönből, Angliában előadásokat tartott Olaszország siralmas állapotáról: a luccai Pierivel, a bellunoi Rodióval, a nápolyi Gomezzel öldöklő bombákat készített s Párizsban a császár kocsijára dobta, mialatt az útban vala a színház felé (1858 jan. 14.): százötvenhat egyén vesztette életét vagy kapott sebet és huszonnégy ló; a császár csodaszerüleg sértetlen maradt. Orsini, kit el- és perbe fogtak, azt vallotta, hogy tettének oka a szeretet vala Olaszország iránt, melynek felszabadulását egy általános zendüléstől remélte. Arczképek és érmeek, s kivégzését ábrázoló nyomatok valának láthatók mindenfelé; férfiak és nők az óralánczon és karpereczeken apró bombákat viseltek, melyek az öveit utánozták; közzétették és értelmezték emlékiratait.

Franozia beavatkozás.

E merénylet iszonyú hatással volt a császárra, ki látván, hogy orgyilkosok törének van kitéve mint hűtelen a szabadkűművesi eskühöz, hanyatt homlok a forradalom karjai közé vetette magát, azon szándékban, hogy megváltoztatja Olaszország politikai sorsát. Ujból

összeesküdött tehát Cavourral, a titokba egyedül Jeromos unokaöccsét, Walewski külügy-, Pietri rendőr-minisztert s Villamarinát, a párisi szárd követet avatván be. 1858 nyarán Cavourt a plombiéresi fürdőbe magához hivatván, abban egyeztek meg, hogy az osztrákokat kiűzik Lombard-Velenczéből, mely a herczegségekkel együtt a szárd királyságnak jut, a miért Franciaország Nizzát és Savoyát fogja kapni; Nápolyban a Napoleon-család egy tagját, a Legatiokkal nagyobbbitandó Toscanában egy más családból valót fognak trónra ültetni; Siciliában savoyai másodszülöttséget fognak alapítani; mindez államokat szövetség fűzvéen egybe, a pápa álland majd élökre, ki francia mintára fogja átalakítani kormányát.

Egy híres munkácska „III. Napoleon és Olaszország“ mindezt javaslatba hozta, s minden himezés nélkül az osztrákok elűzését. „Hogy Italiából egyetlen országot lehessen alakítani (mondá) annak a történet és a talaj ellenmondanak: ki vehetné most fel a vas koronát, mely leesett I. Napoleon fejéről? Ép oly nehéz lenne azt viselni, a mily nehéz megszerezni. A szövetségek Olaszországban a talaj önkénytes termékeül tűnnek fel.“ Elszámolta az e végből tett kísérleteket, egész az 1831-ben alakúlt szabadelvű iskoláig, mely visszautasítva az összeesküvéseket és titkos társulatokat, azt akarta, hogy egyetértés uralkodjék a fejedelmek és népek között, hogy a vallás szövetkezzék a szabadsággal, s mely IX. Piust és Károly-Albertet szülte, kik kezét fogva jártak az 1848-iki forradalom előtt. „Ez iskola alap-eszméje a szövetség, egy fővel élén; s ki lehetne olyan, ha nem az, ki egy általánosabb és hatalmas eszmének személyesítője, kit lelkesedés és tisztelet környez, ki Olaszországnak a művészeteket adta? A pápa fensőbbsege előtt mindenki meghajlik; mit nem lehetett kivinni 48-ban, az most megérik a kivitelre (1858). Egy nép nemzetiségének, az európai egyensúlynak, a pápa függetlenségének ügyét Franciaország mindig védelmezte. Dicsőségre neki nincs szüksége, csak azt kívánja, hogy a diplomacia egy esetleges összeütközés előestéjén tegye azt, mit győzelemre következő napon tenne.“

Ama háború első felvonásának ezen szabatos értesítőjével, Napoleon, akár őszinte volt, akár nem, tárgyat dobozt oda a vitatkozásoknak, melyek hevesen folytak, miként mindig történni szokott egy háboru előestéjén. Az új-évi fogadás alkalmával (1859) kifejezvéen az osztrák követnek, hogy nem igen van megelégedve Ausztriával, nyugtalanságba ejtette Európát, megvigasztalta Olaszországot; Piemont fokozott tevékenységgel készülődött; Garibaldi József, ki 1848-

ban Amerikából ide sietett, hogy bandákat vezéreljen, s aztán ismét oda költözött, fegyvert, pénzt, önkénteseken kért. Ausztria kénytelen volt védelmi készüléket tenni, s Piemont belármázta Európát, hogy ő fenyegetve van; felfegyverezte a nemzetőrséget; befogadta a lombardiai ifjakat, kik a sorozás elől megszöktek, s mindamellett folyvást békéről beszélt s azt bizonyította, hogy csak védelmezi magát.

Ausztria nem engedhette át Lombard-Velenczét, mert különben egyéb államai is hasonló követeléssel léptek volna elő; közbenjárásra szólította fel egész Európát, mely borzadva gondolt egy oly általános rázkódás közeledtére¹⁾; a végletekig hajlva, hadat üzent és átlépte a Ticinót (apr. 26).

Előbb kellett volna ezt tennie, vagy akkor mindjárt Turin és Genua ellen mennie: a helyett addig késedelmezett, hogy Napoleon a háború színhelyére juthatott segíteni — mint hirdeté — piemonti szövetségesét, kit Ausztria megtámadott, de nem segínyt hozott, hanem 180,000 főből álló hadsereget minden szükséges hadi készlettel s a legujabb szerkezetű fegyverzettel ellátva²⁾.

Magenta. Solferino. Villafranca.

A palestroi és san-martinoi ütközetekkel (jun. 1.) s az igen véres magentai csatával, melyben 58,000 osztrák és 54,000 szövetséges vett részt, Napoleon az osztrákokat a Mincion túlra vetette vissza³⁾. A

¹⁾ A „*Herczeg-férj életé*“-ben mely nem regiben jelent meg, Viktoria királynénak egy, 1859 febr. 4-ről kelt szép levele olvasható, melyben az emberiség és igazságosság nevében lebeszélni igyekszik Napoleont a háborúról.

²⁾ Franciaország 280 katonai állomásáról, miket 8559 kilométernyi vasút köt össze, melyeken 3000 locomotiv, 7000 személyszállító, 53,000 teher-kocsi jár, úgy hogy egyidejűleg 250,000 embert, 50,000 lovat s megfelelő mállbát szállithatnak, april 20-tól kezdve jul. 15-ig, midőn a villafrancai fegyverszünet bekövetkezett, a különböző katonai őrhelyekről a gyülekező helyekre 225,000 embert s 36,000 lovat szállítottak át. April utolsó napjaiban a földközi tengermelléki hálózaton napenként 9600 embert és 450 lovat szállított a vasút. Rövid idő alatt egy egész hadsereget tömérdek pogyászával együtt 800 kilométernyi távolságra lehetett előre tolni. Mire rendes katonai menetek mellett két hónap is alig lett volna elég; s a hadsereg sem betegeket, sem hullongókat, sem sántákat nem hagyott hátra, s nem rongálva a ruhát vagy lábbelit.

³⁾ 1872 jun. 4-én avatták fel a magentai csatában elesettek sir-kamráját. A beszédek szokás szerint nagyítottak. A csontház falait mintegy négyezer koponya fedi; bronz táblákon ezerötyszáz francia neve olvasható, azok között Espinasse generálisé. Nagyobbszerűt emeltek Solferinóban.

Ama háború iszonyaival szemben némi vigasztalást nyújthat a Veres-kereszt intézményének életbeléptetése. Minthogy az általános békét czélzó kísérletek teljesen

solferinoi csatában, mely több hősiességet mint hadművészetet mutat fel, 150,000 osztrák állott ugyanannyi szövetségessel szemben, s a dühös fegyvertűz és roham-támadások folytán három tábornagy, kilencz generális, 1566 tiszt és körülbelül 40,000 katona esett áldozatul (1859 jun. 23).

Európát gondolkodóba ejtette a hatalmi tulsúly, melyet Franciaország e hadjárat által a félszigeten visszaszerzendőben vala. Az angol Palmerston ohajtotta a pápai hatalom megbuktatását, hanem hajóbadát az alexandriai vizekre küldötte, hogy felhasználva a netán beállandó rázkódásokat hatalmába kerítse Egyiptomot és Siciliát. A Német-szövetség 1848-ban kijelentette, hogy a Mincio vonalt szükséges védbástyájának tekinti, s minden erejét felhasználná, hogy fenntartsa Ausztriát ama birtokban. De midőn Ferencz József segédelmet kért tőle, csünte-csavarta a dolgot, s csak immel-ámmal határozta el magát, hogy az osztrák birtokoknak Olaszországban fenntartása végett Oroszországgal és Angliával egyetértve közben fog árni.

Napoleon kijelentette, hogy a háború csak Ausztriát sújtja s nem fog soha forradalomba átesapni; és ime, az egész félsziget forrongásba jött; Toscana elűzte a nagyherceget, szintűgy Parma és Modena; s Piemont, ellentétben az ő tervével, mely a pápa elsősege alatt hármaz Olaszországra czélzott, ennek egységét sürgette, mi által úgy a francia papságot, mint a hatalmakat felzúditotta ellene, s meghíúsulással fenyegette a reményt a francia főuralom iránt Olaszországban. Aztán mindig német támadástól felt a Rajna mellett, mit visszaverni nem lett volna elégséges a hadsereg, mely Franciaországban maradt.

sikerteleneknek bizonyultak a mai vadság mellett, nem marad egyéb hátra mint enyhíteni annak súlyos következményeit, vagyis gondjukat viselni a sebesülteknek és betegeknek. Sokszor gondoltak már erre, s a keresztény szeretet soha sem mulasztotta el teljesíteni e részben kötelességét. Most Dunaut orvos, felhasználva a genfi Közös-Társulatot, némi szabályzatot állított össze a sebesülteknek nyújtandó segélyt, a kórházak kiváltságait, az orvosokat és betegápolókat, a segélyző bizottságokat illetőleg. 1864-ben Genfben tizenhat hatalom képviselőinek közbejöttével egység jött létre az iránt, hogy a hadviselő felek kimélni fogják a kórházakat, az egészségügyi személyzetet, a beteg-szállítmányokat, bármely nemzetbeliek legyenek. Közös lobogót fogadtak tehát el a nemzeti mellé, s jelül a karra veres keresztet fehér mezőben. 68-ban más államokra s a tengerészetre is kiterjesztették ez egyezményt, melyen 74-ben új javítások történtek, s most minden országban vannak bizottságok, melyek köteléket, tépést és tapaszt készítenek. Lásd **Lueder, A genfi egyezmény történelmi, kritikai, dogmatikai szempontból.**

Mindezeknél fogva Napoleon az osztrák császárnak fegyverszünetet ajánlott, mit rögtön a két császár találkozása (1859 jul. 11) s a villafrancai béke követett, mely Zürichben nyert megerősítést, s mely szerint Ausztria a francia császár részére lemond Lombardiáról, ki ezt a szárd királynak engedi át; Velenczét megtartja, de e tartományával az olasz szövetségbe lép, melyben az elsőség a pápát illeti; a fejedelmek visszahelyezését nem fogják akadályozni; a toscanai nagyherceg új területeket nyer; Piemont Franciaországnak a hadi költségek fejében 60 milliót fizet.

Igy végződött e háború, mely a vérpatakokon kívül Ausztriának 612, Franciaországnak 360, Olaszországnak 177, Németországnak 184, összesen 1333 millióba került; miként a krimi 7000-et nyelt el.

Az osztrákok magukkal vitték a vas koronát, megtartották a lombard-velencei királyság czimét, továbbra is birtokukban maradt a vár-négyszög, melyet ötven év óta bevehetetlenné tettek; szabad átjárásuk volt a Pón Borgoforte mellett s nyitva állottak előttök az utak, melyek a Brenneren, a Semmeringen át s az Adige, Piave, Tagliamento, Isonzo összes völgyei mentében összeköttetésbe hozták az olaszországi osztrák hadsereget a birodalommal; s Olaszország ellenében ott volt Mantua, Borgoforte, Rovigo s az adriai laguna s a Garda-tó erősített helyei; s Legnago és Pastrengo között a bámúlatos veronai erősség. A szomszédok ellenséges tüntetéseire arra kényszerítik majd őket, hogy ostrom-állapotot tartsanak fenn Velenczében, mi igazolni fogja ennek panaszait s éleszti majd a felszabadulásra irányuló reményeket.

Terület-osztozkodások, Nizza és Savoya.

Az olaszok tehát, kik előbb istenítették Napoleont, nem ok nélkül átkozták most mint árulót; boszus volt a király, kit meg sem kérdeztek, s földhöz vágta fővegét, miként Cavour eldobta tárczáját, de rögtön ismét összeesküvéshez folyamodott. A villafrancai békeszerződést még meg sem erősítették, s már minden elő volt készítve, hogy azt megsértsek. Az új jog kizárta a fegyveres beavatkozást, de nem a nyomást, melyet a diplomácia, az izgatás, a sajtó, a parlamenti, hivatalos és piaci beszédek gyakorolnak. A hercegségek, Toscana, a Legatiók mit sem akartak tudni a fejedelmek visszahelyezéséről, s nép-szavazattal száműzték a régi urakat, védő-uroknak kiáltották ki Viktor-Emanuelt, s dictatorokat választottak maguknak; s 1860. márczius havában Toscanát, Pármát, Modenát ¹⁾ az olasz királyság kiegészítő részének nyilvánították.

¹⁾ A bűnök között, melyeket a modenai tartományok dictatorának rendeleté-

A hatalmak tiltakoztak a köz-jogon ejtett eme sérelmek ellen, de nem akadályozták azokat. Napoleon helytelenítette, de csak addig, míg végre nem hajtották, akkor meghajolt a bevégzett tények elmélete s az általános szavazás előtt, melynek ő trónját köszönte. Hanem, megnyitván a törvényhozó testület üléseit, kijelentette, hogy, miután a felsőolaszországi királyság alattvalóinak száma kilencz millióra emelkedett, kell hogy Franciaország, biztosságának érdekében, garanciákat kívánjon, s azért az Alpesek északi lejtőjét, Nizzát és Savoyát követelte. Az általános szavazás szentesítette a cserét: Piemont elvesztette az uralkodó család böcsőjét, s védőbástyáját a nyugtalan szomszédok ellen. Schweiznak is sérelmével történt e dolog, mert egész szívéig nyomult előre Franciaország. Mely nizzai állásból kilépve elválaszthatja Milanót és Turint Olaszország egyéb részeitől, az Alpeseket az Appeninektől; s ketté vághat egy olasz hadsereget, mely a Genuától Marsalaig nyúló hosszú vonalon terül el. Franciaország a 9250 kilométernyi Savoyában s a 4200 kilométernyi Nizzában nem csupán egy Irlandot, hanem erkölcsös népességet, igen hű és bátor katonákat, értelmes polgárokat, munkás földműveseket nyert.

A nápolyi király.

A nizzai származású Garibaldi, ki az őt bárhová követni kész rajongó ifjakból álló bandák élén mindenütt erőszakolni akarta a győzelmet, több ízben tett kísérletet a pápa még megmaradt tartományai ellen s a Két-Siciliára vetette szemét. II. Ferdinand politikája mindig országának függetlenségére irányult, melyet hogy elődei elhanyagoltak, igen fájdalmasan érezte ¹⁾. Az első években emelke-

ből 1859-ben közzé tett: „*Documenti relativi al governo degli Austro-Estensi in Modena*“ feliratú okirat-gyűjteményben IV. Ferencznek tulajdonitanak, ott van az 1845 február 12-ről kelt rendelet is, melylyel ő egy örökös takarékmagtárt alapított, meghagyván, hogy ha kísérlet útján eltarthatónak bizonyul, 18,000 zsák gabonát, 2000 zsák kukoriczát, 8000 zsák rizst, 12,000 zsák gesztenye-lisztet és 1000 zsák babot szerezzenek be; s midőn az ár túlságos, adják el, drágábban mint a hogy vették, de olcsóbban a piaci árnál: s a bevett pénzt a készleteknek mennyiség és minőség szerint újból beszerzésére fordítsák. A haszon a gondozási költségeket fogja fedezni; s így legyen ez örökké.

¹⁾ Giovanni Viuceze, Mantia Vitus, Bartolo Salvator, Meli Józaef, Platania Péter arra vállalkoztak, hogy feltüntessék, mennyire virágzott Siciliában a böcsélet, a törvényhozás, a szent tanulmányok, a régiség-tudomány, a szép művészetek és zene. Maggiore Perni Ferencz ügyvéd 1875 ben egy értekezést tett közzé (*L' Economia politica in Sicilia nel secolo XIX*), kimutatván a sziget gazdaságtudománnyal foglalkozóinak nagy érdemeit, s hogy Balsamo Pál, Scrofani, Santilippo, Palmeri, Busacca, Amari Imre, Ferrara Ferencz, Bruno János, Deluca Placid, Don-

dett mérseketletet tanúsított; szabályosan jártak el az állam-tanácsok, rendes menetűek voltak az érintkezések a követekkel. Midőn Palmerston, a Buonapárték, a forradalmiak veszélyezteté tették helyzetét, úgy látszott, keserűség fogta el, s a szenvedélyt vette tanácsadóul; kint szövetségesekek nélkül maradt; bent az egész nemzetet önmagában összpontosította. Még mindig a régi függetlenségi szellem volt ez, de túlozva és időnkivül, midőn a függetlenség csak engedelmes-ség lehetett a francziák császára s a piemonti cselszövők iránt. Amaz is, ezek is be akarták vonni a keleti háborúba, de ő semleges maradt: aztán a párizsi congressuson, a mily ravaszúl viselte magát a szárd diplomacia, oly nyersen egyenes volt a nápolyi. Szaporodtak ekkor az összeesküvések, a lázongások, a merényletek: Ferdinand, kit az olasz forradalmak híre halálos ágyán talált, feltétlen semlegesség mellett nyilatkozott. S meghalt 1859 apr. 22-én, miután negyvenöt évet élt és huszonkilenc évig uralkodott.

A hirlapok illetlen ujjongásban törtek ki halála fölött, hirdetvén „tiberiusi kegyetlenségét“, s a trónt az ifjú Ferencz foglalta el (1860), a meghaltnak fia savoyai Krisztinától, ki a nápolyiak előtt szentség hírében áll. Talán igaz, hogy Ferencznél, ki különben gon-

des Vitus, Majorana Calatabiano, Cordova Fülöp s mások szabadelvű tanai mily sokkal járultak a szóban levő országban s a nápolyi királyságban eszközölt társadalmi javításokhoz és jó intézkedésekhez. Peel Róbert az alsóházban nagy ünnepélyesen egy szabadelvű nemzetgazdasági hi tvallást idézett, melyet II. Ferdinand küldött át neki. Az 1841-iki nagy vám-reform után, mely megalapította a nemzetgazdasági szabadságot s utat nyitott az ipar fejlesztésének, további folyamatban vala a haladás, midőn beütött az 1848-ki forradalom. Ennek megszűntével „mely a forradalmak legszentebbje volt“, Sicília részére kölesönt vett fel a kormány, mi jól használt tőkéket hozott az országba; gazdag alappal önkormányzatú bank, két leszámoló és takarékpénztárak jöttek létre; szabad lett a kikötő Messinában, szabad a parthajózás Nápoly és a szige t között; azután jött 1858-ban a pósta-reform; polgári mérnök-kart szerveztek, mely egy évtized alatt háromszáz hetven olasz mér földnyi utat készített, s két év alatt hétszáz olasz mér földet kötött össze villám-sodronyokkal; kitisztították a kikötőket, megújították a világító tornyokat, megvált-hatóknak nyilvánították az erkölcsi testületek censusait, javították a telekkönyvön, szabadá tették az öntözést és vízvezetést úgy mint Lombardiában, főleg Siracusa és Catania tartományain segítvén azzal, megtiltották a községeknek a fogyasztási adók emelését.

A gazdasági haladásra nézve Maggiore szerint nagy próba volt „a dictatura rövid korszaka, mely alatt a helyi elem kormányzott, s igen hathatós lépéseket tett az ország gazdaságának fejlesztésére.“ A később uralomhoz jutott emberek részére csak helytelenítő szavai vannak, dicseérvén a beuszult iskolát, mely folyvást ellen-szegül a kormány tévedéseinek és visszaesésének az akadályozó rendszabályok és beavatkozások felé.

dos nevelésben részesült, az udvari beavatkozások s a nagybátyák és mostoha anyja cselszövényei között hiányzott ama határozottság, mely eltökéli magát valamire s minden áron ki akarja azt vinni; de hogyan tehetett volna eleget a conservatíveknek s nyerhette volna meg a haladókat, mikor minden csupa ármány és romlottság vala? mikor Francia- és Oroszország sőt rokonai is arra ösztönözték, hogy Piemonttal fogjon kezet, hol a legkérelhetetlenebb összeesküvők fondorkodtak, s hol fegyvereket készítettek elő, nem is titkolva, hogy Rómára, Velenczére, Nápolyra vetették szemöket? Garibaldi önkénytes aláírást hozott javaslatba egy millio puska beszerzése végett, hogy minden országnak, mely felkelne tízezret szolgálathasznának abból; gőzösöket vásároltak; mindenfelé bizottságokat alakítottak, miközben az újságok úgy tüntették fel a nápolyi királyságot mint titkos műhelyt, hol összeesküvéseket szöttek a modenai és parmai hercegekkel s az összes püspökökkel, hogy leverjék Viktor Emanuelt.

Genuában ezer ifjúból álló csapatot szereltek fel egy kalandos vállalatra, s annak, ki a szerződésekre, a nemzetközi jogra hivatkozott, Garibaldi válaszul adta: „Én nem értek a szerződésekhöz és diplomacziához, én csak az ágyúkhöz értek“ (máj 5.) A diplomáták kemény előterjesztéseivel szemben Cavour a vállalat akadályozásának lehetetlenségére utalt, annyi ifjú nemzeti mozgalmának akadályozása szétfoszlatná az ő varázsát, s fejetlenséget és zűrzavart idézne, elő egész Európában. Persano tengernagynak nyilvánosan rendeletet küldött, hogy tartóztassa fel Garibaldi flottáját, míg bizalmasan azt írta neki: „a garibaldisták s a nápolyi őrhajók között jár!“

Marsala Árúlások.

Garibaldi, Máltára szóló szabadlevéllel szabályszerűen ellátva Marsalában kötött ki (1860 máj. 11.), s a brit hajók, azon ürügy alatt, hogy biztosítsák az angolokat, kik a városban valának, oly módon sorakoztak, hogy megakadályozták a bourbon flotta tüzelését. Dictatornak kiáltván ki magát, Garibaldi tapsok között megy előre, szétszórja a bourbon hadsereget, elfoglalja Palermót (máj. 27).

Panaszt emelvén a nápolyi kormány a partraszállás miatt, Cavour azt felelte: „Nem látom át, miért kellett volna azt nekünk akadályoznunk inkább mint az önök őrhajóinak, sem, hogy az én királyomnak kelljen védelmeznie az önökét alattvalóinak fele ellenében.“

Miután a merészség ily módon sikert aratott, igen megszaporodott a hadsereg; Garibaldinak 17,000 rendes katonája, harminczöt

ágyuja és pénze volt, mi részint kölcsön, részint Francia-Angol-Olaszországban történt aláírások útján s a sziget kincstárából került¹⁾. A ki elhagyja a királyi zászlót — így szólt a betörők ígérete — harmincz aranyat kap, negyvenet a ki fegyverestől jön át; vagy ha nem akarnák, tovább szolgálva, követni Garibaldit, kárpótlásban részesülnek, s ingyen-útjok lesz Marseilleig. Ki a hazáért küzd, a községit vagy állam-javakból földet kap, szintúgy minden szegény családfő.

Napoleon, ki előbb Ferencz király kérdésére: mily engedményeket lenne tanácsos tenni a nép részére, válaszul adta „Sokat, rögtön és jóhiszemmel“ (1860), most kijelentette, hogy célja helyre állítani a békét Olaszországban, bármily úton történjék az, csak ne idegen beavatkozással.

A nápolyi király tehát magára volt hagyva szemben a forradalommal, melynek bűnrészesei és segédkezői valának a királyok. Hogy megszüntesse a vérontást, Franciaország közvetítését vette igénybe; alkotmányt adott, nemzeti és olasz alapokon nyugvót, általános amnestiával a politikai vétségekre nézve. Sicilia külön és szükségeinek megfelelő intézményeket fog vala nyerni, s alkirályul a királyi ház egy hercegét; azt is megígérte, hogy a szárd királlyal egyetértve fog eljárni a két korona közös érdekeit illetőleg; de Cavour erre nézve oly feltételeket követelt, melyek sértették a királyi méltóságot s a katolikus lelkiismeretet.

Alighogy kihirdették az alkotmányt, tódultak a száműzöttek Nápolyba; generálisok és miniszterek töltötték meg a királyi előszobát csak azért, hogy megnyissák azt Garibaldi előtt. A pénzzel nem fukarkodtak, s tudva van, mily összegeket költöttek, hogy megveszte-

¹⁾ 1873-ban a *Virginius* nevű hajó Cuba felé fegyver- és ló-terhet szállított, úgy szintén menekülteket a nevezett szigetről s az ottani forradalom vezéreit, kik annak újból felélesztése végett valának oda visszatérőben. Spanyolországnak akkor köztársasági kormánya vala; s egy hajója, a *Tornado*, üzőbe vette a *Virginiust* s bár ez terhét a tengerbe hánytá, elfogta. A kézrekerült és tengeri rablóknak nyilvánított százharminczöt egyén közül szept. 7-én negyvennyolczat agyonlőttek.

Antonini párisi követ, 1860 jul. 11-én így írt Thouvenelhez: „Garibaldi csapatai magyarokból, lengyelekből, francziákból, angolokból, görögökből állanak. Lehet-e ennél világosabb beavatkozás? Kormányom az európai összes hatalmakra, s különösen Franciaországra hivatkozik, mely kikiáltotta és védi a benem-avatkozást Olaszországban. Garibaldi támadását a szárazföldi tartományokban, melyek most népies alkotmánynyal bírnak, úgy kell tekinteni mint idegen betörést; s Garibaldi hajóhadára a tengeri rabláság (pirateria) ellen hozott törvények alkalmazandók.“

gessék a rendőrséget, a hadsereget, a tisztviselő-kart, a hajóhadat s hogy használhatatlannokká tétessék ott a gépeket és kormányrudakat.

Garibaldi, magához vonván a csapatokat, melyek a pápai állam ellen voltak szánva, egész Sicilián akadály nélkül nyomul keresztül; a francia- és angol hajóhad között kiszáll Reggioban, elfoglalja Pizzot, Monteleonet, Potenzat; tizezer nápolyi katona kardvágás nélkül megadja magát neki, s ő a Két-Sicilia dicatorává kiáltván ki magát, feltartóztatlanul nyomul Salerno felé. A király, bár még hatvanezer főre menő rendes csapatai valának, ráhagyja magát beszéltetni, hogy távozzék Nápolyból; Capua és Gaëta erősségeibe menekült tehát, de midőn parancsot adott a hajóhadnak, hogy kövesse őt, csak egyetlenegy kapitány engedelmeskedett.

Nápoly. Gaëta.

A mint a király elhagyta székvárosát, a miniszter, don Liborio Romano rögtön (1860) ír „a győzhetetlen Garibaldi generálisnak, mindkét Sicilia dictatorának: Nápoly a legnagyobb türelmetlenséggel várja megérkezését, hogy Olaszország megváltójául üdvözlje őt, s letegye kezébe az állam-hatalmat és saját sorsát;” s míg ez megtörténék, ő határtalan tisztelettel várja rendeleteit.

Ha valamely hatalom észrevételeket tett, Garibaldi válaszul adá: „az ő célja Róma elfoglalása; ott majd az egységes Olaszország koronáját Victor-Emanuelnek fogná felajánlani; a király dolga lenne aztán felszabadítani Velencét akár szerződés útján akár erőszakkal; s a király nem térhetne ki a feladat elől a nélkül, hogy el ne vesztse népszerűségét.”

De még le kellett győzni a bourbon hadsereget, s a rendezetlen csapatok nem igen boldogúlhattak a rendesek ellen. Másrészt meg Olaszországot egy kalandor banda-vezető kezéből venni át, nem igea volt inyére Cavournak: míg Garibaldi gunt üzött a szerződésekből és hatalmakkból, ő tudta, hogy a be nem avakozás megszűnhetnék egy általános lángbaborulás veszedelmével szemközt, mely ama kalandorok részéről fenyegette a félszigetet. Miért is Piemont királya, hadseregének, mely a pápa sérelmével elfoglalta a Marcakat és Umbriat, parancsot adott, hogy lépje át az Ofantot. Cavour, ki a mazzinistákkal szabadságról, Garibaldival egységes Olaszországról fecsegett, a hatalmakat arról igyekezett meggyőzni, hogy „Ha a Voltur-nóhoz nem jutunk előbb mintsem Garibaldi átlépi a Cattolicat, az egyeduralom veszte van, s Olaszország a forradalom zsákmányául esik.” S Viktor-Emanuel személyesen Nápolyország ellen indult

(szept. 22); ő, a király, királyi unokaöccse és szövetségese ellen, de azért, hogy helyreállítsa a rendet; megmentse a világot a köztársaságtól, s örökre megalapítsa a békét. A nápolyi hadsereget tehát közbefoglák, a flottáról bombákat szórtak rá, s a Garigliano mellett megtámadva szétverték, és így végre lehetett hajtani a hódítást. Ferencz Gaëtaban nemes ellenállást fejtve ki „védelmezte a közös haza függetlenségét inkább mint saját koronáját”: midőn a francia csapat is visszavonult, mely azt ígérte, hogy biztosítani fogja személyét, ő kénytelen volt engedni, és számkivetésbe ment (1861 febr. 13).

Bár Garibaldi nagyon idegenkedett a Két-Sicilia rögtöni és feltétlen csatolásától, a népszavazást mégis kikérték, mely, szokás szerint, helyeselte a beolvasztást. Cavour nem látta előre, hogy ily könnyen fog menni a dolog, s most minden mesterfogást felhasznált, hogy kiragadja a győzelmet a hős kezéből, ki magának tulajdonította az árulások s mások gyengeségének eredményeit. A rendetlenség nagy volt, olyan, a melyet várni lehet a jog borzalmas szünetközeiben, midőn a jók helyét, kiknél saját tisztesség-érzetök a fék, gonoszok foglalják el, kiket korlátok között csak a hatalom tartott, mely akkor megszűnt. Kimondhatatlan zűrzavar uralkodott a szigeten és Nápolyban; politikai romlottságra czélózva, erkölcsi romlottságot idéztek elő, mintha az új rend azt hozta volna magával, hogy minden vallásos és társadalmi kötelesség feledésbe menjen, minden tekintély megvetés tárgyává váljék; neki-bátorodott az orgyilkosság; a sajtó összevissza zavarta az igazság fogalmát, s hőseket és ördögöket teremtett.

A sürgetésre megérkezett Victor-Emanuel, s Garibaldi oldalán bevonulván Nápolyba „Politikám — mondá kiáltványában — Európában arra fog szolgálni, hogy összhangba hozza a népek haladását az egyeduralom állandóságával. Olaszországban pedig bezárom a forradalom korszakát.” Csakhamar megúnva a dicsőséget visszatért Turinba, hol megnyitván a parlamentet kijelentette, hogy „Gaëtaban polgári sűrlődásaink örökre véget értek, s hogy a szabad és egységes Olaszország Európára nézve a rend, béke zálogává, az általános polgárosultság eszközévé lett.”

Betérés a pápai államba.

Kényesebb dolognak látszott a támadás a pápai államok ellen, melyekről kevéssel előbb a nagyhatalmak úgy nyilatkoztak, hogy szükségesek azok a lelki hatalom függetlenségéhez.

Van'nak, kik úgy tartják, hogy minden forradalom háttérében

valláskérdés áll : az olasz forradalomról mondhatni, hogy a valláskérdés annak élén állott. Kezdetét IX. Pius magasztalásával vette, midőn őt a megromlott társadalom újjászülőjeül, s különösen Olaszország megváltójául, sőt királyául üdvözölték ¹⁾. Csakhamar beállott a visszahatás, s IX. Pius a nemzeti ügy árulójának bélyegezték. Az Alpesek-alatti parlament kedvét találta benne, hogy csonkítsa az egyházi hatalmat még a szentségek kiszolgáltatásában, s a lelkiismeret korinányzását s az oktatást érdeklő legfőbb jogában és kötelességében is. Amióta egész Olaszországnak Piemont királya alatt egyesítése lehetőknek mutatkozott, a pápától megtagadták a jogot, hogy uralma alatt tartson egy népet, mely ellene tört annak.

A francziaországi katolikusok mindjárt a háború első hírére előrelátták, hogy veszély fenyegeti a pápai birodalmat ; annyira, hogy Napoleon szükségesnek tartotta határozott biztosításokkal nyugtatni meg őket, hogy nem a forradalom az, mely átlépi az Alpeseket, hanem szent Lajos lobogója : Rouland miniszter egy körlevélben biztosította az ottani püspököket, hogy „a császár Isten színe előtt fontolta meg a dolgot, s az ő jól ismert bölcsesége és becsületessége nem fogja magát meghazudtolni sem a vallással, sem az országgal szemben ; ő a katolikus egység legszilárdabb támasza, s akarja, hogy az Egyház feje földi uralkodót illető minden jogaiban tisztelve legyen.“ E biztosítások csak azt ámitották el, a ki ámitani akarta

¹⁾ De IX. Pius nem ringatta magát ábrándokban, s 1848 máj. 13-ról így írt Károly-Alberthez :

Felügy,

„Az olaszországi ügyek bonyolodni kezdenek, s én kötelességemnek tartom szót emelni Felséged előtt. Van egy párt, mely szüntelen abban fáradozik, hogy egygyé tegye Olaszországot; vagyis hogy tökéletesen felforgassa a félszigetet. Erősen beszélnek Toscana egyesítéséről az egységes új királysággal. A nápolyi fejtelenségre czélzó kísérleteknek is, lehet, hogy ugyanazon czéljuk van. Talán magában Bolognában is hasonló elveket hintonak. Egy egységes Olaszkirályság lehetetlenség; s más részt egy ily egységet czélzó kísérletek igen alkalmasak arra, hogy utat egyengeszenek a köztársasági vágyaknak; s úgy hiszem, ellenkezik az a Gondviselés tervezeivel. Azután, könnyű előre látni, mely más csapásokat mérhetnének a Szent-szék államaira. s mi el vagyunk határozva fenntartani jogainkat, mindazon eszközökkel, melyeket az igazság sugall.

„A dolgok ezen sanyarú állapotában Felséged ismert vallásosságához fordulok, kérve önt, vesse latba ama befolyást, melylyel hogy birjon, magas helyzete feljogosítja önt, s igyekezzék megkímélni Olaszországot ama súlyos bajoktól, melyeket egy, épenséggel alkalmazhatatlan rendszer kísérletei fognának szülni. Lehettelen, hogy Felséged, kinek belátása oly mélyre hat, ne siránkozzék azok felett.“

Pius pápa.

magát. Piemontból folyvást szitották, adómegtagadásra ösztönözték a Legatiókat; leveleket, fenyegetéseket szórtak szerte ottan. Bologna csakhamar felkelt, ledobálta a pápai czimereket s Viktor-Emanuelt ohajtotta dictatorúl; utána Forli, Ravenna, Ferrara, nagy zavargások és visszatorlások nélkül.

Napoleon ismételve kijelentette, hogy „nem fogna akadályokat gördíteni a népies szavazatok szabad nyilvánulása elé,“ s egyszerűsmind a pápa uralma alatt még megmaradt állam védőjének vallotta magát; de egy francia munkácska, A pápa és a congressus, azt hozta javaslatba, hogy tartsa ugyan meg felségi uraságát, de csak Róma városára, egy kis kerülettel legyen az szorítva. Tapssal fogadva e javaslatot, a hírlapok a mellett voltak, hogy visszahelyezni a pápát Bolognába, nem különben a hercegeket Parmába, Modenába, Florenczbe, lehetetlen; Emilia ép úgy mint Toscana csatolását el kell fogadni.

A francziák mindig készeknek mutatták magukat védelmezni a fenyegetetteket, s főleg a pápákat, még akkor is, midőn saját királyaik voltak azok ellenfelei. Sokan felcsaptak közülök e végből katonának; s élőkön Lamoricière, az afrikai hadjárat hőse, a köztársaság alatt miniszter, kit Napoleon száműzött, s ki most előállott, hogy harczoljon a vallásért és a polgárosultságért, miként meggyőződése tartotta. Hősies lelkületű, szeretetreméltó és positiv szellemmel, a fegyelem fenntartásában szigorú, különben pedig a közkatonákkal is igen nyájas, a pápának azt tanácsolta, fogadja el a Villafrancaban kikötött olasz szövetséget, eleget tévén ily módon a nemzeti ohajoknak a nélkül, hogy megsértené a hagyományokat. (1860).

Francia és olasz legelőbbkelő családok fiai siettek zászlaja alá; miért is bár tudva volt, hogy csak védelem végett fegyverkeztek, az új olasz államok elhatározták, hogy elteszik őket láb alól. A szárd király „megindúlva ama népségek bajain“ a pápai határra küldi a hadsereget; s Fanti és Cialdini generalisok, a Gyulay- és Urbanéinál is garázdább korhely csordákról beszélve, tüzelik támadásra katonáikat a pápai had ellen. Castelfidardonál a betörőké lett a győzelem (szept. 18); Ancona feladta magát, s tizennyolcz nap alatt véget ért a hadjárat, mely ezer pápai és ötszázhetvenkilenc királyi katona életébe került. A Marcakat és Umbriát a népszavazat Piemonthoz csatolta.

Hasszontalan berzenkodások.

Bármennyire eltompította is a forradalomtól való félelem az erkölcsi érzetet, az európai diplomacia nem menthette fel magát at-

XIX.

tól, hogy legalább a látszat kedvéért ne tiltakozzék a köz-szokások megsértése ellen; a francziák császára, miután előbb megengedte véghezvitelüket, ama tényeket árulásnak s kölcsönös szerződések megszégésének bélyegezte; csapatokat helyezett el a pápának még megmaradt terület határán, hogy akadályozza a piemontiakat az előnyomulásban; visszahívta követét Turinból, megerősítette Rómában a figyelő hadtestet.

Cavour halála.

Mindazáltal ki lett kiáltva az olasz királyság, jövődöbeli fővárosánál Rómával, s így testet öltött amaz egység, melyet Cavour, Azeglio s a jobbak eszelösködésnek tartva kinevettek, s mely csak a mazzinisták sovárgó szemei előtt lebegett, de köztársasági alakban. Midőn, véget érven a hősmunka, előállott a prózai gond: hogyan kelljen annyi különböző országot összeolvasztani, annyi nagyravágyást, annyi kapzsiságot kielégíteni, egy nagy nemzet alakításának czimén az egyediségeket, melyek azt képezik, megsemmisíteni, a mérhetetlen zür-zavarból rendet hozni ki, Cavour Camill megszűnt élni (1861 jun. 6). Behálózó beszédű ravasz diplomata, megvetette az embereket a mennyire az szükséges, ha valaki fel akarja használni erköcs-telenségeket; vallásos conservatívból a forradalom hibe lett, anélkül, hogy nagyon hitt volna abban, s engedelmeskedett az alólról jövő szónak, mialatt ellenkezni látszott azzal; bár idegenkedett a demagogiától, szította azt, midőn alkalmas eszköznek találta tervei kiviteléhez: vonatta magát álvala, anélkül, hogy osztzott volna szenvedélyeiben s feltűzte annak kokárdáját Károly-Albert két zekejére. A kamarában kényúr, egyszerre három tárczát is vitt, egymaga működven valamennyi kartársa helyett: azok közül, kik vele minisiterkedtek, ötvennél többet bocsátott el vagy mondatott le, mint kifacsart narancsokat dobván el őket. A közönség zajongott s a kamara megrémült, valahányszor ő tárczája letevésével fenyegetőzött, mi mindjárt megtörtént, mihelyt a feltétlen bizalom irányában kissé csökkenni kezdett Mig utódai reszketnek és kapkodnak a bohóc vagy viziszonyban szenvedő hirlapok előtt, ő megvásárolta azokat, jól tudván, mennyit ér mindeniknek a lelkiismerete; mindig vidám, mosolygó, elmés, az alantabb járó érzelmek és érdekek húrjait pengetve előidézte a romlottságot, mely megfertőztette az olasz újjászületést. Ama messzeható eselszövényeknek, melyek a politikai világot behálózták, ő volt csomópontjuk, mert ismerte a titkot, hogy kell forgatni Napoleont; s mert a népezetők biztak az ő ravaszságában, titoktartásában, megátalkodottságában. Elégge gazdag lévén, soha sem

lopott, de engedte, hogy mások lopjanak; a szabad kereskedelemmel feláldozta Angliának az összes olasz kézmű-gyárakat, s megrontotta a leglelkesebb vállalkozókat. Nizza és Savoya átengedése az ő műve. A királyság fővárosául Rómát jelölte ki, csak azért, hogy elfordítsa Turintól a versengést Milano és Nápoly részéről. A „szabad egyház szabad államban“-féle jelszó, melyet ő a francziáktól kölcsönzött, csakhamar annyi értelmezést nyert, a hány fő foglalkozott vele: végre is oda ment ki a vélemény, hogy csak eszköz volt az időnyerésre, játékszer azok részére, kik szeretnek kétes helyzeteket teremteni, hogy kizsákmányolják azokat. Cavour a hazafiakat, kik eladták neki magukat, rombolásra használta fel, a jókat nem az építésre; nem arra volt gondja, hogy átalakítsa az alkotmányt, hanem hogy össze-vissza zavarja azt az értelmezésekkel; az erkölcsi dictatorságot nem használta fel, hogy leverje a valódi ellenségeket, köztársaságokat és socialistákat, megelégedvén azzal, hogy kiterjesztette az ő Piemontját s megalázta Ausztriát, mely ellen a gyűlölet nagyobb volt nála, mint a szeretet Olaszország iránt. A dráma első részében, mely rombolásból áll, elégségesek az oktanok és dühöngők; az újjáalkotáshoz ész, jellem, feddhetlen lelkiismeret, tanult elmék, gyakorlott államférfiak szükségesek, kik ismerik a történelmet és a hagyományt, kik tisztelik az embert, annak hízemeit, szokásait. Birt-e ilyenekkel Olaszország?

Az elismert olasz királyság.

A francziák császára, mintegy kárpótlásul Cavour elvesztéseért, beleegyezését adta az „Olaszország királya“ czimhez, melyet Victor-Emanuel felvett, de egyszersmind szót emelt Róma és a pápa sértetlensége mellett, s elutasított magától minden érdekközösséget oly vállalatokban, melyek Európa békéjének zavarására vezethetnének. S az olasz királyságot elismerte nem csak Porosz- hanem Oroszország is ¹⁾, a conservatív eszmék s az egyeduralkodó jogszerezés gyámola s a nápolyi király barátja; de egyik is, másik is szükségesnek tartotta védekezni Európa színe előtt, fejtegetvén, hogy csak a tényleges királyságot fogadják el, még a már végrehajtott hódításokat sem értve oda, nehogy mások jogain sérelmet ejtsenek; a jövődöbeli foglalatásokra nézve pedig éppen határozott fenntartással éltek, miáltal a pápának és Ausztriának még megmaradt birtokokat akarták biztosítani.

¹⁾ Anglia elismerte azt már 1861 márczius 30-án. Schweiz april 2-án: a dunai fejedelemségek 6-án; Görögország 11-én; an Egyesült-Államok 13-án; Mexico 15-én; utolsók voltak Portugalia, Törökország, Brasilia.

Franciaország hangsúlyozta, hogy a forradalom e győzedelme a szerződések felett az ő jó szolgálatainak köszönhető; rendbe akarja ő hozni — mondá — úgy Lengyelország és a kelet, mint Olaszország ügyeit, és szükség esetén congressust szándékozik összehívni, hogy megkísértse, nem lenne-e lehetséges egyesíteni Európa összes hatalmait a forradalmi tűz elfojtása végett, mely lángbaborulással fenyegeti a világot, rábírván Ausztriát és a pápát, hogy ismerjék el a bevégzett tényeket.

Rendetlenségek. Garibaldi, Mazzini.

De az új ország állapotai éppen nem valának jóknak mondhatók. A forradalmak kezdete mindig siralmas szokott lenni, mert felszínre kerül akkor a salak; minden kötelességről megfélemedezni, minden jogot lábbal tapodni kész emberek jutnak uralomhoz; megszakadnak a hagyományok, melyek pedig némileg jogerővel bírnak; rendesen képtelenek a kormányzók, roncsoltak a pénzügyek. A nápolyi területen rettentő bandák alakultak, melyek ellen a legvadabb korszakokon is túltévő törvényeket, kivégzéseket, gyújtogatásokat, mérszálásokat kellett alkalmazásba venni.

Aztán a miniszteri tekintély ellenében, mely még vékony lábon állott, ott volt két ijesztő: Garibaldi, a nép szülötte, modorban durva, tribuni eszméket szívott magába Mazzinitól, ki az elvek embere vala, míg ő inkább a tetté. A mazzinisták magasztalták őt, mint olyat, ki képes lenne vezérelni az olasz forradalmat, s nem kevésbé boszankodtak, midőn, 1848-ban kikötven Genuában, kardját Károly Albert szolgálatára ajánlotta fel: de csakhamar a köztársaságiak élére állott Rómában. Ennek elestével kiköltözött: mikor aztán mint szükségeset a népek fellázítására előszólitották, zsebre dugta a phrygiai sapkát. Kar, nem fő, jelleme a nyughatatlan tettvágy: gyakran féktelen dühöngésben tör ki, mi felett barátai sajnálkoznak, kisebbitői gunyosan nevetnek. Még erős fő is nehezen állaná ki megsezdülés nélkül a próbát oly lármás magasztalásokkal szemben, milyenekkel őt az egész világ elárasztotta; önszereteténel fogva, melyet felesigázott a dicsőség s mely soha sem találkozott ellenmondással, soha sem bocsátkozik vitatkozásba, meg lévén győződve, hogy a mit ő gondol, mindenkinek azt kell gondolnia: erős mert őszinte, figyelmes hallgatókra talál a tanulókbán és kézművesekben, kik minden intésére körülte csoportosulnak ¹⁾: beszédeiben és irataiban bü ön-

¹⁾ Garibaldi „*I Mille*“ feliratu munkájában így ír a földművesekről: Ez erővel teljes és munkás osztály nem a mienk, a paphoz van az fűzve a tudatlanság

magához; népgyűléseket vagy meetingeket nem rendez; egyedül csak a fegyveres felkeléshez, a romboláshoz ért; a hol forradalom felidézéséről, nemzetiség megalakításáról van szó, ott ő mindenütt apostol; mint a féle kalandor katoná megcsinálta Olaszországot s kész lenne azt felbomlasztani. Valódi csodakép tűnt fel, mert nem keresett hivatalokat, kitüntetéseket, jutalmakat.

Átkozta Cavourt, ki eladta Nizzát, az ő hazáját: átkozta a papokat s Olaszország legnagyobb ellenségét, a pápaságot; IX. Piuszt vampirnak, egy köbméter ganajnak nevezte; az egyháznak tulajdonít mindent, a mi csak ártalmas és gyűlöletes, a rút szertevonást Olaszországban, a pénzügyi zavarokat, sőt még az elemi csapásokat is. A lármás parlamentben egy millió katonát kért, hogy elűzze velök nem csak a pápát, hanem Ausztriát is; összeköttetéseinek segítségével — mondá — Montenegron át fog Magyarországra nyomulni, hátba veszi a várnégyszöget, s új rendszerbe gyúrja majd Európát. Akközben bizottságokat alakított, bejárta Olaszországot „Róma vagy halál” kiáltózva; terjesztette a szentkarabély-ajtatosságot, s betörést kísérelt meg Tirolba (1862 okt.). Meghíusulván ott terve, Róma ellen fenekedik, szidalmazva Napoleont, ki akadályt gördít eléje; Sziciliába siet s diadalmasan vonul azon keresztül; kiköt Reggióban, de az olasz hadsereg útját állja Aspromontenél, hol megsebesülten foglyul ejtik őt, s visszaküldik Caprera szigetére.

Egyidejűleg a mazzinisták hirlapok, gyűlésezések és tehetetlen kísérletek útján igyekeztek felülkerekedni; miközben úgy szépcsendesen eredménynyel működött a szabadkőművesség, rombolva a hagyományokat és hiszemeket, és sokasodtak a páholyok, melyek főczélul tüzték: megsemmisíteni a pápa világi hatalmát, mint szintén tönkretenni annak szellemi befolyását.

A szerződés.

Oroszország, Anglia, Poroszország helyeselték ez üzemeket, nem szeretetből Olaszország iránt, hanem vallási gyűlölködésből. Nem tetszettek azok főleg Franciaországnak, mely, tekintve Olaszország vezérférfiainak akár képtelenségét, akár meggondolatlanságát, a sajtó szeméremhiányát, az általános fegyvetlenséget, a roppant pénzügyi zavart, a féktelen rabló-garázdalkodást, Európa békéjének minden perczen beállítható megzavarásától tartott. A nehézségeket, melyekkel egy ország átalakítása szükségképen együtt jár, még szaporította

kötélkével. Nincs rá példa, hogy csak egyet is látni lehetett volna az önkénytesek között.

azon feltevés, miszerint az egység fenntartása végett szükséges, hogy egész Olaszországban Piemont alkotmányát, törvényeit, hadseregét, tisztviselőit alkalmazzák. Az első kényszerűségek multával megbánták ezt azok is, kik leginkább kardoskodtak mellette; érezték, hogy meg kell válni Turintól, mely ugy a francziákhoz mint az osztrákokhoz nagyon közel fekszik, s Nápoly látszott legméltóbbnak arra, hogy főváros legyen. De ki merjen ily javaslattal fellépni a piemontiak és a király előtt? Hanem Napoleon, ki be volt avatva a titkon szőtt tervbe, megígérte, hogy az esetben visszavonná őrseregét Rómából. Ez annyi volt mint telyessé tenni a függetlenséget, s ezzel ki lehetett vivni a király beleegyezését. Csakhogy a katonák Nápolyt hadászatilag kevéssé alkalmas fekvésűnek tüntették fel, s Florencznek adtak elsőbbséget, mely egy szerződésnel fogva (1864 szept. 13) csakugyan az ország fővárosa lett, azon ígélet mellett, hogy nem fogják bántani Rómát. A cselszövény váratlan hírére Turin lármát ütött, s a csapatok vérontást vittek véghez a védtelen polgárok között, mi, lehet gondolni, mily elkeseredést szült. (szept. 21)

A királyságot tehát áthelyezték; Turin, nem csak kegyetlenül, hanem meggyalázólag is bántalmazva, ismét csak oly tartományi város lett, a milyen Arduin király idejében vala; s érezte a koronavesztés fájdalmait Parmával, Modenával, Nápolylyal együtt, csakhogy tevékenységével és tiszteletre méltó magaviseletével pótolni tudta kárát.

VI.

Mexikói hadjárat. — Ausztria és Poroszország.

Az olasz háboru új dicsőséget hozott Franciaországra, mely egy nemzetet teremtett s megszerezte Nizzát és Savoyát, lealázta Oroszországot, s az almai győzelemmel kiköszörülte a beresinai csorbát; s Napoleon, meggyőződése lévén, hogy ily nagyságok marandóságot biztosítanak uralkodóházának, feltette magában, hogy meg fogja fékezni ugy a folyamokat mint a forradalmat. De a Loire, a Rhône, a Garonne pusztító áradásokban törtek ki: bent a rend emberei elidegenedtek a kormánytól a római kérdés miatt; kint az olaszországi események példája mindenkit aggodalomba ejtett, nem láthatván előre, merre fordul majd a titokzatos ember azon feltételében, hogy szétépje az 1815-iki szerződéseket s boszut álljon Wa-

terloóért. Ugyanazért Belgium és Schweiz készülődtek, habár törvényesen semlegeseeknek voltak elismerve; ugyanazt tették a németorrszági fejedelmek; nem akarták visszavonni a csapatokat, sem lefegyverezni; beszélgeték, hogy Ausztria az egész Duna megszerzésével akarja pótolni kárát; hogy Anglia Siciliából egy nagyobb Maltát szándékozik magának csinálni; s míg e hatalom Spithead kikötőjében rendkívül nagy tengeri erővel fejtett ki pompát, bankjai által az egész világra befolyást gyakorolt. Napoleon tehát szükségesnek tartotta új háborúkkal fordítani el a figyelmet.

Mexikóban, mialatt Spanyolországot Napoleon elfoglalva tartotta, az urak és papok 1810-ben kitűzték a régi azték uralkodók fehér és kék lobogóját a quadalupai madonna képével, kivonván magukat Spanyolország uralma alól. De míg a függetlenségtől felvirágzást remélt, Mexiko a legnagyobb nyugtalanságok színhelye lett majd köztársasági, majd császári kormányforma alatt, s 1821-től 63-ig kétszáznegyven katonai felkelés tört ott ki.

Az Egyesült-Államok irigy szemmel nézik ez országot, mely igen gazdag, s mely úgy a bel- mint a kül- kereskedelemre nézve legdöntőbb állomások fölött uralkodik; elvették tőle területének felét, s visszavonásokat szítanak ottan, melyek mindig erőszakos birtokcsatolásokkal végződnek. Innen aztán folytonos a surlódás; Európa beavatkozott a dologba, s azon gondolatra jött, hogy a nyugalom helyreállítása céljából egyeduralkodó kormányformát visz be a régi gyarmatokba, Mexikón kezdve. Spanyolország, nem okulva Iturbide példáján, ki, császárrá vetvén ott fel magát, golyó által végezte életét, sem Santa Anna dictaturája által vissza nem riasztva, megkísérelte egy infanst ültetni ott trónra, de a vállalat nem sikerült.

Miksa.

Franciaország egy izben már hajóhadat küldött oda, hogy biztosítson egy consul meggyilkoltatásáért: azután hogy visszatéríttesse a nagy összegeket, melyeket Mexiko francia és angol bankházaktól vett fel, Spanyol- és Angolországgal szövetségbe indított ellene háborút. A két utóbbi hatalom flottái csakhamar visszavonultak, s III. Napoleon, kedvezésből a Yecker-bankház iránt, egymaga folytatta a háborút, melyet egész Franciaország helytelenített. Azon emberies eszméből indulva ki, hogy rendbe hoz egy, hét millió lakost számító országot, mely nagyságra fél Európával vetélkedik, s mely néhány ezer kalandornak játéklabdául szolgál, új elemet akart ő ott teremteni ama latin szövetséghez, melyről álmodozott, s ajánl-

kozott, hogy Miksa főherceget teszi ott császárrá, mintha kárpótlást akart volna adni Ausztriának az elvesztett Lombardiáért.

Ausztria, szárazföldi veszteségeinek ellensúlyozásául a tengeren igyekezett erőhöz jutni, ez lévén az egyedüli eszköz arra, hogy megvédje a velencei területet, s megtartsa az elsőséget az Adria-tengeren. Miksa kezébe vette az ügyet, s költői fellengzésében Trieszt fölött a kéjes miramarei palotát építtette, honnan még mindig szemmel tartotta Olaszországot, és előmozdította fejlődésében a tengerészetet, mely új mezőt vala nyitandó Ausztria részére.

Ott érte őt a meghívás a mexikóiak, vagy ama töredék részéről, mely mindig a nemzet nevében beszél, s Napoleon annyira sürgette, hogy nem utasíthatta vissza a koronát: „Kötelessége önnek meghajolni a népségek ohaja előtt, melyek úgy várják önt mint megváltót. Az ön visszautasítását Európa gyengeség tényének tartaná, s ön ép oly méltó lenne a szemrehányásra, a mily aljas lennék én, ha nem támogatnám önt egész végig Franciaország összes erejével.”

Miksa, mindamellet, hogy jóakarói igyekeztek őt lebeszélni, elfogadta az ajánlatot; s Napoleon igen melegen véén tőle búcsút így szólt: „Ön nekem a legjobb szolgálatot tette, s én azért mindig hálás leszek.”

Miksa a pápa áldásával, a hatóságoktól ohajtva, s a legjobb szándékokkal szállott ott partra; de a pártok ismét életre kelnek, főleg a Juarezé, ki már egyszer a köztársaság feje volt, s a nemzeti pártot képviselte az idegen ellen: semmi sem sikerül; Napoleon csufosan visszavonja hadseregét; az Egyesült-Államok itt is érvényesítik a Monroetant, mely szerint európaiaknak amerikai ügyekbe avatkozniok nem szabad; viszálykodások támadnak a pápai udvarral, melynek irányában pedig a főherceg ragaszkodónak mutatta magát; szóval, felülkerekedett a nemzeti visszahatás; nem volt pénz, hiányzott a hűség; Miksa elbukott s Queretaro-ban golyó vetett véget életének (1867 jun. 19): neje megőrült.

Nagy kárára volt e dolog Napoleon becsületének, minthogy Franciaország ama hadjáratról igen idegenkedőnek mutatta vala magát; s annál inkább, mert háborus híreket suttogott a világ, s 1866 elején valamennyi állam felfegyverkezett.

Schleswig-Holstein.

Schleswig-Holstein egységi kapcsolata Dánországgal összekötésbe hozza ezt a Német-szövetséggel, s nem említve a főpapok és lovagok igényeit, tiz fejedelem állott elő ama herczegségekre nézve örökösödési jogköveteléssel. Ezek között Oroszország is, mely ily mó-

don állást foglalna Németországban: ha ellenben Dánia a célzott scandináv egység által erőhöz jutna, Oroszország bezárva találná magát a Balti-tengeren, úgy miként a Fekete-tengeren van. E körülmény igen emelte fontosságban a herczegségeket, s az 1848-iki mozgalmak idején kitört a viszálykodás a dánok és németek között, kik a német nemzetiség eszméjéből indulva ki, magukhoz akarták ragadni Schleswiget, azt állítván, hogy az Eider képezi Németország határát. VII. Fridrik király szabadelvű értelemben bővített az alkotmányon, de Holstein úgy hitte, hogy sérelmes az reá nézve, s az augusztenburgi herczeg ösztönzésére, ki szintén jogot tartott a trónhoz, fellázadt (1848 márcz.). Poroszország pártfogásába vette, s igen bonyolult viszálykodás fejlődött, a mint ez történni szokott, ha az igazság és a szerződések helyébe a nemzetiség igen bizonytalan kánonját akarják állítani.

Az új király, glücksburgi IX. Keresztély által adott dán alkotmány s a szövetségi kiváltságok között beállott surlódás folytán mindegyre változtak a statutumok és alaptörvények; Holsteinből független államot akartak csinálni, míg Schleswig Dániához csatolva maradna: erre aztán értekezletek, jegyzőkönyvek, tiltakozások ez ország-darabolás, a népekkel mint valami marhanyájjal elbánó ezen önkényes rendelkezés ellen, de nem volt erkölcsi tekintély, mely megakadályozta volna az igazságtalanságot.

Poroszország tengeri hatalommá ohajtott lenni, s a német birodalmi gyűlés, nemzetiségből ellensége Dániának, megbizta azt, hogy fegyveres kézzel szerezzen érvényt határozatának: Ausztria féltékenységből részt vett a hadjáratban, azt akarván, hogy a két herczegség és Lauenburg vagy az augusztenburgi herczeg uralma alatt maradjanak, vagy Németország csatolja azokat.

Mig Palmerston, szokott kétértelműségével, kijelenté, hogy Anglia közbelépne, ha a németek „megrohnának és kirabolnák Koppenhágát és fogságra vetnék a királyt“, 60,000 német nyomult előre 40,000 dán ellen, s bátor védelem daczára a dán király kénytelen volt lemondani a herczegségekről (1865 aug. 14): a porosz király elfoglalta azokat, s a gasteini szerződésben Ausztria és Poroszország együttes uralkodása iránt jött létre megállapodás. De ez utóbbi megszerezte magának Lauenburgot, Friedriksfortot és a kieli kikötőt, a legjobbat Németországban; Ausztria elvesztette jogczimét arra, hogy védőjökül tekintsék őt az apró fejedelmek, kik fenyegetettnek érzvén helyzetüket, nehezteltek reá, a miért bűnrészességre vállalkozott az erőhatalommal való e nyilvános visszaélésben. Ausztria későn

vette észre, mire vágyódik Poroszország, mely ama területeket saját tartományává akarta tenni, hogy uralkodhassék onnan az Északi-tenger fölött, s rendelkezhessék az összes szövetségi erőkkel, s mely azonban mégis Ausztria ellen kiabált, mintha ez betöréssel fenyegette volna a hercegségeket; azt is követelte, hogy a németországi kisebb fejedelmek vagy ő, vagy Ausztria mellett nyilatkozzanak; a Német-szövetség — mondá — elavult forma, melynek helyébe az általános szavazat útján újat kell állítani. Erre a német fejedelmek tiltakoznak, s nyílt villongás tör ki.

Ausztria és Poroszország

Ama számos német fejedelmek között az osztrák ház volt a legtekintélyesebb, birtokában lévén az ő főhercegsége, Alsó-Ausztria, vagyis Sztajer, Karinthia, Krajna, Friaul, az istriai partvidék; Felső-Ausztria, azaz Tirol a Trentinoval és Vorarlberggel; a Sváb-föld és osztrák Silezia; Csehország, Galiczia és Lodomeria, Magyarország, Dalmácia, Lombard-Velence. A német államok nagyobb részt feléje fordultak rokonézésőkkel, s midőn a színházban felhangzottak e szavak; „Karom a császárnak van szentelve: Ausztria oldalán küzdünk a német ügyekért, a német népért, a német hazáért“ lelkesült tapsvihar lett a válasz.

Vele szemben gyorsan növekedett Poroszország, mely, királysági rangra emelve, magában foglalta a régi hercegséget vagy keleti Poroszországot, a valódi vagy nyugati Poroszországot, mely Lengyelország feldarabolásából keletkezett, a stettini hercegséget, a brandenburgi négy örgrófságot; a sleziai hercegséget, melyet Ausztriától vett el; Alsó-Lausicz egy részét, melyet Szászországtól ragadott magához; a magdeburgi hercegséget s más egyéb birtok-részeket, melyek a német tartományokban elszórva valának, miként el voltak ott szórva Bajorország birtokai is, mely szintén megnövekedett, midőn 1777-ben a pfalzi ház választó-fejedelemsége a bajorral lett egyesítve.

Poroszország vágya régidőktől az egységre irányult, s még is meg vala az osztva úgy a földrajzi alaknál fogva, melyet jeleztünk, mint a vallásra nézve, sok katolikus alattvalója lévén, míg ő a lutheranizmus előszeretettel dédelgetett teremtménye. Két iskola állott ott szemközt: az egyik híven a hagyományokhoz helyi függetlenség, főúri, polgári, egyházi kiváltságok mellett küzdött; a másik radicalis, mely népies alkotmányokat, sok katonát akart, s a német egységet szükségesnek hitte, hogy ellen lehessen állani Oroszországnak, mely az Oderra kacsingat, s Franciaországnak, mely a Rajnához tart jog-

igényt. A feudális párt erősen tartotta magát, és szorosan a királyhoz csatlakozott, ki akkor is, midőn újkori színezetű alkotmányt volt kénytelen adni, mindig megőrizte korlátlan cselekvési szabadságát, a trónról saját feje után beszélt, s kijelentette, hogy a koronát Istentől és őseitől bírja.

A krími háboru idején Poroszország semleges maradt; az olaszországi alkalmával kijelentette, hogy a Mincio szükséges védőgát Németországra nézve, s hadtesteket mozgósított, hogy elleneszegüljön Franciaországnak, mely felbomlasztással fenyegette az 1815-iki szerződések által megállapított rendet, de valójában semmit sem tett Ausztriáért, kivéve, hogy Töplitzben összejövéen kölcsönösen biztosították egymásnak birtokaikat. IV. Vilmos (1795—1861), a Szent-szövetség embere, 48-ban megfékezte a forradalmat s idegenkedett a szerződések megsértésétől, de 56 után elgyengülvén, testvérét tette kormányzóvá, ki aztán utóda lett. A nemzetek háborujában tevékeny részt vett ez; kedvét lelte a hadseregekben és csatákban, jó szemmel nézte a nemzetiségi eszméket, de még is inkább hajolt a conservatív felfogáshoz, s midőn Königsbergben fejére tették a koronát (1861 okt. 18) kijelentette, hogy „Poroszország uralkodói a koronát egyedül Istentől bírnak, kinek kegyelme szentesíti és sérthetetlené teszi a királyi hatalmat“. Következésképp tiltakozott Piemont bitortársai ellen; s még mikor az új Olasz-királyságot elismerte is, kikötötte, hogy az európai béke érdekében nyugtot hagyjanak a velenzei kérdésnek, mely tartományt még mindig a Német-szövetség lényeges alkotó részének tekintette; otthon pedig aztán megszorította a sajtó- és gyűlésezési-szabadságot ¹⁾.

¹⁾ A Marcakba és Umbriába s a Két-Siciliába történt betörés alkalmából kijelentette, hogy lehetetlen „ünnepélyesen és őszintén megvetését ki nem fejezni ily tettekkel és elvekkal szemben, és forma szerint nem helyteleníteni azokat.“

Gortschakoff herceg pedig visszahíván Turinból az orosz képviselőt, így írt: „Csendes béke idején, minden kihívás nélkül a római államok részéről, meg sem üzenve a háborut, a szárd kormány átlépette csapataival azok határait. Nyilvánosan szövetekezett a forradalommal, mert piemonti csapatok és magas tisztviselők állottak annak élére, a nélkül, hogy Viktor Emánuel király szolgálatából kiléptek volna. A nemzetek jogának ezen megsértésére aztán feltette a koronát, midőn mi napában Európa színe előtt kijelentette szándékát, mely szerint kész elfogadni a piemonti királysághoz való csatlakozást oly területek részéről, melyek jogos fejedelmei még államaikban tartózkodnak, s ott védik tekintélyöket a forradalom támadásai ellen.

„Igy állván a dolgok, lehetetlen többé a szárd kormányt idegennek tartanunk a mozgalmtól, mely a félszigetet felzavarta. A mozgalomért minden felelősséget magára von az, s kézzelfogható ellenmondásba keveredik a nemzetek jogával.

Az 1815-iki politika tebát még kevés módosulást szenvedett, midőn Schleinitz és Bernsdorff helyét a miniszteriumban Bismark foglalta el (1862 szept). A diétába ez úgy lépett be mint rokonérzelmű a conservativekkel, kik a *Kreuzzeitung* pártjának nevezték magukat; roszalta, hogy a király engedve a forradalmiaknak alkotmányt adott s támogatta a schleswigieket, kik fellázadtak Dánország ellen; gúnyolódott amaz álmodozók fölött, kik német egységről fecsegték, holott pedig szorosan Ausztriával, ez ő s német hatalommal illik vala tartani, mely gyakran dicsőséggel forgatta Németország kardját. De csakhamar megváltozott, s küldetéseiben Pétervárot és Parisban gyűlöletet és gyanúsításokat hintett Ausztria ellen: Németország szövetségi alkotmánya nem elégséges többé; az elnyomorodott önkormányzatok helyébe a nemzeti egységnek kell lépnie. Meg lévén győződve az állam korlátlan hatalmáról s arról, hogy Poroszország történelmi hivatása Németország felemelésében s a papismus leverésében áll, hogy e czélt elérje, nem törődött az igazsággal vagy becsület-szóval, elvül tartván, hogy az erő a jog fölött áll. (*Macht vor Recht*).

A 48-iki zür-zavar idején már ki lehetett vinni Poroszországban, hogy megszűntek a személyes szolgalmak s a különbség a nemes és közönséges birtokok között, s felszabadult a lutheranus Egyház a bürokracia alól. A vámszövetség (*Zollverein*)¹⁾, a katonai szervezet s az által, hogy a tudománynak is központjává lett, erősödván, Poroszország 49 után már nagyobbra vágyott; több gondot fordított a hadseregre, kitűnő vezérekkel birván, milyenek Moltke és Roon, s ha a parlament sokalta a kiadásokat, Bismark gunyt üzött belőle és feloszlatta: ne a szabadságokra, hanem az erőre legyen gondja az országnak: a szabadelvűség olyan Bajor- vagy Badenféle államocskáknak való játékszer, míg Poroszországnak minden erejét össze kell szednie, hogy vassal és vérrel végezze be a nagy művet, mire a jó alkalmat 1848-ban elszalasztotta.

¹⁾ A vámszövetség 1854-ben 8307 német mérföldet foglalt magában, 30 és fél millió lakossal: a bevétel 24 és fél millió tallért; a kivétel huszonkettőt tett. 1861-ben 33 és fél millió lakosra terjedt ki, s a be- ki- és átviteli-vámok 25 millió tallért jövedelmeztek.

A theaért 36 szántólit kellett fizetni; a cukorért 50-et, s ez az ok, a miért oly nagyon emelkedett a fehérrépából való cukor-gyártás; a rizsért 25-öt; a dohányért 60-at stb. Nem jobb lett volna-e egyezkedni Amerikával? Annál inkább, mert Németországnak nincsenek gyarmatai s így egyedáruságai sem, melyeket védenie kellene; s olcsón beszerezhetette volna amaz árúkat, hogy egész Európát ellássa azokkal.

Amaz ujító forrongások közepett Ausztria 1862-ben kísérletet tett a hatalomfensőség (hegemonia) elnyerése végett, nem-német államait is a Német-szövetséghez akarván csatolni, minélfogva Németország Triesztől Kielig terjedve, 75 millio lakossal s uralommal a Balti- és Adriai-tenger fölött, ismét Európa központjává válandott, miként a középkorban volt vala, s megmásíthatatlanul magához fűzte volna az olasz részeket. De a két hatalom nem tudott egyetértésre jutni, sőt Bismark bevádolta e javaslatot mint fenyegetőt Európára, s főleg Franciaországra nézve, hoi hizelgett III. Napoleonnak, ki, mig másokat megkövített a kitörhető háborútól való félelem, reménykedett, hogy alkalmat fog az neki szolgáltatni a rajnai tartományok megszerzésére; Anglia, belátván, hogy a német egység Franciaországra kárára ütne ki, titkon örvendett a dolognak.

Ausztria érezte, hogy fenyegetve van; de sem ő, sem más nem kételkedett haderejének tulnyomóságáról: a szerződések szerint, a Német-szövetség tagjai között a vitás ügyeket a diétának kellett elintéznie: ha az azt nem tenné, Németország összes fejedelmecskéi Ausztria mellett sorakoznának, kiknek ő védőjök vala. A diéta csakugyan elmulasztotta kiegyezést hozni létre, s Ausztria mellett határozottan csak Hannover, Szászország és Würtemberg nyilatkoztak.

Poroszország gyarapodása.

A brandenburgi első választók, ép ugy mint a többi német fejedelmecskék, nem birtak állandó csapatokkal ha csak nem testőrséggel. János Zsigmond, midőn Bery és Juliers örökségének biztosításáról a maga részére volt szó, 1400 embert fogadott zsoldba; a harmincz-éves háboru idején csupán nyolcz ezer gyaloggal és három ezer lovassal állott ellen a választó-fejedelemség a császáriaknak és a svédeknek. A westphaliai béke után, Fridrik-Vilmos egyike volt azon elsőeknek, kik észrevették, hogy a világ ezután a katonáké lesz, s 1653-ban hadseregét 26,000 főre emelte, kis birtokosok és iparosok közül szedvén katonáit; s ezekkel hajtotta végre a hadjáratokat, melyek neki a nagyválasztó czimét szerezték meg. A királyság megalakulása után I. Fridrik alatt nem volt állandó katonai szervezet, de a flandriai háboruban hadserege gyakorlottságra tett szert. Tournai ostroma közben az angol katonák gunyt üzván a poroszokból, I. Fridrik-Vilmos feltette magában, hogy tökéletesíteni fogja hadseregét. Mindent elkövetett, hogy e czélt elérje, s nem kímélve magát a gondtól és költekezéstől, sőt a házasságot is felhasználva, azon volt, hogy gránátosokat képezzen vagy vásároljon. II. Fridrik alatt, kinél a bölcsekedés nem zárta ki a hódítási viszkete-

get, a porosz hadsereg Ausztria és Franciaország fölött kivivott győzelmekkel tette magát híressé, s ez idő óta Poroszország katonai hírneve Európában szilárdan tartotta magát. Mindazáltal a jenai csatában a porosz hadsereget egyetlen nap alatt tönkre verte a francia. Akkor Stein miniszter és Scharnorst generalis új katonai szervezetet hoztak be, melynél fogva 1819-ben 260 ezer embert lehetett volna már csatasíkra állítani.

Husz éves korában minden egészséges porosz katona, három évig kell szolgálniok, s a landwehr első osztályát teszik, mely a 20—32 éveseket foglalja magában; évenként kétszer gyülekeznek össze három hétre fegyvergyakorlatok végett, s háboru idején az activ hadsereget képezik. 32—40 évig a katona a második osztályba tartozik, melyre háboru idején az erősített helyek és várak őrizete van bízva. Ha az ország területére ellenség tör be, akkor minden, 50 évesnél fiatalabb a felkelő seregben szolgál. Nincs születési különbség, nincs kivétel, nincs helyettesítés; minden polgár katona, s megszűnván az lenni, kilencz évig tartja még a katonai szokásokat.

Ujabb időben a porosz királyok nem mutatták magukat valami nagyon harczágyóknak; mindazáltal növelték haderejüket s a gyútótűs puská feltalálása után, azzal látták el az egész hadsereget, mely a testvéri harczot vala vivandó ¹⁾).

¹⁾ Kolb szerint 1859-ben a katonaság létszáma:

Nagy-Britanniában, Indiát is odaértve	230,000
Franciaországban	570,000
Oroszországban	750,000
Ausztriában	550,000
Poroszországban	400,000
Németország egyéb részeiben	230,000
Az olasz államokban	350,000
Belgiumban	80,000
Hollandiában, Indiát is odaértve	80,000
Dániában	50,000
Svédországban	95,000
Norvégiában	14,000
Spanyolországban	120,000
Portugaliában	33,000
Görögországban	10,000
Törökországban	150,000
A különféle hatalmak tengeri ereje	200,000

Összesen: 3.912,000 vala.

Fondorkodás Olaszországgal.

Helyén van itt egy olaszországi epizód megemliteni. Midőn Napoleon programul tűzte Olaszország felszabadítását az Adriai-tengerig, a velenceiek keblét függetlenségi remény szállotta meg, de a zürichi béke folytán újból Ausztriához lánczolva látták magukat. E hatalom eredménytelenül igyekezett megnyerni őket magának engedményekkel és alkotmánynyal, annál inkább mert szította közöttök a tüzet az olasz királyság, mely mintegy kötelezettségének tartotta kiegészíteni magát ama tartomány megszerzésével; de a betörő bandákkal és összeesküvésekkel ismételve tett kísérletek csak áldozatokat szültek.

Bismarck felhasználta e terjeszkedési vágyat, s azt ajánlotta Olaszországnak, hogy tüzzön össze Ausztriával a Mincio mellett, míg ő Németországban támadja azt meg. S minthogy Ausztria békés hajlamunak vallotta magát, azt mondták neki, bizonyítsa ezt be Velence átengedésével, mely a zürzavarok örökös tűzhelye. Ezt tennie sem méltósága, sem kötelezettségei a Német-szövetség iránt nem engedték; különben hajlandónak mutatkozott annak átengedésére azon föltétel alatt, hogy másutt egyenértékű területet nyerjen.

Ambár a németeknek éppen nem volt kedvök a háborúhoz németek ellen, s Vilmos király idegenkedett a szövetségtől egy bitorló királylyal (mondá) s egy bandafővel, mindazáltal nógatva amaz ördögtől, mely romokat és mindig csak romokat akar, engedte, hogy miniszterei egységre lépjenek Olaszországgal s százhusz milliónyi összeget bocsássanak annak rendelkezésére. Ez tehát neki bátorította az üzemeket a velencei terület ellen, kedvezvén a nemzeti hévnek; felkelésre sarkalták Magyarországot; garibaldi-bandákat szereltek fel, hogy betörjenek Dalmáciába és a Trentinóba.

Ausztria leverve.

Ausztria, neszét vevén az olasz fondorkodásoknak Poroszországgal, kénytelen volt Olaszországba hadsereget küldeni, mely egész 200,000 főre emelkedett; azonban Napoleonnak s a többi hatalmaknak, melyek közbenjártak, megígérte, hogy lefegyverkezik, mihelyt Olasz- és Poroszország ugyanazt teszik. Minden hiába: csakhamar kitörték az ellenségeskedések (1866 jun.). Az osztrák hadsereget Benedek vezérelte, a poroszt Fridrik herczeg, Herwarth, Steinmetz, ki bámulatos gyorsasággal elfoglalja Holsteint, bemegy Szászországba és Lipcsébe, azután Csehországba. A sadowai csatában (jul. 3), mely egyike volt a század legvéresebbjeinek, Ausztria 16,000 foglyot, 40

zászlót, 180 ágyút veszített; egy hónap alatt véget ért a háboru. melyről azt hitték, hogy oly hosszú lesz, milyen a harmincz éves volt.

Egyidejűleg Olaszország is megkezdte a háborut s átlépte a Minciot, de a Custozánál szétszórt hadsereg (jun. 24) kénytelen volt visszavonulni az osztrák elől, melyet Albrecht főherczeg vezérelt, s a hajóhad, melylyel oly nagyra voltak, Lissanál kemény vereséget szenvedett (jul. 20) az osztráktól, melynek élén Tegetoff állott. Hanem az olaszországi küzdelem a Poroszország ellen folytatott háboru szinteréről 200,000 embert vont el, kik kétségessé tehették volna a győzelmet még a sadowai vereség után is. Ferencz József ekkor Velenczét Napoleonnak engedte át, ki Olaszországnak adta azt ajándékba, s ki, nem maradhatván most már fenn továbbra az apró államok, ugy bizakodott, hogy osztozkodni fog majd Európán Bismarkkal. Az olasz király, békét kötvén Ausztriával, jelenthette hogy: „a haza minden idegen uralomtól ment.”

Uj birodalom.

A nicolsburgi békeelőzmények szerint, melyeket ang. 23-án a prágai béke követett, Ausztria lemondott Lombard-Velenczéről s minden jogról Schleswighez és Holsteinhoz: beleegyezett a Német-szövetség felbontásába, s elfogadta annak ujból rendezését és az intézményeket, melyeket Poroszországnak tetszeni fogna bevinni oda, kizárva maradván abból Ausztria. Poroszország az ő, tizenkilencz millió lakossal bíró 280,000 kilométernyi területéhez oda csatolta Hannovert, a választó Hessent s a nagyherczegi Hessen és Bajorország egy részét, a nassani herczegséget, Schleswig-Holsteint, Frankfurt városát, minőlfogva területe 352.000 kilométer lett, s alattvalóinak száma 23 és fél millióra emelkedett. Bajorország, Württemberg Baden, nagyherczegi Hessen meghagyott része, Liechtenstein elszigetelten tovább folytatják állami életöket. Limburg és Luxenburg, elszakasztva Németországtól, Hollandiánál maradnak. Szászország csak nagynehezen tudta kivinni, hogy megtartsák őt tagul az uj Szövetségben.

1867 febr. 24-én a német parlament Berlinben gyülekezvén össze, az uj alkotmány fölött tanácskozott, a mikor is a király közvetkezőleg nyilatkozott: „Hála legyen a Gondviselésnek, hogy, összhangban egy oly gyülekezettel, melyet német fejedelem századok óta nem látott maga körül, nagy reményeknek adhatok kifejezést; köszönetet mondok ezért a Gondviselésnek, mely Németországot a czél felé, melyet népe ohajt, oly utakon vezérli, melyeket mi nem választottunk, sem elő nem készítettünk“.

Valamig ellentétes érdekek és vágyak léteznek, minden béke csak fegyverszünet lehet; és sokszor szükséges a háboru oly bajok gyógyítása végett, melyeket a lassu kezelés elmérgesitene. Ám, mi alatt Poroszország királya patriarchális, Ausztria pedig katonás hangon beszélgetnek vala, a socialismus magasabb és magasabb hőfokra emelkedék a bölcselekben, kik mindinkább föltétlen függetlenséget követelnek az egyed számára; s a hirlapokban, melyek közül némelyek himezetlenül a vágyon, a nők, a gyermekek közösségét hirdetik.

VII.

Francia- és Poroszország. — A communismus.

III. Napoleon.

Napoleonról, ki meghazudtolva a conservativ elveket, melyeknél fogva a választás reá esett, a forradalom tekervényes utaira tévedett, kiviláglott, hogy nem tartozott ő azon lángelmék közé, melyek azért támadnak, hogy véget vessenek a nagy rázkódásoknak s szedjék azok gyümölcsét, hanem hogy igenis kockáztató és szerencsés kalandhős vala. Javithatatlan összeesküvő¹⁾, sokkal több ujitást eszközölt, hogysen az öregeket megnyerhette volna magának, de nem eleget arra, hogy kielégítse a demokratákat; rögtönözte a megoldásokat és változtatásokat, s az értelmi- vagy lelki-erő hiányzott nála, hogy szilárdul megmaradjon eszméi mellett s érvényesítse azokat. Levelet ír Neyhez a pápai kormányba beviendő ujitásokra vonatkozólag, s alig hogy Falloux szemrehányást tesz neki a miatt, visszavonja, habár mindenki valódi programnak ismerte azt fel. Előidézi a krími háborut s, anélkül hogy valamit végezne, abba hagyja. Az olaszországit féluton állította meg, egy szomszédot szerezvén azal magának, ki (mondá) sok főfájást okozott neki. A mexikóiiban, mely tervezetét tekintve meggondolatlan, indítóokaira nézve aljas

¹⁾ Albert herczeg mondá Napoleonról: „Összeesküvőnek született, mint összeesküvő élt, s koránál fogva nem is változtathatná meg jellemét; mindig fondorkodik és mindig bizalmatlan. Hogy sikert arasson, szövetségekre volt szüksége. Anglia vala az egyedüli, mely érdekeinek megfelelt, de minthogy az angol szövetség magával hozza a szerződészek megtartását s a haladást a polgárosodásban, sokszor kényelmetlennak találta azt.”

volt, megbecstelenítette magát azzal, hogy cserben hagyta teremtményét. Franciaország uralmát azon szin alatt ragadta magához, hogy megmenti azt a forradalomtól, s ugyanazon czimen foglalta el Rómát: de míg a conservativekbe félelmet öntött, fejtelenségi merényleteket tartva szemeik elé, édesgette a forradalmiakat a háborúkkal. Akarta az olasz egységet s mégis akadályokat gördített eléje; dictatornak mutatkozott Piemont irányában, s mégis vontatni hagyta magát általa; akarta a pápai uralmat, s virágokkal és csókokkal előkészíté annak halálát. Latin szövetségről ábrándozott, melybe Spanyolország, Mexiko, a dunai fejedelemségek, az olasz szövetség lépének; sőt az ő eszménye egy nagy európai szövetség vala, szabad kereskedéssel, egyetlen fővárossal, világiállításokkal, s egy congressussal, mely a lefegyverzést s minden viszálykodás megszüntetését eszközölné. De a béke apostolául viselkedve mindenütt konkolyt bintett. Okúlva nagybátyja példáján ¹⁾ nem vágyódott hódítások és háború után: mégis besodorták őt övéi közül azok, kik úgy hiszik, Franciaországnak mindig az a rendeltetése, hogy elsősködjék gyenge szomszédok között. Ily módon ő mindenkinek barátja, mindenkinek ellensége vala. Gyűlölve a Szent-szövetséget, meg akarta büntetni először Oroszországot, aztán a Bourbonokat, azután Ausztriát; meg akarta volna Poroszországot is; Bismarknak, ki felszólította őt Ausztria szétdarabolására, Belgiumot és Luxemburgot ígérvén neki, nem nyújtott kezet, de hagyta, hogy egész erejével Ausztria ellen támadjon: midőn aztán látta, mily rendkívülig megnövekedett Poroszország, kárpótlást kívánt, s mikor nem kapott, szépen belenyugodott.

Szerencsés háborúkat viselt Syriában, Chinában, Cochinchinában, Madagascarban. Az Angliával és Ausztriával kötött nyugati szövetség élén állva, olykor olykor valódi dicsőség jutott neki osztályrészül: tudván, hogy ő a forradalom képviselője vala, melytől valamennyien rettegetek, a hatalmak nem mertek ellenkezni vele, s ő hagyott mindent feltételezni, tettette magát mintha habozna s az

¹⁾ A marengói csata után I. Napoleon is következőleg irt II. Ferenc császárhoz: „A sebesültek középett s tizenötezer holttesttől környezve, kérve kérem Felsegedet, figyeljen az emberség kiáltó szózatára, s ne engedje, hogy két derék és hatalmas nemzet katonái rájuk nézve idegen érdekekért gyilkolják egymást.

III. Napoleon mindig azzal dicsekedett, hogy I. Napoleon eszméinek ad testet, főleg Olaszország felszabadítására nézve. S midőn én ellenvettem neki, hogy I. Napoleon kivihette volna azt és nem tette, sőt épen ellenkezően cselekedett, azt válaszolta, hogy Ausztria és Anglia folytonos ellenségeskedései akadályozták őt abban.

alatt időt nyert; végre is nem határozott, hanem hagyta a többieket sikamlani lefelé a lejtőn, melyre vezette őket. Ugy látszott, mintha nyilatkozott volna a beszédekben, miket nem ritkán tartott, de nem engedte, hogy vitatkozzanak azok felett; s máról holnapra halogatta az épület- betetőzést, mit megígért volt a francia nemzetnek; mely féltékeny jogaira, de hajlandó félretenni azokat egy időre.

A határtalan bizalomnál fogva, melyet keltett, roppant eszközökkel rendelkezhetett; a kamatok leszállításával három nemzeti kölcsönnél, melyek közül az 1868-ikit harmincznál többszörösen fődözte az aláírás, majdnem két milliárdra tett szert. A virágzó kereskedelem és ipar bő jövedelem-forrásul szolgáltak, s az 1866-ig elköltött pénzek összege már 31 ezer milliót tett, melyből 7200-at maga a hadügy-miniszterium emésztett fel. A kiadott összegekből jó rész valóban hasznos és jutalmazó czélokra volt fordítva: 15,000 hektarnyi parlag földet vétetett művelés alá, 42 munkás-házat, 39 factoriát alapított elhagyott vidékeken; ugyanannyit megújított; egy földművelő helységet hozott létre; Vincennesben mezei gazdaságot vitetett a Ville-féle trágyákkal való kísérletek végett; nyájakat tenyésztetett, melyekből mindenfelé növények kerültek, s darabonként 10—12 ezer frankon keltek; földművelési eszközöket, gépeket, a jobb terményekből plántákat és magvakat terjesztett; tavakat szárított ki, elkopárodott hegylejtőket újra begyepesített és fásított; az áradásoknak gátakkal vagy zsilipekkel vette elejét.

Párizs átalakítására majdnem ezer milliót költött, mely összegből 184 milliót utcák alakítására fordított, mivégből tizennyolcz ezer házat romboltatott le. E munkában jobb keze volt neki Haussmann, a Szajna kerület préfetje, ki 75 ezer fránk fizetést huzott, s azonkívül 240 ezer fölött rendelkezett, mely összegről nem tartozott számolni. A város, melynek adóssága 1820-ban 714 milliót tett, 1866-ban már 1825 millióval volt terhelve; hanem hát fővárosa vala az a gazdagságnak, a finomnak és szépnek, az iparnak, s ezzel elfoglalva lehetett tartani a nyugtalan elemeket: de az is igaz, hogy igen sok munkás csődült össze Párizsban, s a keresettel és a fényűzéssel növekedett az erkölestelenség s az anyagi élvezetek után való vágyódás.

Az 1867-iki bámúlatos világkiállítás minden érdemet és minden bünt Párizsba szőlított: és ötvennyolcz fejedelem, köztök az orosz és török is, sietett oda, hogy csodálattal adózzák e szerencsés kalandhősnek, ki minden akart lenni, még szerző is, és inkább szerette a fényt mint az eredményeket. A spanyol Montijo grófnőt vevén nőül,

csakhamar fia született (1856. márcz. 16.) attól, kinél a keresztyén-ságot IX. Pius vállalta magára: nyolczvanhat püspök vett részt az ebédben, melyet a kereszteleés alkalmából a városházán adtak; egy népies aláírás 5—25 centimejával 60,000 frankot hozott össze.

Hízelgett a katolikusoknak, de elkedvetlenítette őket, mert félénknek mutatta magát az oktatás felszabadításában, gyanús szemmel nézte a vallásos és jótékony egyesületeket, s ki hagyta fosztani a pápát¹⁾. Hízelgett a szabadelvűeknek, de ellenségeivé tette őket az államcsinokkal; udvari eselszövények állottak útlejokban valódi barátainak; a hírlapokat igen drágán fizette, mesterkélt közvéleményt akarván azok által teremteni, és mégis több hírlap vesztetten ellenséges érzülettel viseltetett irányában. A Bourbonok hívei között nem uralkodott egyetértés; az orleanisták akadémián-szerű ellenzékeskedésre szorítkoztak: a köztársaságiak hallgatásra voltak kényszerítve. De miként a Lajos Fülepe, úgy az ő élete ellen is többször tört vetettek. Kormányán alatt az államnagyon rovására gazdagodtak a tisztviselők; minisztereit igen gyakran változtatta, de Morny ügyessége, Persigny titokzatos ragaszkodása, Billaut, Fould, Drouyn de Lhuys, Thouvenel, Baroche, Rouher buzgalma neki csupán eszközül szolgáltak; szeszélye szerint hívta meg vagy bocsátotta el őket, anélkül, hogy a nemzet tudta volna miért? A választások, melyekre mint a közérzület nyilvánulására mindig nagy gondja vala, mindig vesztetgetéssel jártak; a sajtó, mely megfeledezett méltóságáról, s a magasból jött példák terjesztették az erkölczstelenséget; az értelmiség alászállott. Voltak azonban ellenzők is, emelkedett elmék és jellemek: Thiers, Guizot, Montalembert, De Broglie, Nettement és sokan a katonai osztályból, köztök Cavaignac, nagy katona és politikus, a törvény híve és szótartó. Az utolsó időkben kitűnő egyéniségek: Montalembert, Berryer, Lacordaire, De Broglie, Troplong, Lamartine²⁾, Villemain, Lanjuinais, Jomini, Sainte-Beuve stb. halála is bekövetkezett.

Socialismus. Communismus.

De az akadémián-szerű ellenzékeskedésnél s a dynastiák pártjainál félelmesebbek valának a Communismus üzelmei, melynek képviselői néhány elmélet-emberén kívül, milyenek Fauriel, Saint-Simon,

¹⁾ Azon sürgetésre, hogy engedje az olaszoknak elfoglalniok Rómát, válaszúl adta: „Róma önöké lesz, de nem kívánhatják, hogy mi adjuk azt át önöknek.“

²⁾ Lamartine részére kevéssel 1869. márcz. havában bekövetkezett halála előtt ötszázezer franknyi tőke után eső évi járadékot állapítottak meg.

Leroux, kik az igazságot és jogot az együttes haladás bálványának áldozták fel, munkások valának igen nagy számmal, kik az igazság és testvériség nevében egyesülve, ajkokon tajtékkal, szabatos formulákkal és merész fellépéssel gyűléltre és lázadásra izgatták az embereket; azon ürügy alatt, hogy újra rendezik, aláásni igyekeztek a társadalmat, s mint bűnrészeszt az igazságtalanságban és visszaélésekben megtámadták az Egyházat¹⁾; s bár ők maguk kényúri és tekintélyen alapuló rendszereket hirdettek, elvetettek minden felsőbbséget, még a tehetséget is. Ha a szabadelvűség azt mondá: „Az állam korlátlan úr; az Egyháznak és a családnak csak annyi joga van, mennyit nekik a törvényhozó testületek engednek, de a tulajdonnak sérthetetlennek kell maradnia“; a socialismus visszautasította a logikátlan megszorítást; az állam a birtokoknak is egyedüli szabályzója; a helyett, hogy kevés kézben halmózódnak össze a gazdagságok, újból kell szabályozni a birtokokat, az örökösödést, a kereskedést, a munkabéreket: a birtokos csak haszonélvező; nem kell örökösödés, nem kell házasság, sem vallásos sem polgári; a nő fel van mentve attól, hogy anyává legyen; a gyermekek nevelésének gondja nem a szülőké, hanem az államé; ennek kell azokat közösen nevelnie, táplálnia, alkalmaznia; a munkás nem fáradságához arányított, hanem az államtól megszabott bért fog húzni; mindent az állam rendez el és oszt ki. De az állam nem III. Napoleon vagy IV. Vilmos, hanem a többség; ez a mester, a pénzkezelő, az oktató, a kényúr még a lelkiismeret fölött is. Ez elvek tehát megsemmisí-

1) Proudhon szerint a bajnak oka társadalmunkban a keresztény erkölcstan, mely rontó hatással van, mert a gondviselésre, a megváltásra, az ítélre támaszkodik. Az elsőnél fogva vannak szegények és gazdagok: az eredendő bűn az embert bukottnak és megvetésre méltónak tünteti fel, s következésképp szükségessé válik mutatja az emberi hatalmakat annak fékezése s a nyomor fenntartása végett: a megváltás az újjászüléstét varázslásszerű cselekményekbe helyezi, milyenek a szentségek: a vallás bénítja az emberi tevékenységet, gyengíti az akaratot, s az ember önkényére hagyja az embert. Az Isten, e képmása az emberi természetnek, csak elvontság, bálvány, melyet a bölcselmi gondolat állított fel, szentesítés egy erőtlennítő erkölcstan részére. Hadat kell tehát üzenni az anyagnak, főangyalnak, az uraságnak és fejedelemségnek, az Egyháznak, a zsinatnak, a parlamentnek, a szószéknek, a személyiségnek sőt magának az Istennek is, ki mind e mérhetetlen fejtelenségnek feje, az önnönese önnönese. Így tisztúlnak majd az eszmék; így jó el a szép, a jó, az igaz országa, hol az ember egyedüli okfeje minden erkölcsszabálynak és minden igazságnak, melyeket elméjében és lelkiismeretében hordoz: így áll helyre ismét az egyenlőség, így pusztúl el a nyomor, így szűnik meg a munkabéresség az által, hogy a haszonrészes méltóságára emeljük az embert. — *De la justice dans la révolution et dans l'église.*

tik az egyedet és a családot, s letörlik az Isten-nevet melyet az anya csókja nyomott a szívekbe; mintha a népnek a barom színvonalára leszállítása egyértelmű volna annak nevelésével; mintha a hitetlenség nem volna a kényurak szövetségese s út, mely szolgálásra vezet.

Sokak szokása szerint csak azt tartván szabadságnak, hogy mindenki úgy gondolkozzék miként ők, nem tűnnek ellenmondásokat, sőt még vitatást sem; s ha valaki a társadalomellenes tanokkal szembe akár törvényhozási intézményeket akár erkölcsi szabályokat állít, azt mondják neki: ez politika, ez vallás: tehát hallgasson.

A munkások nemzetközi egyesülete, mely Angliából kiindulva Franciaországban, Belgiumban, Schweizban, Németországban is elterjedett, határozatokat hozott kizárva a felebbezést, árakat és munkabéreket erőszakolt fel, és henyélő-helyeket rendezett be, fizetvén az időt télenül töltöket. Nem csak hogy ki akarták teljesen küszöbölni az iparos főket és azok művezetőit; nem csak hogy szövetkeztek a munkabér emelésének kieszközlése végett, még tagjaikat is kényszeríteni akarták, hogy alkalmazkodjanak egy kormányzó bizottság határozataihoz, s e végből semmiféle erőszakoskodástól vissza nem riadtak: kénsavat feccscentettek az ellenszegülő arczába, gömböstitket keverték a szövetek közé, lobbanó port rejtettek el a gépekben, leölték a teherhordó állatokat, összetörték a munkaeszközöket, gyilkosságokat követtek el; s az ily tényeket természeti jognak vették.

Különösen kitűnt ez a scheffieldi fűrész-köszörülők (saw grinders) borzalmas pereiből, kik úgy okadatolóztak, hogy „a társadalom rosszúl van rendezve, igazságtalanság, erőszak, család lévén annak alapja; tehát az ellenkező az igaz, a törvényes, a jó.“ Az amerikai veresbőrűek is így hiszik törvényes visszatörlesnek a fehér arcúak legyilkolását, kik bitorolják földeiket, hogy műveljék azokat.

Most midőn nem csak a hatalmat, hanem a tekintélyt is a számtól akarják függővé tenni, a munkások végett s a munkásokkal nem csupán nemzetgazdasági, hanem politikai és társadalmi feladatokat is kell megoldani, s e munkások ádáz ellenségei a tényleges társadalomnak.

S a tűz mindinkább terjedt, részint mert előmozdították azt a roszakarató szavatók, kik szenvedélytől vezetve és gonosz célzatokból bebonyolították a kérdéseket, részint mert nem állották útját a csalódásban élt kormányzók, kik nem akarták látni a közelgő vész-

felhőt, azon meggyőződésben lévén, hogy ez álmok el fognak tűnni a közönséges józan észszerűség előtt; hogy a kísérletek meg fognak hiúsulni a kormányzati erőhatalommal szemben. De 1848 január havában ki sejtette, hogy a sokaság között ott buddogtak az eszmék és a vágyak, melyeket június napfényre hozott, s melyek ellenében nem volt elégséges sem a bölcsék szava sem a tudósok tolla, hanem csak a fegyver, melyet minden polgárnak kézbe kellett vennie, hogy védelmezze házát, nejét? A nyugalom-szerető nép, midőn látja, hogy leszabadulnak ellene lánczaikról a vadállatok, elsőbbséget ad a korlátlan hatalomnak, mely azokat visszaverje. A kormányoknál megtermészetes az attól való félelem, hogy majd tovább ragadják őket mint a hogy akarnák, s hogy nem lesznek képesek ellenállni a mozgalomnak, ha egyszer az megindult; s érezvén, hogy kötelességek megmenteni a köznyugalmat, a kormányzottak többségét, a rend eszméit, a conservatív elveket, gyakran megtámadják a szabadságot és az egyenlőséget, azon ürügy alatt, hogy rendezik azokat.

S Napoleon kötelességének tartotta szorosan fogni a féket. Minden háború után megígérte, hogy bővíteni fog az alkotmányon. Az olaszországi bevégeztével megengedte a kamaráknak, hogy vitatkozzanak az általános politika fölött s javításokat hozzanak javaslatba a törvényekhez. 1867 január 29-én azt írta Rouherhez, hogy szándéka „a lehetőségig kifejleszteni a császárság intézményeit, s betetőzni az épületet, melyet a nemzeti akarat emelt.“ De az egész fejlesztés abból állott, hogy megengedte a követeknek az interpellálást, és szabaddá tette a gyülekezést. Franciaország többet követelt, miért is ő végre kényuralmiból képviseletivé változtatta át a kormányt (1869 jul. 11), kezdeményezési jogot adván a parlamentnek s felelőssé tévén a ministeriumot, melynek élére Ollivier ügyvédet állította.

1789 után ez a kilenczedik alkotmány volt, s az első, mely rázkódás nélkül, csupán a nemzeti közvélemény vagyis a hírlapirodalom diadala folytán jött létre. Napoleon tudni akarta ekkor, vajjon Franciaország meg van-e vele elégedve? s 7,160,000 igen lett a válasz (1870 máj. 8), és taps általános, főleg a hadseregben; és kimondották, hogy se forradalom, se visszahatás! Mindez a szerencsétlenségek előestéjén történt.

Háború Porosz- és Franciaország között.

Napoleon nem vette észre, mily veszedelemnek teszi ki Franciaországot, ha megengedi annak szomszédságában két oly hatalmas állam alakulását, milyen Olasz- és Porszország, s 1866-ban néző szerepre szorítkozott, hagyva, hogy ez tönkre verje Sadowanál

Ausztriát. Voltak, kik akkoriban ilyképen sugalmazták őt: „A Rajnától Berlinig nincs tizenötezer katona; ha ön százezer emberrel megjelenik a nagy folyamnál, a porosz testvérgyilkosság miatt elkeseredett összes német fejedelmek önhöz csatlakoznak: ez az egyetlen alkalom, hogy a németek szívesen fogják látni a francziákat. Ön a helyzet urává válik: Poroszország kénytelen lesz megállani diadalutjában Ausztria ellen, mérsékelni a békefeltételeket, fenntartani az egyensúlyt Európában“. Nem hallgatott a tanácsra. De Poroszország felhasználta az ő türelmét, s nagy mohósággal foglalgatva az idegen területeket, bizalmatlanságot keltett szomszédaiban, kik nem tudva mit hoz a jövő, kénytelenek voltak nagyban fegyverkezni.

Akközben Spanyolország, folytonos zür-zavaroktól marcangolva, királyt kért, s Poroszország egy házabeli Hohenzollernt akart ott trónra ültetni, mi ha sikerül, Franciaország ép úgy fenyegetve lett volna Perpignanból, miként Strassburgból. Mig máskor, midőn az okosak Ausztriához csatlakozást tanácsoltak az európai súlyegyen megzavarásának akadályozása végett, nem hitték lehetségesnek négy hó előtt oly lábra állítani a hadsereget, hogy megmérkőzhessék a rég óta begyakorlott porosz hadsereggel, most, mintán már ezt neki bátorították a győzelmek, bűnnek nyilvánították a kétkedést egy nemzet katonai felsőbbsege iránt, mely könnyen tüzet kap, mihelyt háborúskodásról van szó; s Franciaország egyik végétől a másikig felhangzott a kiáltás: „Berlinbe.“

Európa általános zürzavartól való félelem nyomása alatt rettegve nézett eléje a kitörni kész háborúnak két nemzet között, melyek mindegyike körülbelül 40 millió lakossal birt; a pápa békitőül ajánkozott, de nem hallgattak rá. Csillogott a remény, miszerint Ausztria fel fogja használni a kedvező alkalmat, hogy boszút állhasson Poroszországon; a németországi fejedelmecskék — gondolák — sietni fognak visszatorolni a szenvedett sérelmeket; Olaszország hálnak mutatja majd magát azon nemzet és azon ember irányában, melynek és kinek függetlenségét köszöni.

Napoleon, vádolva Poroszországot foglalásai miatt, kiáltványában így szólt: „A dicsőséges zászló, melyet újból kibontunk azok ellenében, kik kihivnak bennünket, ugyanaz, mely Európán nagy forradalmunk polgárosító eszméit hordozta keresztül; ugyanazon elveknek viseli a képét, ugyanazon érzelmeket fogja az felkelteni. Én élére állok e derék hadseregnek, melyet a becsület s a hazafiúi kötelességérzet lelkesít; és tudom mire képes az, mert láttam, miként követte a győzelem a világ négy részében lépteit.“

Poroszország viszont kijelentette, hogy háborút kezd, nem Franciaország, hanem Napoleon ellen; s Wagner hirdette: „Mi a nemzetiségi elvért harcolunk, mely a legigazságosabb, legtartósabb, legjótékonyabb az államok alkotmányára s területek határainak megállapítására nézve.”

Jul. 26-án (1870), hét nappal a hadüzenet után, öt-hatszázezer porosz állott már harcra készen; a francia határokhoz vezető öt vasút naponként negyvenkétezer embert s roppant mennyiségű ágyút, málhát, lövőszert, lovakat szállított; míg Franciaország, a merész kihívó, első sorban csak száznyolcvanezer harczossal tett kísérletet, kik igen jelesek valának a támadásra, de képtelenek az ellenállásra. A gyorsaság, mely a porosz hadsereget megkímélte a kifáradástól, a francziának nem engedte meg, hogy hozzászokják a hadviseléshez s hogy felfegyverezzék a nemzetőrséget, oly országban, mely teljességgel nem volt elkészülve a betörésre. A bámúlatos mozgosítás fegyvertulsúlyt biztosított a poroszoknak e háborúban, melyben, úgy miként a hajdaniakban, embert irtottak és tartományokat pusztítottak el, nem valami nemes célból, vagy hogy valamely törvényes jogot vivjanak vissza, hanem hogy megalázzanak egy népet és egy uralkodót, „A háború, melyet francia részről előre láttak s mégis oly rosszúl készítettek elő, melyet oly oktalanul kezdettek s oly siralmasan vezettek, igen rövid ideig tartott. Vereséget szenvedvén Saarbrückennél, Weissenburgnál, Wörthnél, Forbachnál, a francia hadsereg kénytelen volt Metzbe vonulni vissza: Sedan mellett 240 ezer német tizenöt órai csatában teljesen tönkre verte a francziákat (szept. 1); s maga Napoleon is foglyúl adta magát.

Párizs felzúdúlva a szerencsétlenségek hallatára, trónfosztottnak nyilvánította a császárt, kit néhány hóval azelőtt istenített, kiáltotta a köztársaságot s makacsul ellenállásra határozván magát, a nemzeti védelem végett kormányt alakított, mely hiával lévén az egységnek, főleg Metz eleste után, rosszúl védelmezte Tours-t és Orléans-t.

A hadsereg maradványai erőfeszítéseket tettek itt ott, főleg a Loire mellett; vereséget szenvedve újra összeszedődtek: de mindenhová gyorsan eljutottak a poroszok, szaporitván sajátjokat a francia tüzéséggel is, melyet a bevett várakban foglaltak el. Mig az 1813-diki háborúban egész Német- és Oroszország együttvéve 400,000 embert állítottak sikra a lipcei csata alkalmával, most, még a sedani csata veszteségei után is, Poroszország egymaga 800,000 embert tartott a francia területen. Száznyolcvan nap alatt övéi száz-

ötven ütközetet állottak ki, megnyertek tízenhét csatát, elfoglaltak huszonhét erősített helyet. százhusz zászlót, hatezerhatszáz ágyút, foglyúl ejtettek tizenegyezer hatszázötven tisztet, háromszázhatvanhárom ezer katonát. Végre ostrom alá vették a fővárost.

Ezt 45 kilométernyi hosszúságban fal övezte, mely Lajos Fülöp idejében készült erős gyűrűzetekkel: rögtönözve újabb erősítéseket is eszközöltek; de egy roppant kiterjedésű és nagy népességgel bíró várost mindig nehéz védelmezni, még ha a legelmésebb eszközöket alkalmaznák is az élelmezés és a közlekedés fenntartása végett. A kitörések nem sikerültek, a bombázás dühösen folyt, s az éhség mindinkább növekedett. A jólét, a fényűzés, a csecsebecsék, a művészetek fővárosa, két millió lakossal, oda jutott, hogy mindenféle durva és tisztátalan eledelekkel kellett táplálkoznia; köröskörül nyaralói romban heverték vagy ezölöpvárművekül szolgáltak az ellenségnek, mely torlaszok emelésére használta fel az ültetvényeket; a könyvtárakat és muzeumokat homokkal megtöltött zsákok védelmezték a golyók ellen; gyér volt az éjjeli világítás és szűk a tüzelő a szigorú tél idején, s az ostrom öt hónapja alatt aggódva lesték, mikor hoz valamely galamb híreket kívülről, hová a levegőben repülő, vagy a folyón úszó gömbökben küldöztek értesítéseket. 130 nap múlva, huszonkét kitörés után végre feladta magát a város, s a poroszok most másod ízben vonultak be Párizsba (1871 jun. 12), elűzván a Bounapartékat.

Az alkotmányozó gyűlés, mely Bordeauxban ült össze, a végrehajtó hatalom élére Thierst állította, ki a béke iránt egyezkedést kezdett a porosz királlyal és hadvezérekkel. A megkötött szerződés szerint Franciaország kénytelen volt átengedni Elsasst és Lotharingia nagy részét az erősített helyekkel, melyeket XIV. Lajos emeltetett mintegy bevehetetlen védgátul; és fizetni 5000 milliót három év alatt, hogy kitakarodjék az ellenség területéről, s visszanyerje szabadságát a 360 ezer közkatona és tiszt, kik Németországban fogóságot szenvedtek. Párizsban 80,000, Lyonban 20,000 porosz maradt, más helyeket is tartván megszállva (1871).

A Communisták.

Könnyű volt felizgatni a tömeget e siralmas, de kikerülhetetlen föltételek ellen; Hugo, Gambetta, Fleurans, Delécluze, Piat tüzelték a demagogokat, kik mindenütt felütötték fejüket, s ellenzékül a versaillesival szemközt, egy más gyűlésbe választottak követeket. Párizsban, alig hogy megtisztult az a poroszoktól, rablások és gyilkolások vették kezdetüket, leszabadulván a lánczról ama communista

párt, melyet rajzoltunk, s mely alig hogy mentnek érezte magát a féktől, kikiáltotta a Commuet, torlaszokkal, ágyúkkal, mitrailleuseökökkel s oly iszonyatosságokkal kelvén annak védelmére, melyek barbárságban az utolsó nyolczvan év minden ily nemű eseményein tultesznek¹⁾. Dragonyosokká átalakult portások, ezredességre kapott gyógyszerészek alkalmakat kerestek a hőieskedésre, míg a tudományos osztályhoz tartozók csodákat vártak természet- és vegytudományi találmányoktól, a picrattól, a dynamittól, a carbon-sulfurtól, a brom-azóttól, s fojtó bombák feltalálásán törték fejüket, melyeknek egyszerre kétszázezer versaillesit kellett volna kivégezniök. El lévén határozva, hogy csak romokat és holttesteket hagynak hátra maguk után, egész szigetek alatt löpor-hordókat halmoztak össze, villámos durranó szereket, petroleummal megtöltött bombákat készítettek, melyekkel tüzet szórtak az épületekre, s a lángba borult házakból nem engedték kijönni a lakosokat; a miniszteri palotákat, a városházát, Thiers műbecsű lakát, az árúcsarnokokat, a magtárakat, a vendömtéri oszlopot lerontották, vagy felégették; az utolsó napokban a fényes Tuilleries-pulota is a lángok martaléka lett (1871).

Kitörvén rajtok a vérdüh, meggyilkolták a letartóztatottakat; mintegy nyolczvan egyént, kiket kezesekül keritettek hatalmukba, puskatüzzel végeztek ki, köztök a párizsi érseket és sok egyházit. Igen erős méreggel megtöltött s tűfuróval átlukasztott gyűrűket készítettek oly célból, hogy a nők sziveslátás ürügye alatt kezét fogva a versailles-iakkal vérmérgezést idézzenek elő nálok. Mások és saját életöknek e megvetését hazafias cselekedeteknek czimezték. A példa más városokban is utánzásra talált, s egész Francziaország öldöklés és pusztítás színhelye lett, nagyobb mértékben mint a hogy a poroszok részéről lehetett volna. Végre a rendes csapatoknak sikerült véresen elnyomniok Párizsban a Commuet (márcz. 28), melynek leverése 3000 parlamenti katona, és több ezer communista életébe került, kik közül sokat itéletileg löttek agyon, mint szintén sok szabados nőt is, kik furiákként viselték magukat a szerencsétlenségek

¹⁾ A sok közül lásd különösen **Maxime de Camp**, *Les convulsions de Paris: Les sauvages pendant la Commune*. — **Ernest Doudai**, *Agonie de la Commune*. — **Véron**, *La troisième invasion*. — M. Vachon leírta az összes műalkotásokat, melyek a Commune alatt elpusztultak. Valamennyi között legméltóbb a sajnálatra a louvrei könyvtár, mely 1871 máj. 24-ikének éjjelén a lángok martaléka lett, s mely 100 ezernél több, mind válogatott kötetet tartalmazott.

és rombolás ama siralmas napjaiban. A mint kiszámították, e polgárháboru minden egyes napja 35 millióba került ¹⁾).

Az 1871 május 10-én megállapított békepontozatok október 12-én nyertek jóváhagyást, súlyosbítva a communista forradalom folytán: de a nemzetgyűlés kénytelen volt elfogadni azokat, s közimákat rendelt a végből, hogy „az Isten szüntesse meg polgári viszálykodásainkat s vessen véget a reánk nehezedő bajoknak.” (máj. 16). A szerződés szerint Franciaország elvesztett 14,508 kilométernyi területet és másfél millió lakost. 1815-ben hadi költségek czimén 700 milliót kellett fizetnie; most 5000-et. S az idegen kapzsiságot csakhamar kielégítette, de bent roppant károkat kelle még helyrehoznia; mindenfelé romokkal, pusztulással találkozott a szem; a földmivelési veszteségeket 4200 millióra számították; Párizsnak kárpótlás-kép 140, a megyék részére 130 milliót utalványoztak; úgy hogy, nem véve tekintetbe az erkölcsi szenvedéseket, a kereskedelmi és élet-veszteségeket, tízennégy milliárdra kellett tenni a háboru szülte károkat; s Franciaország hadsereg, pénz, kormány, barátok nélkül, elhagyatva állott a világon.

Adót vetett a nyers anyagokra, bizalmi pénzt hozott forgalomba; 3500 millió összegnyi nemzeti kölcsönt nyitott, zálogul a vasutakat kötve le, melyek 1945-ben az állam tulajdonába mennek át, s 12 milliárd értékkel birnak; s az aláírt összeg 4100 milliót tett.

Napoleon, ki elbukott mint a fa, melynek nincsenek gyökerei, Angliában huzván meg magát, méltósággal viselte a szerencsétlenséget, nem szidalmazva sem a győzőket, sem az árulókat; s meghalt Chiselhurst-ben 1873-ban. Fia, kit születésekor úgy üdvözölt mint „a jövő reményét, kinek rendeltetése megörökíteni egy nemzeti rendszert“ ²⁾, hét évi számkivetés után Afrikába menván, hogy küzdjön

¹⁾ *Recueil des traités, conventions, lois, décrets et autres actes relatifs à la paix avec l'Allemagne*, M. Villeforttól, 5 nagy kötetben. Becses munka, mert nem csak a szerencsétlenségek és iszonyatosságok eredményeit, hanem az ország újból szervezését is szemünk elé tárja; összeállítva adja a régi szerződéseket a különféle német államokkal; megismertet a költségekkel, melyekbe az 1871 májusi felkelés elleni igazságszolgáltatás került. E munka szerint a törvényszékek, végrehajtások 13 milliónyi kiadást okoztak; a háboru és a Commune által okozott károk pótlása 856 milliót vett igénybe. A kölcsönökkel járó költségek 631 millióra mentek; az átengedett területekre mint tőkealapra fektetett évjáradékokban való veszteség egy milliárdnál többet tesz: a katonai és hajóhad anyagszer újból beszerzésére két milliárd volt szükséges; összesen 14 milliárd.

²⁾ Napoleon végtelenül szerette fiát. Betegnek látva azt így szólt: „Ha meghal, nem én leszek az utolsó, ki kikiáltja a köztársaságot.“ Az 1867-iki világiálli-

a barbárok ellen, halálát lelte ott azok fegyvere által 1879-ben; s vele együtt sirba dőlt a Buonaparte párt ¹⁾

Francozia-köztársaság. Thiers.

Némelyek azt hitték, vissza lehet hozni az egyeduralmat; de a legitimista, orleanista, imperialista trónkövetelők kölesönösen utban állottak egymásnak; egy időben, úgy látszott, V. Henrik felül fog kerekedni, mint az engesztelődés és rend képviselője, de programjához hiven kinyilatkoztatván, hogy a koronát csak a törvényes jog ezimén fogadja el, s visszautasítja a három színű zászlót, mint a forradalom jelvényét, mellőzték őt, s a köztársasági kormányforma lett megállapítva.

Thiers Adolf (1797—1877), kimerithetetlen szóbőséggel és igen jó emlékezőtehetséggel bíró nemzeti történetíró, eredetere a nép emberének, nevelésénél fogva buonapartistának, izlését és szokásait illetőleg aristokratának vallva magát, a szabadelvűekkel Bourbon-ellenes állást foglalt, mint olyan, ki nem tűrhette a kényuraságot, de a köztársaságban sem hitt: az orleansokat, ha nem is mindig hasznosan, hiven szolgálta, versenyezve ő, a heves, Guizot-val, a higgattal és okossal; a politikában nem volt elmélet embere, hanem alkalmazta azt a körülményekhez, jól értvén hozzá, miként kell félelmet önteni az emberekbe, vagy reményeket kelteni. Történelmi munkáiban, melyekben rajzol nem színez, s a legkülönbféle rugók segélyével inkább figyelmet kelt mint bevületre gerjeszt, mentegette a forradalmat, aztán istenítette az erőt Napoleonban, kinek hamvait Szent-Ilona szigetéről hazaszállítatván ismét felelevenítette a bálványozó tiszteletet irányába: de III. Napoleon, midőn végrehajtotta az államesint, őt is elfogatta: minek következtében a második császárság egész ideje alatt haragot tartott, s büszkévé tette őt az, hogy III. Napoleon egy kiáltványában czáfolgatásba bocsátkozott ellene. Mindenek előtt Franciaország hasznára lévén tekintettel, mindig ellenezte az olasz egy-

táson nyert jutalmak kiosztása alkalmával megható jelenet fordult elő; Napoleon, ugyanis, az ő munkás-házaiért nagy érmet nyervén, mivel a többiek módjára nem akart előállani, hogy átvegye azt, a császári gyermek által nyújtották át neki, kit ő leirhatatlan tapsok között összecsókoltt.

A császári herceg neve alatt egy társulat alakult, mely ifjakkból állott, kik pénztárt alapítottak azon célból, hogy földműveseknek és munkásoknak a mesteriséghez szükséges eszközök vagy a nyers anyagok beszerzése végett kölcsönt adjanak; egyedüli biztosíték a becsületesség volt a kérelmező részéről, ki igen esekély kamatot fizetett, s igen apró részletekben is törleszthette adósságát.

¹⁾ Ugyanezt mondtották, midőn II. Napoleon meghalt Bécsben 1832 júl. 22-én.

séget, s igen melegen védelmezte a pápa világi uralmát. Kezdetöket vévén a szerencsétlenségek, öreg kora daczára beszaladgálta Európát, szövetségést keresvén nemzetének, főleg Olaszországban, mely egy hadsereget küldve az Alpesekhez igen jó diversiót tehetett volna. Bár e tekintetben eltűntek reményei, nem esett még kétségbe hazája sorsa felett. Mint olyat, kire huszonhat megye választása esett, s ki husz év óta mindig a rend védelmezője vala, a bordeauxi nemzetgyűlés a végrehajtó hatalom fejéül választotta őt, s ő mint ilyen, s majd mint a köztársaság feje, minden erejét felhasználta, hogy a fővárost a fejellenség kárjai közül kiragadjja, az ország területét az ellenségtől megtisztítsa, a szétdarabolt megyéket, a megrongált utakat, csatornákat helyreállítsa.

A, bár pártokra oszlott, mégis igen hatalmas és becsületes, de eljárásában nem egyöntetű nemzetgyűlés, mely első ízben szabadon választotta képviselőit, köztársasági kormányt alakított, választás utján összeállítandó képviselő- és senator-kamarával, a végrehajtó hatalmat egy praesidensre ruházván, ki hét éven át viszi hivatalát felelősség nélkül, felelős miniszterekkel. De azok, kik szenvedtek, vagy másoknak szenvedést okoztak, s élvezni vagy boszút állani akartak, a radicalismus és az imperialismus között hánykódtatták az országot; a sajtó, hiven szokásához, igyekezett mindennel elégedetlenekké tenni az embereket, egy oly országban, mely alig hogy kiszabadul a zivatarból, már ismét szelet és vihart akar. Nem csoda tehát, ha Thierst, ki gyakorlati szellemmel igen, de kormányzati érzékkel nem bírt s királyok módjára körül volt véve hizelgőkkel, csakhamar megbuktatták (1873 május), Mac Mahon tábornagyot ültetvén helyébe, ki szerencsésen vezette a hadjáratot Olaszországban, szerencsétlenül Franciaországban ¹⁾. A köztársasági többséggel igazelműen vitte ő a kormányt, de gyanúsításoktól környezve s egymással homlokegyenest működő miniszterek ellenmondásainak kitéve, ő sem tölthette ki a hét évet, s minden rázkódás nélkül a lelkes és becsületes köztársasági érzelmű Grévy foglalta el helyét; de még mindig az a kérdés: „Hová lyukad ki e dolog?”

¹⁾ Mac Mahon 1808-ban Sullyban született s nevelését a saint-cyri iskolában nyerte. Hosszasan táborozott Afrikában, s különösen részt vett Constantine ostromában 1837-ben. 1848-ban dandár-vezér, 52-ben osztály-vezér lett. Sebastopol ostroma közben bevén a Malakoff-tornyot, eldöntötte a csata és a hadjárat sorsát. Majd senatori rangot nyert s Nagy-Kabylia meghódítására volt kiszemelve. Az olaszországi hadjáratban tábornagy és magentai herceg lett; aztán Algirt kormányozta; az 1870-iki háborúban Sedánnál sebet kapott és fogságba esett. Franciaországba éppen jókor tért vissza, hogy leverje a párizsi felkelést és a Communit.

A helyreállott Franciaország.

Mindazáltal Franciaország korántsem tört meg a szörnyű csapások alatt, sőt inkább csakhamar ismét bámulatos jólét színét öltötte magára, hála pénzügyi életerejének, polgárai tevékenységének és értelmiségének, s az idegenek odacsődülésének, kik kész pénzt visznek be s tárgyakat visznek ki: miért is az ingó gazdagság felülmulja az ingatlant. S hogy mennyire összeszedte magát az ország, fényesen bebizonyította az 1878-iki harmadik világkiállítás, mely alkalommal meg akarták mutatni, hogy a császári pompák nem homályosították el a köztársaságiakat. A helyiségek terjedelme, a gyártmányok nagy változatossága, a kiállítók és idegenek tódulása, a költséges ünnepélyek, a vendéglátók udvariassága, az általános szívből fakadt hangulat kitörülhetetlenül be lesznek vésve azok bámuló emlékezetébe, kik látták e dolgokat, s leczkél fognak szolgálni a népeknek úgy a jólétben mint a szerencsétlenségekben, melyek mikénti viseléséből tűnik ki egy népnek értéke. De a helyiségeknél is, melyek 73 hektart foglaltak el, nagyobb csodálatot keltett annak látása, miként emelkedett ki ama féniksz hamvaiból; miként ujultak meg a miniszteri paloták, a városház, a kórház, mely 35 millióba ¹⁾, a nagy opera, mely 26 millióba került, és más kórházak, templomok, paloták, magtárak, árucsarnokok; miként szaporodtak a vízvezetékek, terjedt a világítás légszeszszel és villámossággal, fejlődött az ipar minden ága; mily pártolásban részesültek az iskolák és művészetek.

Franciaország polgári népessége most 36 millió; hadserege és tengerészete 575 ezer emberből áll, 120,000 lóval; hadi lábon katonáinak száma 1,750,000-re emelkedik; jövedelme 2737 millió, kiadása 3000, adóssága 23,000 millió.

A két és fél millió lakossal bíró Algirban, e bámulatosan szép és termékeny földön, nem is említve a többször megújult felkeléseket, különösen a Commune alatt, igen nehéz hasonítani a fajokat, melyeket eredet, erkölcsök, vallás különítenek el egymástól; szükséges volna, hogy tudnák megnyerni, jutalmazni, érdekeltségre ébreszteni a gyarmatosokat, nem pedig csupán Franciaország függelékeül, termőföldjeül tekinteni e tartományt, vagy oly harcmezőül, hol a fáradalmak és nehézségek között a legjobb tisztek képződnek.

Polynesiában bírja a Marquesas szigeteket és Uj-Caledoniát, összesen 72,000 lakossal; Afrikában a nagy Madagascar szigetén, Senegalban és a szép Reunion szigetén fél millió alattvalója van,

¹⁾ De a beteg-ágyak száma 800-ról 400-ra szállott alá.

ez utóbbi szigetnek fővárosa S. Louis is uralma alatt állván; Amerikában Quadelupe, Martinique, Guiana tartoznak hozzá 350 ezer lakossal: s legtávolabb eső nyugati birtoka Cochinchina másfél millió lakossal és Saigun várossal. De miként Olaszországra, Franciaországra nézve is lényeges szükség, hogy ne szerezzen magának ellenségeket, hogy alább szállítsa a követeléseket, mérsékelve a reményeket, hogy új vért szedjen ereibe a lélek békéjében.

Poroszország és Németország.

Legyőzője, úgy látszik, kevésbbé boldogul és pénz szükében szenved, mindamellett, hogy annyit kapott ¹⁾. Mikor Vilmos a versaillesi királyi lakban vett szállást, nemzete azzal akarta boldogítani, hogy Németország örökös császáranak czimével ruházta fel őt január 18-án, évfordulóján azon napnak, melyen I. Fridrik 1701-ben porosz király lett. Így hát az a római katolikus szent birodalom császári koronája egy oly uralkodó házra szállott, melynek országa a lutheranismusból szülemlett s annak tején növekedett, s hol Vilmos azt akarta, hogy 1870 nov. 10-én minden egyházban megüljék Luther születésének évfordulóját.

Természetes, hogy bántotta ez a katolikusokat, kik pedig az egész népesség egy harmadát teszik ²⁾. A kormány, mert attól félt, hogy gyűlölik őt a katolikusok, gyűlölni, üldözni kezdette ezeket, főleg a lengyel püspököket s az uralkodók támadásainak örökös czéltábláját, a jezsuitákat, és hetvenkedett, hogy nem fognak soha Cannossába menni, miként IV. Henrik császár. Bismark, a mindenható miniszter, alig huz 45 ezer lírányi évdíjt: de ő, ki a frankfurti gyűlésen azt mondta. „Remélem, élni fogok addig, hogy megláthatom, miként zuzódik össze az eszelősek sajkája az Egyház közikláján“, most úgy vallja, hogy hisz egy kinyilatkoztató Istenben, de annyira gyűlöli a pápát és a papokat, amennyire bálványozza a tudományt (Kulturkampf). Kormányi vezetés alatt világiakra bízta tehát az oktatást, büntették a papság visszaéléseit, gyakran a buzgalmat is olyanokul véné; eltiltották a kiközösítéseket még az egyházi vétségekre nézve is, igazolhatatlannak nyilvánították a püspökök ellenállását, kik üldözést szenvedvén, Fuldában gyűlést tartottak, hogy védelmi módokról gondolkodjanak. Hasonló szigorúsággal jártak el a

¹⁾ A milliárdoknak hadikárpótlás czimén a különféle német államok között történt felosztásával, azoknak több mint fele tiszta haszonul maradt.

²⁾ Huszonöt és fél millió protestans; tizenöt millió róm. katolikus és két millió hatszázezer görög.

protestansok ellenében is legfőbb törekvésök lévén, hogy az Egyházat alávéssék a kormánynak. Ujabb időben, belefáradva az erőszaknak minden másnál rosszabb egyházuguságába, vagy talán látva, hogy a küzdelem, bármily félelmetes lett legyen, nem volt képes sem lerombolni, sem megbecsteleníteni az Egyházat, Bismark türelemre hajlott sőt jóvátevésre is késznek mutatkozik. Mert ő kizárólagos czélul az állam erősödését tartja szem előtt; miután előbb felszabadította a parlamentet a katonai, azután a pénzügyi hatalom alól, most már nyirbálja annak jogait; s nyíltan kimondotta „Ha hittem volna, hogy az absolutismus előmozdítja Németország egységének megszilárdulását, habozás nélkül azt tanácsoltam volna a császárnak.” E czélra használ fel mindent, embereket és dolgokat: szövöttek a conservatívekkel és köztársaságiakkal, a böleselőkkel és a pappártiakkal, s a legellentétebb és erőszakos tények iránt is meg tud alkudni az ő lelkiismerete.

Porosz nagyság.

A német államok szövetségének alkotmánya 1871 május 4-én lépett életbe. E szerint a hatalom gyakorlata az örökös császárra s egy, az államok képviselőiből alakult tanácsra van bízva. A parlament, melynek tagjait a nép választja, mérsékli a koronát, mely némely dolgokban a szövetséges államokkal egyetértőleg tartozik eljárni, hanem azért mindig az ő akarata érvényesül. A Reichstag tagjai nem felelősek azért, mit a parlamentben mondanak. Mind a bel, mind a külügyekre nézve a császári kormánya a végrehajtó hatalom; a diplomaciai küldetések, a hadüzenet és békekötés a császárság nevében történnek, mely legfőbb joghatósággal bír a szövetségesek között kitorheto viszálykodások elintézésében s a hazaárulás esetei körül. Elsassnak és Lotharingiának külön kormánya van.

A hadsereg létszáma a lakosság egy százalékát teszi. 20 évtől 28-ig minden ember rendes katona, s öt éven át a landwehrséghez tartozik, de a szolgálat tartama az oktatásban tett előmenetel szerint rövidül. Hanem az oktatás mindig németül történik, mi igen jó egysegésítési eszköz, mint szintén a szolgálat is, hol a zászló-esküben mindenki hűséget fogad a császárnak. A tartalékosokat oda nem értve tizenhét a hadtestek száma, melyek hadi lábón 957 ezer gyalogból, 106.000 lovasból, béke idején 640.000 emberből állanak, 146 ezer tüzérrel, 50.000 árkászszal, 81.000 tonnányi 56 gőzössel. A metzi és strassburgi bevehetetlen erődök védik a határokat Franciaországgal szemben; 700 kilométernyi tengerpart birtoka Anglia ellenében félelmet önt e hatalomba; aminthogy a birodalom duz-

zadozó ereje Schweizot, Belgiumot, Dániát, Hollandot, Ausztriát, sőt Spanyolországot is rettegésben tartja. Mindazáltal Poroszország nem követelte a francia flottát, mert nincsenek kikötői, hol elhelyezhetné, sem tengerei, melyeken hasznosíthatná azt. be lévén zárva a Beltek-től és a jégtől. Ugyanazért Holland után vágyódik; szüksége van az Elbére, a Weserre, az Emsre, melyek az Északi-tengerbe ömlenek; s akkorözben egyességeket köt Svédországgal, hogy megkönnyítse magának oda az utat.

János szász király († 1873), magasztalt Dante-tanulmányozó, ki, Beustot birván miniszterül, mindig igyekezett fenntartani az egyetértést Ausztria és Poroszország között, 1866-ban Ausztriához csatlakozván, veszedelemnek tette ki országát, de aztán megbékült Poroszországgal, s ezzel együtt küzdött Franciaország ellen. A többi államok is Poroszország önkényétől függnék, mert az rendelkezik hadseregeikkel, s gondteltlen néznek jövőjük elé.

Fichte a jenai ütközet előtt felemelte szavát „a nemzetiségi érzület szűkkeblű igényei ellen.“ Most a német birodalomnak 3,240,000 alattvalója, tehát a lakosság egy tizenketted része, nem beszéli a német nyelvet; kik közül harmadfel millió lengyel, 230,000 francia, 150,000 litván, 150,000 dán. Mindezen népeket egyesítve tartja a siker bűvölete, a kormány erős keze s a javításokra fordított gond, melyek közül kiválóbbak a nemes és nem nemes birtokok egyenlősítése, a pénztárak a tanítók részére, a társulatok a harezban megsebesültek ápolására. Pártolásban részesülnek a tanulmányok, keresik a rendet a nem palástolt erkölcsi romlottság közepett ¹⁾; a

¹⁾ Midőn Lasker követ a berlini parlamentben himezés nélkül rámutatott a romlottság örvényére, mely Poroszországot elnyeléssel fenyegeti vala, követ-társa Knebel-Doerberitz, ki levélben üdvözölte őt bátor fellépéséért és igazi hazafiasságaért, így válaszolt neki: „Az 1848-iki esztendő, melyet a jövendő nemzedékek szemök minden könyvével le akarnának majd mosni Európa történelmének lapjairól, a jog-eszmék teljes zürzavarával köszöntött be. A bűnös kísérleteknek, melyek czélja vala a nép hegyéből avatni fel egy monarchiát, s az alávetettségnék, melyben a monarchák a miniszteri felelősség közvetítésével a népképviselőt igen változékony többségével szemközt valának, csak nagy nehezen s a fegyveres erő segítségével lehetett véget vetni. Az 1849-iki év, terjedtebb szabadság ürügye alatt a mostani jogállamot léptette életbe annak souverain korlátlanágával, melynek az a rendeltetése, hogy az egyed határtalan szabadsága előtt térdelő bizonyos hazug humanismus álarca alatt megbénítson és elnyeljen minden egyéb társadalmi hatalmat. A jog-állammal együtt lépett fel a jog az általános szavazáshoz, mely a nép akaratát fejezi ki; a nép akaratát, mely hazug, mert nem a szavazat értékén, hanem a szavazók, vagy inkább egy oly sokaság számán alapszik, melynek nincs egyéb akarata azon kívül, melyet rátukmálnak. Később, mindig a szabadság ne-

számtalan társulatok táplálják a rút nyerészkedési vágyat, de gyarapítják az utakat, a kereskedelmet, az intézményeket.

Hegel, a jog bölcselétében, úgy okoskodott, hogy a világ három pálya-fokozaton megy keresztül; az utolsó és legmagasabb a német lesz. Akkor egyetlen nép fogja a világ szellemét személyesíteni, s dicsőségben és jólétben uszva, uralkodni fog a többi nemzetek fölött értelmiségének ellenállhatatlan hatalmánál fogva. Azzal szemben a többi népeknek semmi joguk nem lesz.

VIII.

Vallás-ügyek. — A világi hatalom bukása.

A vallásujítás s az angol forradalom óta két párt létezik együtt, mindkettő részben igaz, részben hamis alapokon: szabadelvűek; kik az igazat, theosofok, kik a jót keresik; amazok a kísérlet útján, ezek a kinyilatkoztatás segélyével. Sem elpusztítani nem képesek egymást, sem kiengesztelődni; az emberi ész egy részről, a vallásos érzelem más részről nem elégségesek, s széthuzva megfosztják a társadalmat egyik elemétől, s eltérítik azt ama legfőbb iránytól, melyben a két erőnek összeműködve találkozniok kellene.

A társadalom, anyagi érdekek és élvezetek karjaiba vetve magát, és részegültten a tudománytól, mindinkább kételkedővé lesz: bántalmazza a szenteket ép oly könnyelműen, a mily könnyelműen bánt a hazával, a tudományyal, a becsülettel; utópiákról és független erkölcsiségről ábrándozik, s azt tartja, hogy Isten, lélek, test merő fogalmak, melyek csak annyiban léteznek, a mennyiben elménkben vannak. És mégis a vallási eszmék és kérdések minden

vében, az uzsorát jogosították, mi gyakorlati következményekken nem egyéb mint a gyengék kifosztása az erősek által; a ravaszság és az aggio uralma a becsületes emberek felett; felhívás a pénzimádásra, melynek zászlaján az áll írva „*Fényűző élet munka nélkül, A munka szolgáda a tőke durva uralma alatt.*” Ez az az út, melyen, lerázva lánczait, előtör a communismus oroszlánja. A tömegek, melyek nem látnak tovább orruknál, s melyeket hamis remények sarkantyúznak, így kiáltoznak: *Korlátlan szabadságot a tőkének, Társuljon oridsílag a gazdagság, Reszesülni akarunk a föld javaiban, Le a gúttakkal, Le a kizárásokkal!* Huszonöt évi rövid idő leforgása alatt ily módon lezonyu örvényt hagytak képződni, melynek szélén most egész Európa reszketve áll.”

politikai dologba belevegyülnek, majd arra bírva az embereket, hogy szertartási ügyekkel vagy egyházi intézményekkel foglalkozzanak, miként Amerikában és Angliában, majd támadásoknak válván tárgyává, miként ez a német bölcséletben, a francia regényekben, az olasz kormánykörökben történik.

Vallási hanyatlás.

Az orthodox protestantismus annyira sülyedőben van, hogy nem törődik többé a classikus hitvallásokkal, s nem különbözteti meg magát azok hamisítatlan fenntartásával. Merész bírálók (criticus-ok) ostromolják a bibliát, sőt Krisztus istenségét is, miként a tübingeni iskola, mely, Baur nyomán, átalakította az első század történelmét, s más módon értelmezte sz. János evangéliumát, s ugyanúgy tesznek az oxfordi és cambridgeiek is Colenso, Pellison, Temple, William, Powell, Jowell szemléiben és tanulmányaiban. A német theologia, engedve a lökésnek, melyet Schleiermacher adott, igyekezett jóvá tenni a károkat, melyeket a bírálgatás (criticismus) okozott a kereszténységnek, s fenntartani Krisztus személyiségét; a titokzatos egyesülésnek ezzel, minden történeti vagy vallási vonatkozást kizárva, kellett volna elfoglalnia a dogmák és hagyományos gyakorlatok helyét, melyeket a kritika üresek és elégtelenek gyanánt tüntetett fel. Baurt Lechler is czáfolta.

E tanításokat népszerűsítették Strauss ¹⁾ és Renan, Krisztus életét oly annyira különbözően tárgyaló műveikben, melyekkel újból életre szőlították az arianismust. S a kereszténység ellen soha sem indítottak háborút a tervekben oly egyetértéssel, a cselekvésben oly kitartással mint most. Birva azon kegyetlen bátorsággal, mely nem iszonyodik elrabolni a néptől meggyőződéseit, melyek erősítik és vigasztalják azt, a kételgés apostolai hadat üzennek minden hitnek, még az iránt is, kinek nem lehet nem léteznie, miként a frankfurti szabad egyetem évkönyvei; vagy hegelies istentagadással

¹⁾ Strauss Dávid Frigyes (1808—74) 1835-ben tette közzé „*Das Leben Jesu kritisch bearbeitet*“ feliratu munkáját; az ebben foglalt tanításokat aztán módosította az új kiadásban, melyet 1864-ben adott ki *für das deutsche Volk*, s melyben szem előtt tartva az első kiadás óta lefolyt időközben a kereszténység eredetére vonatkozólag tett tudós kutatások termékeit, saját módja szerint átdolgozza Krisztus életét visszautasítva a legelfogadottabb hagyományokat is, és sok tökéletlenséget látva az evangéliumban a politikát, tudományt, társadalmi életet illetőleg 1872-ben tette közzé „*Der alte und der neue Glaube*“ feliratu munkáját, melyben azt kérdi: „Keresztények vagyunk-e még? van-e még vallásunk? hogyan fogjuk fel a világot? miként szabályozzuk életünket?“

részegítik meg a szabadságot, miként Stirner Miksa, Heine, Jullers-leben, Freiligrath tesznek. Mások századok millióiba akarják fojtani a bibliát, természeti rendszernek véve azt, miként Galilei inquisitorai tettek.

A mint politikában az általános szavazatot, úgy követelték a szent tanok és gyakorlatok dolgában az általános illetékességet; a tudomány szót ellentétbe helyezték a vallásos oktatással; az emberben csak az ismeretet látták nem az érzést, a főt nem a szívet. Az ős sejt s a gondolkodó és szabad lény közé nem akartak egyebet felvenni az erőnél, mely kezdet nélkül való és véget nem érő századokon át működik. Az élettudósok (physiologok) mindent természet törvények segélyével akarnak megfejtetni, visszautasítva a költészetet, a bölcséletet, a vallást, mindazt, mi az emberben hit és szeretet tárgya; szerintök a természettudományon kívül nincs egyéb tudomány, s azért meg kell azt tisztítani az érzéktuli bölcsellettől (metaphysica), vagyis amaz eszméktől, melyeknél fogva az egyed az egyetemessel összefűződik; amaz ős igazságoktól, melyek minden ember érzelmeivel azonosak, s melyek okvetetlenül mindenkinek lelki szemeibe ötlenek, mihelyt valaki fejét a rögnél és a szövőszéknél, vagy a pohárnál és a tantatartónál feljebb emeli ¹⁾.

¹⁾ Némely theologusok a hagyományos módszert használva léptek sikra a minden-istenlés (pantheismus) ellen; minden értéket megtagadnak az emberi észről; az értelemben semmi sincs azon kívül, mit közlés útján kapott; személyes bizonyosságról szó sem lehet; és így az embernek mindig ahhoz kell magát tartania, a mit tanult; az ész semmi, minden kinyilatkoztatás. Következésképp minden vita oda megy ki, vajjon e vagy ama tanítást magában foglalja-e a kinyilatkoztatás; e vagy ama vélemény megegyez-e vagy ellenkezik a kinyilatkoztatással? A bölcsélet semmi: a dolgok természete fölött minden vita fölösleges: le minden értekezéssel, melyben az okoskodás segélyére megy a hitnek. A leghatározottabb ellenmondásban a századdal, mely gőgtől és okoskodástól részegen a társadalom feltétlen urává tette az embert, bebizonyítják ők annak, hogy a társadalom nélkül az ember nem is ember. A vallást emberi találmánynak mondták a hitetlenek: ők pedig azt bizonyítgatják, hogy nem csak a vallás hanem a gondolat és a szó is külső és tényszerű kinyilatkoztatás termékei. Az ember képzelt hatalmat követel magának az igazság fölött, ők pedig azt állítják, hogy az igazság kívül áll az emberen, s hogy ez saját ítéletének és saját bizonyosságának szabályát nem bírja önmagában. Így küzdenek a század legnagyobb tévedései, az egyénelviség (individualismus), az észistenlet (deismus), a rationalismus ellen. Ezt tette La Mennais. Hasonlítanak ahhoz, ki, hogy véget vessen a politikai zavaroknak, eltörölné a szabadságot. Elkülönbíteni a hitet az észről annyi mint elválasztani a katholicismust a szabadságtól.

Az igazi katolikusok, a scholastikus módszert követve, tudományt állítanak a tudomány, észt az ész, keresztény szabadságot a hazug szabadság ellenébe. Az

Amint süllyed a hit, úgy emelkedik a babona, s a spiritismus (Wallace, Hom, Allan Kardec, Crookes, Butlerow) s a daemologia terjedésével (Canway) jelenések, csodák, jövendölések jönnek forgalomba; hívőkre talál az alvadás, vagyis bizonyos intuitív öntudatlan tudás, melyet idő és tér nem korlátoznak.

A szabadkőművesség az országok szerint különböző alakban, de mindenütt leplezetlenebbül mutatkozott, s most már nyilvánosan lép fel, legalább a külső szervezetet illetőleg, törekvése lévén kiszabadítani a társadalmat az öröklött vagy vallásos tekintély kötelékeiből. Ferry Gyula, azóta a francia köztársaság minisztere, 1876 július 9-én a Clemente Amitié páholyból kijelentette, hogy „a szabadkőművesség és a positivismus között benső rokonság vagyon; s hogy a társadalmi erkölcsiség most már önálló életet élhet s eldobva a theologiai mankókat, szabadon kelhet utra a világ meghódítása végett.”

Az izraeliták mindenütt igen nagy hatalomra vergődtek; a Levante sok tartományában főszerepet visznek, s Rumelia ellene van a berlini szerződésnek, mely kiköti azok honosítását, mert nyakokra ülnének a benszülötteknek. D' Israeli (lord Beaconsfield) azon reményének adott kifejezést, hogy a zsidók túl fogják élni a parlamentaris kormányformát, s örvendett, hogy a világ egy nagy zsidó bankárt imád, Rothschildet; egy zsidó színésznőt, Rachelt; egy zsidó zeneszerzőt, Meyerbeert. Valóban mindenfelé hatalmasok, s némely helyeken túlhatalmasok pénzők, tevékenységek, ügyességek, tanultságuk által.

Németországban nagyon rajta voltak, hogy visszaállítsák a héber hiszemeket; megtisztítva azokat a kabalistikus és arab becsusztatott dolgokról. E célzt tűzték maguk elé Mendelssohn, Munck, a görzi Reggio, a trieszti Luzzato (1800—65), ki nyelvtudományi munkákon kívül, dogmatikai és erkölestudományi dolgozatokat is tett közzé, vitatva, hogy a mózesi vallás a legmagasabb bölcséletet fejezi ki, melynek fő-fő okelvei a gondviselés és irgalom, gyakorlata pedig az emberiesség és igazságosság.

Némelyek ragaszkodnak a hagyományokhoz, szilárdan viselik az üldözéseket és türelmetlenek; mások szabadelvű eszméknek hódolva, az isteni tekintély tiszteletben tartása mellett keresik az

igazság önmaga védelmezheti magát, s ez a bélyeg, mely megkülönbözteti azt a tévedéstől, csak szenvedélyeskedés nélkül, jól meggondolva, részrehajlatlan őszinteséggel tegye azt.

összhangzatot a gondviselés és a társadalom között; óhitűek és haladók egykép monotheisták, s a rabbinusok nagyobb figyelemmel vannak az erkölcstudomány mint a hiszemek iránt. Még mindig hátra van a messiási eszme s a zsidó nemzetiség helyreállítása.

A keresztény theologia, melynek ép úgy ellenségei most a demokraták miként egykor a királyok valának, inkább vitató mint védekező, s nem támaszkodik az élettudományra és az egyházatyákra a hit és ész között létező összeköttetések kimutatásában. Mig a protestans egyházak minden összetartó erő nélkül szűkölködnek, a katholika Egyháztól csak kevesen szakadnak el új vagy régi eretnységek miatt, s meg, ha teszik, sem tagadják meg az egységet, mint például az ókatholikusok. Csak egészséges legyen a fa, a vihar szét-hasogathatja azt, de a gyökerek újra hajtanak.

Egyház és állam.

Az Egyház és állam közötti viszony rendezése fő-fő feladatává vált, kivált Olaszországban, Mexikóban, Poroszországban, Schweizban, s általában mindenütt, hol a királyi hatalom nem nyelte el a papit. Az Egyház túlsúlyban volt az állam fölött addig, mig a katolikus szerves egységben össze vala azzal fűzve. A megerősödött állam igyekezett megfosztani azt a királyi tulajdonitmányoktól, de túl ment a célon, midőn nem elégedve meg azzal, hogy a természeti egyszerű törvényekhez vezesse vissza, magának akarta lefoglalni és alávetni. A mult századnak volt az műve, s igazságtalanságok és oly fejtelenség okfejtévé lett, mely mindaddig fog tartani, mig a tapasztalásnak nem sikerül helyreállitania az egyensúlyt két hatalom között, melyek természetre különbözők, de mindkettő önhatóságra jogosult (autonom).

Az 1848-iki forradalomban az Egyház visszaszerzett némi szabadságokat, s a püspökök még nagyobbakat reméltek az egyetértés hathatosságától. Németországban és Schweizban terjedtek a Pius és Borromeo-társulatok; Würzburgban egy, német püspökökből állott gyülekezet visszakövetelte az Egyház jogait, vagyis a szó-, írás-, társulás-, szertartás-szabadságot. Az óhitű lutheranizmus is visszautasította az összes felekezetek poroszos egybeolvasztását s a szabad egyházat (Harless Löhe, Sartory, Rudelbach.)

Különböző concordatumok jöttek létre, melyek között említésre méltóbb az, melyet Ferencz József eszközölt ki 1855-ben. II. József csorbát ütött Ausztria nagyságán, megfosztván azt a katholicizmus és az apostolság erejétől, mely egyedül képesithette volna arra, hogy behatoljon Ázsiába, s erkölcsi határt biztósítson magának Oroszor-

szág ellen. Ő utána az Egyházat oly alávetettségben tartották, mely gyűlöletessé tette azt mint uralkodót, s a mellett hátrányokat éreztetett azzal mint elnyomottal; a burokracziát rátukmálták a papságra, s a nép bosszankodva látta, mily büszkén bánnak a tisztviselők pástoraikkal. Ferencz József akarta, hogy az Egyház visszanyerje szabadságát belső ténykedéseinek terén, s joga legyen iratokat tenni közzé, püspököket és plébánosokat választani, szerzetes rendeket alapítani vagy szüntetni meg, közlekedni a hivekkel s az Egyház fejével, rendelkezni mindaz iránt, mi a szentségeket, a fegyelmet és birtokait illeti. Szóval, visszaállította a kánoni törvényt, melynek helyét II. József intézkedései folytán a császár akarata foglalta el; de azért nem szűnik meg a polgárok egyenlősége a törvény előtt, mit a század legjobb vívmányának tartanak: az egyháziak is a rendes törvényszékek hatósága alá tartoznak, csak hogy főbenjáró büntetés esetén, a pert közölni kell a püspökökkel. A sajtó szemmel tartását is a püspökökre bízta a concordatum, felhatalmazván őket, hogy eltilthassanak minden olyast, mi az erkölcsöket vagy a hitágazatokat sérti¹⁾. Ily módon megkülönböztették, nem választották el a két hatalmat; összhangzatot hoztak létre, nem versengést. Vigasztalásukra szolgált az azoknak, kik képesek belátni, hogy minden szabadság összefüggésben áll egymással, ellenben a szabadelvűek minden kigondolható módon gyűlöletessé igyekeztek tenni a concordatumot, s a későbbi kormányok kiereszszakolták annak megszüntetését.

Az államádók egyházellenessége.

Pedig az okosabbak mindinkább belátják annak szükségét, hogy a két hatalmat megkülönböztetni kell, nem elválasztani. Amaz ellenségeskedés a vallási dolgokkal és személyekkel szemközt, melyhez, miként láttuk (64. lap), Piemontban mint siker-eszközhöz folyamodtak, az egész uj országban elterjedett; a demokraczia, miután előbb a 48-at bálványozta, a régi királyokat kezdte utánozni azzal, hogy megtagadta a vallás-szabadságot, fő-fő politikai mesterfogásúl használva az ellenségeskedést a papokkal szemközt s a henczegést a pápa irányában, nem csak hirlapokban, torzképekben, színházakban, könyvekben, szónoklatokban, hanem hadvezérek kiáltványaiban,

¹⁾ Ausztriában akkoriban volt 55,370 egyházi férfiú, kik között egy patriarcha, 4 primás, 11 érsek, 58 püspök, 720 convent 59 apáttal, 45 provincialissal, 6754 szerzetes áldozó pappal, 645 kispappal, 240 újonczczal, 1917 világi fraterrel; 188 jezsuita; 298 női kolostor 5198 szerzetes nővel, kik közül 104 irgalmas nénike. A javadalmak jövedelme 8,772,984 forintot tesz ki. A conventek jövedelme 4,288,117, a templomoké 6,083,281, az iskoláké 329,252 frt. volt.

s képviselők támadó beszédeiben is. Ezek egyike kijelentette, hogy „a forradalom Krisztus és Caesar ellenes háború; imádja, aki akarja, odahaza az ő házi isteneit; a forradalom vallása isteniti az embert. annak esztét, jogait, melyeket az Egyház eltapod.” Egy tekintélyes egyén arra ösztönözte a királyokat, hogy álljanak boszút a sérelmekért, melyeket nyolczszázötven év előtt VII. Gergely követett el rajtuk ¹⁾. Egy szabad-gondolkozóból álló társulat elvül vallotta: „nem kell többé pap az esküvésnél, a temetésen, a keresztelésnél.” S Jeromos hercege, Napoleon unokaöccse: „Mi a forradalom programja? Mindenek előtt háború a katholicismus ellen.” Clericalisnak nevezték el, a kit be akartak feketíteni; nemzeti politika, nemzetiségi törekvés, voltak a szólamok, melyek a „Ki az idegennel” jelszóra következtek; Olaszország — mondogták — nem bevégzett állam, míg Rómát nem bírja fővárosul, a mikor aztán a hét bő esztendő zsirjában fog az úszkálni.

Különös, mennyire tetszenek a pórnépnek a gúnyolódások és rágalmak, melyeket az élvezők a papok ellen szórnak! Pedig hát a papok azok, kik megfejtik neki szegénységének magasztos titkát s rámutatnak a jutalomra, mely rejtőző szenvedéseieért kárpótlásul fog neki szolgálni. Egyedül az Egyháznak van kulcsa az emberi élet ketős titkához, a fájdalomhoz és bűnhöz; ő az egyedüli erkölcsi lény, mely fennállásának okát önmagában bírja; az ő ellenállása, akár igazságos akár nem, meggyőzi a kormányokat, hogy van valami, mi kívülök létezik; hogy nem tehetik mindazt, a mit akarnak, s hogy meg kell fontolniok, mit tenni akarnak.

IX. Pius.

IX. Pius nem volt mélyreható theologus, de igen jártas a szentírásban s az egyház-atyákban; tökéletes gentleman volt ő, szép arczezal, átható szemekkel, erős hanggal, folyékon beszéddel, miközben a tréfás és szenvedelmes, a nyájas és szemrehányó, a népies és magasztos könnyedén váltakoztak nála; a szerencsétlenségek iránt érzékeny, mindig készen állott, hogy enyhítse azokat, vagy vigasztalást nyújtson; az ügyeket doctoraira hagyva, de intézve a nagyobbakat mint olyan, ki meg volt győződve személyes sugalmazottságáról, s azért szilárdul is ragaszkodott elhatározásaihoz, ki tudta vinni a hatalmasok becsülését s a népek szeretetét, mindamellott, hogy baromi durvasággal sértegették a tollforgatók, kik nem méltók a nép vezetre.

¹⁾ A különcz Heine egy classikus németet irt le, ki hitvallásul tartotta, hogy nemzetének boszút kell állania a franczián sváb Conradin kivégeztetéseért.

Minden más pápánál hosszabb uralkodása alatt tanúja és részese vala a zajos eseményeknek, melyek megváltoztatták Európa arczatát s némely oly intézményeket is leromboltak, melyek a vallási, politikai, társadalmi, bölcséleti, művészeti rend alapjaihoz tartozóknak látszottak. A hit épségben tartása, a fegyelem javítása, a hierarchia szilárdítása buzgó gondoskodásának tárgyát képezték; s a népies előítéleteknek, a tudós álokoskodásoknak, a királyi nagyra-vágyásoknak, a tévedező lelkiismereteknek a sark-igazságok abszolút kifejtését szegelte ellen.

Midőn kérték, hogy állítsa vissza a statutumot, azt felelte, hogy nagyon siralmasul ütött ki azzal a kísérlet 48-ban, s így az ő államában sokféle joghatóság tartotta fenn magát; s a forradalom folytán kénytelen volt perbefogásokat rendelni el, sújtani a bűnösöket, emelni az adókat. Ez elég volt arra, hogy nem lehetvén komolyan kegyetlenségről vádolni, a modern haladás ellenlábasául tüntessék fel őt; pedig hát, visszatérvén Gaëtából, hat miniszteriumot állított fel, államtanácsot és egy pénzügyi-tanáctestületet léptetett életbe; igen szabadelvűen szervezte a tartományok és a helyhatóságok ügykezelését; újból átnézte az 1832-iki büntető s az 1834-iki polgári törvénykönyvet; pártolásban részesült kormánya alatt az ipar, sokasodtak a falusi iskolák, s egy műtudományi intézet, földmívelési tanítószék és kertészeti társulatok jöttek létre; szaporodtak a takarékmagtárak; nagyobb méretű művelés alá került a tengerparti vidék; előbbre haladt a Fucino tó s a pontini, ostiai és ferrarai mocsárok kiszáritása ¹⁾. Vasutakat építettett, táv-író sodronyokat húzatott,

¹⁾ A kétszázezer hektarnyi kiterjedésű római határ háromszázhatvan nagy birtokra oszlik, melyek közül nyolczvanegy egyházi testületek tulajdona — a többi hitbizomány, majoratus, elsőszülöttség. Már Horác idejében szomorú kinézésű, a barbár korban s annyi pusztítások folytán még rosszabb állapotba jutott e föld, melynek javítása és benépesítése rég idő óta a pápák gondjai közé tartozott. A VIII. században Zachariás pápa falvakat alapított a Campagnán. IV. Sixtus 1477-ben mindenkit felhatalmazott, hogy bevethesse a művelés nélkül hagyott birtokok egy harmadát, még a birtokosok akaratja ellenére is, bizonyos bér-összeget fizetvén ezeknek szakértők megszabása szerint. E rendeleten aztán II. Gyula és VII. Kelemen javítottak, a szabad legeltetést megszorították, a földmívelőket kedvezményekben részesítették. V. Sixtus többre ment a gabona-kereskedés felszabadításával. XII. Benedek tizenöt millio erejéig kölesönöket rendelt a földművelés előmozdítása végett. V. Pál húsz millió lirát költött, hogy növelje a gabonatermelést és elejét vegye a kenyérmegdrágulásnak. VI. Pius, a pontini mocsárok kiszáritása céljából véghezvitt nagy munkákon kívül Cacherano di Brierhasio, piemonti abbé tanácsára a római Campagna művelés alá vétele végett általános tervet készítettett, mely azon-

légtünet-tudományi intézeteket alapított; a kisdedek, az árvák, a siket-némák részére menedék-helyeket állított; jobb berendezést adott a kórházaknak, enyhébbé tette és javító rendszerrel kötötte össze a börtönöket; collegiumokat, papnevelő intézeteket állított fel, szaporította a tanítószékeket a hét egyetemen. A régiségtudománynak javára szolgáltak a számos ásatások s a műemlékek megújítása; a szent archeológiának pedig a lateráni muzeum, a munkálatok a katakombákban s a régi basilikák körül, s az emlékek és feliratok közvételéül De Marchi, Garucci, De Rossi tudós tevékenysége folytán. A csillagászat kitűnő művelőkkel bírt ott ¹⁾. A szép művészetekért a pápák, oly csekély eszközök birtokában, többet tettek, mint az egykorú királyok.

Pedig a pápa udvarköltség fejében alig kapott hatszázezer scudot, s ez összegből kellett fenntartani az apostoli palotákat, muzeumokat, könyvtárakat, megújítani a műemlékszerű templomokat, ellátni a szent collegiumot, az államtitkárságot, a világ minden részében levő nunciatúrákat, a congregatiókat. De az állam, mely míg előbb 3,400,000 lakost számított, most csupán 900 ezerrel bírt, nem hozott be többé hatodfél milliónál több jövedelmet, holott a régi kiadások majd mind fennmaradtak; a szakadatlan állammerényletek

ban a forradalom folytán dugába dőlt. VII. Pius, visszatérte után egy igen alkalmas törvényt hirdetett ki, melynek azonban nem lett eredménye.

¹⁾ A végből, hogy a tudományt a hittel összeférhetlennek bizonyítsák, a nagy tudósról, Angelo Secchi-ről, azt akarták elhitetni a világgal, hogy nem őszintén járt el, midőn szigorúan orthodoxkép viselkedett (ő, a 15 éves korától haláláig jezsuita); s hogy „katholicismusa tettetés vala, minél fogva ő, jellem nélkül szűkölködőnek tűnik fel.“ A rágalmazott 1877 aug. 28-án így írt a reggioi Capri atyához:

„Olvasva Mirabelli dőreségeit, ki önmagamnál is jobban akarja ismerni az én érzelmeimet, úgy gondoltam, minden válasz részemről idővesztegetés lenne, mert bár mit mondanék, kész a felelet, hogy én soha sem mondom azt, a mit gondolok. De hát akkor hogy lehet tudni, mit gondolok én? Ez valóban nevetséges dolog! Ott volna még a törvény útja, de miként bizonyítsam be, hogy nem gondolkodom elütőleg attól, a mit mondok, ha sem szavaimnak, sem a bármily ékesen szóló tényeknek nem adnak többé hitelt? Volt még egy harmadik út is, az tudniillik, ha őt és szép társaságát őrlitek házába valóknak tartva, nem törődöm vala velök, a szegény értelmi rokkantakkal. S ez út az, melyet egyedül követendőnek véltem. Hagytam tehát őket futni, s el vagyok határozva, hogy jövőre is azt teszem; *tenni a jót s hagyni beszélni.*“

„Azonban lehetetlen nem siránkoznom tévedező szegény ifjúságunk felett, látva, mily sok életerőt pazarol el, melyet a haza javának, az igazi haladásnak, a földi és jövőendő élet boldogságának érdekében lehetne felhasználni, egy oly örvényben forogván, melyben a sok mozgás daczára valójában semmi előmenetelt nem tesz, sőt talán, de nem is talán, hanem minden bizonnyal hátrafelé megyen.“

folytán 25,000 főből álló hadsereget kellett fenntartani, fegyvertárral, kaszárnyákkal, kórházukkal; miért is 25 millióra emelkedett az évi hiány.

IX. Plus és Olaszország.

Olykor felkiáltott a pápa: „Azt mondták, gyűlölöm Olaszországot. Pedig hogy szerettem azt mindig! Ohajtottam boldogságát, s Isten a megmondhatója, mennyit imádkoztam és imádkozom a szerencsétlen nemzetért. Nem egység az, mely az önzésen alapul. Nem áldott az az egység, mely elpusztítja a szeretetet és igazságot, mely lábbal tapodja az Isten szolgálóinak, a jó hiveknek, mindenkinek jogait.“ De miután erőszakosan kifosztották, nem látta be, miért kelljen kötelességének tartania egyezkedésbe bocsátkozni egy oly országgal, mely Rómát kiáltotta ki szükséges fővárosául, ellentétbe helyezvén a katolikus egységet a nemzeti egységgel; hol, akadályozva az erkölcsi élet önkénytes nyilvánulását, minden módon népszerűtlenné igyekeztek tenni az Egyházat, száműzték a papokat, elkergették a szerzeteseket, beavatkoztak a lelki dolgokba, megsemmisítették az ajtatos intézményeket, tilalmazták, bántalmazták a templomokat, körmeneteket, egyházi beszédeket, hitetlen nevelést erőszakoltak azokra, kik meg akarták volna őrizni a hitet gyermekeikben, s jó fogadtatásban részesítették, feldiszipították, tanítószékekbe, titkári hivatalokba ültették a bitehagyott papokat. A vallás-szabadság csak a nem katolikusoknak szolgált javukra, kik szaporították templomaikat, iskoláikat, s nagy buzgalmat fejthettek ki vallásuk igéjének hirdetésében, míg a katolikus papságot az állam megfosztotta javadalmaitól, jövedelmeitől¹⁾, polgári jogaitól; eltiltotta a szeretet műveibe avatkozástól, sőt a katonai szolgálattól való mentességet is megszüntette.

¹⁾ Az 1867. júl. 7-ki törvény eltörölte az egyházi erkölcsi lényeket, a parochiaiakat kivéve, s feloszlatta a szerzetes testületeket, minden kivétel nélkül, a koronára ruházván át azok birtokait; újból rendezte a püspökségeket, kanonokságokat, a világi és a házi kegyuraságtól függő javadalmakat; s az összes egyházi vagyongon után 30 száztólit állapított meg a kincstár javára. Az elnyomott szerzetes testületek száma 4254-re ment, melyek 50,252 tagból állottak s 24,618,678 lírát jövedelmező vagyonnal birtak. Az eltörölt egyházi erkölcsi lények száma 46,741-et tett ki, melyek évi 21,503,813 líra jövedelmet húztak. Más 16,121 erkölcsi lényt arra kényszerítettek, hogy ingatlanaikat államjradékká változtassák át, s e jradék 24,443,504 lírára rúgott: minélfogva a javadalmak összes évi jövedelméül 70,655,997 líra jő ki. A koronára szállott ingatlan javak, a birtokbavétel okiratai szerint 839,776,076 lírát érnek, mely összeghez hozzáadandó még 22 és fél millió a siciiliai örök bérletekből, és 117 millió a kótyaár-többletből. Rómában volt 221 szerzetes ház: az elnyomottak vagyona 60 milliora ment: templom volt 323. A korona

Szitották a tüzet a protestantismus apostolai, kik, evangélikus, waldensis, anglikán vagy más név alatt, ide seregelvén meghamisított bibliákat, munkácskákat szórtak szét a nép között, hirdetvén, hogy itt az ideje a katolikus bálványimádás kiirtásának s az evangélikus újjászületésnek; kápolnákat, iskolákat nyitottak, katolikus ellenes könyveket terjesztettek, melyekben a trágárság az erkölcsatlenséggel párosult; s mindezt nem annyira azért tették, hogy új tanoknak szerezzenek érvényt, mint inkább, hogy megrontsák és elszoktassák ősi hiszemeitől a népet.

Katolikus párt.

A parlamentben, kevesen ugyan, de mégis találkoztak, kik szokásból kiment bátorsággal és bizalommal ellene mertek mondani az egyház és állam célbavett elválasztásának, az lévén törekvésök, hogy az állam és egyház. megtartva mindegyik függetlenségét saját tevékenységi terén, összhangzólag, barátságosan gyakorolják hatalmokat a közös cél elérése végett. mi a társadalom jóléte. A caesaristák, kik Istenöket feláldozzák királyuknak, a szerzetes rendek elnyomását sürgették; s mi, nagy kisebbség a kamarában de többség az országban, mindent elkövettünk, hogy védelmezzük a szabadságot. ezrével nyújtva be kérvényeket, melyeket az ország minden részéből küldöztek hozzánk, sürgetve ezekben, hogy a szerzetes rendeknek legalább az a része maradjon meg, mely az oktatással és a szeretet műveivel foglalkozik. Valóban, eltekintve a történeti és jogi érvektől, az általános polgári egyenlőségtől, s azon, mindenkit megillető jogtól, hogy kiki úgy munkálja üdvét, amint hite hozza magával, az Egyház nem csupán az isteni tisztelet intézője; övé a nevelés és az apostolság; a papságtól meg lehetne kívánni, hogy birjon annyi tudománnyal, mennyivel a világiak birnak, hogy ne láncozolja magát a külső formákhoz, ne elégedjék meg azzal, hogy átkozza azt, mit mások tesznek, hanem tegyen ő is, élve a szabadsággal s követelve azt mindenki részére, küzdve azért és fegyverül használva azt; ne tévelyegjen vitatkozásokban a gyakorlattól távol álló bölcséleti tanok és általánosságok fölött, vagy kikeresítő viszonykodásokban egyének ellen; hogy felhagyva a kisegítő eszközökhöz való kapkodással, egyedül tartós javításokat igyekezzen eszközölni, s ne zárkózzék egy kizárólagos kisebbségi pártba, mely teljesen idegen az

a birtokba vett ingatlan javakat 1877 végéig nagy részt elárúsította 1122 millió tökéértékben, s még 100 millió értékű van eladni való.

Lásd: *Annali di Statistica*, 1879, Serie II. vol. 1.

ország többi népességét foglalkoztató törekvésektől. De az állam többet ért el, mint a mennyit kívánni bátorzkodhatott volna, mert a katolikusok azon szerencsétlen formulával „Se választottak, se választók“ visszavonultak a kamarából; mintha Olaszország, mert a pápa székhelye, arra volna kárhoztatva, hogy ne törődjék legéletbevágóbb érdekeivel; s így tétlenségek folytán elvesztették a befolyást, melyet a vallási dolgokban is gyakorolhattak volna.

Mindazáltal, hogy mily számos hive maradt a pápának egész Olaszországban, meglátszott, midőn kitört a háború Ausztriával (1866). Az elégedetlenségnek felkelésekben nyilvánulásától tartva, a gyanusak ellen egy ocsmány törvényt hoztak, melynél fogva a kerületi kormányzók önkényesen börtönre hányták, vagy kiutasították az embereket, főleg a papokat és pappártiság hírében állott egyéneket. Akkor aztán, miután előbb teljes hatalommal ruházták fel a miniszteriumot, s annyi letartóztatással, annyi birlapi sőt parlamenti vádaskodásokkal is megfélemlítették a hiveket, vitatkozás nélkül határozatba ment a szerzetes testületek elnyomása.

Az állam-imádás előtt háttérbe szorult, úgy az idő szentesítése mint az ünnepélyes szerződések s a hatalmak egyhangú nyilatkozata. Láttuk, hogy az 1864 szeptemberi szerződés Róma megmentése végett Florenczet látszott megállapítani Olaszország fővárosául; de kitűnt, hogy a miniszterium és a parlament Franciaország felfogásával épen homlokegyenest ellenkező értelemben vették e dolgot; s csakhamar kimondották, hogy Florencz ideiglenes főváros, pihenőhely Róma felé. A miniszterium kijelentve külömben, hogy Rómára nézve teljességgel nincs akarata lemondani a nemzeti vágyakról, sem elnézni, hogy más hatalmak beavatkozzanak e dologba, ismételve nyilvánította, hogy a római kérdés erkölcsi kérdés; ígérte, hogy nem fog erőszakos eszközökhöz nyúlni, hogy csupán a a polgárosodás erejébe helyezi bizalmát „minél fogva az ország politikája Rómával szemközt abban fog állani, hogy magunk is fenntartjuk másokkal is fenntartatjuk a benemavatkozás elvét, s az erkölcsi rend minden eszközét fel fogjuk használni, hogy a szabad egyház szabad államban-féle jelszó alapján kibékülést hozzunk létre Olaszország és a pápaság között.“

Drouyn de Lhuys, Napoleon minisztere kijelentette: „A szerződéssel azt értük el, hogy Olaszországban két különböző souverainség fog egymás mellett létezni; a pápáé a mostani határok között, s az országé; erkölcsi eszközök alatt értjük a rábeszélést, az engesztelő szellemet, az erkölcsi és anyagi érdekek befolyását, az idő hatását,

mely, csillapítva a szenvedélyeket, kell hogy elenyésztesse az akadályokat a kiengesztelődés elől egy katolikus hatalom s a katolicismus feje között; az előre nem látható eshetőségekre nézve Franciaország teljes cselekvés-szabadságot tart fenn magának.“¹⁾

Ama párt, mely a társadalom érdekeit azonosította az Egyházzal s úgy hitte, hogy ennek felszabadításától függ amannak üdve, Franciaországban sokat tett arra, hogy Napoleon uralomra jusson, ki is azért katolikus érzelmeket fitogtatott; fia keresztatyjával a pápát akarta, ki azt „Jézus Krisztusban legkedvesebb fiacskám“-nak nevezgette; egy bretagnei híres kegyhelyen nyilvánosan járult a szent áldozáshoz; térdelve kérte a párizsi érsek áldását. De az is igaz, hogy a párizsi congressuson elnézte, hogyan támadnak meg és fenyegetnek egy hatalmasságot, melynek ama gyülekezetben sem képviselője sem védelmezője nem vala; s míg katonáival támogatta a pápa trónját²⁾, közzé hagyta tenni About, Renan, Moquard ocsmány-

¹⁾ Szept. 15-én Nigra, Olaszország minisztere Párizsban, jelenti, hogy alá van írva a szerződés, melynél fogva *l' Italie s' engage à ne pas attaquer le territoire actuel du Saint Père, et empêcher, même par la force, toute attaque venant de l' extérieur* = (Olaszország kötelezi magát, hogy nem fogja megtámadni a szent atya mostani területét s erővel is akadályozni fog minden kívülről jövő támadást.)

A turini véres napok (szept. 21 és 22) után Lamarmora generalis, megbízást kapván új miniszterium alakítására, szept. 27-én közzé teszi programját „elfogadván a francia kormánnyal kötött szerződést,“ vagyis hogy nem fognak Rómába erővel bevonulni. Később kételyek merültek fel a szerződés értelmezése iránt; s nov. 2-án a császár előtt Drouyn de Lhuys és Nigra értekezletet tartván, abban maradtak, hogy a szerződésnél fogva Olaszország kötelezve van nem foglalni el s nem hagyni elfoglalni Rómát erőszakosan. Lamarmora nov. 7-én táviratot küld, melyben kijelenti, hogy az olasz miniszterek „akarják is, fogják is tudni végrehajtani a szerződést, pontosan, egész teljességében, s azok ágában sincs alattomos úton járni. Olaszország a haladás és a civilizáció hatásába helyezi bizalmát.“ 1864 május 17-én Visconti Venosta, külügyminiszter, így irt Nigrának: „Mi készek vagyunk elvállalni azon kötelezettséget, hogy nem támadjuk meg és nem hagyjuk megtámadni a római területet, akár rendes akár rendetlen csapatok által.“ Szept. 12-én Drouyn de Lhuys, francia külügyminiszter, De Sartiges francia római követnek írja, hogy „az olasz kormány lemondott arról, hogy erőszakos eszközökkel vigye ki tervét a pápák városának birtokba vétele iránt.“

²⁾ Napoleon 1859 június havában így irt Grammont herczeghez: „Igen fontos dolog, hogy a római állam népességei jól eszökbe vegyék, hogy nincs és nem is lehet ellenmondás a francia nemzet fejének tettei és szavai között. Mély és eleven érzelmét fejezte az ki, midőn kijelentette, hogy nagyon szíven fekszik Olaszország függetlensége; de egyszersmind megígérte, hogy sértetlenül fenn fogja tartani a pápa világi uralmát, melyet százötven millió lelkiismeret szükségesnek hisz. A Legatiók, úgy hitték, elszakadhatnak Rómától: a császár becsüli az érzelmet, mely

ságait, a sajtó jogaival mentegetvén magát, mely eszköz, különben, — mondá — a védelmezőknek is rendelkezésökre áll. Szóval, az egész ember csupa ellenmondás vala: de arról barát és ellenség egyformán meg voltak győződve, hogy a mint a francia csapatok kihúzzák onnan lábokat, Róma, egyetértve a forradalmi bandákkal, felkel, s az olasz kormány, a pápa személyének oltalmazását hozva fel ürügyül, elfoglalja Rómát, aztán pedig érvényesíti majd a bevégzett tényt, hogy ki ne bocsássa azt többé kezei közül, megdöntvén ily módon ama tekintélyt, mely az ég és föld közötti összeköttetésnek hagyományos pontja.

Római ünnepélyességek. Duzzogások és fenyegetések.

Új haragot keltett a pápa az által, hogy mialatt ellenségektől környezve, napról napra betöréstől tarthatott, Rómába hívta a püspököket megünnepelni (1867) Péter és Pál halálának XVIII-ik évszázados fordulóját, kikről az a hit, hogy Nero alatt 67 jun. 29-én szenvedtek vértanúi halált. Öregség, szegénység, kényelmetlenségek daczára a legtávolabbi helyekről is, Ázsia, Afrika, Amerika, Oceánia szívéből, négyszáznál több püspök sietett ama darab földre, mely még megmaradt a pápának, mintha a legfőbb tekintély iránt hódoláson kívül annak szükségét is akarták volna bizonyítani, hogy legyen egy, a nemzetiségtől és pártoktól független állam, hol az egyházat ne csak tűrjék mint vendéget, hanem az összes nemzetek mint saját házaikban gyülekezhessenek ott össze; s mintegy elismerni, hogy míg tizenhét század alatt az egész világ megváltozott, egyedül az a szikla áll rendithetetlenül, melyen Krisztus építette fel az ő anyaszentegyházát. A vaticani basilika szűknek mutatkozott a jun. 29-ki ünnepély alkalmából oda tódult sokaság befogadására; a pápának minden püspökhöz, a számtalan társulatok mindenikéhez volt nyájas, tanácsadó, vigasztaló szava; minden nyelven hangzott az ige, az imádság, annak bizonyosságául, hogy a hit nem halt ki, hogy a tekintély még megmentheti a társadalmat.

A pápa kérdést intézett az összegyűlt főpapokhoz az iránt, vajjon a világi uralom szükséges-e a jelenlegi körülmények között. Egyhangúlag igennel feleltek, s milliókra menő aláírások,

huszonötezer önkénnyel fogatott fegyvert az olasz hadsereg soraiban; de nem ismerheti el e tényt, sem nem szentesítheti azt. Mindazáltal a császár nem hiszi, hogy jogában állana, vagy kötelessége volna beavatkozni a Legatiok belső ügyeibe. Ha azonban a forradalom átlépné az Apennineket s fenyegetné Rómát, hol francia csapatok vannak, ezek ellen fognának állani sat.“

mindenik pénzbeli adománytól kísérve, fejezték ki a hozzájárulást amaz állításhoz. Nem hitágazat, hogy a világi uralom elválaszthatatlan az isteni küldetéstől s nélkülözhetetlen ennek gyakorlására, hanem igen is úgy látták, hogy, itt és most, ama küldetést csak független fő gyakorolhatja; mert, miután a souverainség különböző fokozatai elmosódtak, a ki nem király, az alattvaló.

Természetes, hogy e hódolat nem volt inyére az olasz kormánynak; a különféle pártok belső lázadással és betöréssel akarták volna megzavarni az ünnepélyeket (szept. és okt.). Garibaldinak soha szem elől nem tévesztett czélja volt elfoglalni Rómát, talán azon vágyból, hogy megajándékozhasssa azzal a királyt; s nyíltan hirdette a vallás kiirtására irányuló szándokát, sarkalva az embereket, hogy adják meg az utolsó rügást a gézengúz katholicismusnak, döntsék porba a bálványimádás és csalás tabernaculumát, tapossák el a vallást, a papót, ki megosztja az emberi családot, s örök kárhozatra ítéli annak nagyobb felét. (1867). Elhagyva magányát, bejárta Olaszországot s főleg a velencei területet, szidalmazva Olaszország rákfenéjét, az ország férgét, dögvészét; s a mellett gyermekeket keresztelt; s nyomában igehirdetők keltek, kik a népet nem csak hittagadásra hanem a papok, püspökök, a pápa, Krisztus s az egész társadalmi rend ellen erőszakoskodásokra, bántalmakra izgatták, a nélkül hogy a hatóságoknak akarattjuk, vagy erejük lett volna fékezni őket. Kétszáz fegyveres garibaldista átlépte a határt, azon reményben, hogy fellázad a római állam. Garibaldi, az olasz hadsereg sorain keresztül, hozzájuk jutva, kiadja a jelszót „Megváltani Olaszországot, vagy meghalni.“ A francia kormány az egész ország felszólalásai folytán kötelességének érezte csapatokat küldeni utánok, hogy visszatartsák őket; s épen idejében érkeztek meg azok, hogy segítsenek a pápai hadaknak kivívni a mentanai győzelmet (nov. 3) ¹⁾.

¹⁾ Midőn e csapatok utra készülődtek Róma felé, Randon tábornagy, hadügyminiszter, így irt az ezredeshez:

„Önök elhagyják Franciaországot, hogy egy más zászló alatt is annak tegyenek szolgálatot. A legió, melyet ön vezérel, magas küldetésre van kiszemelve; az alkotórészek, melyek azt képezik, méltók ama megtiszteltetésre, hogy védelmezzék a szent atya személyét és tekintélyét, a mint a megszálló hadosztály tette.

„A rendelet, melynél fogva a legió kitüntetésben és négy katonai éremben részesül, a császár bucsúsza az ő hű katonáihoz. E bucsúszó figyelmeztetésül szolgál nekik, hogy a fejedelem jóakarati tekintete mindenüvé kísérni fogja őket, a hol csak viseletükkel, a fegyelem tiszteletben tartásával, kötelességök teljesítésével francziáknak mutatják majd magukat.

Az ismételt vereségek nem félemlítették meg a bizottságot, mely Rómában aknákat ásott a katonai laktanyák és sok palota alá: egy ily akna légbe röpítette a zuávok kaszárnyáját, mely alkalommal több katona és járókelők estek áldozatul. Róma ostromállapotba jutott; mindazáltal időről időre mégis történtek gyujtogatások, vagy vetettek el itt-ott bombát; fondorkodtak, fegyvereket készítettek elő; de Franciaország mindig bizonykodott, hogy Olaszország soha sem fogja birtokba venni Rómát; ha Róma ellen indulna, Franciaországot ismét útjában fogná találni. Hanem hát szigorú logikával a pápa azt kérdezhetne volna: „Miért jöttök csak akkor védelmemre, miután már ki hagyatok fosztani?“ a királyi kormány pedig: „Miután hallgatásokkal beleegyezéseket adtatok működésemhez, miért jöttök most erkölcsileg sújtani engemet?“

A szepőlőten fogantatás. — Az eretnekségek.

De a területnél fontosabb dolog is van: a hit.

IX. Pius igen szilárdította a legfőbb hatalmat az által, hogy kihirdette a szepőlőten fogantatás hitágazatát. Miután a földkerekség összes egyházainak véleményét meghallgatta, Rómába néhány püspököt hívott össze ünnepélyes nyilatkozás végett: s minthogy a francia püspökök, mintegy jóvátételül a régi gallikán ellenkezésekért, kijelentették, hogy vitatkozásba sem akarnak bocsátkozni a terminusok fölött, egészen a legfőbb pásztorra hagyván a dolgot, ő hitágazatul állította fel Máriának az eredendő bűntől mentességét. Az egész kereszténység ünnepélyeket rendezve fogadta e határozatot; s a pápai tekintélyt nagyban emelte ama fiúi hódolat; épületes volt amaz általános elismerése az eredeti bűnről szóló alap-hitágazatnak.

Azonban a pápa látta, miként terjed rohamosan az általános és gyökeres tagadás; miként támadják meg a vallást sark-igazságában; miként kiáltják ki az emberi ész föltétlen uralmát, megfosztva a tárgyilagosságtól az igazat és hamisat, a jót és a roszt; miként hirdetik a föltétlen felelősségtelenséget, s egyedüli vallásul a semmi vallást. Ugyanazért időről időre előlépett, hogy kárhóztassa az újból serkedező tévedéseket; különösen az 1864 decz. 8-iki bullában „Quanta cura“ kifejtette, miként küzdöttek ő és elődei a hittel és tisztességgel meg nem férő eretnokségek s főleg azon tanítás el-

„Az ön személyére, kedves ezredes, igen súlyos feladat nehezedik: a szükséges erőt ahhoz a visszaemlékezésben multjára fogja ön meríteni, s azon gondolatban, hogy Franciaország legélenkebb rokonérzése van biztosítva az ügynek, melyet szolgálni ön indulóban van. Néhány nap mulva rendeleteket ön csak a pápai kormánytól fog már kapni.“

len, mely szerint a polgári haladás kizárja a vallást, vagy megszüntet minden különbséget az igaz és hamis vallások között: hogy a nép akarata a legfőbb törvény: hogy a bevégzett tények jog-erővel bírnak: hogy a társadalmi élet czélja a gazdagság és gyönyörök hajhászása; hogy a családi társulat csak a polgári törvény erejénél fogva áll fenn; hogy csupán ezen alapulnak a szülők jogai gyermekeik fölött, s különösen ezek oktatásának joga; hogy az egyházi törvények nem köteleznek lelkiismeretben, s csak a polgári hatalom tetszéséhez mértén bírnak érvénnyel. Megbélyegezte a szabados-ságot, melyet a sajtónak engednek, annyira, hogy Krisztus istensé-gét is tagadhatják. Igaz, hogy a katolikus ész nem fejtegeti az emberi ész körébe tartozó dolgokat, ha csak erkölcsileg szükséges-nek nem mutatkozik újból kihirdetni azokat; de most, midőn a fék-telen uralom helyébe a romlott uralmat állították, lerombolva min-den tiszteletet a tekintély iránt, csiklándozva az érdekeket s az él-vezet-vágyat, jónak mondván mindazt mi tetszik, rosznak mindazt mi ellenünk van, az Egyháznak összetett kezekkel kellett volna-e néznie a szabadság ezen küzdelmét a tekintély ellen? Mig a kor-mányok elbizakodva azt hiszik, hogy egymaguk is képesek kormá-nyozni az emberiséget, világiásítva a tudományt, a politikát, a mun-kát, az Egyház az emberi észről csak annyit kíván, hogy ne lázad-jon fel az isteni ész ellen; nem hajlandó, kényszerítésnek engedve, kezet fogni a magasztalt haladással, hanem azt akarja, hogy ez al-kalmazkodjék az evangeliumhoz; sem elfogadni a tanítást, mely sze-rint a cél szentesíti az eszközöket, s a szerencsés gonoszság meg-semmisíti a jog szentségét.

E bajok ellenszeréül imádságot parancsolt s jubileumot hirdetett.

A syllabus.

A jubileumról szóló főpásztori levélhez egy lajstrom, a pápa különféle leveleiből és beszédeiből készített kivonat, is volt mellé-keelve, melyben az isteni tekintélyt minden emberi ábránd fölé he-lyezte, kárhoztató ítélettel sújtva nyoleczvan tévedést, s ily módon mintegy rövidletet nyújtva a tanításokból, melyek az Egyház és an-nak az állam irányában jogai, ennek határai, a család épsége, a hit, az ész, szóval, a társadalom legéletbevágóbb és leggyakorlatibb kér-dései körül forognak. Minden himezés nélkül kárhoztatta abban a rationalismus és a mindenistenlés (pantheismus) értelmi, az állam-imádás társadalmi, s a kinyilatkoztatás és a polgárosodás között sza-kadást akaró vallási eretnekséget, mely legutóbbi minden erkölcs-szabályt, minden tisztességet a gazdagságnak bármily eszközökkel

növelésébe s az élvezetek hajhászásába helyez: és azt akarta, hogy a polgárosodás visszatérjen a tekintélyhez, s hogy ismét helyreálljon az összhang a tudomány és a hit, a szabadság és a törvény, a haza és az Egyház között.

Nines szidalom, melyet nem szórtak volna e syllabus ellen oly egyének, kik arra legkevésbé is illetékesek; úgy tüntették azt fel, mint kihívást a polgárosodással, a bölcseséggel, a vallással szemben; ha egyébként nem, legalább időszerűtlennek bélyegezték, azt mondogatva, hogy jobb lett volna hallgatni s nem keseríteni el a régi ellenségeket és ujakat támasztani. Pedig hát, a logikai szabályok szerint értelmezve, az a syllabus csak azt kívánja, hogy az emberi ész ne lázadjon fel az isteni ész ellen; nem hogy újra gyűrjék a törvénykönyveket, hanem hogy ne akadályozzák a jó szabadságát; hogy a tévely részére ne követeljék az előjogokat, melyek egyedül az igazságot illetik meg; hogy a kormányi beavatkozás ne zavarja a családot, mely a szabadságnak és erkölcsi méltóságnak utolsó menedékhelye. Halogy némelyek, visszajedve az örökös változtatás, a felforgatás, a mult megtagadásának ezen örvényétől, minden újítással szemközt félénk borzongással aggályoskodnak, vannak katolikusok, kik őszintén elfogadják az ujkori intézményeket; kik megnyugodva a botrányok szükséges voltán, biznak a gondviselészerű haladásban, mert tudják, hogy az Egyház mindig a polgárosodás elén szokott járni, hogy felemelje a bukottat, megmentse a veszélyben forgót, egyesítse a szétágazót; hitágazataiban ingathatatlan, kezefogva halad az a társadalommal, ha nem szegül ez ellen a jog, az igazság, a tekintély és engedelmesség, a vétek és erény eszméinek, melyek szintén változhatatlanok.

Vaticani zsinat. Csalhatatlanság.

Mialatt így tomboltak a pápa ellen, s fenyegették annak utolsó menedékhelyét, ő hatalmának legnagyobb bizonyítékát akarta adni, általános zsinatot híván össze a Vaticanban (1869). Nagyszerű látvány volt, annál inkább, mert többé nem fog az ismétlődni Olaszországban, hogyan siettek az egész világ főpapjai a pápa egyszerű meghívására a katolicizmus fővárosába. A drágakövektől ragyogó keleti patriarchák mellett látni lehetett ott olyanokat, kiknek száz meg száz mérföldet gyalog kellett megtenniök s önkezüleg foltozgatniok saruikat; de mindnyájan egyenlőknek érezték magukat a katolikus névben, a hierarchiai méltóságban, a nagy Pius iránt érzett tiszteletben.

A megnyitás alkalmával a biborosokon kívül hatszáz nyolez-

vanhárom püspököt láttunk ott a menetben (a világ összes püspökeinek száma 921), kik közül százharmincznégy angol birtokokból való volt. S azért jöttek, hogy igazság-fényt merítsenek ott s erőt annak elterjesztésére az egész földkerekségen. A megvitatandó kérdések ki lettek osztva a megjelentek között: s erélyesen védelmezték ott az emberi ész jogait; és jobb világításba helyezték a természetes és a természetfölötti között létező viszonyokat. Csupán a pápa csalhatatlanságának meghatározása találkozott részben ellenmonddással. Ha a kereszténységnek, mint hitágazati és társadalmi ténynek be kell töltenie a századokat, szükséges, hogy csalhatatlan tekintéllyel birjon az; másként azon veszedelemnek leszünk kitéve, hogy elveszítjük a tanítás-egységet, ha megtartjuk is az alak-egységet. Egy csalhatatlan tekintély föltevése sokkal egyszerűbb, természetesebb, kielégítőbb, mint a vakeset, az ellenbirálat, a kifejlődés, a keleti bölcsélet vagy nem tudom mi másféle hypothesis. Az Egyház, a hit kizárólagos letéteményese, csalhatatlan a hitágazatok dolgában; soha sem állít fel ujakat, hanem fejtegeti a kinyilatkoztatást, és meghatározza, mily értelemben vette azokat mindig, mindenütt, mindenki.

De ezen határozatot az egybegyűlt összes Egyháznak kell-e kimondania, vagy maga a pápa is meghozhatja azt?

Voltak, kik úgy vélekedtek, hogy a pápa csalhatatlanság kimondásával a pápának új jogot tulajdonítanak, azon jogot, hogy a hit- és erkölcsi igazságok dolgában egymaga magától határozzon, minél fogva az Egyház és a püspökök a pápa pusztá eszközeivé sülyednének alá. Pedig a meghatározás kifejezései szabatosak valának: „Istenileg kinyilatkoztatott hitágazatként tanítjuk és jelentjük ki, hogy a római pápa, midőn *ex cathedra* beszél, vagyis midőn, mint az összes kereszténység pásztora és tanítója gyakorolván tisztét, legfőbb apostoli tekintélyével meghatározza, hogy valamely tanítást az egyháznak hit- vagy erkölcs-ágazatként kell tartania, az isteni támogatásnál fogva ugyanazon tekintélynek örvend, melylyel Jézus Krisztus az Egyházat fel akarta ruházni a hitet és erkölcsöket illető tanítások meghatározásában.”

Abban állapodtak tehát meg, hogy

1-ször. Az egyház lényegesen csalhatatlan;

2-szor. E csalhatatlanság természetes és hivatalos organuma a pápa;

3-szor. Sem az egyház, sem a pápa mint pápa, nem élhetnek vissza csalhatatlanságukkal, akár hamisat tanítva, akár hitágazatul állítva fel azt, mit nem foglal magában a kinyilatkoztatás, akár ellentmondva az észnek, akár ártva a népeknek és a hatalmaknak.

Kezdetben néhány püspök vonakodott alávetni magát e határozatnak; de csakhamar (a franciaországi szerencsétlenségek folytán is) minden ellenzés megszűnt, és zsinati határozat talán soha sem jött létre általánosabb hozzájárulással.

Egynémely kormányok gyanus, szemmel nézték a dolgot, attól tartva, hogy a pápa talán vissza akarja szerezni régi tekintélyét. újból érvényre szándékozik emelni a kánoni jogot, s döntő hatalomra törekszik a politikai kérdésekben is, talán a királyoknak tróntól megfosztását sem zárva ki gondolatából. Képtelenség! most, mikor a pápákkal szemközt ott van a kormányok tulhatalmassága; ott a piacok és kávéházak testvéries egyetértése az Egyház fejének rágalmozásában, gúnyolásában, szabadságának akadályozásában; ott a tudósok és hirlapírók hajlékony készsége engedelmeskedni, alávetni magukat a Caesarnak; ott a nemtörődés a személyes szabadsággal.

A csalhatatlan Egyház örök tanítói hivatalát ily módon mindig összezavarták annak az idők és eszközök szerint változó kormányzatával; mely tanítói hivatal ítél az emberek és államok egyes tényei fölött, a nélkül, hogy akadályozhatná azokat; s akarja, hogy még a rossz kormányoknak is engedelmeskedjenek az emberek.

Hátra volt még, hogy tisztába hozzák a püspökök valódi helyzetét a pápával szemben; ha a pápa csalhatatlan miként az Egyház, meg kellett határozni az Egyház jogait; de a bekövetkezett szerencsétlenségek félbeszakították vagy legalább felfüggesztették a zsinatot, s így e pontok még eldöntetlenül maradtak.

Nem tartozik e munka körébe feltüntetni ama zsinat nagyszerűségét, mely annyi Sarpi Pállal ékeskedett s egy Pallavicinóra vár. De nem hallgathatjuk el ezen határozatát a katholika hitről: „Az Egyház nem hogy ellene volna a művészeteknek és emberi tudományoknak, még pártolja és ezerféleképen terjeszti azokat. Ismeri az és nem veti meg az előnyöket, melyek azokból az emberi élet javára származnak; sőt azt tartja, hogy a tudományok és művészetek, Istent, a tudományok urát birván forrásul, ha helyes irányt követnek, szükségkép az Istenhez vezetnek az ő kegyelme segélyével: az Egyház épen nem tiltja, hogy minden tudomány a maga körében saját elveit és saját részletes módszerét alkalmazza: de míg egyfelől elismeri e szabadságot, másrészt ébren örködik, akadályozandó, ne hogy a tudomány ellentétbe helyezze magát az isteni tanítással, tévelyeket fogadva el, vagy átlépve az illető határokat, hogy betörjön a hit uralmi körébe és zavarokat okozzon ottan.“

Szóval, a kereszténység föltételezi és fenntartja az összes me-

taphysikai, erkölcsi, vallási eszméket, melyekhez az ész eljutni képes; azokhoz adja a kinyilatkoztatottakat, melyeket utólagos szentesítés támogat: minden kérdés fölött megengedi a vitát, de nem a kinyilatkoztatás kizárásával; s az ő erkölcsi szabatos, biztos tanítása szolgálatja a társadalmi tudomány minden alapját.

Betörés Rómába.

Mig ama méltóságos gyülekezet a világi uralmat mindinkább szükségesnek látszott bizonyítani a lelki hatalom szabad gyakorlása végett, napról napra fenyegetve volt az, úgy hogy Napoleonnak Civitavecchiában örsereget kellett tartania, mely biztosítaná Rómát a betörők ellen. (1870). Mikor azonban háborút kezdett Poroszországgal, visszavonta azt, belátva, hogy szerencsétlenség esetén ki lenne az téve az ellenségnek. De az olasz minisztériumtól új biztosításokat kívánt, úgy a parlamentben mint a követség útján, az iránt, hogy „a királyi kormány szigoruan fog ragaszkodni az 1864 szept. 15-iki szerződéshez.” S midőn némely törvényhozók, az olasz kamarában betörést indítványoztak a pápai államba, Venosta külügyminiszter kijelentette, hogy oly felelősséggel jár e dolog, mely alól a barbár államok sem érzik magukat felmentve; s elismerte, hogy a nemzetek közjoga által szentesített kötelezettségek nem támadni meg s nem hagyni megtámadni a pápai határokat.

Lanza miniszter-elnök pedig így szólott: „Hiszik-e, uraim, hogy okos dolog ide jönni a kamarába s arra ösztönözni a kormányt, hogy foglaljon el egy államot, melyet Európa minden hatalmassága elismert? . . . és pedig minden oly ok nélkül, melyet törvényesnek tekint a világ?”

De alig jöttek tudomásra a Franciaországot ért roppant csapások, s alig hogy Victor Emmanuel a francia kapit felelőse lett a porosz sisakkal, rögtön kijelentették, hogy a minisztérium eltökélette „határozottan hozzá látni a dologhoz, hogy teljesüljön a nemzeti óhaj Róma elfoglalásával.”

Európa akkori állapotában semmi kilátás nem lehetett a segítségre; de tudva, mennyi bajjal járna a Szent-szék áthelyezése ¹⁾, a

¹⁾ 1811 június 10-én Napoleon így szólt a törvényhozó testülethez: „A vallás ügyei igen gyakran össze lettek zavarva egy harmadrendű állam érdekeivel s áldozatul estek ezeknek. Ha fél Európa elszakadt a római egyháztól, ezt különösen amaz ellenmondásnak lehet tulajdonítani, mely az egész világra szóló vallási igazságok s Olaszország egy piciny zugának követelései között mindig fennállott. Én örökre véget vetettem e botránynak: Rómát a birodalomhoz csatoltam: a pápának palotákat engedtem át Párizsban és Rómában. Ha a pápák szívőkön viselik a vallás ér-

pápa elhatározta, hogy Rómában marad, s nem mond le a souverainségről, melynek ő csak letéteményese vala; sőt hogy némi ellenállással is fogja támogatni a *non possumus*-t. Őt királyi hadosztály, teljesen hadi lábra állítva, indult a pápa 8000 főre menő hadserege ellen; megrohanván Rómát (1870 szept. 20), miután a Porta Pián ágyúkkal rést ütöttek, a királyiak „éljen a győző” kiáltással törtek a városba, s a köz és polgári népség ünnepelve fogadta őket; a népszavazás, mely 1799-ben Piemontot s 1860-ban Nizzát és Savoyát Franciaországhoz csatolta, 40,835 igenlő szóval törvényesítette a tényt, csak 46 lévén ellene; a többiekre az állott: a ki hallgat, úgy látszik, beleegyez.

A garanzia-törvény. Kül-politika.

1871 jan. 1-én Róma lett a királyság fővárosa; a király a quirinali palotában vett lakást s így szólott a helyhatósághoz: „Végre Rómában vagyunk, és senki el nem fogja azt ragadni tőlünk”. Máj. 13-án kihirdették az úgy nevezett garanzia-törvényt, mely két cikkelyre oszlik. Az első szerint, mely a pápa kiváltságairól szól, annak személye szent és sérthetetlen s a lelki hivatal körébe tartozó ügyek intézésében teljes szabadsággal bír: évi 3.225.000 lira díjat húz, s a vaticani és laterani paloták, s a Castel Gandolfo nyaraló rendelkezésére állanak.

Az állam és Egyház közötti jog-viszonyokat tisztázó második cikkely 15-ik fejezeténél fogva a kormány lemond az apostoli legacia jogáról Siciliában, s az egész országban azon jogról, hogy a nagyobb javadalmakra nevezhessen vagy ajánlhasson; a 16-ik fejezet eltörli a királyi *exequatur*t vagy *placet*-et s a kormányi beleegyezés minden egyéb formáját, mely addig az egyházi hatóságok rendeleteinek közzétételéhez és végrehajtásához szükséges vala. A 17-ik fejezet szerint lelki és fegyelmi dolgokban az egyházi hatóságok rendelkezései ellen nincs helye az óvásnak vagy felelfelezésnek. A 18-ik fejezet további törvényt helyez kilátásba, mely intézkedni fog az ország egyházi javainak újból rendezése, fenntartása és kezelése iránt.

A kamara megszorította a garancziákat, s egy torz törvény jött létre, mely kiváltságokat ójt a közjogba, s ószerű menedékhelyi intézményt állit az ujkori szabadsági intézmények mellé: nem ruházza fel föltétlen föbbséggel az államot, de szabad Egyházat sem

dekeit, gyakran fognak tartózkodni a kereszténység ügyeinek központjában. Sz. Péter így tette eléje Rómát még a Szent-földnek is.”

alkot a szabad államban. A biztosításokat, melyeket egy miniszterium nyújt, a következő felmondhatja; s valóban a parlamentben csakhamar azok megszüntetését vagy módosítását hozták szöbe.

Bármennyire ellenkezni látszottak e tények a közjoggal, minden hatalmat annyira fogva tart a félelem a felforgatástól saját házában, hogy egyik sem gondolhat a másikéval, miért is saját gyengeségeket a benemavatkozás köpenyével takargatják. Venosta miniszter tehát elmondhatta: „Mi Rómába jöttünk, s nem szegeztek ellenünk tiltakozást; nem fenntartást, nem semmiféle oly okiratokat, melyek, még ha közvetetlen tények nem is kísérik azokat, mintegy kérdés magvaul maradnak, mely kérdést előbb utóbb fel lehet eleveviteni.“

Csupán Franciaország, a jognak még szerencsétlenségei középett is oltalmazója, tiltakozott a vele kötött szerződések megsértése ellen; sok püspök tiltakozást nyújtott be a nemzet-gyűléshez a katolikusok nevében — „kik szabadságot követelnek a pápa részére, hogy biztosítva legyen kétszáz millió katolikus lelkiismeretének szabadsága. Franciaországnak dicsősége, hogy mindig megőrizte kath. hitét s hogy az Egyház természetes védőjéül tekintette a világ. Igen sok érdeknek védőre a pápa világi uralma, mely a mellett hogy, miként minden más souverainség, a jog, a szerződések, a nemzetközi törvények biztosító alapján nyugszik, még magasabb és megszzeb-
b ható érdekeket is érint. A pápa nem olasz inkább mint ausztriai vagy spanyol. Az ő világi uralma ép oly törvényes hatalom, mint bármely más, s a mellett még a biztonság és béke záloga is a többi európai államokra nézve. A zürichi béke, a szeptemberi pontozatok, melyeket, felhasználva szerencsétlenségeinket, most széttéptek, Franciaország aláírásával valának ellátva.“

A miniszterium és Thiers, akkoriban a köztársaság feje, azt válaszolták, hogy Franciaország csak oly elhatározással tiltakozhatott volna, hogy ha kell, tetteleg is érvényesíti tiltakozását, mit tennie akkor nem állott hatalmában.

A pápa visszavonult a vaticani palotába, melyet nem is hagyott el többé. Októb. 20-án felfüggesztettnek nyilvánította a zsinatot; novemberben az összes főpapokhoz egy tiltakozást intézett a subalpini kormány tényei ellen, az 1877 marcziusi allocutióban pedig nem kívánt egyebet, csak „teljes és valódi függetlenséget az apostoli tiszt gyakorlatában.“ És mégis egy követ azt vetette szemére, hogy „a trónkövetelő szerepét játssza“; egy másik pedig kalifának és hazugnak nevezte őt.

A világi uralom megszűnésének eredményei.

Ha eddig minden oda irányult, hogy kiforgassák a pápát világi uralmából, mi lesz ezután a tenni való? Akadtak még katolikusok is, kik azt állították, hogy véget érven a világi uralommal járó kellemetlenségek és megszűnven a fenyegetések, a pápa üdvösebben teljesíthetné lelki tisztét, s jobban védelmezhetné, nem többé Bolognát és Spoletót, hanem Krisztust és az Istent ¹⁾. A helyett

¹⁾ Az 1861 márcz. 25-iki ülésben Cavour azt mondotta, hogy ha a pápa elveszti világi uralmát „a pápaság függetlensége sokkal szilárdabb alapon fog állani, mint jelenleg. Nemcsak, hanem tekintélye hatályosabbá válik, mert nem lesz többé kötve a sokféle concordatumokhoz, s mind ama szerződésekhez, melyek eddig szükségesek valának és lesznek mindaddig, míg a pápa egyesítve tartja kezében a világi és lelki hatalom pálcáját. Mind ama fegyverek, melyekkel a polgári hatalomnak Olaszországban és másutt el kell magát látnia, fölöslegessé válnak, minthelyt a pápa csupán a lelki hatalomra lesz szorítva. S ugyanazért az ő tekintélye nemcsak meg nem fogyatkozik, hanem inkább jóval növekedni fog ama körben, mely egyedül illeti meg őt. Ugy hiszem, hogy ez nem szorul bizonyításra, s azt gondolom, hogy minden őszinte katolikusnak, minden papnak, ki buzog a vallásért, melynek szolgája, többre kell becsülnie a cselekvés-szabadságot a vallási téren a kiváltságoknál s magánál a legfőbb hatalomnál is a polgári körben. Miért is Olaszország, ha megfosztja a pápát világi úralmától, nagyszerű, magasztos, kiszámíthatatlan eredményű dolgot fog véghez vinni, mert az által kiengeszteli a pápaságot a polgári hatalommal, s megerősíti a békét az egyház és az állam között. Az olasz nép kitűnőleg katolikus; az olasz nép soha sem akarta megdőnteni az egyházat, hanem csak azt akarta, hogy a világi hatalom átalakuljon . . . Ez átalakulás Olaszországnak forró vágya, de minthelyt az teljesedésbe megy, bátor-kodom erősíteni, hogy egyetlen nép sem lesz melegebb barátja a pápa függetlenségének, az egyház feltétlen szabadságának; e szabadság-elv megegyez a mi nemzetünk valódi hajlamával, s én bizom benne, hogy, ha állapotainkat az egyház függetlenségének bár legbuzgóbb pártolói figyelmes vizsgálat alá veszik, kénytelenek lesznek beismerni annak igazságát, mit mondtam, s meg kell engedniök, hogy a pápa tekintélye, az egyház függetlensége sokkal jobban lesznek biztosítva huszonhat millió olasz szabad beleegyezésével.“

Ellenben Thiers 1865-ben így szólt a törvényhozó testülethez: „Mi fog vajjon történni, ha teljesedésbe megy a forradalom, mely most készülben van? Az fog történni, hogy leszállítják a pápát trónjáról, s akkor az egyetemes egyház központi tekintélye tönkre lesz téve. Azt mondogatják, hogy a pápa, ha leszáll a trónról, független lesz. Szerintem, nem lesz többé szabad. Semmiféle nemzet nem fogadja el többé a római tekintélyt, minthelyt az függővé lesz vagy a függés gyanújába esik; a kormányzati egység felbomlik; a pápai tekintély töredékei áthelyeződnek majd Spanyolországra nézve Toledóba, Franciaországra nézve Párizsba, Ausztriára nézve Prágába, Grátzba vagy Bécsbe. A szabadság barátaira nézve a római kérdésnek különös megoldása lenne azt látni, hogy Párizsba költözik át a vallási tekintély. Nekem volt szerencsém ismerni majdnem mindazon főpapokat, kik korunkban Párizs érseki székhén ültek; ismertem azt is, ki 1848-ban a torla-

azonban csak még nagyobb elkeseredéssel folyt a háború a hit és istenitisztelet ellen.

Azonkívül, hogy szaporodtak a bibliai, evangélikus, homiletikus társulatok, a katolikus ellenes missiók, és kápolnák magával a Vatikánnal szemközt is, s gyűjtésekkel, sorsjátékokkal, jutalmakkal és kegydíjakkal igyekeztek a népből kitépni a babonát, a vallástalansági forróláz, mely egyházi kérdésekké öltözteti át a politikai eseményeket, folytonosan súrlódásokat idézett elő. Leverni a szent képeket, megtámadni a templomokat és szétszórni a szent ostyákat, bántalmazni a főpapokat, megverni az egyházi iskolák növendékeit, kövel dobálni a papi hírlapok szerkesztő helyiségeibe, épével feleresztett képtelenségeket hirdetni és nyomtatni ki a pápa, a szent dolgok, a könyörületesség szent költészete ellen; felmenteni azt, ki öreg pápai zsandárokat vagy szerzeteseket gyilkol meg, s azt ismételtetni az újságokban, hogy e gaztettek papi fondorlatok szüleményei, mindennapi dolog volt ¹⁾.

A pápa több ízben felszólalt ez üzelmek s az erkölcstelenség ellen, mely mindinkább növekedett és leplezetlenebbül lépett fel Rómában. Aztán a végzetes város e Priamusát, miután, méltóságából mit sem veszítve, megérte kifosztójának halálát, Isten magához szólította (1878 febr.) hogy sokkal irigylendőbb koronát adjon neki annál, melyet elvesztett.

XIII. Leo. Engesztelhetetlenség.

Utóda, XIII. Leo, szintén siránkozik a szakadás miatt, mely a modern társadalom s Krisztus és az ő Egyháza között tátong; azoknak, kik kezökben tartják a népek kormány-gyeplőit, ajánlja, ne vessék meg a támaszt, melyet csupán az Egyház nyújthat nekik a fenyegető veszedelmek közepett; tiltakozik az akadályok ellen, melyeket az olasz kormány a lelki hatalom függetlensége elé gördít; re-

szokon esett el. Emelkedett jellemők, erényeik, tehetségek, mindnyájok iránt nagy tiszteletet keltenek bennem, és még sem akartam volna, hogy bármelyik is közülök Franciaországban a katolika egyház élén állott legyen; és tudják önök miért? mert a Notre-Dame igen közel van a Tuilleries-khez."

¹⁾ Prochet, a waldesi egyházat terjesztő bizottság feje és amaz egyház papja, egy ünnepélyes gyűlés alkalmával felkiáltott: „Fájdalom! Olaszország a protestantismus sebétől nem maradt megkímélve." *Rivista cristiana*. 379 lap.

1859-ben a híres Theiner atya munkát irt „*A protestantismus beviteléről Olaszországba, melget a tévedés új apostolai Róma jelenlegi körülményei között fondorkodva megkísérlettek, vagy a kath. Egyház a protestansok bizonyosságaival védelmezve.*"

ményli a keleti egyházak új életre kelését, az üldözéseknek Német- és Oroszországban megszűnését. s azon van, hogy helyreállítsa az egyház és állam között létező viszonyokban a rendet. Tudós, engesztelékeny, de szilárd, igyekszik jó lábra állani a hatalmakkal, a nélkül hogy lemondana a jogról, vagy igazolná az igazságtalanságot, vagy engedményeket tenne a tévelylyel szemközt; nem, hanem törekvése felemelni a keresztény családot és újból felvirágoztatni a helyes böleseleti tanulmányokat, melyek képesek legyenek helyt állani az értelmi és erkölcsi küzdelemben, s megmutatni, hogy az Egyház a királyi lakoknál és parlamenteknél magasztosabb épület, melyben nem hangzanak a politika czivódásai és a forradalmak üvöltései, hanem az imádság és keresztény megadás esendje terül el abban.

Az egyház világi uralmának megszakadása, akár jónak, akár rossznak, vagy próbakőnek látszassék arra nézve, hogy egysége nem ered világi birtokokból és nagyságokból, bevégzett tény, és szükséges lesz alkalmazkodni ahhoz, vagy megnyugodni abban ¹⁾, oly módon, hogy a társadalmi jobblét származzék abból, helyreállítván az összhangot a polgári és vallási rend, az olasz egység és a kath. egység között: s megmutatni, hogy az őszinte hit és a felvilágosult vallás nem csak megférnek a valódi szabadelvűséggel, vagyis az egyenlőséggel és testvériséggel, hanem alapjokul is szolgálnak ezeknek.

¹⁾ Egy könyvben, mely mostanában nem csekély zajt ütött, s melyben egy olyan védelmezi az egyházat, ki nem hisz abban, a következőket olvassuk: „A forradalom s a kath. párt küzdelemben vannak. A kormányforma, a szabadság, a nemzetiség kérdései csakhamar háttérbe fognak szorulni e legfőbb kérdés mellett: a régi pártoskodások elenyészendnek, s mindenikünk kénytelen lesz állást foglalni a két tábor egyikében, melyek dühösen fognak egymásra rohanni. Ha ez összeütkezés kiegyeztethetetlen ellentétekből származnak, nem volna egyéb mit tenni, mint fájlalni a dolgot, belenyugodni a kikerülhetetlenbe és színt vallani. De a forradalmat és az egyházat csak szenvedélyek, félreértés, s nem alapos ellentétek választják el egymástól.” **Olivier Emil, L'Église et l'État.**

Rattazzi 1872 márcz. 16-án így szólt a kamarában: „Ha megigértém volna, hogy nem megyek Rómába, ha csak nem erkölcsi eszközök segélyével, azon napon, melyen Róma kapuit ágyúval kellett volna betörnöm, lemondottam volna a hatalomról.”

Jóval előbb Machiavelli: „Ha én a nyolczadik században római polgár s Aistulf hadseregétől Rómában bezárva vagyok vala, a longobard király utálatos szavaira, ki azt parancsolta, hogy nyissák meg előtte a porta salariat, s élve vagy halva szolgáltatassák ki neki a pápát, nem akartam volna meghajolni, hamindjárt abból a legnagyobb haszon háramlott volna is Olaszországra.”

IX.

N a g y-B r i t a n n i a.

Miként minden czivódásnál találkozok bujtoató, ki, ha nem kezdi, szítja, terjeszti, megtapsolja azt, úgy minden felforgatásnál vagy forradalomban találkozunk Angolországgal, akár a hivatalossal, akár a magánzóval, még ha nem tűnik is ki világosan érdeke, mely abból áll, hogy fegyvereket adjon el vagy piacztot szerezzen gyártmányainak.

Már több egy századánál annak, hogy forradalma, hosszas és vérengző viszontagságokon keresztül, befejeződött, s így baj nélkül meglábalhatta az újakat, gyakran intézve és főkezve azokat. Egyedül ez az az ország Európában, mely ellen tud állani a rossz kormánynak, a nélkül, hogy letérne a törvényes utról, bizva a jövőbe, s megmutatva, hogy nem a szolgáltság az, mi megérleli az embereket a szabadságra, hanem hogy ennek használatában tanulja meg az ember, miként kell élni azzal.

Harmineznégyszáz millió lakos mellett tényleges hadserege 128 ezer sorkatonából, és 81 ezer tengerészből áll, s adóssága 705 millió font sterlingre megy.

London, 709 négyszög mérföldnyinél (miglia) nagyobb területen, négy millió lakost számít, kik között több zsidó van mint egész Palaestinában, több katolikus mint Rómában, több irlandi mint Dublinban, több skót mint Edinburgban. Körülbelül háromszázal szaporodik naponként a népesség száma, minden öt perczre egy születés és minden nyolez perczre egy halálozás esvén: 28 ezer uteza áll nyitva a közforgalomnak, s minden évben 9000 új ház épül. A London-híd melletti kikötő naponként ezer hajót és kilencz ezer tengerészt fogad be. A posta-kerületekben évenként 238 millió levelet hordanak szét, nem számítva a hirlapokat ¹⁾. A rendőrség lajstromaiban 120,000 szokásos gonosztévő van feljegyezve; évenként 38,000 iszákos fordul meg a rendőrségi tisztviselők előtt. Körülbelül egy millió lakos semmiféle egyházi törvényt nem tart ²⁾.

¹⁾ Rowland-Hill († 1879) reform-billje előtt, mely 10 centime-ban szabta meg a levél-vitel-diját, az egész királyságban 4028 posta-láda volt; most van 25,767; 18,881 hivatal 45,947 tisztviselővel; s 1878-ban a feladott levelek és levelező-lapok száma meghaladta az egy milliárdot: mely számból 371,800,000 Londonra esik.

²⁾ *Church of England, Temperance Chronicle.*

Brit politika.

A kormány lehető legkevésbé beavatkozó, hagyva, hogy minden társadalmi lény képviselve legyen; nem fojtja el a szabadelvű törekvéseket, melyek a torykat úgy mint a whigekeket vezérik, mely pártok már átalakúláson mentek keresztül. A parlament kerüli az elvont eszméket és keresi az életbevágókat; gondoskodásának tárgyát nem annyira a törvények módosítása, mint inkább a vasutak, a távírók, a bankjegyek kibocsátása, a gabona-bevitel képezik.

Forradalmak helyett tehát békés fejlődésnek örvend az ország, s mindig van türelme, hogy bevárja és megérlelje a reformokat. Harmincz évnél tovább folyt a tárgyalás, mielőtt eltiltották a néger-kereskedést; ugyanannyi évig vitatkoztak a gyarmati rabszolgaság eltörlése, ötvenig a katolikusok felszabadítása, harminczig a törvényes egyház kiváltságának megszüntetése fölött, és hosszú időbe került, míg létre jött az 1866-iki választási reformtörvény, mely nagyban tágitott a választó jogot megszorító kötelekeken, bizonyos föltételek mellett választási joggal ruházta fel úgy a ház- mint a földbérloket, s arányosabbá tette a városok és a grófságok által választandó képviselők számát.

A Times, e roppant fontosságú világlap, így irt egykor: „Reméljük, hogy száz év múlva Anglia ugyanaz lesz, a mi most, az oly ország, hol mindenki egész a legmagasabb polczig emelkedhetik; vagy ha azt nem akarja, állapotával megelégedett, jó, boldog polgár maradhat.”

Ha a politikai rendszerről az állam-férfiak után akarunk ítéletet mondani, kiket az létre hoz, úgy nagy dicséret illeti meg politikájáért Britanniát, hol igen munkás miniszterek még Homer Odysseájának fejtegetésére vagy az ékiratok értelmezésére is tudnak maguknak időt szakasztani. Peel, sokáig conservatív a torykkal, egyszerre csak a nagyszerű reformok előharcosává lesz; mintán előbb állami okokból visszautasította a katolikusok egyenjogúsítáát, később az igazság-érzettől vezérelve elfogadja azt; kiterjeszti a választási jogot, elhatároltatja a szabad gabna-kereskedést, s váratlan halála gyászba ejti az egész nemzetet. Palmerston (1784—1865) abba helyezte államférfiúi érdemét, hogy nem oldotta meg a belkérdéseket, s külső bonyodalmak által igyekezett elvonni azoktól a figyelmet, a szító szerepét játszván e végből más országok minden zűrzavarában; megvetője a királyoknak és szerződéseknak, ócsárlott mindenkit, összekuszált mindent, hogy megcsalja Napoleont és rászedje a pápát; míg bent szabadelvűséget fitogtatott, kint beleegyezését adta az el-

nyomáshoz, bűjtogatott mindenütt, és nem hozott rendbe semmit. A közvélemény ellene nyilatkozott, s így, a királynő kegyének daczára, megbukott, és Derby foglalta el helyét, ki oda irányozta törekvését, hogy újra felemelje az országot a külföld szemében: szabadelvűnek mutatta magát eljárásában, a zsidókat is bebocsátotta a parlamentbe; szélesebb alapra fektette a választási jogot, minél fogva 400,000-rel szaporodott a választók száma: egyszersmind sürgette a szerződések megtartását, s ily módon helytelenítette Piemont eljárását.

Palmerston csakhamar ismét kormányra jutott, Russel azonban sakkban tartotta őt. A miniszteri tárczát plebejusok is elnyerik, milyenek voltak Pitt, Peel, Canning; 1866-ban D'Israeli jutott miniszteri székbe lord Beaconsfield czimmal felruházva.

Mind ez idő alatt a nyájas és igazelmű Victoria királynő ült a trónon (1837-től), támogatva Albert herceztől (1840 óta férje), ki minden szép vállalatnak előmozdítója vala, s kit korai halál ragadott el 1862-ben életének 42-ik évében.

Maga Anglia is nem kevés belső és külső bajokon ment keresztül. Bámulatos helyzetéből uralkodik az egész világ felett: s bírja az egyedüli földterületeket, hol még lehetséges nagy nemzeteket képezni, ugymint Afrika déli végcsücsát, Ausztrália mérsékelt égalju részét, és északi Amerikát. Kétszáz millió alattvalót tart féken és zsákmányol ki csupán 40 ezer európai segélyével, de háboru idején inkább veszedelmére szolgalmának azok mint javára. Gyarmatainak majdnem teljes közigazgatási szabadságot enged, s a négy millió lakost számító Canadában 67-ben parlamenti kormányzatot hozott be. Gyarmatokat igyekszik alapítani a Sunda-Szigetentgeren s Borneo partjain, ez utóbbi helyen a Hollandiának 1824-ben biztosított jogok ellenére, fontosnak találván ama szigetet mint olyat, mely Singapore és Hong-Kong között fekszik. A jöreményfoki gyarmatot folytonosan háborgatják a kafferek.

Anglia nem áll többé sebezhetetlenül hajó-falai mögött, hogy kihívólag viselhetné magát a szárazfölddel szemközt, s roppant gyarapodása sokasítja a pontokat, hol hozzáférhető lesz a fegyvereknek. Főleg Oroszországgal áll surlódásban, mely hatalom, miután elfoglalta Samarkandot es Koklandot, ujabban a berlini szerződésnél fogva birtokába vette a Karsi erősséget, s így most már uralkodik a Konstantinápoly és Perzsia között vezető uton, mely az ázsiai kereskedelem utja s iránya lesz a vasutnak is, mely össze fogja kötni Keletet Nyugattal. S a bár nagyon alkalmas Cyprus megszerzésénél is hasznosabb lesz Angliára nézve az, hogy kiigazithatta hatá-

rait Ázsiában egy oly ellenséggel szemben, mely lassan és ellenállhatatlanul, miként a láva, közeledik feléje.

India folyvást új háborukra kényszeríti őt. Napier meghódította a Sindhút, mely rendezve és polgárosítva lett. 1849-ben véres lázadás rázkódtatta meg Pendshabot, aztán 57-ben a benszülött hadsereg fellázadt, nagy csapásokat mérve az angolokra. A következő évben Indiák birtok-joga a Társulatról, mely azokat mindig csak a neki szükséges nyers anyagok termelői gyanánt nézte, törvényhozásilag a koronára szállott át; aztán a királynét „Indiák császára“ czinnel ruházták fel ¹⁾. Chinában és Japánban szintén viselt háborukat; ugyanugy Zanzibarban az asbantikkal, és Theodor király ellen († 1868) Abessiniában, hol a Veres-tenger partján némi foglalást tett Egyiptom mellett: minapában meg a jóreményfoki zulukkal volt küzdelme, melyben, azonkívül, hogy sok ember-élet elveszett, hetenkint 12 milliót kellett költenie. Bár mennyibe kerül is, a szervezett erő mindig győz: de a legrosszabb a dologban az, hogy a leveretés szükségkép bosszút von maga után.

Irland. Féniek.

Midőn Anglia a kath. Irlandot a protestansok segélyével meghódította, a földterületeket elkobozta az angol urak javára, kik nem laknak az országban, s a plébániai javakat anglikán papoknak adta át, kik 11 milliónyi év-jövedelmet húznak, mindamellett hogy a katolikusok száma 6 millióra megy, a minden más felekezetbeliek pedig csak 700,000-en vannak. De a nép, sarkalva az éhségtől és a földesurak zsarnokságától, kik családi ügy mint vallási és polgári életökben egykép elnyomják a bérlőket, forradalmakban tör ki. melyeket csak fegyveres erővel lehet elnyomni.

Az Amerikába kiköltözött irlandiakból a Féniek egyesülete alakult, kik Canadában senatussal és nemzetgyűléssel bíró társulatot képeznek, s nagy hangon hirdetik, hogy 200,000 fegyveressel és 300 ágyúval rendelkeznek Irland teljes függetlenségének kivívása végett. Az elv, melyet 1848-ban O'Brien állított fel. ki az Amerikába költözött irlandiakat a Feni név alatt egyesítette, a social-communismus, s a társulatba belépő tagok ésköt tettek, mely így hangzott: „Isten színe előtt esküszöm, hogy magamat Anglia királynéja iránt hűségre

¹⁾ Angol Indiának a képviselőház elé terjesztett pénzügyi mérlegéből azt látjuk, hogy 77—78-ra az összes jövedelem 59 millió font sterlinget, 78—79-re pedig 64 milliót tett 63 millió kiadás ellenében. A 77-iki éhség 9½ millió veszteséget okozott, azonkívül hogy 700 ezer sőt talán egy millió ember is elhalt. Négy és fél milliót közmunkákra fordítottak, ide nem értve a vasutakat

és alávetésre semmiképen nem kötelezem, s minden erőmből azon leszek, hogy Irlandban független köztársaság jöjjön létre. Az első adott jelre kész vagyok fegyvert ragadni és harcra menni. Föltétlen engedelmességet ígerek feljebbvalóimnak és a legmélyebb titoktartást mind az iránt, mi a társulatot illeti.“

1866 október és november hónapjaiban némely titokzatos idegeneket lehetett látni barangolni Irlandban: fegyverekről, gyjító bombákról, földalatti helyiségekben összehalmozott görög-tűz-készletekről beszéltek, melyeket a rendőrség fölfedezett. Az angolokkal szemben idegenkedő déli pásztor-népség tárt karokkal fogadta a féni bujtogatókat, kik minden hajón érkeztek titkon Amerikából, s kik aranyat szórtak a földművesek és munkások között, megvásárolták a rendőrségi ügyészeket, s magában a hadseregben is toboroztak hiveket. Egynémely szolgák figyelmeztették az urakat, hogy résen álljanak, s némely bérlők azon reményöket fejezték ki, hogy rövid időn felosztják maguk között uraik javait. Anglia tehát forradalommal állott szemközt otthon, mintán oly sok forradalmat szított Európa egyéb országaiban; de erős lévén, Indiában kivívott győzelmeinél fogva, 40 ezer önkénytesből álló hadsereget fegyverezett fel, és sikerült neki ismét elfojtani a lázadást; azonban a régi igazságtalanság csirája még mindig él ¹⁾. És mindemellett az angol mi-

¹⁾ Stuart Mill, híres szabadelvű nemzetgazdasági író, *Anglia és Irland* felirató munkáskájában behatólag foglalkozik e vitás ügygyel. „Minden embernyomban legalább egyszer előtérbe lép a kérdés: *mi a teendő Irlanddal?* s minden ily alkalommal megzavarja az a nemzet eszét és lelkiismeretét. Most félelmesebben lép az fel azon súlyosító körülménynél fogva, hogy váratlanul jő. Az írek elégtelensége szokásos, s némelyek, nem tudom miféle eredeti gyengeségnek tulajdonítják azt, mely az ír jellemnek sajátja volna. De a szabadelvűek a régi, soha jóvá nem tett igazságtalanságoknak tulajdonították azt. Anglia évszázadok óta súlyos ígát vonatott Irlanddal, melyet háromszor hódított meg teljesen: első ízben, hogy felgazdagítson némely angol hatalmas urakat és irlandiakat, kik amazok párthívei valának; második ízben, hogy egy ellenséges hierarchiát javadalmazzon; harmad ízben pedig angol és skót gyarmatosoknak dobta oda áldozatul, kik elfoglalták azt mint hódított földet, hogy féken tartsák ott a benszüllötteket. A lenszövést kivéve, mely iparral éppen ama gyarmatosok foglalkoztak, Irland kézműiparát szándékosan kiszorította Anglia, hogy az angol gyártmányoknak szerezzen piacot.

A katolikus hitet valló irlandiak igen nagy többségét, a limericki szerződés daczára, megfosztották politikai és majdnem minden polgári jogaitól s arra kárhoztatták, hogy munkálja a földet és urainak adja be annak jövedelmét. Egy nemzet, mely így bánik alattvalóival, számíthat-e viszonzásul szeretetre. Hiábavaló dolog lenne szemügyre venni az enyhítő körülményeket, hogy mentegessük ez igazságtalanságokat.“

niszterek és hírlapok Nápoly és Ausztria zsarnoksága ellen szájkodnak.

Emancipatio. — Államegyház.

A héber nemzetiségű D' Israeli, s a pápai uralommal szemben igen ellenségesen érző Gladstone támogatták az irlandiak igazságos követelését a jogtalan vagyonszerzés eltörlése iránt: egy protestans gyülekezet, egy buzgó anglikán indítványára, leverte a protestans hitdüh zsarnokságát. És nem is arról van itt szó, hogy, miként Olaszországban, kifoszszanak néhány szerzetest, hogy akadályozzanak néhány püspököt a szegények segélyezésében, hogy elűzzék a kórházakból a szeretet-nővéreket s az iskolákból a barnabítákat vagy más tanító testületeket: hanem arról, hogy világiasítsanak kétezer millió értékű jószágokat, melyeket az anglikán egyház bir, s melyek évi tizenegy millió jövedelmet adnak. Az anglikán egyház azonban nem lenne teljesen kifosztva; s a Gladstone által javaslatba hozott *dismendowment* szerint is, a tényleges javadalmasok egész életükön át élveznék javadalmaikat, hogy aztán halálukkor az állam rendelkezésére hagynák az ősi egyház bitorolt birtokait. De midőn arról volt szó, hogy visszaadjanak ily roppant tömegű birtokokat a katolikus papságnak, ez elutasította az ajánlatot, kijelentvén, hogy nem fogad el semmiféle kárpótlást a kormánytól, kész lévén szegényül élni a szegény nép között.

Azonban 1869 július havában az irlandi katolikus papság a javadalmazásokra nézve az anglikánnal egyenjogúvá lett. Elvesztette törvényerejét a bill, mely megtiltotta a köz-tisztviselőknek hivataluk jelvényeivel lenni jelen a vallásos ténykedéseknél; Clomuel város polgármestere a misén ugyanazon ünnepélyességgel jelent meg, mely a sz. Péter és Pál templomban szokásos, s Power tisztelendő úr beszédet tartott a lélekemelő látvány fölött „mely az ír nép szeméi elé tárul, midőn háromszáz év után most látja először első tisztviselőjét a templomban hivatala jelvényeivel feldiszitve.“ Fényesebb nap volt az Dublinban, midőn 1868 január ötödik vasárnapján, az 1688-iki forradalom után első ízben látták a katolikus polgármestert ünnepélyesen megjelenni a székesegyházban: Cullen bíboros főpap végezte az isteniszolgálatot, s egy megható beszédben örömét fejezte ki a szerencsés esemény fölött; a vallási egyenlőség e diadala — mondá — nem titkos társulatoknak, nem a tör tanának, nem fegyveres ellenállásnak a hatalommal szemközt köszönhető; ne szünjenek meg a hívek ezután sem imádkozni s használni az eszközöket, melyeket a törvény megenged.

Angliára súlyos bajok származtak a roppant örökségekkel szemközt uralkodó pauperismusból; a munkások megmegújuló szövetségeiből, az üzlet pangásából, a gyapot hiányából; minél fogva nagyszerű bukások állottak be s elment a kedv az iparos vállalkozásoktól a pénzzel, mely gyümölcsözetlenül kezdett heverni a bankban, annyira, hogy 67-ben a tőkekamat kétszáztólira szállott alá. Említést érdemel a pénzügyi reform céljából alakult Társulat, melynek törekvése törvényes eszközökkel jobb gazdálkodást hozni be az országos költségekbe, s a birtok- és jövedelmi egyenes adók méltányosabb rendszerét mozdítani elő a közvetett adók igazságtalan és bonyolult rendszere helyett. Kimutatásainak egyikéből azt látjuk, hogy 2140 egyén 38,875,522 acre (100 □ méter) területnek ura, vagyis az egyesült királyság egész földterületének felét bírja.

Az oly nagy üzleti elfoglaltság, s egy teljesen anyagelvű bölcselet daczára, Anglia megőrizte a vallásos érzületet, a honnan élénk belső egyenetlenkedések erednek. A katolikusok felszabadításának kivívása után, számtalan felekezetek maradtak még, melyek sok dolgot adnak elintézni valót; magában az állam-egyházban is van magas és alsó egyház, és a ritualisták és az angol-katolikusok, kikhez a toryk vonzódnak, míg a whigek protestansok: s ezeken kívül ott vannak a quakerek és methodisták, kik mostanában inkább az irgalmasság cselekedeteivel foglalkoznak, mint a szertartásokkal. A puseisták, czélul tüzvéen maguk elé visszatérni a kereszténység első századaiboz, nagyon közel jutottak a katolikus hiszemekhez, s némelyek minden megszorítás nélkül elfogadták azokat. 1859-ben létrejött az angol egyház egyesülése. Az oltáriszentségben Krisztus testének valódi jelenlétéről felvetett kérdés a ritualismust szülte, mely külső tényekkel akar kifejezést adni a hitnek. Ekkor aztán vita keletkezett a fölött, kell-e gyakorolni a fül-gyónást, el kell-e fogadni a sz. Athanáz-féle symbolumot, s innen vádaskodások, üldözések, perek, kérelmezések, zsinatok.

Nagyobb a félelem a catholicismus előmeneteletől, mely vallás valóban gyarapodóban van. A katolikus hierarchia doctor Watson Tamás lincolni püspök halálával elenyészett ott 1584 szept. 27-én. Angliát akkor XV. Gergely egy apostoli helyettes gondjaira bízta (1623 márcz. 13). 1688 január 30-án XI. Incze négy kerületet alakított, melyek azóta nyolczra szaporodtak. IX. Pius 1850 szept. 29-én helyreállította a katolikus hierarchiát, westminsteri érsekké a tudós Wiseman bíborost nevezvén, kinek utóda Manning cardinalis lett, megtért puseista és gondolkozó fő,

Gladstone, ki gyűlöli a pápákat miként gyűlölte a Bourbonokat, azzal vádolta a pápa-hiveket, hogy fenyegetik a hazai alkotmányt s a királynő koronáját, miáltal növelte a hivatalos félelmeket s a népies előítéleteket. Manning válaszolt a vádra: „A felerőszakolt hit képmutatás Isten és az emberek előtt. Ha az angol katolikusok holnap a hatalom polczára jutnának, semmiféle büntető törvényt nem hoznának, hogy hitők elfogadására kényszerítsék, nem, még csak a végre sem, hogy bármely előnytől megfoszszák a nem katolikusokat. Ha a katolikusok holnap legerősebbekké lennének az országban, politikai hatalmokat nem használnák fel arra, hogy nyugtalanítsák honfitársaikat a néhány század óta különböző hiszemekben, templomaikban, collegiumaikban, iskoláikban.“ S minapában egy lakomán a walesi herczegre emelvén poharát, örömét fejezte ki a fölött, hogy az uralkodó-ház és az angol nép oly gyakran jönnek érintkezésbe, mert ily módon tudomásra jutnak ennek szükségai s amannak erénye, és azonosítják magukat a kölesönös érdekekben és rokonérzelmekben.

Az oktatás mindig független vala az államtól, s nem létezett ott az oktatásügyi miniszteriumnak megfelelő hivatal egész 1870-ig, midőn új rendszert (Education act) léptettek életbe, egyezőt azzal, melyet Franciaországban, Olaszországban, Németországban, Amerikában fogadott el az állam, a családi szabadság rovására. Addig azt tartották, hogy a nevelésnek vallásos elven kell alapulnia, a különféle felekezeti papság nagyban foglalkozott az oktatással s millió és millió font sterlingre menő összegeket fordítottak arra, főleg az anglikán, mely leggazdagabb. Most iskolai-hivatalokat (boards of schools) állítottak fel, melyek feladata figyelemmel kísérni, vajjon kerületök iskolái elégségesek-e és jó karban vannak-e tartva; ha nem, taksákat vetni ki az elemi oktatás előmozdításának érdekében. A helyett, hogy a népoktatásban mutatkozó hézagok kitöltésére szorítottak volna, csakhamar kitágították beavatkozásuk körét. Oly országban, hol legalább százötven felekezet van s mindenik saját iskolákat állít, mily vallást fog taníttatni az állam, ha ő állítja fel az iskolákat? Nem tehettek egyebet, mint hogy mind kizárták a vallásokat, a szülőkre hagyván, hogy gondoskodjanak gyermekeik vallásos neveléséről, úgy mint a tánc- és zenetanításról szokás; sőt még a külön káték előadását is megtiltották (Couper Temple amendment).

Rendszeres támadás volt ez a dissidensek részéről a törvényes angol egyház ellen, de végeredményében a nevelés elkereszténytele-

nedését vonta az maga után. A felekezetek megkésztették buzgal-
mukat a szabad iskolákban, de a sokaság az államiakhoz hajlik, s
ezek nem kimélik többé a költségeket, minthogy taksákkal fedezhe-
tik azokat: minden iskola egy-egy növendékre egész 20 liráig emel-
kedhető összegnyi segélyt nyerhet a kormánytól, csak alávesse ma-
gát felügyeletének és vizsgálatainak; s a denominationalisták
vagyis szabadok mind saját, mind a hivatalos iskolák fenntartásához
adóval kénytelenek járulni. A törvényes egyház egész erejével ellene
szegül ez intézkedésnek, de, bár a fennálló 14,500 iskolából eddig
még 13,000 van birtokában, világos, hogy a rövidebbet fogja húzni
a világi, ingyenes, kötelezett oktatással szemben.

A másodfokú s a magasabb oktatás is mind egyházi vala, s az
anglikán papság foglalkozott azzal jobban mint az igehirdetéssel vagy
a lelkipásztorkodással; maguknak a világi iskoláknak is van valami
vallásos színezetök, s rendesen egyházi férfiú áll élökön mint rector
vagy praefectus, nem igen férvén az angol fejébe, hogyan lehet
nevelés vallásos alap nélkül. Csakhogy ez utolsó években istentagadó
iskolák és collegiumok is emelkedtek. Az etoni, winchesteri, west-
minsteri, harrowi, bughbyi, chasterhouse-i hat nagy iskola a pap-
ságé; ez adományozza az oxfordi és cambridgei collegiumokban az
ingyen-helyeket, s gazdag javadalmakkal jutalmazza a tanítókat és
felügyelőket. Az oxfordi és cambridgei bámulatos és gazdagon java-
dalmazott egyetemek, melyek az értelmi élet központjául szolgálnak,
teljesen a törvényes egyház rendelkezése alatt állanak. 1854-ig csak
anglikánok nyerhettek azokban állomásokat, s azokból kerülnek ki az
egyháziak, kik magasabb polczokra akarnak jutni. Azóta sok más
független egyetem jött létre, de valamennyi érzi az anglikán egy-
ház befolyását s terjeszti annak eszméit a nemes ifjuság között,
melyet nagyszabásu módszerek szerint nevelnek.

Az ifjuságra tehát befolyással bír a papság; kitűnő tanító-erők-
ről gondoskodik, pártolja a vallásos testületeket, melyeket, bármenny-
nyire ellenkezni látszanak az apai hiszemekkel, mostanában megle-
hetősen elterjesztett a törvényes egyház mintegy védőgátul főfő el-
lenfeleivel szemben.

1879-ben Irland irányában azon engedményt tették, hogy a
katholikusok az új egyetemen, mely a dublini Queens Univer-
sity helyébe lépett, letehessék a vizsgálatokat, ha nem járnak is
az elvilágiasított egyetem előadásaira¹⁾: de semmikép sem akartak

¹⁾ Épen ehentéte annak, mit Scialoja miniszter erőszakolt az olaszországi
papnövendékekre.

beleegyezni abba, hogy a katolikus oktatás segélyben részesüljön.

S tulajdonképen a harez színhelye az iskola és az oktatás. Mostanában azon vannak, hogy gyengítsék az egyházi hatalmat az Istent kizáró oktatás terjesztésével; de ha sikerülni fog is ez, azért a kormány nem válik az oktatás kényurává, miként a mi központositóink ohajtják, kik lábbal tapodják a jogokat és szokásokat s a családők szabadságát.

Angol irodalom.

Az angol irodalomban a parlamentnek s a politikai hírlapoknak van fő részök. Bámult szemléibe (Review) a legnagyobb tudósok dolgoznak; nem hal meg kiválóbb egyéniség, hogy emlékiratokat (memoirs) és levelezéseket ne tennének utána közzé: melyek között különös említést érdemel a herczeg-férj életrajza, a királynétól mondva tollba nem kevesebb okossággal mint meleg érzelemmel. A regényírók kevésbbé elvetemültek mint a francziák s inkább megközelítik ecsetelésökben a valódi életet (Dickens, Bulwer, Elliot...). Az utazásokban úgy, mint azok leírásában az angolok mesterek.

A művészet azon van, hogy megszüntesse Anglia elkülönését a szárazföldtől, s e végből levegőben függő vagy tengeralatti utat igyekszik teremteni a gőzmozdonyok a Manche csatornán keresztül. Nem hiányoznak nemzetgazdasági írók, kik sötétnek látják ama bámulatot ország jövőjét: mert előállító ereje túlárado termékeinek nem elégségesek többé a piacok, melyeket folyvást új vidékeken nyit magának; s a nagyobbyszerű vásárhelyeken, milyenek India és China, az északamerikaiakban versenyző társra talál.

X.

Török- és Oroszország.

A társadalom ellenes islam.

Ki mondhatta volna meg előre 1821-ben, hogy néhány év múlva egész Európa fegyvert fog ragadni az ottoman birodalom épességben tartása végett, s szövetkezve ezzel patakokban ontja a vért és pazarolja pénzét az oktalan krími háborúban; és hogy az emberek, kik megszokták csak úgy gondolkozni, a mint a hírlapok fújják fülökbe, elfogadják majd a török divatokat, s magasztalni fogják a

török ujjaszületést ? ¹⁾). De ilyen az ember! mindig meg bagyja magát csálni, vagy csalódní akar, mindig benyelegeti az éket, melyet eléje tálnak a ravaszok, a hatalmasok s a csöcselék bohóczi, kik a nép mestereíül tolják fel magukat.

Az islam kiragadta egy perczre Arabiát a patriarchális feldarabolság állapotából, hogy irtó háborukba sodorja azt, aztán ismét az előbbi durva és tespedő barbárságba bagyta visszahanyatlani. A hová az evangelium apostolai eljutnak, ott megszünik folyni a vér, meg a testvéri harez; polgárosító intézmények, oktatás, hierarchia jellegzik a haladás vallását. Mig a kereszt városokkal hintette be a Rajna és az Oder partjait, a musulman görbe kardja elpusztította az ázsiai városokat, és sivataggá változtatta át a legvirágzóbb tartományokat. Az islam első apostolainak vakbuzgó rendelkezései, egyesületen az ő nemzeti alkotmányukkal és vérengző törvénykönyvükkel, a gögöt, a megvetést, a kölcsönös gyűlöletet, a boszút teszik a társadalom elemeivé.

Ám mondogassák, hogy a vallások napjainkban kihaltak, hogy a világ mit sem ád azok szabályaira, hogy azoknak most már csak Isten és az ember közötti benső viszonynak kell lenniök, külső isteni tisztelet, parancsok, titkok nélkül. Mi tagadjuk ezt, mi, kiket a demokraczia hozzászoktatott, hogy ne csak a bölesek, a gazdagokat, a hatalmasakat vegyük számításba, hanem a nagy sokaságot is; s megczáfolásukra elég lenne tekintetbe venni az islam eredményét a polgárosodás két fő elemére: a tulajdonra és a családra nézve. Minden az Istené s következésképp, annak földi képviselőjeé; az egyedek a birtokoknak csak haszonélvezői, tehát a padisah önkényétől függnék. Ime ezzel vége a biztonságnak s az örökségre való kilátásnak; ki tegnap még mint teherhordó szolgált, holnap mint vizir fog parancsolni, s a legdúsabb birtokos koldulni mehet; nagy ér-

¹⁾ Az islam ujkori magasztalói közül legyenek itt megemlítve **Sprenger A.** *Das Leben und die Lehre des Mahommed.* **Quinet Edgar**, ki a „Kereszténység és a Forradalom“ felíratu munkájában a katholicizmust képtelennek nyilvánítja arra, hogy véget vessen a küzdelemnek az evangelium és a korán között.

Barthélemy Saint-Hilaire, azon értekezésekben, melyeket a francia akadémiaiban tartott 1865-ben.

B. O. Colas, *La Turquie en 1864.*

J. A. Moelher, *Sulla missione ecclesiastica di Gorak-pere.*

G. Well, *Mohammed der Prophet.*

W. Muir, *Mohammed életében* azon végkövetkeztetésre jut, hogy Moham-med kardja és a korán a polgárosodásnak, a szabadságnak és a hitnek legnagyobb ellenségei, melyekkel eddig a világ találkozott,

dem ama progressisták szemében, kik a szabadságot összezavarják az egyenlőséggel. Ott valóban a polgári egyenlőség tökéletes a születési jogokra, az örökségek felosztására, a földbirtokokra, a hivatalokra nézve; mindnyájan egyenlők egy szent könyvvel szemközt, mely a törvényhozó és bírói hatalom forrása; mindnyájan egyenlők, de egy kényur alatt, ki korlátlanul rendelkezik étellel és vagyonnal, s kit még csak a közvélemény sem fékez. Az islam szentesíti a nő alábbvalóságát, s következképp a soknejűséget; és ez elég arra, hogy ne lehessen szó családról. A szultán háremet tarthat; szabadságában áll nem kötetni el született gyermekei köldökét; a trónra jutva leöletheti testvéreit, kik versenyre kelhetnének vele az uralomért; minderre felhatalmazza őt a szentkönyv, s az ulemák és dervisek nem helytelenítik eljárását, ha így tesz; mindez nem kelt iszonyt a népben, ép úgy miként nem okoznak felháborodást a levágott, a karóba huzott fők sem, melyeket a császári palota elé tesznek közszemlére. S Ázsia legjobb vidékein s Európa legmosolygóbb részében egész mostanig érvényben vannak a régi formák, melyektől Krisztus megváltotta a világot, milyenek: a háremek, a gyermek-rablás, az ifjak kiherélése, az uralom a lelkiismeret fölött, egy kényur, kinek fő czélja az önfenntartás, ki korlátlanul rendelkezik az alattvalók javaival, becsületével, életével. A konstantinápolyi és ispahani királyi lakokon még most is diszitményül szolgálnak a levágott fők és fülek; miként Dárius idejében, egy perzsa satrapa most is két sorjában elbűjtja az embereket és sétálgat e szerencsétlenek között, kik fővel a földbe temetve, haldoklásukban kiálló lábaikkal rugdalóznak; és egy nagy tornyot szándékozik emelni csontvázakból. Elvként áll, hogy a nagyúr napjában két emberölést követhet el, a nagy vizir hatot, és így lejjebb az egyszerű vizirig, ki naponként csak egy főt vágathat le minden törvénykezési eljárás nélkül.

A törökök.

A muszulman kormányok között legrosszabb a török, talán az európaiak beavatkozásai folytán, vagy talán azért, mert uralmát oly sok keresztény fölött kell fenntartania ¹⁾, kik az európai muszulman

¹⁾ Ninet János ur, alexandriai belga konsul, „*A kereszténység a Levante-ban*,” feliratu munkájában Törökország romlottságát a felsőbb közigazgatásnak s e közigazgatás főbb ágai szervezetének tulajdonítja, de ama romlottság előidézéséhez más tényezők is nagyban hozzájárultak ő szerinte, és pedig: a keresztény hatalmak politikai versengései Konstantinápolyban, Egyiptomban, a Libanon törzsei között; a consuluátusok visszaélései a levantei államásokon; az igazság-nyerés lehetetlensége, mindamellett hogy van ott 15 vagy 18 consulsági követség, melyek

lakosság (13 millió) öt tizenharmad részét teszik; míg az egész birodalom 30 milliónyi alattvalója között csak 15 millió a muszulman ¹⁾. Mahmud Konstantinápolyban és Mehemed Ali Alexandriában reformálni szándékoznak talán nemzetöket? Nem tehetik azt, ha csak a Korán összes parancsait meg nem sértik. A török-barátok (turcophil), kik nem hiányoznak, tapsoltak, midőn Abdul Medzsid, az Osman uralkodó családból harminczegyedik szultán halála után (1851 jun. 15) Abd ul Aziz elbocsátotta a hárem hölgyeit; de ime, százötven georgiai nőt szedet össze, s folytatja testvére pazarlását.

A törökök és keresztények.

Abd ul Medzsid 1854-ben kimondotta a keresztények egyenlőségét a muszulmanokkal a törvényszékek előtt ²⁾, eltörölte a rab-

majdnem minden ügyet a consulsági ítélőszék elé vonhatnak; a családok, melyeket az idegen lobogók előmozdítanak az által, hogy jutalom fejében azokat is fedezik, kik az ottomán törvényszékektől függének; a megvesztegethetőség némely elvetemedett keresztényeknél, kik a vallás köpenye alatt csempészetet gyakorolnak, készek lévén aztán bemártani a consulokat vagy a hadihajókat, ha nem látják kielégítve túlságzott követeléseiket; a nyomorult állapot, melyben Egyiptom van, e valódi fejős tehén nem csak Törökország hanem igen sok görög részére is, kik csúsznak másznak Mehemed Ali utóda előtt, hogy fegyver vagy lábbeli szállítás- vagy vasút-építési engedélyeket nyerjenek, s kik aztán, előre felvévén a pénzt, be nem váltják szavokat, vagy rossz árút szolgáltatnak. Franciaország, szerző szerint, a mi a felmerülő összeütközésekben az igazságszolgáltatást illeti, igen jól viseli magát; de politikai tekintetben azt hiszi, hogy csak Anglia jár el értelmesen, s az egekig emeli lord Strafford Redcliffet, ki annyi éven keresztül eszével és igazelműségével a kötelesség határai között tudta tartani Európa egyéb államainak diplomatait. Ugy vélekedik tehát, hogy Törökország újjászülésére a legjobb és egyetlen mód a consularatusi tiszt gyakorlatának gyökeres átalakítása lenne.

¹⁾ A birodalom területe Európában 303,542 négyszög kilométer 13 millió lakossal; Ázsiában és Afrikában a terület 9.000,000 □ kilométer 18 millió lakossal a nomádokon kívül.

²⁾ *Hatti serif*-nek nevezik az uralkodó rendeletét, mely többnyire az ő aláírásával van ellátva; *fetva*-nak a vallásba vágó vagy jogi határozatot, mely a muftitól vagy a törvénykezési tisztviselőségtől ered: *firman*-nak a politikai és közigazgatási határozatot, melyet a legfőbb diván bocsát ki.

Ime az 1854 februári firman, mely törvénykezési téren a keresztények és muszulmanok között jogegyenlőséget állapít meg.

„A szeretet érzelmétől indítva, melyet népeim irányában lsten sugall nekem, méltányos gondolkodásomban keresem az eszközöket, melyekkel biztosítani lehessen birodalmam nyugalmát és jólétét. Ily becses eredmények elérése céljából léptek életbe a Tanzimat s oly sok más törvények és oda vonatkozó szabályzatok, melyek már termik üdvös gyümölcsüket.

Nem kevésbé fontos lévén, hogy a törvényszéki ügyekre nézve mindenütt egyenlő szabályzatok legyenek érvényben, nehogy alattvalóink kárt szenvedjenek,

szolga-kereskedést, a gulhanéi hatti serifben jó szándékra mutató némi alkotmányt adott, melyben jóváhagyja a keresztény községeknek vagy a nem muszلمان hitfelekezeteknek megelőzőleg engedélyezett kiváltságokat és vallási mentességeket; megígéri az egyházi járulékok eltörlését, azok helyett a papság különböző tagjainak rangfokozatához és méltóságához mért megszabott évi fizetést helyezvén kiállításba; reményt nyújt, hogy kiigazíttatja a régi templomokat és újakat emeltet. Megszünteti a fajok között divott megkülönböztetéseket és elnevezéseket; minden alattvaló előtt, kivétel nélkül, nyitva

vagy zavarásnak legyenek kitéve, először Konstantinápolyban, azután másutt, kereskedelmi és rendőrségi törvényszék lett felállítva.

Ez intézkedések úgy alattvalóimra mint az idegenekre nézve üdvös eredményeket szülvén, hasonló törvényszékeknek állanaim más alkalmas részeiben felállítása iránt a kérdés érett megfontolás végett egy külön bizottság elé lőn terjesztve, mely igazságügyi nagy-tanácsom oldala mellett alakult, s melynek jelentését magán miniszteri tanácsom vette vizsgálat alá.

Tekintve, hogy e törvényszékek jogköre csak odáig terjed, hogy idegen alattvalók irányában vétséget elkövető alattvalóim, s az ottoman alattvalók ellenében lopás, gyilkosság vagy más vétség elkövetéséről vádolt idegen alattvalók fölött ítéljen; tekintve, hogy e törvényszékek alakításának valódi célja a gyanúsított, vagy a megelőző rendszabályok alá eső egyének vétkes voltának, vagy ártatlanságának kiderítése s az, hogy a méltán vádolt egyének az igazság és törvények szerint elvegyék büntetéseiket s hogy a vétkesek meg legyenek fosztva az eszközöktől a törvényes büntetés kikerülésére, a tanács tagjai úgy vélekedtek, hogy jó lesz a következő intézkedésekben állapodni meg:

A birodalom némely főbb helyein igazoló tanács állítandó fel, melynek hivatala lesz megvizsgálni az én Magas Portám muszلمان, keresztény és bármely más rendű alattvalói között, s az én Magas Portám alattvalói és az idegenek között kezdett pereket.

A kormány gondja lesz lassanként tökéletesíteni a megállapított szabályzatokat és kellőleg alkalmazni azokat.

E tanács tagjainak képes s igazság-érzetökről és becsületességökről ismert embereknek kell lenniök, kiket a helyi nagy-tanács tagjai s más előnyösen ismert egyének közül fogunk kiszemeltetni, a helyi szükségek szerint egy vagy két tollvivőt adván melléjük.

Elrendeltem, hogy ezen, császári szentesítés végett elem terjesztett intézkedések életbe lépjenek, s e végből az illető helyekre az említett szabályzatnak egy egy hitelesített és megpecsételt másolatát menesztetem. Rendelem, hogy az arra hivatottak az elfogadott szabályzat rendelkezéseinek megfelelőleg az ügyeket lehető gondosan átvizsgálják s igazságosan és részrehajlás nélkül szabályozzák; hogy a vétségeket és kihágásokat felderítsék, s hogy az ártatlanok semmiféle zaklatásnak ne legyenek kitéve. Gondotok legyen rá, hogy a megállapított szabályzatokkal ellenkezőleg semmi ne történjék.

Tudjátok meg tehát sat.

Kelt a gemazi-ul-evvel utolsó napjaiban 1270, (1854 febr. utolsó napjai).

az út minden tisztségre s a polgári és katonai iskolákba; szabad az isteni tisztelet minden felekezet részére, s a hitközségek nyilvános iskolákat nyithatnak. Vegyes törvényszékek elé utasítja a muszulmanok és keresztény alattvalók között felmerülő kereskedelmi, fenyítő és bűnügyeket; átalakítja a börtönrendszert; megigéri a rendőrségnek a városokban és vidékeken rendszeresítését; kimondja az adók és terhek, ép úgy mint a köteleességek egyenlőségét; az idegeneket feljogosítja, hogy saját nevök alatt birtokolhassanak; a bérrendszer helyett az adókat egyenes uton akarja behajtatni; közhasznú munkálatok létesítése céljából külön földterületek kijelölését veszi tervbe; akarja, hogy az állam bilance-a meg legyen szabva és évenként nyilvánosság elé kerüljön; bankok és más hitelintézetek alapítását sürgeti, hogy így reformálni lehessen a pénzügyi és monetarius rendszert; a közlekedés könnyítése s az ország gazdagságának emelése végett utak és csatornák építésére hívja fel a figyelmet.

„Azon törekvésben, hogy előmozdítsam alattvalóim jólétét, nem fogok tenni semmi megkülönböztetést, s, habár vallásra vagy fajra különbözők, mindnyájan ugyanazon igazságérzetre, gondosságra és kitartásra fognak nálam találni boldogságuk munkálásában. Az isteni gondviselés által birodalmunk rendelkezésére bocsátott gazdagságok szakadatlan fejlesztése, a jólét valódi előmenetele, mely abból császári hatalmam és nagy birodalmam árnyékában mindenkire nézve szülemelni fog, folytonos gondoskodásom tárgyát fogják képezni.“

Az európai minisztereknél szokásos szólamok ezek, s alapjában véve amaz alkotmány nem egyéb, mint a mieink majmolása, mely a nagyurat felmenti a felelősségtől, s az alkotmányos kormányok nagy kiadásaira kárhoztatja a birodalmat, a nélkül hogy birna akár azok virágzó állapotával, akár adókető és behajtó képességökkel. A közjog szerint most már vallás- és faj-egyenlőség volna ott, s a keresztények képesítve vannak a hivatalokra, de nincs képviselők, nincsenek saját tisztviselőik, s a kimondott egyenlőség daczára nem juthatnak hivatalokba, sem a hadseregbe, s míg a törökök a császári palotára, a keresztények a consulok lakaira irányozzák tekintetöket, csak az idegenek s főleg az oroszok védelmébe helyezve bizalmukat. De ha ezek felszólalnak, a szultán mindig csak azt feleli: „Nem teszem többé.“

Maguk a keresztények között sincs egyetértés; s a maroniták, örmények, foczianusok, mechiták különbözőkép tisztelik az Istent és különböző hitágazatokat vallanak. 1860-ban a muszulman düh kitört

a libanoni keresztények ellen, hol a druzok felkelvén ezrével öldösködtek le a maronitákat, főleg pedig a szerzeteseket, úgy hogy Franciaországnak kellett magát közbe vetnie.

Egynémely basa kész ott utat egyengetni az európai műveltség bevitelének, mint például Reshid, ki azonban váratlanul meghalt, vagy gyilkok áldozata lett. Ifjak jönnek tanulás végett egyetemeinkre, de a mint visszatérnek, ismét felülkerekedik bennök a muszulman természet. — No és aztán az utak járhatatlanok; az új építkezések egymány nyeresztkedésre nyujtanak alkalmat; Konstantinápolyban mindent egy baromias csöcselék intéz; a kormány szemei előtt semmiféle erkölcsi eszme nem lebeg; a megvesztegethetőség rendszeresített a tisztviselőknél; igazságot nyerni fölötte nehéz. És mégis Palmerston elég bátor volt a parlamentben azt mondani, hogy 20 év óta egyetlen európai állam sem tett oly nagy előhaladást mint Törökország.

A vidéki népséget azonban jó színben rajzolják; egészben véve a törököknél megvan a hit annak különböző alakjai alatt, s meg a lelki vidámság, az önmegadás ereje s a nyugottság, melyek a hitből erednek. E vallásos lelkület nem csak a mosékban, odahaza, sőt a táborban is gyakran arczaborulva pontosan végzett imák, hanem az istenség irányában táplált tisztelet és bizalom amaz érzelme által is nyilvánul, mely beszédökön is előmlik. Kevésből megelégnék és könnyen meglegegednek; nem ismerik a fényűzést, de lakásuk berendezésében, kevés házi eszközeik alakjában, főleg pedig ruházataukban és szokásaikban művészi érzék, természetes költői szellem mutatkozik, mely közöttünk kiveszett. A török vendégszeretet, a hűség kötelezettségeik teljesítésében, könyörületök a szenvedők irányában közmondásos, s bizonyítják ezt a kutak és források, melyeket ajtatos muszulmanok az utazók kényelmére ásnak; s a hol kutat ásni nem lehet, gallyak árnyékában vízzel telt edényeket helyeznek el, ingyen, csupa buzgalomból.

A diplomaták úgy tekintik a törököt mint egy nagy beteget; látnunk kellett, miként szolgált az a politika botránykövéül s európai háboruk és folytonos nyugtalanságok okául; nem is fognak ezek megszűnni egy oly népnél, mely sem családdal, sem tulajdon-joggal nem bír, és annál inkább nem, mert Mekkából folytonosan szítják a gyűlöletet és szent háborút a keresztények ellen. A párizsi béke célja a török birodalom épségben tartása vala, a keresztények ortalamazása pedig folytonos ürgy a beavatkozásra a Porta ügyeibe. De, bármennyire sérti is érzületünket e műveletlen nemzet, mely

Európa legszebb tartományait tartja megszállva, még sem bátorkodik azt megölni vagy megölni hagyni, azon nehézség miatt, melylyel örökségének kérdése jár. Konstantinápoly valóságos kulcsa Európa kereskedelmének Ázsiával, ugyanazért Anglia nem engedné meg, hogy egy erős hatalom uralma alá kerüljön, s ébren őrökdi, nehogy Franciaország, vagy más tulsúlyra jusson ott. A Duna torkolata Ausztriára ép ugy mint Oroszországra nagy vonzó erővel bir. Amaz keleti hódításokkal pótolhatná veszteségeit, melyeket szenvedett; Oroszország meg ugy hiszi, az a rendeltetése, hogy „Konstantinápoly szép egével cserélje fel a hideg sarkot“; mindig függőben, miként a hegyi áradat, mely, ha a gát megszakad, előnti a vidéket, megszállva tartja a dunai fejedelemségeket, melyek minden diplomata szerelmes pillantásainak tárgyát képezték, mint oly mező, mely nem sokára döntő küzdelmek színhelyül fog szolgálni.

Azonközben szakadatlanok ott a forradalmak, s a török politikája abban áll, hogy egyiket a másik ellen uszítja, de ily módon már néhány tartomány felszabadította magát igája alól. Szerbia, mely a szláv szabadság előőrse, ép ugy, miként Görögország a hellennek, kiváltságokat és függetlenséget nyert; szintigy részben Románia, Bosznia, Hercegovina, Novibazar, keleti Rumélia; Montenegro, mely, mindamellett hogy alig számlál 100,000 lakost, Ausztriának és Napoleonnak is ellenállott, 1855-ben kiüzte a törököket.

Szerbia.

Egy millió szerb, a középkori Rascia-ország maradványa, él azon a földön, melynek nyugatról a Száva és a Dvina, északról a Duna, keletről a Timok, délről a Lepanti és Golia hegységek szolgálnak határu, kizárva lévén onnan a nissai, leskovatii, vranjai, novibazári, piritsinai és prisrendi pasaságok, melyek szintoly területet foglalnak el. 1805 február havában janicsárokkal kezdett verekedés fölkelést idézett elé az országban, melynek élére Czerni György állott, ki képes volt fenntartani magát és felszabadítani az egész Szerbiát. Szándéka volt neki fellázítani a boszniai keresztényeket, s egyesülni a montenegróikkal, hogy kiszorítsák a törököket, de vállalata dugába dőlven, alkalmat szolgáltatott versenytársainak az ő vádolására, s azon javaslattal való fellépésre, hogy a hódolásban Oroszország iránt keressék a bajból egyedül kivezető utat: végre mégis békére léptek Törökországgal, kikötvén Szerbia önkormányzatát (1812 máj. 28-iki bukaresti szerződés): de a törökök nem törődtek a szerződéssel, s csapataik, Cselebi Hefendi vad ve-

zérlete alatt, ismét szolgaságba döntötték az országot: s György Magyarorszában keresett menedékhelyet (1813 október).

Némelyek folytatták a védelmet, s főleg Obrenovics Milos, ser-tés-pásztor, ki bár sem írni sem olvasni nem tudott, mégis első személyiséggé nőtte ki magát népe között. Kényszerülve lévén egyezkedni a győző törökökkel, elfogadta tőlük a kinevezést, mely őt a kerületfő-tisztséggel (obor-kneze) ruházta fel, sőt ő maga is segített a törököknek leverni a lázadókat. Később, kitüntetvén magát ama párt élén, mely a szövetségnek előnyt adó feudalisták ellenében a monarchiai egységet akarta, sikerült neki elnyernie Szerbia fejedelmi méltóságát 1817 nov. 9).

Most már felbontotta a hűbéri szervezetet, elpusztította a rablókat, aztán kiűzte a törököket Szerbiából, Belgrádot és hat erősséget kivéve, s támogatva Oroszországtól, elismertette magát a Porta által. A görög háboruban a szerbek nem vettek részt. Az akermani szerződésben (1826 októb. 14) Oroszország kikötötte a szerbek részére azt, mi iránt a bukaresti szerződésben megállapodás történt, t. i. a határok tágitását, az évi adó megszabásának, templomok és iskolák építésének jogát, s végre a tilalmat a törököknek az országban megtelepedése ellen. Milos, ki 1827 óta örökös fejedelemnek volt elismerve, 1835 febr. 2-án, egy erőszakos felkelés után, demokratikus színezetű alkotmányt adott, de ez nem talált elfogadásra; s ő, nem tarthatván magát, 1839 jun. 13-án lemondott fia javára. Az aristokratikus ármányoknak sikerült megfosztaniok ezt hatalmától, és Sándort, Czerni György fiát, Oroszország kész szolgáját ültetni helyébe. Az önkénykedő senatus mellőzte a nemzeti skupstinát, s megnyirbálta a fejedelem tekintélyét, annyira, hogy a Porta magának követelve az ítélelhozás jogát az állam ellen vétséget elkövetőkkel szemközt (1858), de a nép letette Sándort s visszahívta az öreg és vak Milost, ki ellensége volt a törököknek és az aristokracziának. Fia és utóda Mihály meg tudta magának nyerni az aristokratákat, s követelte a törököktől, hogy tartsák tiszteletben a kötött és Európa által garantírozott szerződéseket: miért is a Porta nagy hadsereget küldött Montenegróba (1861); pártolta a muszulman hatóságok önkénykedéseit; megerősítette Belgrádot, hol kitört a forradalom (1862 jun. 15—16). A törökök megrohanták a keresztényeket, bombázták a várost, de miként az utczai harcokban rendesen történni szokott, a nép győzött: és különféle viszontagságok után congressust hívtak egybe, hogy a dolog békés kiegyenlítéséről értekezzenek. A szerbek az 1830-iki hatti serif pontos végrehajtását, továbbá Belgrád, Sabatz,

Lorniza, Sokol, Ugiza, Szendrő váraknak a törökök részéről kiűritését s lerontását követelték, Moldva- és Oláhország állapotába akarván helyezni Szerbiát. A szerb skupstina 150 tagból áll; az állam 1.340,000 lakost számít, mely számból 27,000 esik Belgrádra.

Bosznia.

Bosznia egyike a legeredetibb országoknak. Lakossága keverék muszulmanokból, keresztényekből, cigányokból, kik indiánul beszélnek, és zsidókból, kik a spanyol- és olaszországi durva latint használják. A Dinari-Alpesektől környezve, hegyes miként Schweiz, s végtelen erdőségek borítják, melyekben medvék és farkasok tanyáznak; földje igen termékeny s gazdag ércz-bányákban és aranyban. Kezdetlegesen nyers, tudatlan lakosai vendégszeretők, szépek, erősek, ének- és fegyverkedvelők; vallásukra részben keresztények részben mahomedánok; a mi eszméink és erkölseink érthetetlen dolgok rájuk nézve. Tekintélyre az által tesz szert közöttök valaki, ha rablóvá lesz, s a hegységekbe vagy erdőségekbe véve magát daczol a deyjel. A muszulmanok vakbuzgóan ragaszkodnak öröklött szokásaikhoz, melyeket nem mérsékel a polgárosultság, s vadak miként elődeik, a régi janicsárok. 1852-ig a hűbér-rendszer uralkodott ott; s a raja még mindig szolgálja a töröknek, ki igazságtalanul, kegyetlenkedve bánik vele, s elnyomja azt testi szolgálatokkal, és adókkal a gabona, a hüvelyes vetemény, a dohány, a sertés után, melyek fő kiviteli czikkeit képezik. Innen a gyakori felkelések, mint p. o. 39-ben, 56-ban, 58-ban, 62-ben, 76-ban; s ha a török győz, a raják ezrenként menekülnek Magyar- és Horvátországba.

Természetes, hogy a szlávok sarkalják Ausztriát ama testvéreik felszabadítására, de Magyarország ellenzi a dolgot, s mindenki belátja, mennyi vérbe kerülne az. S valamennyi szláv nép új életre igyekszik ott kelni, s minden kísérletet megtapsol a polgárosult Európára, mely látja, miként törik szét lassan lassan lánczaikat a beneszülött népségek s miként szorítja mindinkább össze a görög és örmeny nemzet Törökországot.

Creta.

A 3828 négyszög mérföldnyi (lega) területű Creta sziget, midőn 1669-ben a törökök járma alá került, egy millió lakost számított; 1700-ban Tournafort alig talált ott százezret; kétszázezer keresztény veszett el a muszulmanok kardja alatt, vagy menekült igájok elől; kik között majdnem valamennyi velencei család. 1856-ban pontos felvétel szerint 280,000-re ment a lakosok száma: tehát 200 évnél kevesebb idő alatt semmi más, mint a török uralom következ-

tében, ama birodalomnak csak egyetlen tartománya héttizedet vesztett lakosokban. Emlékeket, utakat, vízvezetékeket, mindent el hagytak pusztulni, és semmit nem építettek, semmit nem javítottak; a hellén fölkelés idején egy perezre szabadság uralkodott ott; de az egyiptomi alkirály fegyverei s az európai jegyzőkönyvek ismét viszszaállították a kemény szolgaságot. Török alig van ott 45,000, s ezek majdnem mindnyájan Canea, Candia és Retymo városokban laknak: a falvakban görögök vannak legtöbben. Ha learatták vetésöket s eladták olajukat, fölkelnek, vagyis megtagadják az adófizetést: összegyülekeznek a hegységekben, öröm-tüzeket gyújtanak, ürühúson vendégeskednek, tánczolják a souzzát és czélba lönek. Zsandárokat küld ellenök a kormányzó? a görögök elfogják őket s kezesekül tartják vissza. Ekkor a kormányzó csapatokat és pénzt kér Konstantinápolyból; küldenek neki egy pár ezredet és megígérik a pénzt; de ő jelenti, hogy a forradalom általános az egész szigeten s neki legalább 25,000 emberre van szüksége. Egy új fregáton Konstantinápolyból pasa vagy bey érkezik, ki meg van bízva az alkudozással; most már megkezdik a szokott eljárást; a görögök egy vagy két adónem eltörlését s a kormányzó visszahívását követelik; megadják, a mit akarnak; a béke kész, s a görögök visszatérnek tűzhelyökhöz, azt mondva maguk közt: „Eszlendőre.“ Új kormányzó jön, ki meg van bízva, hogy vegye vissza úgy szép csendesesen a görögöktől azt, mit kieroszakoltak: erre ismét új zavarok, új felkelés, melynek eredménye ismét ugyanaz.

A bűvös kertekkel s a gnossusi és gortinoi bámulatos romokkal ékeskedő sziget, mely gazdag finom termékekben s főleg olajban, miből évenként tíz millionyi értékig visznek ki, s mi az egész kelet részére szappan-anyagul szolgál, emelkedett fontosságban a suez-i földszoros átvágása óta. Fölkelvén 58-ban kicsikarta a szokott igéreteket: de nem elégedve meg azokkal, 66-ban újra lázadásban tört ki; az európai hatalmakat érdekelte a sziget, s rábeszélni igyekeztek a szultánt, hogy engedje azt át Görögországnak. A szultán vonakodott, de nem volt annyi ereje, hogy három év alatt alávehette volna a szigetet: mindazáltal Görögországot is meg akarta támadni, mely támogatta azt.

Háború Oroszországgal.

Ugyanazon időben fölkeltek Belgrád, Mihály fejedelemmel élén, s Boszniában és Herczegovinában ¹⁾ is mindenfelé kigyúlóban volt

¹⁾ Törökül *Herzek*, németül *Herzogthum*, szlávul *Erzegovina* a neve ama

a lázadás tüze. (1875). A bajok és panaszok annyira szaporodtak, hogy, megelőzendők a háborút, Konstantinápolyban összegyülekeztek amaz európai hatalmak képviselői, melyek 56-ban biztosították Törökországot, hogy nem akarnak belügyeibe avatkozni, s most először voltak valamennyien egyetértésben az iránt, hogy belügyi intézkedésekre kell kényszeríteni a Portát. De Bismarkot, Andrásst, Gortschakoffot különböző nézetek vezérelték, s nem voltak képesek rávenni a törököt, hogy a szükségeseknek hitt engedményeket megadja, s hogy némi európai haderőt fogadjon be addig, míg a követelt javítások életbe lépnének. Az ulemák mindig ellenzik az engedményeket; Abd ul Azizt letették, ki csakhamar meghalt; utóda Mahmud ¹⁾ rövid ideig tartotta magát, s helyét Abd ul Hammid foglalta el.

Akkor Oroszország, mely egy idő óta mindenképen le akarta magáról rázni a párizsi béke által 56-ban rá rakott lánczokat, átlépte a Pruthot, s ugyanakkor Örményországba is betört, kijelentvén, hogy nincs szándékában hódítani. Törökország, mely hasztalanul hivatkozott az állami épségét biztosító párizsi szerződésre, oly erőt fejtett ki, melyet senki sem várt tőle. A janicsároknak 1826-ban történt elpusztítása után, reformokat igyekezett behozni a hadseregbe, daczára azok ellenzésének, kik visszautasítanak minden változtatást, mely a Koránban támaszra nem talál. Az 56-iki hattí humayum mindenkire kiterjesztette a hadkötelezettséget, de ez intézkedés csak fogás volt, hogy fejadóra tehessenek szert, mindenkinek szabadságában állván megváltani magát 1100—1800 lirán, a minthogy a keresztények mindnyájan úgy is tesznek. Az azóta híressé lett Moltke a porosz landwehr módjára szervezte ott a hadsereget, mely 150,000 nizamból (tényleges szolgálatban lévő katona) és 180,000 redifből (tartalékos) áll, ha a tervezett keretnek megfelel a valóság. A törökök már 53-ban hősiiesen viselték magukat Siliustria és Kars mellett, azután 62-ben Hercegovina és Montenegro ellen; s mostanában többször meg érték az oroszokat, különösen Plewna körül.

vidéknek, mely Montenegro, Dalmácia, Bosznia, Horvátország között terül el, 300,000 lakossal s Mostar és Trebigne városokkal. A földbirtok a muszulmánoké, a katolikus szlávok ipart űznek. Egykor Horvátországhoz és Boszniához is tartozott már, majd Ausztriára szállott, mely a karlovitzi békekötés alkalmával 1699-ben Törökországnak engedte azt át.

¹⁾ Az alkotmány szerint, a trónt az uralkodóház legidősebb tagja foglalja el, ha csak nem örül; V. Mamudot örültnak nyilvánították, miért is Abd ul Hammid lett a szultán. De most (1879) azt mondják, kigyógyult: elfoglalja-e hát ismét a trónt, vagy jobbnak fogják találni eltenni őt láb alól?

Egész Európát izgatottságba hozták ez események: Anglia gyanakodó szemmel nézte Oroszország közeledését Örményországon át az ő indiai birtokaihoz, s a bezikai öbölbe küldötte hajóhadát. Ausztria magára vállalta Bulgária féken tartását; míg Montenegro, Szerbia, Romania urok ellen fordították fegyveröket.

A san-stefanoi béke.

Az oroszok áthatolván a Balkánon s maguk mögött hagyva Drinápolyt, Konstantinápoly ellen nyomultak előre, elzárván itt a Duna völgyét, miként Ázsiában az Euphrátését. A csatákat egyezkedések váltották fel; fegyverszünet jött létre, majd conferentiákat tartottak; végre a san-stefanoi béke-okmányban (1878 márcz. 3) Oroszország az ő teljes előnyére állapította meg a föltételeket, melyek ugyszólván megsemmisítették európai Törökországot, csekély területre s ötödfél millió lakosra szorítva azt, míg a felszabadított tartományok s főleg Bulgária részére terület-nagyobbitásokat kötöttek ki. De az összes hatalmak ellenmondottak és fegyverkeztek, s így a san-stefanoi szerződés megsemmisült ép úgy miként a zürichi (1879 apr. 21). Poroszország, mely addig nem avatkozott a dologba, közbelépett ekkor s a berlini congressusban megállapította a békét. A szerint Törökország visszanyert harmadfél millió alattvalót, de a hatalmak alkalmatlan gyámkodása mellett, mely mindenféle ármánynak megnyitotta azt.

Szerbia 400 ezer lakossal gyarapodott, Montenegro és Románia teljesen függetlenekké lettek. Emez, már 61 óta az egyesített Moldva- és Oláhországból alakítva s az 1853-iki párizsi szerződés által alkotmányozva, 84 ezer lakossal s körülbelül 37,560—48,857 négyszeg kilométernyi területtel növekszik, habár elveszti Bessarabiát, mely Törökországra száll vissza; földje igen termékeny, kereskedelme élénk: s kevésbé látszik jutalmazva lenni ahhoz képest, a mit tett. A harczias Montenegro 116 ezer lakossal, 4366—9475 kilométernyi területtel s Antivari tengeri kikötővel gyarapodik. A műveltség e tartományokban arányban áll a keresztény elemekkel, melyek ott fenntartották magukat, s míg Törökország elveszti ezeket, a patriarchalis Bulgária, Szerbia, Örményország új nemzeti életre kelnek.

Bulgária, mely, a Duna, a Fekete-tenger s a Balkánok között 80,000 négyszeg kilométernyi kiterjedésben, a legnagyobb török birtok, s mely Oroszország daczára a katolikus valláshoz és a helyhatósági élethez tért vissza, valójában már önkormányzattal bíró tartomány vala, de akadályozni igyekeztek annak tökéletes elszakadását

a Portától, mert kedvező helyzetében, a Balkánoktól délre, előbb utóbb örökösévé lehetett volna a török birodalomnak: Ausztria azonban és Anglia úgy akarták, hogy gátul szolgáljon az, mely visszatartsa Oroszországot Drinápolytól. Battenberg Sándor személyében alkotmányos királyt adtak e tartománynak, melyet a Balkánok, a Duna s a legjőbb török erősségek, Viddin, Varna, Plewna védelmeznek, s mely a Fekete-tengeren jó kikötőkkel és fontos városokkal bir.

A 750,000 lakost számító keleti Ruméliát keresztény kormányzó igazgatja, függetlensége azonban a Portától kevésbé szabatosan van meghatározva.

Oroszország Európában semmi terület-nagyobbodást nem nyert; Ázsiában nagy területet meghódított, de a szerződés visszaszorította, azonban meghagyta birtokában Batumot és Karsot a Fekete-tenger mellett.

Ausztria Boszniát, Hercegovinát és Novibazárt tartja megszállva a Porta souverainségének sérelme nélkül, s hagyva, hogy a minareteken annak zászlója lengjen, s hogy az imádságokban a szultán nevét említsék: minden vallás szabad; a jövedelmek a tartomány szükségéinek fedezésére maradnak. Véres ellenállás után vetvén meg ott lábát, azon lesz, hogy patriarchális közigazgatás segélyével szilárdítsa állását. S ez az a tér, melyen jövő növekedését eszközölheti, mert Bulgária, keleti Rumélia, Bosznia, Hercegovina és Novibazár hozzá fognak csatlakozni, bármily elismerők is Oroszország iránt, melynek függetlenségeknek köszönik.

A berlini békeszerződés végrehajtásában még mindig igen bonyolult nehézségek forognak fenn: Görögország nem elégszik meg a hozzá csatolt területekkel, s Epirust és Janinát követeli: Románia, arra kényszerítve, hogy polgárjogot adjon 400 ezer zsidónak, aggodalommal van eltelve a veszedelem miatt, mely ebből népességére származhatik. Örményország, Kis-Ázsia, Rumélia, Candia vitákra adnak okot: Németország Rhodusra kacsingat; de, miként minden congressusban, az egyesült hatalmaknak méltányossági elveket kellett elismerniök, melyeket magán érdekből mindenik visszautasít; milyenek a vallás- és lelkiismereti szabadság, az állam világisága, a kereskedésben az idegenek és nemzetbeliek egyenjogúsítása.

Szóval, a mint újra alakultak a keresztény nemzetek, úgy fogyott folyvást Törökország; Európában 528,033 négszeg kilométernyi területről 338,168 kilométernyire szorult össze; népessége 13 millióról 9-re szállott alá, ha még Boszniát és Hercegovinát oda

számítjuk is. Az ázsiai birtokok biztosítva vannak részére, de ottani, három millióra menő keresztény alattvalói szellemileg jóval felül állanak a muszlimanokon.

Cyprus.

Cyprus, a fenecziek és a zsidók Chetimje, hová a görögök a szerelem isteneinek székét helyezték s hol Cyprinának a paphusi és amatuntai híres templomokat emelték, utolsó maradványa volt a latin császárságnak Keleten. Midőn az utolsó Lusignano eljegyezte a velencei Cornaro Katalint, a velencei köztársaság, hogy megtisztelje őt, lányává fogadta a jegyest, s ily módon örökösévé lett és birta a szigetet 1489-től 1570-ig, midőn a Porta kiragadta azt kezei közül. A török kormány csak azon volt, hogy minél inkább kiszákmányolja a művelhető földekben, bányákban, erdőségekben, kereskedelemben gazdag szigetet, nem törődve vele, hogy jó legyen a közigazgatás a tizenhat kerületre osztott tartományban, melynek fővárosa Nikosia.

Mikor a törökök kezére került a 9600 □ kilométernyi kiterjedésű sziget, két millió lakos volt ott, most alig van 60,000, kiknek egy harmada török, a többi görög. Mostanában a közigazgatást ideiglenesen Anglia vette ott kezébe, mely ország folytonosan növeli hatalmát a Földközi-tengeren. De hogy ama földet ¹⁾ és tengert hasznosítsa, rendet, utakat, házakat, vízvezetőket, szóval, mindent újból kell előteremtenie. Lord Beaconsfield, kit e szerzemény dicsősége illet, mely vérbe nem került, s mely csak azon kötelezettséget rója Angliára, hogy Kis-Ázsia tartományaiban felügyeljen az állapotok javítására, így szólt a felsőházban: „A királynő kormányának politikai célja egyedül az volt, hogy fenntartsa Törökországot mint független államot; ugyanez volt Európa célja is, mindenki még lévén győződve, hogy Törökországot mint hatalmat, bármennyire alászállott is, semmisem pótolhatja. Könnyű azt mondogatni, hogy az ottoman birodalom azon ponton áll, hogy eltűnik a föld színéről. De gyakorlati szempontból semmiféle államférfi sem hozhat javaslatba ily megoldást, azon nehézségek miatt, melyek abból származnak

¹⁾ Sokáig pusztították a sáskák oly nagy számban, hogy 68—69-ben 60 milliót és nyolcz millió tojást szedtek össze.

A ceszolari Palma gróf ásatásait Citium, Paphus, Idalia romjai között igen gazdag leletek jutalmazták fenecziai, syrus, hellén műemlékekben, szobrokban, ékszerekben.

nének; e birodalom feldarabolása általános, hosszas és iszonyú háborút eredményezne“ ¹⁾).

E beavatkozások teljesen megváltoztatják a nemzetközi jogot. A krimi háborúig úgy tekintették Törökországot mint lényegesen rosszat, mint közös ellenséget, melyet legalább Európából ki kell űzni; s örömmel látták, miként emelik fel keresztény népségek élettől ragyogó homlokukat a herélektől, odaliskoktól, némaktól, ulemáktól környezett padisah beretvált feje mellett. Ama háború óta azon voltak, hogy saját felelősségének érzetére ébreszszék, hogy függetlenítsék Oroszországtól, hogy kiengeszteljék alattvalóival. De ezek maguk akadályozzák a nem épen jó hirben álló reformokat: s aztán a hatalmak, melyek függetlennek nyilvánították Törökországot, szabályokat, alkotmányokat, határokat erőszakolnak reá. Igaz, hogy még van jó hadserege; a most már független tartományok kevésbbé fogják lázadásokkal nyugtalanítani: s háta mögött ott van ázsiai Törökország s az összes muszulmanok ragaszkodása. De azért e nép, melynek életerejét kiszívta a soknejűség és a szolgaság, fegyver által fog elveszni, a mint fegyver által növekedett; s a világ, mely tapsolt a keresztéseknek, a spanyoloknak, a normannoknak, kik visszanyomták a muszulmanokat Siciliából, Iberiából, Magyarországból, örülni fog a polgárosultság e diadalának, bármit fecsegnek is a diplomataék és újságírók.

XI.

Görögország.

A török iga alól feshabadult államok közül Görögország volt az, mely leginkább fölkeltette Európa rokonérzését s a költők lel-

¹⁾ Törökország mostani állapotáról teljes képet nyújt Mac Coen ur, *Our new Protectorate* feliratu munkájában.

Waddington, a francia köztársaság minisztere, előadta, mik voltak Franciaország célzatai egyetértésben az összes hatalmakkal: „A berlini congressusnak nem az volt célja, hogy szétszedje a török birodalmat, hanem hogy a szükséges áldozatok meghozásával levágván az életre többé nem való tagokat, erősebbé tegye annak testét, s képesebbé az ellenállásra a jövő összeütközésekben. Azt mondtuk a törököknek: Nektek vannak tartományaitok, melyek rátok nézve ugyanazok, mik a száraz ágak a fára nézve; szabadítsátok meg magatokat ezektől habozás nélkül, s marad még egy erővel teljes, ép, nagyszerű törzs, melyből a világ legszebb birodalmainak egyikét lehet újból felemelni.“ (jul. 30 1879).

kesedését. De a hozzá kötött nagy remények még eddig nem mentek teljesedésbe, akár azért, mert nélkülözi a legfontosabb tartományokat (Epirus és Thessalia), akár, mert nem tudott állandó bel-szervezetet adni magának, és nem tudta felhasználni az alkalmakat.

Egy rabszolga-nép az ő hitében, hazafiságában, kétségbeesésében feltalálhatja a hősi erényeket, melyekkel széttörje a lánczokat s fegyvereket kovácsoljon azokból, hogy kiüzze az idegent; de ahhoz, hogy szabályozza a szabadságot és bölcsen éljen azzal, jellem és türelem kell, nagyobb mint annak kivívásához. A kormányt kényurivá szervezte az akkori diplomacia a német Otto alatt, ki 4000 bajor katonát tartott helyőrségül, s bajorokból alakította a kormány-tanácsot, mely tulajdonkép maga volt a kormány; és más bajorok is tódultak oda szerencsét keresni és hivatalokat foglalni el, melyek után jobban fizették őket, mint a hogy a benszülötteket szokták. A vallási viszálykodások, melyek megbecstelenítették a bizanti császárság utolsó perceit, újra felelevenedtek s embert ember ellen támasztottak. A kölcsönök és szabályos adók elviselhetetlenné váltak a népre nézve, mely hozzá volt szokva a törökök erőszakos rablásához, s a garantírozó hatalmak ürügyül használták ezt, hogy beavatkozzanak a kormányzatba és pártokat támaszszanak.

A lakosság egy harmada kereskedésből él, mely azonban csekély és új; a tőke gyér, s mindamellett, hogy oly sok ott a tenger, oly termékeny a talaj, oly tevékeny a nép, nem nyílnak új kereskedelmi utak. Athen, melyet a classikai visszaemlékezések folytán választottak fővárossá, nélkülözi a szükséges föltételeket arra, hogy üzleti fő piaczczá váljék. Otto, a tunya és jegyzőkönyvi király, az ő szolgalelkű minisztereivel, Oroszország nyomasztó gyámkodása mellett s katonai lázadások között, nem igen volt alkalmas arra, hogy megnyerjen egy nemzetet, mely régi emlékeken csügg s új vállalatokra hajlik; mindazáltal harmincz évig tartotta magát, akkor aztán egy szép napon, nem minden fondorkodás nélkül az olaszok részéről, visszaküldötték országába. Egy nemzet-gyűlés újból átnézte a 44-iki alkotmányt, s belső zavarok, külső ármánykodások között s a piac nyomása alatt új király keresésére indult, s a schleswig-holsteini Györgyben találta azt fel (1862 októb.), ki bevallva, hogy sem gyakorlattal, sem képességgel nem bír, Isten kegyelmébe ajánlotta magát, ki támogatja a gyámoltalanokat.

Csekélyebb lévén népességénél, Görögország folyvást a külföldre szorúl; kereskedelmi aristokracziája künn tartózkodik; Konstantinápolyban, Smyrnában, Alexandriában, Odessában, Triesztben ép úgy

mint Marseilleben, Párizsban, Liverpoolban, New-Yorkban görögökre találunk; London fő-fő gyarmatuk; a legjobb belső intézményeket künn megtelepedett fiainak köszöni Görögország: a Sinák, a Varvekik, a Bernardakik, az Arsakik, a Sturnarik, a Tossitsák oktatásügyi és jótékony intézeteket hoztak ott létre; Atheneben egyetem s szépművészeti és régiségi iskola emelkedett; a bécsi Sina báró csillag-vizsgáló intézetet állított ott fel; Sakellarios 5395 kötet könyvet ajándékozott s így megvetette alapját egy könyvtárnak, melyhez hozzá járulni Európa tudósai kötelességöknek tartották.

A finom és eredeti dallamra valló természetes hajlamot művészileg igyekeznek fejleszteni ottan ¹⁾. A nyelv szabályosságot és hajlékonyságot nyervén a parlamenti használatban, gyakorlatilag eldőlt a vita a neologok és archaeologok között, s bár a Pajanoti testvérek mint a régi iskola fejei, egy időre a logiosokat vagy tudósokat juttatták érvényre, milyenek valának Polisojdes, Karacincias, Pardikaris és sok forradalmi költő; — Calvi, Cristopulos, Cornaro, Villaros, Sakellarios, Pikkolos, Salomos csakhamar sikerrel vették használatba a köznyelvet; s szintűgy Tipaldo, Caridis, Valoritis . . . énekelve az erős benyomásokat s a gyöngéd érzelmeket, új korszakot nyitottak a görög nyelvnek, míg kevéssel azelőtt egész Athenig albánul beszéltek. Suzzo Sándor, kit majd istenített, majd meg lábbal tapodott a közvélemény, melyet ingerelt gúnyjával vagy megvesztegetett lelkesedésével, megénekelte a forradalmat, aztán az 54-iki epirusi fölkelést, azután a krími háborút, eredeti lévén tetteiben úgy mint irataiban († 1863).

A Jóni szigetek.

Ferde dolognak látszott, hogy a Jóni szigetek Anglia uralma alatt maradjanak, de e hatalom nem szegte meg a Görögországnak tett ígéreteket; s a nélkül, hogy az angol kormány arra akár háború, akár a hatalmak felszólalásai által kényszerítve lett volna, az ottani lord fő-biztos parlamentet híván össze, kijelentette, hogy a királynő hajlandó lemondani a védő uraságról, s hogy az 1815-iki szerződéshez hozzájárult hatalmak készek ebbe beleegyezni; s megkérdezte, kívánnak-e egyesülni Görögországgal (1863 okt.). Igenlő lévén a válasz, Anglia elengedte az általa hadi kiadásokra hitelezett 90,289 font sterlinget s hagyta, hogy a Jóni szigetek 250,000 lakossal növeljék a hellen királyságot s nyolcz milliót adjanak a 23-

¹⁾ *Souvenir d'une mission musicale en Grece et en Orient* par **L. A. Bourgault-Ducoudray**, 1878.

hoz, mely összeg most ama királyság jövedelmét teszi, 483 millió adóssággal szemben.

A hellen királyság alattvalóinak száma tehát így 1.600,000-re megy, kik nagyrészt albánok. A lakosság gyér, alig 29 ember esvén egy négyszeg kilométerre, s a földnek több mint fele műveletlenül vagy kopáran hever; pedig hát a földművelés nagyban jutalmazó. A hellen királyság legujabb eseményei bizonyára nem fogják azt nagynak és irigylendőnek feltüntetni régi uraival szemben; sem belső ujitásai, melyek gyakran csak abból állanak, hogy az Európa által eldobott ruhákat öltik magukra, s hogy az encyclopedisták könnyed böleseletét ójtják Bozzaris és Zavella Márk fiaiba, nem látszanak többet ígérni a törökök reformjainál. Mindig izgatottságban tartja az a vágy, hogy megszerezze természetes határait, s most is, a berlini szerződés alkalmából, követeli azokat. Az értelmesség, a kereskedelmi tevékenység, a merészség szárazföldön és tengeren, az emlékek, eléggé érthetővé teszik, miként haladhatott Görögország, annyi visszasság között, mégis ennyire, s igazolják reményeit. De szüksége van a békére, s arra, hogy megtanuljon elszokni a forradalmaktól.

XII.

E g y i p t o m. — A f r i k a.

Egyiptom. A suez osztona.

Törökországgal sors-közösségben áll Egyiptom, mely, bár a Fáraó-kor hatalmi magaslatáról annyira bukott, hogy egyszerű ottoman tartománynyá süllyedt, mégis igen nagy fontossággal bír helyzeténél és laza függésénél fogva.

Mehemed Ali pasának, az ő hosszú és szerencsés uralkodása alatt (1805—49), egy perezre az az eszméje támadt, hogy a török polgárosodás élére áll, kivonja magát a szultán fennhatósága alól, ügyközösségbe lép a felkelt görögökkel és syriaiakkal, s új életre kelti a régi Egyiptomnak ha nem is tudományos hírnevét, legalább anyagi jólétét. De nem talált támogatásra: azonban uralkodóház alapítójául lehet őt tekinteni, mert kieszközölte, hogy a hatalom családjában örökös legyen. Utóda, Mehemed Said, az ő nyomdokában járt, meglátogatta Európát 62-ben, s a szultán, a régi szokások

ellenére, visszaadta neki a látogatást; tanács-testületeket alakított, minisztereket alkalmazott, hajózási társulatot hozott létre. Unokája és követője a trónon (1863), Ismail, khedive czimet, utódaira nézve egyenes örökösödést, az ország közigazgatásában teljes függetlenséget, s jogot nyert a hadsereg növelésére, s kölcsönök és kereskedelmi szerződések kötésére. Az európai műveltség barátja lévén, csatornákat ásat, intézeteket állit, Khairóban munkás könyvnyomdát tart fenn; III. Napoleonnak és a szultánnak egy-egy hadtestet engedett át, amannak a mexikói, ennek a yemeni hadjárat idejére, mely égjákat nem igen állják ki az európaiak.

Igen messzeható esemény volt a suezi földszoros átvágása.¹⁾ E csatorna, mely a Vörös-tengert összeköttetésbe hozta a Földközivel, 1869 szept. 17-én nyílt meg a forgalomnak. A 162 kilométernyi hosszú út azon át legalább 30 órába kerül; de 1879 május havában a brit tengerészet Euphrates nevű nagy hajója 1600 katonával 14 óra, 5 percz alatt tette azt meg. Minthogy a csatorna 1200 kilométerrel rövidítette meg az utat Angolország és Indiák között, Egyiptom igen fontossá válik, és nagy érdekek kívánják, hogy szabad maradjon ez átjárás, mely a végső Keletet a végső Nyugattal köti össze.

A haszonvágó, fényűző, gyönyörhajhászó, ujságokon kapó khedive zsarolta az országot, anélkül, hogy gyarapította volna annak

¹⁾ A bolognai Ghedini János, ki Mehemed Ali szolgálatában állott, s ki később visszatérvén hazájába a kis Rajna szabályozásán, a római mezőség javításán s a pontini mocsárok kiszáritásán dolgozott (+ 1872), alaptalannak mutatta ki azon általános hitet, mintha a Földközi- és Vörös-tenger színmagassága között különbség volna.

A suezi csatorna 162 kilométer hosszú, 100 méter széles, 9 méter mély, s ásatása tiz esztendeig tartott, 59 april havától 69 decz. haváig, míg a Fáraók száz esztendeig dolgoztattak azon.

1870-ben 5,084,393 lira értékű 436,609 tonnányi 489 hajó vette arra útját; 1878-ban már 31,000,000 értékű 2,269,278 tonnányi 1593 hajó ment ott keresztül.

Az olaszok 70-től 78-ig oda és vissza 445-ször tették meg azt az utat, s a szállitmány 70-ben 5795 tonnányi volt 66,000 lira értékben; 1878-ban már 685,000 lira értékű 58,457 tonnányira emelkedett (Bolletino Consolare).

Az Indiákat, Australiát, a hollandi birtokokat s Kelet végső részét érdeklő depeseket mind az indiai posta szállítja, hetenkint 1400 kilogrammot tévén a levelek, 11,750 kilogrammot a nyomtatványok súlya. A posta Suezbe egyenesen Londonból érkezik a Calais csatornán a Monteenisin és Brindisin át: s a küldemények egy részét, nyolcz nappal előbb, Southamptonban teszik hajóra, honnan ez a gibraltari szoroson át veszi útját. Ezután a posta egyedül a francziaországi utat fogja követni, Páris és Meudon között.

termelő eszközeit; az államadósságot annyira felhalmozta, hogy el kellett adnia nem csak a csatornát, melynek megvásárlására az angolok készségesen vállalkoztak, hanem a magán javakat is; s a hatalmak arra kötelezték, hogy miniszterei között egy angolt és egy francziát alkalmazzon, kik szemmel tartásák a közigazgatást.

S minthogy a dolgok még úgy is rosszúl mentek, rábirták, hogy leköszönjön (1879). Utódától, Mehemet Tewskytől a szultán megvonja az atyjának engedett tágkörű hatalmi jogokat, melyek azt majdnem függetlenné tették, s korlátozni akarja önkényét. Ugyanazért a hitelezők a Portához fordulnak követeléseikkel, s a hatalmak ellenőrizni akarják annak pénzügyi kezelését, míg másrészt kívánják, hogy független maradjon az az ország, mely oly nagy érintkezésben áll Európával, s melyhez a Földközi-tenger szabadsága fűződik.

Egyiptomot azonban Abissinia neguseja (király) fenyegeti.

Ismeretesek a mesék János papról és az abissiniai keresztényekről. Hogy miként áll a kereszténység, megláthatni Lefebure „Voyage en Abissinie (1839—43)“ feliratu munkájából. Az ország fővárosa Oxoum, a régi nagyság maradványa, mely háború idején is mentességnak örvend, s a papság és az iskolák székhelye. Van ott egy könyvtár, melynek őre egyenes ágon Salamontól származtatja magát, de nem tudjuk, miféle könyvek vannak felügyelete alatt. Lefebure részletesebben szól egy másik könyvtárról, mely a gallák országában, a Debra-Libanos nevű szent városban található. A szekrény 500 kötetet tartalmazott, mind vallásos tárgyút, s némi évkönyveket a királyokról. Azon kérdésre, vannak-e orvosi munkák, a pap megbotránkozva felelt: „Mit érnek az emberi gyógyszerek ami szentünk csodái mellett?“ E szent, Teda Emanout, két év előtt kezdte csodáit művelni, melyeknek végtelen a számuk. A hitetlenek egy mélységbe dobták őt, de szárnyai nőttek úgy, hogy ki és a gallák síkságaira repülhetett, kik lelkesedéssel fogadták, s keresztényekké lettek.

Egy törzsfő I. János néven Abissinia császárává vetvén fel magát (1876) célul tűzte, hogy lerázza az islam lánczait, érintkezésbe lép az európai hatalmakkal, s beviszi a polgárosodást amaz országba, mely egyedül keresztény egész Afrikában; s akközben egyesítgeti a különböző tartományokat, melyek 1625 óta Aethiopiát képezték vala.

Mehemed Ali meg akarta hódítani Nubiát, hogy aranyat és négereket szerezzen onnan, de nem ment túl az északi szélesség 10-ik fokán, s fia Ismail fogságba esvén elevenen megégetve múlt

ki (1822). Az atya tűzzel és vassal állott érette boszút, s Kiri helységet Fazoql tartományban Mehemedopolisnak nevezte el, az egyiptomi uralom és az arab nyelv határául s a déli négek ellen bástyául jelölván azt ki. Mehemed meghagyta, hogy a négekkel simán kell bánni és édesgetni őket, de utóda az ő kegyetlenségével és zsarolásaival maga ellen haragitotta őket (1859), megnehezítvén ily módon Sudan alávetését.

A berber államok.

A berber államok Algir meghódítása után megszűntek félelmesek lenni a hajósokra, s rabszolgákul tartani a keresztényeket, vagy kereskedni velök. Marokkóban a vad és gögös Muley Abd el Lhaman 27 éven át uralkodott (1832—59), érintkezve az európai hatalmakkal; eltörölte a rabszolgaságot, miben a tunisi bey utánozta őt. (1846). De a nép nem szívelhette Algir meghódítását, s hogy boszút álljon a megsértett islamért, fölkelt és megrohanta a franczia tábort (1844), a honnan háború keletkezett, melyben a francziák bombázták Tangert, bevették Mogadort, s az islyi csata után elfogták Abd el Kadert, ama fölkelés költői hőst.

Utóda Sidi Mohamed nem igen talált engedelmességre a tengeri rablók részéről. Szervezte a törvényszékeket, alkotmányt adott, javításokon fáradozott: egyszersmind fényűzően költekezett és adóságokat csinált, úgy hogy a nép fellázadt.

A Spanyolországon elkövetett sérelmek, mely hatalom ott Ceutat bírja, háborúra vezettek azzal.

Egy 71-iki firmán a tunisi beyt a magas Porta vazalljának nyilvánította, de szabadnak a belső közigazgatásban, ki háború esetén segédesapatokat tartozik kiállítani. Az országban ötven ezer olaszt számitanak.

Algir.

Algir kezdetben Tell tartományra szorítva, lassanként az Atlashegy lábáig, a sivatag széleig s egész, a parttól 800 kilométernyi távolságra fekvő El-Goláahig kiterjeszkedett, s folyvást előbbre nyomúl. Francziaország és a kereszténység polgárosító vagy legalább rendező munkája folytonosan de lassan halad. A népesség, mely arabok, törökök, mórok, kabylok keveréke, két és fél millió muszlimból és kilencszázezer francziából áll: miután a gazdagok odahagyták a meghódított hazát, a hátramaradtak kitünő, sőt rettenetes katonákat szolgáltatnak az utolsó háborúban; de az iskolákban türelmetlen vakbuzgóságot, s a hivatalokban megvesztegethetőséget és ragadozó hajlamot tanúsítanak: miért is nehezen eszközölhető az

összeolvasztás. 63-ban arra gondoltak, hogy külön országgá alakítsák át: aztán a köztársaság eltörölte ott a katonai kormányt, egyenlősítvén az algiriakat a polgári formákban, melyekre azonban még képteleneknek látszanak. És aztán a faj- vagy vallás-eszme soh'sem hal ki; némely algiri törzsek ez idétt lázadásban vannak a francia köztársaság ellen; s a Földközi-tenger partjának egész hosszában terjed a nemzeti vagy vallásos mozgalom, mely szitókra vagy pártolókra talál Ismail khediveben s a mekkai buzgólkodókban, kik mindig készek belefűjni a szent háború tárogtatójába.

Afrika.

Fölfedező utazások Afrikában.

Afrika sem rejtegetheti most már háromezer mérföldnyi (olasz) homoksivatagait s nem tarthatja az ismeretlenség leplébe burkolva a közép és végvidéki országokat. Bart († 1864) kikutatta Sudant¹⁾, e roppant területet, mely északról a Saharával, nyugaton Senegambiával, keleten az egyiptomi Sudannal délen a Lomah hegységekkel határos, melyek elválasztják azt Guineától. Fölkereste a Benin öbölt, tanulmány tárgyává tette a különböző törzseket és a nyelveket, melyek eddig még nincsenek osztályozva, s a sok barbár és bálványimádó államot, melyek folytonos háborúskodásban állanak egymással: követte a Niger folyását s fürkészte a mandingok földét: bejárta a fallákok s a Hoggars hegységi tuarikok vidékeit, kik rémületben tartják az utasokat s a szomszédos vidékeket, s magasabb értelmiséggel bírnak mint az arabok; bolyongott a pálmaerdőkben; megismerkedett Tombuctuval, ez igen régi kereskedő és vallásos fővárossal, hova egykoron Marokkóból tizenhatezer tevéből álló karavánok is érkeztek; bár mióta megszűnt Marokkóhoz tartozni (1800) s bambarai uralom alá került, hanyatlott, azért még most is 30,000 lakost számít s vannak útjai és jó kikötője a Nigeren, s gyülekezőhelye a Tunisból, Tripolisból, Fezből, Marokkóból érkező árukban, melyeket ott aranyért cserélnek ki. Bart látta Bangi királyt is, s a Lopez fokot, mely a rabszolgakereskedés legnagyobb piacza; s mindenfelé vad kényuralmat talált, s naponként száz meg száz embert

¹⁾ Magrebnek nevezik a Marokkon, Algiron, Tripolison alól elterülő nagy vidékeket; Sudannak azt a részt, mely tovább a központ felé nyúlik; Nigricziának a négerek-lakta déli vidéket. De ezek csak olyan elfogadott nevezetek, s a határok bizonytalanok.

Afrika népességének számára nézve nem vagyunk tisztában. A legújabb statiszticusok 130 millióra teszik a négereket, 20-ra az amitákat, 13-ra a bautorykat (Müller 50-re), 8-ra a fulákokat, másfélre a nubiaiakat, 50,000-re a hottentottákat.

látott legyilkolni áldozatul az isteneknek. Livingston Dávid, orvos, sebész, térítő, az egyenlitői vidéket járta be, s útját egész Európa figyelemmel kísérte; s minthogy nem tudták, mi sors érte, Stanley keresésére indult, és új fölfedezéseket tett, leírva a különös szokásokat, melyek ama különböző törzsek között divnak, hol mint általában a chamitáknál, a nő van fölényben. Burton látta a nagy keleti tavakat. Speck, Grant, Hayes, Muray, Vardon, Cameron, Burton, Mage, Say, Oswel, Overbeg, Magyar László, Solleilet, Nachtigal, Baker, a bajor Martius († 1865), Schweinfurt, Winwood Reade, Watencai¹⁾ . . . folytatták ama kutatásokat különböző irányokban. Baker volt az első, ki a titokzatos Nilust kifolyini látta a Nyanza tóból (1864). Serpa Pinto magas csúcsokat mért meg az egyenlítő alatt, s vizeket, melyek onnan erednek. Nyomdokaikat számos más utazók és fürkészők követték, olaszok is, s ezek között Beltrami, Savognan Brazza, az Ogowé folyam kikutatója, Martini, Matteucci és mások, s kereskedelmi központokat keresnek ott, főleg Shoában.

Hazugoknak bizonyultak a mondák, melyeknél fogva azt hitték, hogy a Sahara-sivatag, mely nagyságra fél Európával vetélkedik, végtelen síkság, hol igen gyéren vannak az onzok, dögleletes az ég-alj, nincs semmi növényzet, nincs semmiféle kezes állat. A terméketlenné tartott föld fűszereket szolgáltat mint a Moluccák, gyapotot mint az Egyesült-államok, kávét mint az Antillák, s úgy találták, hogy a forró égöv minden termékének előállítására alkalmas, azonkívül, hogy még elefántesontot, kola-diót, viaszt, szennát, tamarindfát, mosuszt, füstölőszert, strucz-tollat, mézet, nagy mennyiségű aranyat és sőt is ád, a mi nincs Sudanban. Igen termékenyek a nagy számban levő oázok, főleg a touatiak három vagy négyszáz helységgel s In-Salah nevű várossal, mely a termékek vásárhelye, hol azokat ruha-anyagért, csecse-becsékért, fegyverekért, rizsért, sajtért, lábbeliekért sat. cserélik ki.

Senegálban, hol a francziák Saint-Louist birják, mézgával és elefántesonttal üznek kereskedést, s vannak ott virágzó városok.

A szerződések kötésénél az első, a mit, mintegy előzményül, mindig kívánnak, a pálinka és rum. Egy ily szerződés 1857-ben jött létre, de Al-Hag-Omar szent háborút támasztott a hitetlenek ellen.

¹⁾ Mungo-Parkon (1795—6.—7), Clapperton (1822), Landeren (1827), Cail-lién (1828) kívül lásd még **Barth** értesítéseit (1849—55); **Mago**, *Viaggio nel Sudan occidentale*; **Jules Duval**, *L'Algérie*; **Daveyrier**, *Exploration du Sahara. Les Touaregs du nord*, 1864; **Duponchet**, *Le chemin de fer transsaharien*.

Madagascarban, az indiai tenger bejáratánál, igen nagy szenvedések árán sikerült a téritőknek megnyerniök Ramavalona-Manyukott királynét, ki rögtön a tiz parancsra alapított törvénykönyvet tett közzé, s megnyitotta országát az idegeneknek.

A jóreményfoki gyarmat folyvást igen jó szolgálatot tesz az angoloknak, de roppant sok pénzbe és vérbe kerül.

Barbárság.

A polgárosodást inkább mint akármilyen más a közlekedés mozditja elő; s Afrika barbárságát nagyrészt a hozzáférhetés nehézsége okozza. Az északi szeleknek kitett északi partokon igen kevés menedékhelyet találnak a hajók; Algirnak, Marokkonak, Tripolishnak nincsenek kikötői; telnek idején nem biztos a tunisi révpart; rossz hirben áll a Syrtis; a bambai öbölben hiányzik az ivóvíz; s nem könnyű a bemenet Alexandriába; sziklákkal van beszórva és egészségtelen a Vörös-tenger partja; veszedelmes az, mely Tangertől Senegalig nyúlik; kevéssel jobbak az egyenlítőtől északra fekvők. Bent a sivatag megszakítja a közlekedést. A muszulman műveltség be tudott oda hatolni s némileg kisebbitte az elszigeteltséget, s innen és talán más beköltözésekből is, ered az a változatosság, mely az általában négereknek nevezett benszülötteken észlelhető; némelyek közülök valóságos ében-színűek mint a Guineában és Congóban lakók; mások barnák mint a kafferek, mások ismét sárgásak miként a gallák és hottentották; de a jellegző vonások mindnyájoknál megvannak; az abissiniaiak az európai fajhoz közelítenek.

Azonban a legalsóbb fokon állókban is felismerhető az ember, kinek értelmisége teljesen fejletlen ugyan, de kiből van képesség a nevelődésre, a gyöngéd érzelemre, a vallásosságra, a szegényérzetre, a birtoklásra, csak megszűnjenek a háborúk egymás között, s a félelem az egyiptomiaktól és az európaiaktól, kik vadállat módjára szomjazzák véréket.

Ugyanazért minden gond oda irányul, hogy könnyítve legyen a közlekedés. Ki a suezi csatornát megnyitotta, azon eszmével foglalkozik, hogy a Földközi-tenger vizét a Sahara-sivatagra vezeti, mely egykor tenger volt; vagy, valószínűen, hogy vasutakkal fogja azt átszeldelni. Most egy ilyen építése forog szóban, mely a Földközi-tenger partjairól s még alkalmasabban Algirból kiindulva Sudanba, a mondászerű Tombuctuba s talán Senegalba vezetne. A francziákat, kik bírják ezt és Algirt, igen nagy érdek fűzi e vállalathoz; s 1879-ben egy, számos tagból álló bizottságot állítottak össze, melynek feladata tanulmányozni a kiviteli lehetőségét és eszközeit, s

az eszme az összes földrajzi társulatok részéről tapssal találkozott. Mig a német Rohlf Gerard Tripolisból a Tsad tóhoz vezető utat tartja előnyösebbnek: mások más irányokat ajánlanak, melyek mindenike saját előnnyel kínálkozik.

XIII.

Á z s i a.

China. A Tao-pingek.

Chinában, melyet a mozdulatlanság országának szokás tartani, számtalan titkos társulat keletkezett, kivált az 1840-iki háború óta; a Trias, mely elnyelte a többieket, meg akarja buktatni a tatár uralkodóbázat, hogy a nemzeti Mingekeket ültesse ismét trónra.

Hung-seu-tsuen, szegény paraszt Canton vidékéről, nagyravágyástól ösztönözve, magán tanulásra adta magát, de soha sem sikerülvén neki kiállania a vizsgálatokat, szenvedélyszülte betegségbe esett, s egy benszülött térítő chinai nyelvre fordított bibliát kölcsönözvén neki, nagy előszeretettel kezdette azt tanulmányozni. Úgy hitte, hogy az örök Atya megjelent neki és beszélt vele, s tanítani és téríteni kezdett, s hogy a mandarinoknak boszúságot okozzon, a kormányval elégedetlen embereket gyűjtött maga köré. Ezek egyike a Taeping (átalános béke) nevű felekezetet alapította. A hegyiségekbe rablók közé vévén magukat, Hung-seu-tsuen és Hung-jui tekintélyre tettek ott szert s buzgón hirdetni kezdték azt a keveset, a mit a kereszténységről, lelkiismeretről, testvériségről, emberiségről, egyenlőségről tudtak, de mindezt csak eszközül a végből, hogy a régi chinai világ ellenében egy új zagyvalék és durva vallás-rendszer juttassanak érvényre. A mindenistenlés és észistenlés e fura keverékében az Atyaisten és a Fiuisten megtartották méltóságukat: Szentléleknek Hung-seu-tsuen önmagát nevezte ki. Vallásuk alapja a testvériség; a tanultak és nem tanultak között semmi különbség; a hajfonatot és czoftot, mint aféle tatár viseletet száműzvé európai módon nyirják hajokat; eltörölték a szigorú szertartásosságot, melyen az egész chinai rendszer alapszik, mint például a hivatal- és mesterség-fokozat, mely Chinában megmásithatatlanul rendszeresítve van maga az írás természeténél fogva, melynek ismerete szüli a tudósok osztályát, s ezzel együtt a többi osztályok rabszolgaságát s a gondo-

lat lenyügzött állapotát, minélfogva lehetetlen ott a lángész röpte, vagy a bírálát merészsége.

Az előbbre haladottaknak vannak látásaik, álmaik, elragadtatásaik, közlekedéseik az angyalokkal, prófétai káprázataik, párbeszélgetéseik Istennel, ki majd leszáll hozzájuk, majd magához emeli őket.

Nem szükség kimennünk Európából, hogy tudjuk, miként elégséges gyakran a merészség a győzelemhez. Északnak nyomúlva, a Tae-pingek elfoglalták Hang-yuang, Han-kow, Hou-pé városokat, melyek vidékeikkel együtt négy millió lakost számitanak. A meghökült udvar előhivatta és lefejeztette ama tartomány mandarinját; de e chinai eljárás nem állította meg a Tae-pingeket, kik tovább menve Nankingot is megvitták és leölték a húsz ezer tatárt, kik ott elszállásolva valának.

A siker újabb követőket vonzott Hung-seu-tsuenhez, ki egy törvény- és valláskönyvet irt „A menyei akarat s a császári hatalom nyilatkozatainak könyve“ felirattal, s magát Krisztus ifjabb testvérének, s China valódi császáranak nyilvánította. Bibliai egyszerűséggel beszéli el ama könyvben, hogyan szállott le hozzá egy aprilisi napon az Atyaisten, azután meg a Fiúisten, s miként adták neki a kiáltványokat és rendeleteket a világ átalakítása s békéjének megalapítása végett. Ő rendbe szedte ez okiratokat s közli övével „bogy hadseregünkben mindenki, legyen az nagy vagy kicsi, férfi vagy nő, tiszt vagy közkatona, ismerje a mi égi idősebb testvérünk szent akaratát és rendeleteit, és senki át ne hágja azokat akaratosan: mert ama rendeletek a mi égi Atyánk s a mi idősebb testvérünk legfő. toszabb parancsait tartalmazzák.“

Kidolgozta a Tae-ping-hadsereg szervezetét is, annak tisztjeit a meghódítandó tartományok fejedelmi czimével diszította fel; igen szigorú erkölcsszabályokat, a szeszés italoktól s a mákonytól tartózkodást irt elő; s lerombolván a pagódákat és bálványokat, s kiirtván a régi babonákat, a legnagyobb tisztaság s a legteltesebb boldogság visszatérését hirdette. Hadi jelvénye a kereszt; hitágazatai az emberek egyenlősége, a javak közössége, a sérelmek feledése, az Isten akaratján megnyugvás, a testvéri szeretet.

Hung-seu-tsuen, magasztalva a siker imádóitól, kik Chinában szintugy számosan vannak, miként Európában, miután magát Nankingban megerősítette s e várost a birodalom fővárosául nyilvánította, egy hadsereget indított onnan útnak Peking ellen, s érintkezésbe lépett az angolokkal, kik barbárok ugyan, de kedvesek az ég előtt,

mert kitűnő ágyúik vannak és megrázkódtatták a chinai birodalmat, s mert Krisztust imádják, az új császár elsőszülöttét.

A fölkelők durvák, tanulatlanok, de bár mennyire erőszakosak és esztelenek legyenek is, az által, hogy döngetik China rozszant épületének falait, s a nemzetiség, majd pedig magasabb és kevésbbé határozatlan elvek nevében beszélnek, segítenek lerontani a gátakat, melyek elkülönítik tőlünk amaz igen gazdag s a selyembe göngyöltetett múmia módjára mozdulatlan műveltséget; széttépik a bevett szokások ama kibonyolíthatatlan pólyáját, mely akadályozza az államtest szabad mozgását, s egy igazságot hirdetnek, azt, hogy minden, a mi ott van, hazugság. És hazugok a győzedelmi jelentések, melyeket a Taepingek ellen küldött hadvezérek menesztenek a császárhoz; hazugság maga a császár is, ki rendeleteket bocsát ki roppant terjedelmű vidékekre, hol már egy másik parancsol; hazugok a bódolásról szóló okmányok, melyek lázadó vezérekről, vagy nagy tartományok részéről érkeznek hozzája.

A tartományok, melyek a theát és selymet termelik, csakhamar a lázadók hatalmába estek, úgy hogy az európaiak szükségesnek találták érintkezésbe lépni a Tae-pingekkel. Az angolok, kik eleintén rabló-bandáknak, egy maroknyi kalandoroknak ezimezték, a siker nagy ítélete után hősök hadseregének nevezték őket. Sok térítő is pártjokra állott, mint olyanokéra, kiktől föltételezték, hogy útban vannak a kereszténység felé.

Mikor, 1860 végén, lord Elgin oly nagy részt elfoglalt a menyneyi birodalomból, a Tae-pingek feje irt hozzá, felszólítván őt, hogy vele is hasonló szerződéseket kössön, milyeneket a császárral kötött, s hogy segítse őt terjeszteni azt a vallást, mely által leverte úgy a confuczius-féle rationalistákat, mint Buddha babonás imádóit. Végre Tungsei császárnak, Tso-capo hadvezér erélye s francia tiszték közreműködése folytán sikerült leverni őket, visszavenni Nankingot, s kivégeztetni Tienwangot, új fejöket; de követői mint rablók még folyvást nyugtalanítják a birodalmat.

Európaak Chinában.

Ez események közepett, az európai lobogókon ejtett némely sérelmek, az üldözések a keresztények ellen s a folytonos rozshizsémiség a szerződésekben az idegen kutyákkal, a sárga folyóra vezették az angolokat, kik már forrongásba hozták volt Chinát úgy szomszédossággukkal Indiában, mint az által, hogy reá erőszakolták a részegítő mákonyt, mit termékeiért cserébe csempészték be oda. Lord Elgin, jól tudván, hogy minden kényűri államban a központot

sújtani földolog, megrohanta Pekinget, s az erélyes védelem daczára elfoglalta azt, a mikor is tüzet kapott a császári nyári palota, hol egy nagyszerű könyvtár volt elhelyezve, melynek csupán lajstroma százhoz kötetet töltött be; öt ezer más kötet pedig a régi és új chinai képes munkák encyclopediáját tartalmazta. Az egész könyvtár lángok martaléka lett. A létre jött békeszerződés szerint Kanton, Amoy, Fu-tseu, Ning-po, Shanghai kikötőkön kívül, melyeket China 43-ban nyitott meg az angolok előtt, még más kilencz nyilott most meg azok részére.

1875-ben Kuang-su lett császárrá 45 millió alattvaló, s azon kívül 28 milliónyi adózó nép fölött, milyen Tibet népe is.

China császára, úgy látszik, minden hatalomnak egyedüli birtokosa; de nem lévén képes e mérhetetlen hatalmat a közigazgatás minden részletére egymaga alkalmazni, annak kezelését többé kevésbé szigorú vizsgálatok után kinevezett és kilencz osztályba különzött mandarinokra bizza, kiket kénye szerint visszahívhat. A mandarinok, közös érdek által összefűzve, mintegy nyalábot képeznek, melynek szenvedőlegesen ellenállásán megtörik a császári önkény; s a császár, ki semmit sem tud hacsak nem az ő útjokon, a legtöbb esetben nem bir tudomással engedetlenségökről. A nemzet néma; sajtó nincs; a censori hivatal, mely szintén a palotától függő tisztviselők-ből van összeállítva, csupa kimélet a kartársak iránt. Minden mandarin önkényes eljárást követhet tehát, miről feljebbvalójának vagy nincs tudomása, vagy ha van is, nem találja szükségesnek azt helyteleníteni: teljesen kifejlett szabályzati rendszer lévén ott uralkodóban, az egyéni függetlenség minden lépten-nyomon valamely törvénybe, rendeletbe ütközik, mely feljogosítja a tisztviselő beavatkozását. Ily módon a kezdeményezés és haladás szelleme el van fojtva; azon, vallássá lett eszme, miszerint az ősök elérték a tökéletességet tetőpontját, visszatartja a chinaiakat a haladástól.

Midőn végre a kormány, engedve az erőnek, egyezkedni kezdett a külhatalmakkal, s az által, hogy elfogadta azok képviselőit Pekingben, beismerte, hogy vannak más független uralkodók is, a tisztviselők közül igen sokan elhatározták, hogy küzdenek és akadályozzák a nyugtalan szellemű idegenek betódulását, kik képesek lennének megzavarni őket mindenhatósági nyugalmas szokásaikban; maga a sokaság is, mely a többi népeket csak rablók és kalózok gyülelévész csoportjának tartja, rossz szemmel nézte a vendégeket, s hagyta, hogy távol a partoktól, a mandarinok zsaroló és ármánykodó

rendszert léptessenek életbe, mely a szerződések daczára, továbbra is hozzáférhetlenné teszi a birodalom belsejét.

Chinai állapotok.

A nyomor átalános b etegség Chinában. Pekingben hetvenezer-nél több koldúst számitanak, kik testületekbe vannak osztva. Maga a császár palotája előtt is tanyázva, nappal szemtelen tolakodással, olykor fenyegetésekkel zsarolják ki az alamizsnát a magánosoktól, főleg a kereskedőktől; éjjel mintegy tizenkét, kevésbé téres menedék-helyiségben szorúlnak össze néhány százan, hol olykor nyugvóhelyül egy köteg szalmát, s bizonyos évszakokban egy kevés rizst és szenet kapnak; az öregeknek, vagy különös pártfogás útján másoknak is, télen egy ruhadarab, nyáron egy legyező jár ki. A rosszúl kezelt ál-lami kincstár nem tehet több et: a magán felebaráti szeretet nem sokat pótol, mert ritka ott a vagyonos ember s nemzeti hiba az ön-zés és fősvénység. A majdnem végkép elhanyagolt bányák művelése, a nyereséges vállalatok szaporítása, s oly intézkedés, mely növelné a kincstár s a vámok bevételeit, milyenről az idegenekkel szemközt már van gondoskodva, segíthetnének a dolgon. Az angol orvosok s a Ningpoban, Tien-tsinben, Pekingben megtelepített francia szerez-t-nénikék egyenesebb utakon nagy szolgáltatásokat tesznek.

A chinai tudósok, elavult természet-, vegyészeti-, orvos-, csillagá-szati tudomány birtokában, durva tévedések, hóbortos mesék bolond-jai. Oka ennek az írás nehézsége, iszonyú idő- és figyelem-pazarlás-sal járván a gondolat képét viselő száz meg száz jegyeknek, habár csak tökéletlenül is megismerése. Az irodalom mutat fel néhány elemi értekezést a számtudományról, de az írásbeli számítás igen bonyolult rendszere nem alkalmas oly számításoknál, melyekhez te-kintélyes mennyiségjegyek szükségesek. Minden haladás az észlelő és szabatos tudományokban ki lesz talán zárva Chinából mindaddig, mig európai nyelvet nem fogad el, miként némely kereskedők a partvidékeken ezt már megtették, vagy mig legalább szótagos írást nem alkalmaz saját nyelvének átírására. A térítőek már alkalmazták a mi abc-énket az annami nyelvre, melynek szerkezete hasonló a c hinaihoz és japánhoz.

Az eszmerajzoló írás nem ártott a tiszta képzelem műveinek, mert hát a chinai regényírók igen termékenyek voltak, s a költészet gazdag és változatos.

Vallásuk mondhatni nincs, s azt a családi élet helyettesíti. Az atya gyakran a család összes tagjait egybehívja tanácskozás vé-gett, nem csak polgari, hanem büntető joghatóságot is gyakorolván;

a családból kizárás oly büntetés, melytől igen félnek; a nőt a férfinál alacsonyabban állónak tartják. Két hektárnyinál több földet senkisé nem bírhat. Az állam a család hasonlatosságára van alkotva, a fő mindenhatóságával, s a családatyák általános szavazat-jogával. Háromszázezer emberből áll a francia módon szervezett hadsereg.

A chinaiak ezrenként költöznek ki, hogy munkát keressenek; három milliót számitanak a Gangesen túli Indiában, másfél milliót az angol Birmában, ugyanannyit Siamban, 100,000-ret Singaporban, 25,000 Malesiában, 180,000 Javában, 80,000-ret Bokharaban; foglalkozásuk: teherhordás, kézi munka, kereskedés vagy ipar. A japánokkal ellenkezőleg szívesen ragaszkodnak a hazai ruházathoz és szokásokhoz, egymás között összetartanak és elkülönzik magukat az idegenektől, s magukkal hordják a ládát, melyben, ha a halál idegen földön éri őket, holt testöket hazájokba vitetik vissza. ¹⁾

Változás a chinai műveltségben.

Oly sok felől meg szállva, s évenként tizenhétezer európai hajót fogadva kikötőiben, China maga is módosul. Pekingben collegiumot emeltek (1868), melyben a külföldi nyelvek és tudományok birnak tanszékekkel, s rendes gőzhajózási közlekedést hoztak létre Singapor, Pinzang, Batavia, Somarong, Surahaya kikötőivel. A turáni műveltségnek el kell buknia az árja polgárosultság előtt, de a 270 millió európai érzi, hogy szükséges számításba venni az 535 millió chinait, kik oly sok dologra tanítottak minket, kik roppant piaczat fognak nyitni termékeinknek, s új lökést adnak majd haladásunknak ama nem messze jövőben, midőn a rendkívül tevékeny chinai faj, mely minden munkát jótéteménykép fogad s értelmesen hajtja azt végre, rajokat bocsát majd nemcsak az Antillákra, az oceani szigetekre, Californiába, a Nevadaba, hanem Amerika minden városába; s így e világrész, a helyett, hogy China igazi kőfalát képezné, miként Voltaire vélekedett, inkább oly érintkezési pont lesz, hol az új népek testvéresülni fognak a megifjúlándó chinai néppel.

Japán.

A mieinktől igen különböző erkölcsökkel és szokásokkal bíró Japán, hol igen értelmesek a benszülöttek, kik mindnyájan tudnak olvasni, s hol ősrégi a sajtó és használatban van annyira, hogy csak nem rég még a krimi hadjárat története is kijött ott nyomtatásban, az ő 3850 szigetével a legujabb időkhig elkülönözve maradt a többi világtól. De az Egyesült-Államok, midőn urai lettek Oregonnak és

¹⁾ Lásd *Annales de l'extrême Orient*. Mac Carthy az egész Chinán keresztül utazott.

Californiának, nem tudtak megférni a két Oceán között, s szemöket a japáni szigettengerre vetették, melyet ugyanazon időben egy részről Oroszország, más részről Anglia támadtak meg.

A Chinával folytatott háború alatt Perry hadvezér egy hadjáratot hozott javaslatba a lobogón s a térítőkön ejtett sérelmek megboszlása végett, Javaslata meghallgatásra találván, Shangaiba és Nangasakiba hajózott (1852 nov), öblöket és partokat kutatott ki, megkísérllette összeköttetéseket hozni létre, s egy telepet alapítani Indo-Chinában, e félszigeten, mely két nagy államot foglal magában, a Siami királyságot s a Tongkin-, Cochinchina és Gambodshaországo kból álló annami császárságot. A hollandokat, oroszokat, francziákat is érdekelte a szigettenger különösen pedig lord Elgint, ki itt folytatta chinai hadjáratát. Végül szerződés jött létre, melynél fogva 1868. apr. 1-től Yeddo és Osacca városok, s Kioga és Nieguta kikötői megnyíltak a kereskedelemnek.

Miként tudjuk, 1158 óta a lelki uralom a Mikadót, a világi a Taikunt illeti. Ez békében tudta tartani a daimioakat, a nagy hűbéreseket, kik között az ország fel van osztva. Az Egyesült-államokkal kötött szerződésekre nézve a Taikun kikérte az ő tanácsukat, de nem az európaiakkal kötöttekre nézve, miért is tiltakoztak és erélyesen felkeltek, de az európai csapatok felsőbbbsége végett vetett a polgár-háborúnak.

Az ország, ama kettős uralom alatt, tulajdonképen aristokratikus szövetség; s a vörös könyv egytől egyig lajstromba veszi a nemes daimioakat, kik féltékenységből kiváltságaikra igen ellenséges érzületet tanusítanak az idegenekkel szemben; a katonákon, consulokon, kereskedőkön nem ritkán elkövetett orgyilkosságok az ő művök.

1867-ben a párizsi világkiállítást néhány japán is meglátogatta, kik ott összebeszéltek, hogy forradalmat fognak hazájokban támasztani, s csakugyan letéven a taikunt és daimióit, öldöklések és gyújtogatások között a gyermek Mikadót emelték trónra, kinél azt is kivitték, hogy megszűnt az udvar idegen követeket fogadni. Eltörülték ekkor a daimioi hűbériséget, s átalakították a büntető törvénykönyvet, lejjebb szállítván a főbenjáró esetek számát.

Boszankodva nézte e dolgokat a nép s haragját a keresztényeken hűtötte, kik szépen megszapordtak már ott, s kik most ezrenként estek áldozatul, főleg térítők és szeretet-nénikék, arról vádolva, hogy gyermekeket rabolnak. mely vádnak talán az szolgált alapúl, hogy ama jó lelkek igen sok gyermeket megmentenek, kik nálók

nélkül kiteve, vagy rendszeresen meggyilkolva vesznének el. Még rosszabbra fordult a keresztények sorsa, midőn kitört a polgár-háború. A Satsuma-párt a kormányhoz egy emlékiratot intézett a kereszténységnek Japánba bevitele ellen, hamisaknak tüntetve fel annak parancsait, nevétségeseknek gyakorlatait, s az egészet ürügynek arra, hogy leigázzák az államot. Hasonlított ez emlékirat ama hírlapi cikkekhez és munkácskákhöz, melyeket az európai kormányok beavatottjaik által szoktak közzététetni, hogy izgassák a türelmetlen közvéleményt. Csakugyan Kiotóban arról tanácskoztak, miként tegyék el láb alól a keresztényeket, Nangasakiban pedig százharminczat idéztek a kormányzó palotájába, s mintán egy napig ott ácsorogtaták, botütésekkel üzték vissza a rokonokat és barátokat, kik oda kísérték őket; kevéssel azután látták, hogy a folyóhoz vezették és hajóra szállították a szerencsétleneket, s többé mit sem hallottak felőlök. Azt hiszik, hogy a vízbe fojtották őket. Azután halállal fenyegető kiáltvány jelent meg az összes benszülött keresztények ellen, és sokasodtak a kivégzések Nangasakiban, Sanadában és másutt. Mindez homlokgyenest ellenkezett a szerződésekkel, miért az európai hatalmak fegyveresen is tiltakoztak.

E zürzavar sokat ártott honfiainknak, kik nagy összegekkel mentek Yokohamába, hogy selyembogár-tojást vásároljanak, s nem bátorkodtak útra kelni Niegaton át, mely helyre a tulajdonosok sokkal könnyebben juttathatják azt el, s mely helyet akkor Aizu herceg, a lázadó daimiók egyike, tartotta megszállva. 1871-ben, mely talán a legtermékenyebb év volt, a yokohamai piacon 1,848,148 csomag tojás került vásárra, mely összegből 650 ezer Olaszországba, félannyi Franciaországba jutott.

Yesso, egy a Japánt képező nagyobb szigetek közül, utolsó menedékhelyök az Aino nevén ismert ős benszülött törzseknek, melyek nyomorult kunyhókban halászatból és vadászatból élnek, s külsejökre vadak, de erkölcsökben szelidek.

A japánok elfoglalták a Lieu-Khieu szigeteket, mi háborúra vezethet Chinával. A japánok, kik szenvedélyesen kedvelik a veszélyes játékokat ép úgy mint a tanulást, s keveset törődnek a gazdagsággal és az étellel, könnyen alkalmazkodnak az európai műveltséghez, annyira, hogy jellemök is elveszti eredetiségét; kereskedőink, különösen a gabona-kereskedők, barátkoznak a néppel, s városainkat most már japánok látogatják, és tárházainkat az ő áruik töltik. S Yokohamában és Yeddóban már európaikag berendezett kaszárnyákat, francia módon felszerelt katonákat, angolszerű tengerészetet, pán-

czélos hajókat, vízlevezető és szenny-csatornákat, távirókat, vasutakat, gázvilágítást talál az ember.

1871-ben Svakura miniszter a legfőbb tanács három tagja kíséretében meglátogatta Európát és Olaszországot, s három év múlva Amerikán át tért vissza hazájába. Értesítését most nyomják Tokióban, s érdekes látni, hogyan ítélnék ama barbárok a mi szokásainkról és barbárságunkról.

A világ e harmincz évi idő alatt oly gyors változásokon ment keresztül, hogy majdnem közömbösen, vagy a nélkül hogy érezné azok fontosságát, szemlél a jövőre nézve oly nagy kihatású eseményeket, milyen China és Japán átalakulása.

Cochinchina. Korea.

Cochinchina húsz millió lakost számító ország, igen termékeny földekkel és Saigun nagy fővárossal. A francziák már a mult század óta birták ott a Turane öblöt, s a kereszténység szép előmenetelt tett; de az utóbbi császárok, s főleg Tu-duc, kegyetlen törvényeket hoztak a keresztények ellen, s igen sokat irgalmatlan kínzások között végeztettek ki. Megfenyítendő a barbárságot, a francia expeditio, támogatva Spanyolországtól és a föllázadt keresztényektől, könnyedén elfoglalta Saigunt, s Tu-duc a saiguni szerződésnél fogva kénytelen volt átengedni Franciaországnak Saigun, Mitho, Bien-House tartományokat s a Pulu Candor szigetet, másfél millió lakossal; 67-ben ismét más három szigetet. 73 felé Tongkin függetlenítette magát, segítve egy francziától, ki fegyvereket szolgáltatott a felkelőknek. Franciaország a téritők és szeretet-nénikék segítségével polgárosítani igyekszik e birtokait, s azon van, hogy a mi abc-énket állítsa a chinai helyébe; s Saigunban egy tudós társaságot alapított.

A francia tengernagy Duprés igen előnyös szerződést kötött Annam királyával, hová gyarmatokat ültettek át, melyek a rizsen kívül, mi ott fő termelési ág, más egyéb termékek előállítására is felhasználják az igen hálás talajt. Korea, mely nagyságra fél Franciaországgal vetélkedik s 12 millió lakost számít, még el van különítve a világtól, miként nem régiben China vala, s hit-ágazat ott az idegenek kizárása. Téritők hatolnak be oda, de többnyire gyilkos halállal mulnak ki.

Közép-Ázsia.

Közép-Ázsiában, Layardon és Bottán kívül, kik Assyriát kutatták át, Mouravieff kapitány, a legmerészebb utazók egyike, Fellows (1799—1861) s a magyar Vámbéry Armin tettek fűrkésző utazáso-

kat, mely legutóbbi dervisnek öltözve, s áldást és tanácsokat osztva a majdnem ismeretlen Khiva, Bokhara, Samarkand országokba hatolt (1862), hová nem jutottak el a régiek, s mint nyelv- és természettudós megismertette azokat Európával s főleg Oroszországgal. — Woodtorpe kapitány az Indiától észak-keletre fekvő Mishmi hegy-ségeket járta be; Harmann hadnagy a Subansiri folyó menetét követte, azt akarván kitudni, vajjon a Bramaputra és a Saupu, Tibet nagy folyója, ugyanegy-e? Gill Perzsia keleti határain utazott; Blount Anna Bagdadban és a sivatagon járt; az orosz Prschewalsky és Pylzow 1870-ben Kiustából indulva Sziberián, Mongolországon és Tibeten át utaztak egész Pekingig.

Ama roppant kiterjedésű földet, mely a Kaspi-tengertől a chinai határokig, déli Sziberia sivatagaitól Perzsia-ig és Afghanistanig terül el, oroszok és angolok tanulmányozzák és kísérik figyelemmel. Amazoknak mindig őrsereget kellett tartaniok határaikon, hogy védjék magukat a vad s különösen a turkoman népek pusztító betörései ellen, s lassanként előnyomulva bekebelezték azokat, közeledve ily módon egy részről Chinához, az által, hogy elfoglalták az Amourt, mely Tartariából oda folyik; más részről Indiához, melyet most már csak Afghanistan hegyei s a herati erősség védelmeznek, s Oroszország mintegy észrevétlenül már megvetette lábát az alsó Jaxartes völgyeiben, a khirgisek sivatagain, aztán Khivában, Kokhandban, sőt tovább Afghanistan határain is, mely vidék, India és Perzsia között, minden hódítónak csatasíkiul szolgál. 68 után Bokharával volt viszálkodása, megszerezte az Oxus folyó torkolata mellett fekvő Samarkandot, mely egy az islam szent városai közül, s Tamerlan idejében a keleti műveltség központja vala. A Syr Darián már gőzösök járnak: és nagy a beköltözködés az oroszok részéről, kik rendet visznek be oda, őrködnek a nyugalom fölött, erősségeket építenek, s Moskvát összeköttetésbe hozzák Orenburggal és Tashkenddel Bokhara határain.

Jakub-Khan emir, igen merész szerencsevadász, bizva az oroszokban, kiknek oly sok okuk volt őt támogatni, összeütközött az angolokkal, de midőn látta, hogy magára van hagyva, attól féltében, hogy elveszti országát, békefeltételeket fogadott el, melyek őt az angolok hűbéresévé teszik, kik az 1879-ben létre jött békeszerződés értelmében észak-nyugaton igen jó határvonalat biztosítottak maguknak, melyet könnyű védelmezni. Innen ők szemmel tartják Afghanistánt, és szükség esetén Kabul és Kandahar ellen nyomúlhatnak, a nélkül, hogy erőt kellene pazarolniok a Kaiber, Peiwar, Kojak-

szorosok bevételeire. 1841-ben Anglia igen tekintélyes haderővel arra kényszerítette Dos Mohammedet, Kabul emirjét, hogy angol követséget fogadjon el, mely ellenőrizzé Afghanistan. Alig telepedett meg a követség, iszonyú lázadás ütött ki, s legyilkolták annak minden tagját. A megerősített angol hadsereg kemény boszút állott, gyűjtögetve és pusztítva, az eredmény azonban csak az afghánok fokozódott gyűlölete lett.

Ugyanigy történt mostanában is (1879 szept.). Alig hogy megállapodtak a tudománycs határ iránt Oroszországgal, az angolok Kabulba küldöttséget menesztettek, melynek élén Cavagnari állott, kinek oly sok része volt ama béke létrehozásában: a követséget fényesen fogadták, s két nap múlva legyilkolták a hetven egyént, kik azt képezték. Ime tehát ismét előállott a szomorú kényszerűség, hogy megboszulják az angolok magukat, s talán, hogy be is keblezzék Afghanistan, védő bástyául Perzsia ellenében, mely Oroszország előőrse. Oroszország pedig, azon ürügy alatt, hogy megfékezi a vad turkomannokat, mindinkább közeledik Indiához.

India.

India, hol 240 millio egyén engedelmeskedik Angliának, mely azt mint roppant kiterjedésű piacot politikájának központjává és céljává teszi, gyakran és sokat szenved a vadállatok¹⁾, a pusztító folyamok, a dögvész, a véres lázadások miatt. A rabszolgaság most is tart még ott, ép úgy miként a szigorú kaszt-elkülönzés s az alsóbb osztályok lealacsonyítása, bármennyire igyekeznek is a térítők megszüntetni e ferdeségeket az által, hogy különbség nélkül mindenkit oda bocsátának a templomba, a közös imákra, az Úr asztalához.

Némely londoni kereskedők az ő kimeríthetetlen kincseiket India bányáinak, fűszereinek, gyapotának köszönik. A híres Társulat 1833-ban alattasa lett a kormánynak, mely a társulati tőke tizszázalékát fizette, s melynek ott nagy hadsereget kellett tartania; de kénytelen lévén a benszülötteket állítani fegyver alá, megsértette ez által az ő babonáikat. Ezekre támaszkodva, 1857-ben nagy kiterjedésű összeesküvés jött létre, mely Delhit is hatalmába kerítette; iszonyú jelenetek fordultak elő, melyeknél fogva, úgy látszott, mintha ütött volna az angol uralom végső órája, mely ellen Nana Sahib

¹⁾ 1877-ben 22,851 vadállatot és 127,295 kigyót pusztítottak el; ezek 16,777 embert martak halálra, s mintegy 3000-et ölték meg a tigrisek, oroszlánok és más ragadozó állatok. „

állott a lázadók élére. A vitézség és kitartás azonban ismét fölényre juttatták az angolokat. De érezték a kormány központosításának szükségességét; ugyanazért a koronára bízta azt, s miként a 144-ik lapon jeleztük, kiküszöbölték a Társulatot, „India császárnője“ czímmel ruházva fel Viktoria királynőt. Mig ez angol-indiai birodalom oly roppant mértékben növekedett, politikai rendszere a fejlődésben nem tartott ama növekedéssel egyenlő lépést; nem vonták szövetségekbe a fejedelmeket s nem hozták összhangba ezek érdekeit Nagy-Britannia érdekeivel¹⁾.

1878-ban India három millió font sterling hiányt mutatott fel: utakra van szüksége termék-kivitelének könnyítése végett. Singaporban, melynek rendeltetése kelet első piaczává lenni, csak egy jó kormány segédkezet nyújtson neki, az angol-szász kereskedők már is számos tagból álló s folyvást növekedő gyarmatán kívül, a nép javarészt chinaiak teszik, kik szakadatlanul tódúlnak oda. Általában a Malayi-szigettenger s a Philippinák termékei, melyek előállításához ügyesség és munka szükséges, mind a chinaiak szorgalmának köszönhetők; náluk nélkül sem a szigettengerek, sem Siam, sem Cochinchina nem küldhetnének ki annyi czukrot, sem 80,000 hordó czint évenként. A benszülött népesség lustaságát a világ két legvállalkozóbb és legiparosabb faja teszi jóvá. Ha majd Chinában tág tér nyílik az európai vállalatoknak; ha a kereskedés Siammal, mely gyorsan halad előre, teljes kifejlettséget ér el; ha Borneo áruí az angol piacokon fognak majd főfő keletre találni; ha a malayi felsziget minden becses termékét forgalomba hozza s be lesz majd végezve a 8000 kilométernyi vasút, kelet kereskedelme akkor megtízszereződik, s akkor fog majd kitűnni Singapor roppant fontossága.

A lakosok eléggé tudják méltányolni az angol uralom s a haladással inkább megférő kormány-rendszer előnyeit, de ha a határokon háború ütne ki, a benszülött hadseregben könnyen fegyelmetlenség állhatna elő, főleg miután a sipayik észrevették, hogy Anglia nem mindenható többé Európában: s az ázsiai mindig az erősebbel tart.

A figyelem mindinkább fokozódva fordult az indiai irodalomra, mely 40 százados múlttal és sajátos jelleggel bír, a mint sajátosak

¹⁾ A brit korona 800,342 □ mérföldnyi (olasz) területet bír, 191 millió lakossal; és 49 millió alattvalója van a közvetett birtokokban, melyek 575,265 négyszeg mérföldnyi területet foglalnak el. A francia és portugál birtokokkal együtt India 1,475,870 □ mérföldnyi területet tesz ki, 241 millió lakossal.

ott az erkölcsök, a hiszemek, a kegyelet az emberek és állatok iránt, a szemlélődő és gyakorlati bölcsélet is.

Dia Nand Sarawati 1875-ben Bombayban a brahmamismust reformálólág kezdett tanítani, ő maga járván körül az új tanítás terjesztése végett, s azt mondják, hogy már két millió követője van A rya Samai (Árja társulat) néven. Ő egy Istent vall, a többi isteneket az isteni tulajdonságok egyszerű személyesítéseinek tartva. A négy Védának föltétlen tekintélyt tulajdonít, s azok szertartásaival együtt, az imádások kizárásával elfogadja a buddhisták által behozott imádságokat és áldozatokat; czélja „ismét felemelni a népet úgy szellemileg mint anyagilag, s az emberiség jólétének előmozdítására szentelni magát.“ ¹⁾

Perzsia, mely semiták, turaniak és árják érintkezési pontja, alig számít öt millió lakost, kik közül a 73-iki éhség folytán talán két millió veszett el. Nagyobb részt siita muszulmanok, de sokan követik a Babi vallást, melyet 1840-ben Ali Mohammed vitt be oda, ki a lélekvándorlást, a nő felszabadítását annyira, hogy férjétől is elválhassék, ha talál mást, ki neki jobban tetszik, a bortól, dohánytól és mákonytól tartózkodást tanítja. Nassereddin sah ²⁾, ki meglátogatta Európát, reformokra törekszik s összeköttetésbe akar lépni Európával, de miként mindig, most is zavargások folynak ott a perzsák és turkomannok között (farsy-k turki-k); s az oroszoknak, nem kevésbbé mint az angoloknak mindig van ott valami követelni való-jok. Ha majd Európát Chinával és Indiakkal vasút köti össze, Perzsiában is minden teljes átalakuláson fog keresztül menni.

Ázsiában a népesség nagyobb részt benszülött; vallásra nézve muszulmanok, brahmaniták vagy buddhisták, vagy shamaniták, s nincs ott egyetlen keresztény állam sem.

Oceania.

Hála Warburton, Ross, Hassenlein, Meissel, Lewis, Kramer, Walder és főleg Forster utazásainak, mindinkább tanulmány tárgyává lesznek és nagyobb világosságban tűnnek fel Polynesia és Oceania természeti és társadalmi nagy problémái. A Victoria gyarmat 1836-ban 177 lakost számított, 51-ben már 177,341-et, 65-ben

¹⁾ Indiák vallására nézve figyelemre méltók Müller Miksa tanulmányai (*Origine et développement de la religion*, Paris 1879). Azt állítja, hogy a fetisizmus a vallásos érzületet követőleg szülemlett.

²⁾ A sah szó, mely fejedelem vagy király jelentéssel bir, már a Kr. e. tizenhat századdal emelt luxori obelisken s a persopolisi feliratokban is előfordul; göröke erőt, magasságot, fényt fejez ki. Nasser-eddin annyit tesz mint hitvédő.

pedig 540,522-öt. Kikötőkre és utakra 135 milliót, egyéb közmunkákra 85 milliót költöttek ottan. A kivitelt 325 millióra, a bevittet 380-ra számítják. Vannak ott könyvnyomtató intézetek is. A párizsi világkiállításon egy, minden oldalról 3.50 méternyi négyszeg alapon nyugvó 19.34 méter magas kúp-oszlop volt látható, mely az említett gyarmatban 1862-ig kiásott arany mennyiséget tüntette elő, mi 11,000 tonnányit nyomna, 35,750 millió frank értékben. A tudóvész nagy pusztításokat visz ott véghez.

Oceániában a francziák Új-Caledoniát birják, 60,000 lakossal.

Australiát is vaspályával szándékoznak átmetszeni, mely a központi sivatagokon keresztül Melbourn-tól és Sydneytől vezetne az észak-nyugati partokra, 2000 mérföld hosszúságban. 1840-ben szűnt meg Anglia Új-Hollandot száműzöttjei tartózkodóhelyéül tekinteni; s míg a Victoria gyarmat akkor alig számított 236 lakost, most maga Melbourne, mely annak fővárosa, háromszázezer lakossal bír. Az 1851-ben fölfedezett aranybányákon kívül, melyekből csupán 1874-ben 160 millió értéknit vittek ki, sok más egyéb termékekben is gazdag az, minél fogva kikötői nagyon látogatottak, s igen élénk a sürgönyváltás a continensentúli telegraf útján. A világkiállítás, melyet 1880-ra készítenek elő, jobban meg fogja azt ismertetni és hasznosbítandja; szintűgy a körülfekvő korall-szigeteket, milyen néhány év előtt még csak 26 volt, most pedig 150 van.

XIV.

A z a m e r i k a i E g y e s ű l t - Á l l a m o k .

Az Egyesült-Államok növekedése és virágzó állapota

Míg a déli gyarmatos elpuhult az arany és bőség földén, észak beköltözött népe az ő zord, erdős, mocsáros vidékein, szükségeknek, szenvedéseknek kitéve, iparhoz, egységhez, kitartáshoz szokott, s ezek folytán szabadságra tett szert: és most nincs nehézség, melyen nem diadalmaskodnék.

A piczi köztársaság, melyet 1610-ben szőkevény angolok 420 ezer □ olasz mérföldnyi területen alapítottak, s mely a függetlenségnek 1776 júl. 4-én történt kikiáltásakor csak tizenhárom, mind brit eredetű, államot foglalt magában, egy század alatt többet szerzett, mint a csárok, mióta csak uralkodnak; most már Louisianával,

melyet 1803-ban vásárolt meg Franciaországtól, Indiánával, melyet 1816-ban, Mississippivel, melyet 1817-ben, Illinoisval, melyet 1818-ban, Missurival és Alabamával, melyeket 1820-ban csatolt, Floridával, melyet 1819-ben vett meg Spanyolországtól s 45-ben emelt államává, Texasszal, Jowával, Wisconsinnal, Californiával harminczkilenczre megy az államok száma, melyek körülbelül öt millio kilométernyi területet foglalnak el, harmincznyolcz millió lakossal, nem számítva ide a területek ¹⁾ lakóit. Nyolczvan év alatt megtízszereződött a népesség, s New-York lakossága harminczszoros lett; hét milliónál több beköltözött ütötte fel az Egyesült-Államokban tanyáját ²⁾, s 64 hektarnyi legjava föld van felajánlva mindannak, ki meg akar ott telepedni, bármily nemzetiségű, hitvallású, véleményű legyen. A kereskedelmi tengerészet, mely 1861-ben alig volt 565,000 tonnányi, most felülhaladja a hatodfél milliót; a bevitel 157 és fél millió franktól 1811 millióra, a kivitel 104-ről 1250 milliónál többre emelkedett. Sőt 1878-ban 770 millió dollár értéket vittek ki; csupán földtermékekben 463 milliónyt, mely összeghez, a gyapot 185, a dohány 29 millióval járúl. Az Atlanti-tenger partjain fekvő tartományoktól nyugatra eső földek 1792-ben még műveletlenül heverték; most átlagosan két-kétszáz acróból álló másfél millió majorságot számítanak ott, melyek értéke tútesz a 37 ezer millión. A gyártmányok, melyek egy század előtt alig jöttek számításba, most ezer milliónál többet jövedelmeznek. A posta-járás akkoriban 9000 kilométernyi volt, most 250,000 és pedig 40 ezer kilométernyire vasutakon, melyek építését könnyűvé teszi a fa, a vas és a szűz földek bősége. Európa roppant mennyiségű ételmi szert kap onnan. ³⁾

Az amerikai kettős continensen Monroe programja jutott érvényre, mely azt akarja, hogy Amerika csupán amerikaiaké legyen; s míg száz év előtt csupa gyarmat volt, most egészen független

¹⁾ Az államnak legalább 50,000 európai eredetű lakossal kell birnia; különben terület marad, az alkotmány előnye nélkül.

²⁾ Az Egyesült-Államokban csak 1820-ban kezdték lajstromozni a beköltözötteket: s ha eleintén 6000-en lehettek évenként, 1831-ben 22,633-at jegyeztek be, a következő évben pedig 60,482-re emelkedett számuk, mely később az európai viszontagságok szerint emelkedett vagy fogyott, s 1850-ben 370,000-et ért el. 1870 után nagyobb lett a beköltözés, úgy hogy 72 ben 449,433-at tett ki. A legtöbben Németországból, Angliából, Schweizből, Franciaországból kerülnek ki. Az olaszok déli Amerikának adnak előnyt, hová a bevándorlás még számosabb.

³⁾ Az 1877—78-iki évben az Egyesült-Államok 53 millió hektoliter gabonát és lisztet küldöttek Európába: 30 millió hektoliternyi jutott oda azon kívül a Fekete-tengerről.

Európától, kivéve Canadát, mely az angoloké, Guianát, mely francziák, angolok, hollandok között oszlik meg, s némi maradványát ama spanyol uralomnak, mely egykor ott 72 szélességi fokon keresztül, Afrikával vetélkedő hosszúságban, az Egyesült-Államoknál kétszerre nagyobb s az angolok indiai birtokait felülhaladó területet ölelt át.

Különösen bámulatos volt a nyugati tartományok növekedése, melyeket Új-Amerikának neveznek. Californiában, mely 1831-ben alig számított 25,000 lakost, mindenféle gézen-gűzből csakhamar hatszázezerre emelkedett a népesség száma.

Midőn ott a Sierra Nevada hosszában ötszáz olasz mérföldre nyúló aranytermő zátonyokat fedeztek fel, melyek 1848-tól 75-ig 7850 millió értékű aranyat és ezüstöt adtak, úgy hogy a pénz-arány megváltozott Európában annak folytán, ezrével tódultak oda az emberek kapzsiságból. Az élelmiszerek drágasága következtében csalódva reményeikben, földművelésre adták magukat, mi oly rendkívül jutalmazta fáradozásukat, hogy a gabona legnyereségesebb kiviteli czikke lett San Franciscónak, e templomokban, hirlapokban gazdag, 80,000 palotával diszelgő fővárosnak. Itt ér véget a két Oceánt összekötő 3616 kilométernyi nagy vasút, mely, a polgárháború okozta zavarok daczára, tíz év alatt készen lett, s az első évben 70 milliót jövedelmezett¹⁾. Mielőtt e vasút létre jött, Oregon és California el voltak szigetelve, nagy sivatagnak nevezték ama végtelen térséget, mely most népesül, művelés alatt van, s hol rögtönzöttén bámulatos városok keletkeznek. Ezek egyike Chicago, hová csak 1833-ban kezdetek a gyarmatosok beköltözni, s a lakosok száma rövid idő alatt 4700-ról 320,000-re emelkedett. Van egyeteme, mely a legjobb hirnnek örvend a nyugaton, van ötven temploma; van igen nagy gabona- (1870-ben 70 millió zsákkal vitték ki) és sertés-kereskedése²⁾;

¹⁾ Az utolsó szög, melyet a New-York és San Francisco között elnyúló vasúton felhasználtak, californiai aranyból volt, tizenuelezec uneczia sulyú, 3750 frank értékű: öt fontos nyomó ezüst kalapácsal verték azt be, s ily felirattal van el látva: „Utolsó szög a vasúton, mely 1863 január 8-án kezdett épülni, s 1869 május havában készült el. Isten óvja meg hazánk egységét. E vasút összeköti a világ két nagy oceanját.“ Húszezer chinai dolgozott azon. A földszakadásokban a Colorado partjain épületek, csatornák, terjedelmes várkastély nagy romjaira, s különös alakú cserépedényekre, egy ősrégi nép maradványaira találtak.

²⁾ A besózott hús-kereskedésről Cincinnati is nevezetes város. A Banner háznak oly gépei vannak, melyek segítségével egy öt—hat mázsa sertést leölni, megperzselni, megvakarni, elkészíteni, feldarabolni, besózni, hordókba rakni, hús perczbe kerülni; s a munka négy hónapon, naponként tíz órán át szakadatlanul folyik. Ser-

a Michiganon 10,000 tengerészt foglalkoztat, s háromezer mérföldnyi (leghe) vasútnak szolgál csomó-pontúl. 1870 oktob. 8-án tűzvész pusztította el; rövid idő alatt újra kikelt bamvaiból.

Iskola, tudományok, irodalom az Egyesült-Államokban.

Az Egyesült-Államokban 26 millió hektárnál nagyobb kiterjedésű állami föld van szánva a mindenkinek hozzáférhető elemi oktatás behozatalára és fenntartására¹⁾. Igen nagy számmal vannak az iskolák, az akademiák, az egyetemek, a collégiumok; a hírlapok, melyek sem adót nem fizetnek sem biztosítékot nem tesznek le, felülmúlják számban minden más nemzetekéit együttvéve. Roppant gazdag kereskedők dollárok millióival áldoznak iskolai, muzeumi és más czélokra; így például Peabody Józseftől került ki a Franklin keresése végett utnak indított sarki expeditio szükségleteire a költség; ugyanő hét milliót ajándékozott Londonnak munkásházak építésére, s 500,000 dollárt a Harvard-egyetemre. Smithsohn alapította a társulatot, mely, egy ministeriuménál nagyobb munkássággal, minden fontosabb kiadásra nézve Európa összes akadémiáival csereviszonyban áll. Lennox († 1879) New-Yorknak hagyván becses könyvgyűjteményét, négy milliónyi költséggel márványból emelt könyvtárat alapított, s nagy tőkét tett le annak gyarapítása végett. Agassiz ki-

tészusból 1875-ben hat millió, 78-ban tiz millió sterling értéknyit vittek ki. Mig Angliában a gabonatermő föld három millió acre, az Egyesült-Államokban harmincz millió, mely szám 1875 óta négy millióval szaporodott, de a haszon jóval kevesebb mint Angliában. Az évi termelés gabonában 73 millió sterlinget, kukoriczában kilenczevenhatot, burgonyában tizenötöt, zabban huszonnégyet, vajban és sajtban hatvanhármát, tejben harminczat, szénában és szalmában huszonötöt jövedelmez ott.

Az észak-nyugati államok 1860-ban 2,507,044 mérő (quartaji) gabonát, 1,723,334 mérő kukoriczát, 3,704,865 mérő lisztet, összesen 316 millió lira értékben, szolgáltattak Angliába. E termékek Chicagoban csak harmad résznyit értek. Arra a gondolatra jöttek tehát, hogy a Huron tó s az Ottawa között egy csatornát készítenek, mely az előírányzat szerint négy millió sterlingbe kerülne, s mely egyenes összeköttetésbe hozná Chicagot Liverpoollal, s így kevesbitené a szállítási költséget.

¹⁾ A newyorki elemi iskolák tanítói 7000 lira évi fizetést is húznak és sok helyütt 3000-et. Massachussettsben minden, ötven családból álló községnek iskolával kell birnia. Massachussetts alkotmánya szerint a tanítók első kötelessége, hogy a jámborság és igazságosság, a hazaszeretet, a jóakarat, a lelki tisztaság, a mérséklet és tartózkodás elveit ójták az ifjúságba: hogy ez erények s az ezekkel elöntéses vétekekből folyó gyászos következmények tiszta tudatára vezéreljék azt.

Ohio-állam alkotmánya is kijelenti, hogy a vallás, az erkölcsiség, a káté ismerete lényeges feltételei lévén egy jó kormánynak, a nemzetgyűlésnek kötelessége védelmezni a vallásfelekezeteket tisztok békés gyakorlatában.

tünő természettörténelmi munkáját egyes ember sohasem tehetné volna közzé, de részvényesek, kik között legtöbb volt a banktulajdonos, a kereskedő, az államférfi, 500,000 lírát irtak alá. Midőn a Panama-földszoros útvágása szoba jött, a régiség-, föld-, növény-, állatorvos-, vízépítkezési-tudomány avatottjai versenyezve kötetekkel állottak elő, melyeknek nincs másuk Európában. Ugyanugy történik most is ama tervezett óriási vállalat alkalmából, melynek célja a Mississippi szabályozása.

Prescott Mexiko történetének igen drága kiadásaiból egy év alatt 40,000, Liebig Állati vegytudományából 16 ezer példány kelt el. Ha hitelt adhatunk Careynek, Mitchell földrajzi kézi könyveiből, Abbot történelmi rövidleteiből 400,000, s Webster dictionariumából 330 ezer példány fogy el ott évenként. Az amerikai új, évlő Encyclopedia, e népies dictionariuma az általános ismereteknek, melyet Ripley György és Dana Károly vezetése mellett Appleton adott ki New-Yorkban, nem csak az Amerikára vonatkozó tényeknek, hanem a legtöbb egykorú eseményeknek is igen dús és hiteles tárháza.

Amerikaiaknak köszönjük a légköri és tengeri folyamok ismeretét (Maury), a bámulatos varrógépet (Howe), a villany-delejes távírás legtekélyesebb rendszerét (Morson).

Ámbár a dicsőség oroszán-része a positiv tudományokat illeti (Morton, Pierce, Bowoitsch, a két Agassiz) a szép irodalom sem szűkölködött művelők nélkül. Még a függetlenségi háború idején is jó költők tűntek már ott fel; Frenau Fülöp politikai dalai és balladái mindenfelé visszhangot keltettek: Trumbull János Mac Fingal című gúnyoros költeményében (1782) Hudi bras módjára ostorozta a torykat; Columbus látomása Barlow Joeltől, ki gúnyverseket irt; Canaan meghódítása Dwight Timóttól; Sands és Carstburn Yamoyden-e; Pompéji utolsó éje Fairfieldtől a jó époszok között foglalnak helyet, mint szintén Smith Saba asszony Az ártatlan gyermek című románcza s a Mogg Megone is, melyben Greenleaf Whittier egy indián törzsfőt (1677-ből) dicsőít. Brooks Mária az ő Zophiel-ével a regényes époszban tüntette ki magát; Dana a Buccaneer-rel és mások a balladában. Gúny-verseket Barlow Hasty Pudding-ján kívül, Fritzgreene Halleck; az eredeti O' Wendell Holmes és G. Russell Lowell szerzetek. A tanító-költészetben Dwight (Greenfield Hill, 1794), Allston, Pierpont János, Sprague Károly arattak sikert. Lirai költeményeikért Európában is bámulták Cullen Bryant-ot, Allan Poe-t, a

gazdag képzelőmű Longfellow-t, kinek *Evangeline* című pásztor-költeménye magasztaló elismeréssel találkozik. Egy oly pozitív irányú népnél senki sem várna annyi költőt, amennyi össze van szedve ama gyűjteményben, melyet 1840-től 54-ig Griswald adott ki Philadelphiában, bő életrajzi jegyzetekkel. A puritanismus ellensége a színháznak, s rendesen csak angol drámákat adnak ott elő, de Howard János, híres színész, Junius Brutus című s más könnyed drámákat is írt, melyek tapsokat arattak.

A regény-irodalom jobb művelésnek örvend ott, mióta Brockden Brown az ő Wieland-jával és Edgar Huntley-jével megnyitotta e tért. Egész Európa olvasta Irvinget, Coopert, Sealsfieldet, Bird-öt, kik az amerikai életet és jellemet rajzolták; Haliburton ügyesen festi a transatlanti cockney-t (nagyvárosi uracs), a yankeet; Dana és Hoffman inkább a phantasticus regényfajt kedvelték; Melville és Starbuck Majo néprajzi képekben a történetet költői dolgokkal fűzték össze. Nathanael Hawthorne (*House of the seven Gables. — The Scarlet Letter, Blithedale Romance*) eredetinek mutatta magát; Azel S. Roe jól ecsetelte az amerikai életet. Cumming kisasszony Lumajo-ja a nevelés hatalmát akarta feltüntetni. És sok más volna még, kikről szólhatnánk.

Egy külön irodalmi ágat, mely az Egyesült-Államok sajátja, képeznek a vitatkozó vagy képzelem-szülte munkák a rabszolgaság ellen. Channing, Emerson, Longfellow, mindhármán sajátos módon forgolódtak e téren: bámulatos sikert aratott a Tamás bátya kunyhója Beecher Stowe Henriettétől, ki aztán a Lelkész lakadalmában vallási kérdések fejtegetésére adta magát, mint Wetherel Warner Erzsébet, s követték őt Hildseth és Gibstone és egy névtelen költő (Fanny Kemble?), ki, miután egy fiát Olaszországban elvesztette, egy másiktól pedig a polgárháború fosztotta őt meg, s férje is elhalt, munkákat adott ki Egy ismeretlen ember emlékei, A csalódás tragédiája, A jövő tragédiája feliratokkal; költészetet és prózát egyaránt érvényesítvén, hogy emelje a négerek érdemeit s feltüntesse a rabszolgaság vétkes voltát.

A kritika gyümölcstelen népeknél szokott tenyészni; mégis megemlítem itt Tasso és Dante életét Wilde Richárdtól, A spanyol irodalmat Ticknortól, Hudson felolvasásait Shakspeare fölött, Tuckermann A költők eszméi című munkáját, Emerson merész röptű tanulmányait. A cikkek, melyek ennek, a két Eve-

retnek, Channingnek, Willisnek, Browsonnak tollából folytak, semmit sem engednek a legjobb angol Revue-k czikkeinek.

Wheaton, Bankroft György, Jared Sparks, Prescotttal együtt a híres történetírók között foglalnak helyet; sszintúgy Irving Amerika fölfedezése és Spanyolország története, Allen Az amerikai forradalom története, Marshall Washington élete, Hildreth Az Egyesült-Államok története, Motley Hollandia története czimű munkáikkal; továbbá Haris, ki Columbus életére vonatkozó adatok bűvárlója, s Perkins Marsh, ki az általános művelődést tárgyzó munkákkal tűnik ki.

Az amerikai continens földrajza körül Clarke, Lewis, Flint, Gregg, Brackenridge, Schoolcraft, Fremont, Greenough, Barlett, Stanbury szereztek maguknak érdemeket; Wilkes Károly tudományos utat tett a déli sarkvidékekre; Jarves leírta a Sandwich szigeteket; Stephens és Carey Közép-Amerikát; Herndon Afrika belsejét; Lynk a Holt-tengert; Robinson Palaestinát; Gallatin, Schoolcraft, Morton, Gliddon anthropologiai tanulmányokkal foglalkoztak, különös tekintettel az indián fajokra. Magoon 1848-ban és 51-ben közzétett műveiben Amerika szónokait ismertette, kik közül a parlamenti ékes-szólásban J. Adams, Everett, Preston, Webster, Clay Henrik tüntettek ki magukat; az egyháziban pedig Channing, ki Európában is tetszett mindamellett, hogy hideg, mi unitarius hiszemeinek tulajdonítandó. Burritt Illés az örök békét hirdeti, Greeley a franczia socialisták elméleteit ülteti át. A politikai tudományokban Jefferson Tamás, Gallatin Albert, Everett Henrik voltak a legjelesebbek; s Carey a classikus nemzetgazdasági írók között. Liwingstone törvénykönyve Louisianaba a javító rendszert vitte be és eltörölte a halál-büntetést. A theologia terén merész lépéseket tettek: Dwight (System of divinity, 1853) a kálvinini eszmék nyomán, Eward az ő Krisztus életében, Stuard az Ecclesiastest s a rómaiakhoz írott levelet érdeklő fejtegetéseiben, Robinson az ő Christián Examiner-ében tért nyitott az e nemű vitatásoknak; mig az American Jurist s Hall Law Journálja jogi kérdéseket tárgyalnak.

Számtalan elemi értekezések népszerűsítették a természettudományokat, melyek nagyszámú művelői közül megemlítjük itt a meteorolog Mauryt, a geognosta Dale-t, Owen-t és Maclure Eaton-t, a fűvészt Bigelow-t, Nuttal-t, Asa Grayt, az ornitholog Wilson-t. A mennyiség- és csillagászati tudományok terén Bowditch, a már említett Maury, Walker, Olmsted jeleskedtek; Ferguson bolygókat fede-

zett fel, melyek fürkészését most a cambridgei fölfedezések és helyreigazitások tekintetében leghíresebb csillagvizsgáló-intézet folytatja.

Állami és vallási élet.

Új államok csatolása semmit sem változtat az egyes államok törvényein, joghatóságán, oktatás- és vallásügyén, közigazgatásán; csak néhánynyal szaporítja a senatus és a parlament tagjait. A kormányzat olcsó; az első praesidensnek 25,000, a másodiknak 5000 dollár fizetése van; semmiféle vámakadály nem gátolja a termékek szabad forgalmát és kivitelét; ezredéves erdőségek bőven adják a fát a tengerészethez és a vasutakhoz; magas a munka-díj; ismeretlen a pauperismus.

Az alkotmány hathatósan biztosítja a nép-fensőségét, féltékenyen ellensúlyozva a hármass hatalmat; s bár ebből összeütközések keletkeznek, mégis korlátozva van ott a parlamentek ama mindenhatósága, melyet ál-szabadelvűség hozott létre Európában. A praesidensnek veto-joga van, mi sokkal többet érő eszköz a kamara-feloszlatásnál. Vád alá eddig még csak egyetlen egyszer, a secessionalis küzdelmek után, helyezték a praesident, Johnstont, ki visszautasította a hadügyi tárczát, de akkor is felmentették. A rend és biztonság fenntartására ama roppant birodalomban elég egy szövetségi hadsereg, mely alig ér fel egy európai város helyőrségével.

A rabszolgaságot és hódításokat ellenző federalista köztársaságiasok s a radícal demokraták között fennforgó versengések eleven pezsgésben és egyensúlyban tartják a politikát; az alkotmánypártiak, kik 1860-ig uralkodók voltak, tisztelik a hagyományokat, pártolják a szabad kereskedést, kerülik a túlságos központosítást, s mérséklék az erkölcsi és physikai erőknél a talaj és a beköltözés természetéből folyó túlesapongását.

Miként a családokban, úgy a kormányban is feltalálható a valóságos érzület; böjtök és hálaadó ünnepélyességek járják ott a balsors vagy kedvező szerencse napjaiban. Bármily felekezethez tartozó hívek templomokat, zsinagógákat, pagódákat építhetnek ott, minden beavatkozás nélkül a kormány részéről. Következésképp százával fejlődnek a hitfelekezetek. A katholicismus növekedőben van; új templomok, új egyházmegyék keletkeznek; s míg 1774 egyetlen kath. pap volt ott, most van 45 püspök, 2108 egyházi férfiú, 2334 templom. A protestans lelkészeket borzadás fogja el annak láttára, miként terjeszkedik a kath. Egyház szerzetházakkal, egyetemekkel, menedék-helyekkel, kórházakkal, árvaintézetekkel, gyámolító és térítő-házakkal, plébániai és siketnéma-iskolákkal. New-Yorkban mostaná-

ban készült el a Sz. Patritius gót székes-egyház, egészen márványból, miként a milánói, 101 méter hosszúságban, 53 méter szélességben, 101 méter magas pyramisokkal és 103 festett üvegű ablakkal. Huszonhárom millióba került e templom, s ez az első, mely versenyre kelhet déli-Amerika ilyenmü költséges épületeivel.

A mormonok.

Különös említést érdemelnek a mormonok, kik, a Mississippi völgye s a Csendes-tenger között, nem csak durva dogmákra támaszkodó vallást alkottak maguknak, hanem társadalmi reformot is létesítettek jószág-közösséggel és soknejűséggel, hogy szaporítsák a maguk-fajta embereket, kiknek, szerintök, rendeltetésök birni a földet. A vallás-türelem daczára, a rendetlenségek arra kényszerítették az Egyesült-Államokat, hogy száműzzék őket. Ebből polgár-háború keletkezett; Smith, az ő fejük, ki Illinoisban veszett el, vértanút illető tiszteletlen részesült követőinél, kik Utah-ban telepedvén le, ellenállást fejtettek ki, de egy, önkénytesekből alakult hadsereg leverte őket. Az Egyesült-Államok most is ellenzik oly egyének beköltözését, kik valamely, törvényökkel ellentétes elveket valló, társadalmi vagy politikai társulatokhoz vannak szegődve.

A rabszolgaság az Egyesült-Államokban.

Minden jónak megzavarója volt a rabszolgaság kérdése. Az eredeti alkotmány hallgatással mellőzte e kérdést, de később (1832) a congressus azt az okatlan engedményt tette, hogy az egyes államok részéről bizonyos lélek-szám szerint (48,000) a congressusba küldendő képviselők számának megállapításánál, a négerek $\frac{3}{5}$ része ép úgy számításba jöjjön, miként a szabad lakosok. Ennek következtében a rabszolgatartó államoknak végre harminczczal több képviselőjük volt, mint az északi államok tisztán szabad polgárainak. Már a nép-fenség követelményeit ugyan hogy lehetett volna összeegyeztetni e külömbiséggel a néger-birtokosok s az egészen más természetű javak birtokosai között? Minthogy öt néger egy államnak ép oly politikai előnyt biztosított, a melyet három fehér, a tulajdonosok szaporítani igyekeztek rabszolgáik számát, s minden kísérletet, mely az oly annyira előnyös birtok-nem rossz hirbe hozására irányult, politikai sérelemnek tekintettek.

Ily módon néhány állam, melyekben a szolgai munka lealjasította a polgárt, majdnem felében birta az ország politikai képviselőtét, szemben a többi, kétszeres népességu államokkal, hol majdnem minden egyes embernek joga van a szavazáshoz és politikai

egyenlőséghez, s hol a tisztas munka nem gyalázza meg a polgárt, s nem zárja el előle az utat a hivatalokhoz és méltóságokhoz.

A négerrek, kik már 1790-ben 700,000-en voltak, 1860-ban a tizenkilencz déli államban ötödfél millióra szaporodtak, s úgy számítják, hogy negyven millió ily szerencsétlent hurczoltak ki Afrikából. Fölösleges leírni az erkölcstelenségeket és kegyetlenségeket, melyek a rabszolgasággal jártak. Oly törvények voltak arra nézve érvényben, milyeneket a pogányoknál sem találunk; tilos vala felszabadítani, oktatni őket, törvényesíteni házasságaikat, sőt csak írni is érdekköben. Annyira szükségesnek tartották e nyomorúlt osztályt a czukor, a riza, s főleg a gyapot-termelés végett, mely czikkból a kivitel hatvan év alatt 71 bálról 4,660,000-re emelkedett. Új rabszolgatartó államokat vettek tehát fel, hogy többségök legyen a congressusban; sőt Cuba megvásárlását vagy elfoglalását is szóba hozták, és pártolták a filibustier-bandákat (tengeri rablók), melyek kísérletet tettek az iránt, miben Valke versenyzett Garibaldival; új lendületet nyert a néger-kereskedés; erővel megakadályozták Kansas népét a rabszolgaságnak területéről kizárásában; s a rabszolgaságot pártoló bölcseleti, theologiai, physiologiai irodalomban sem volt hiány. A déli államok féltékenyen őrködtek, nehogy megfogytokozék politikai erejük az északi növekvő államokkal szemben; ezek viszont azon voltak, hogy az új államok ne részesüljenek az alkotmányos kiváltságokban; ugyanazért valahányszor valamely rabszolgatartó terület kérte a felvételt az egyesületbe, a szabad államok mindig egy másik mellett kérelmeztek; a felvett Kentucky-t Vermont-tal, Tennessee-t Ohioval, Lousianát Mississippivel, Alabamát Indianával, Illinois-val, Maine-nel ellensúlyozták.

Texas csatolása háborúra vezetett Mexikóval s a háború California és Uj-Mexiko birtokába juttatta az Egyesült-Államokat. Ez alkalommal uj életre kelt a törekvés, mely az alkotmány által kijelölt határok közé akarta visszaszorítani a szolgálai képviselőket; és, miként rendesen történni szokott, ha két egymással össze nem egyeztethető elvre akarják fektetni a kormányt, polgár-háború lett a dologból.

Ha különböző népségek egységes állammá szövetkeztek, valamely tartomány vagy népség kiszakaszthatja-e magát abból önkéntesen?

Ez is egyike a megoldandó kérdéseknek, melyek a nemzetiség tételéből fakadnak. Az igenlő állítás kevés apostolra talált, különösen a kabinet tagjai között, kik ellenkezőleg éppen azon gondolkod-

tak, hogyan töröljék el a rabszolgaságot. Ha ők oda irányozzák vala törekvésöket, hogy a déli államokban kibővítsék a tárgyi birtok mértékéhez szabott képviseletet, a szolgálka-használata alább szállott s a nyilvános vitatkozások, a politikai combinációk, a nemzetgazdasági felvilágosító érvelések folytán lassan lassan egészen megszűnt volna az. De nem tudtak várni.

A félelem valamely netán létrejövendő ellenkező törvénytől igen nagy fontosságot kölcsönzött az új államok praesidensei, s még inkább az únio-praesidens választásának. Igen erős küzdelem közt ment ez végbe 1855-ben, s minthogy a felszabadítást pártoló Lincoln-nak ¹⁾ kedvezett a szerencse, Carolina, Davy vezérlete alatt, elszakadt, a miben más államok is követték; Brown, ki a rabszolgaság eltörlését hirdette, akasztófán halt meg, Summert pedig, a legnagyobb szónokot s az emancipatio meleg védelmezőjét, midőn a washingtoni senatusban beszédet tartott, ölmosbot-ütéssel hallgatatták el²⁾.

A secessio-háború.

Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana, Texas, s később Tennessee és Arkansas az elszakadt Carolinával új confederatióba léptek, melynek élén Jefferson Davis állott: Virginia, Kentucky és Delaware, melyek csatasikúl fognak vala szolgálni a secessionális küzdelmekben, meg voltak osztva a federalisták és confederáltak között, kiknek számuk nyolcz millióra ment, felényire rabszolgákból. És megindult a világlátta legvéresebb háborúk egyike, mely ádáz dübhel négy éven át folyt, mindamellett, hogy oly közel feküdt egymáshoz a két főváros, Washington és Richmond. 850,000

¹⁾ A presidensek így következtek: 1789-ben Washington, másodszor is megválasztva: 1797-ben Adams: 1801-ben Jefferson, másodszor is: 1809-ben Madison, másodszor is: 1817-ben Monroe, másodszor is: 1825-ben Quincy Adams: 1829-ben Jackson, másodszor is: 1837-ben Van Buren; 1841-ben Harrison; időközben elhalván Tylor vicepraesidens lépett helyébe: 1845-ben Polk: 1849-ben Taylor; időközben meghalálózván Fillmore foglalta el helyét: 1853-ban Pierce: 1857-ben Buchanan: 1861-ben Lincoln.

²⁾ Summer Károlynak (1811—74), a kitünő jogtudósnak, gyakran kellett tárgyalnia igen fontos politikai kérdéseket, milyenek voltak: Texas csatolása, Canada határai, Nebraska és Kansas területeinek megszerzése, melyeknek ő a rabszolgaságtól törvényileg megóvását sürgette. Épen a Kansas ellen elkövetett bűnről szóló könyve volt az, mely Brook durva támadását vonta reá, mi több évi betegséget okozott neki. Feje maradt ő a rabszolgaságot rosztaló köztársasági pártnak; ellenzte az Antillák egyikének csatolását, miért is a közönség kegye elfordult tőle, de visszanyerte azt még halála előtt, mely köz-gyászt okozott.

ember is állott fegyverben; 840,000 tonnányi 437 hajó volt hadilag felszerelve, 8026 ágyúval. 1861 apr. 11-én kezdődött a Sumter erősség ostroma, s dél fegyelmezett és jól vezényelt hadserege győzedelmeskedett; de tengeren erősebbek voltak a federalisták. 1862 márczius havában történt az első csata pánczélos hajók között (Molitor, Merrimac, Virginia); leirhatatlanok a városokban és vidékeken véghezvitt pusztítások; félbeszakadt a földművelés, mert minden egyebet mellőzve csak a háborúra gondoltak; s Európára nézve igen súlyos válság származott abból, az első anyagok s főleg a gyapot kimaradása folytán.

A secessionistáknál nem hiányoztak írók, kik kimutatni igyekeztek, mily alakoskodó szó az a felszabadítás. Fegyver az (mondák) a praesidens kezében, melylyel leveri a lánczokat az ellenség rabszolgáiról, de nem a magáéiról. Ki most a világ valódi dictátora? A közvélemény, vagyis a souverain nép. Ámde egy legyőzhetetlen idegenkedést tanúsít a színes faj irányában, s a fehér sohasem engedné meg, hogy néger üljön melléje egy tanácskozó gyűlésben, vagy az emelvényeken, honnan a rabszolgaság eltörlését hirdetik, vagy a templomban, hol az emberiség közös Istenéhez imádkoznak.

Midőn szóba jött, hogy néger-ezredeket kell alakítani, az emberek dühöngtek vagy nevettek. Könnyű azt kijmondani, hogy szabadítsuk fel a négereket, de mit csinálunk velök? Máshová átszállítani őket lehetetlen, és az sem lehetséges, hogy visszaküldjük hazájokba, melyet a legtöbben elfeledtek már, s hol maguk honfitársaik fogdosták össze és adták el őket. Beljebb üzzük-e hát? Ám ezt téve ellenséget küldünk oly országok nyakára, melyek szerencséje épen abban áll, hogy nincsenek fenyegető szomszédaik. Arról pedig szó sem lehet, hogy független polgárokká tegyük, mielőtt a nevelés előkészítené őket arra, s valamely gazdasági kisegítő úton-módon biztosítva lenne létezésük. E nagy társadalmi kérdést csak az idő oldhatja meg, a mint az idő állította fel. Egyébiránt a mostani bizonyodalmnak nem ez a valódi és egyedüli oka. A fogyasztó, kereskedő, tilalmakat sürgető észak s a földműves, a szabad kereskedést pártoló dél között soha sem volt őszinte az egyetértés. Az érdekeken kívül, már maga az égalj, az erkölcsök, sőt a faj-külömbőség is elválasztotta őket, angol-szászok lévén az északiak, francziák és spanyolok a déliek; miért is nem az a csodálatos, hogy megváltak egymástól, hanem inkább az, hogy majdnem egy századon át megtudtak együtt férni.

Végre a federalis ták diadalmaskodtak, de Lincoln a legyőzöt-

tek orgyilkos boszujának áldozata lett. Helyét Johnson vicepraesidens foglalta el, kire a békéltetés és kártérítés roppant feladata várakozott. Az adósság, mely a háború kezdetén 64 millió dollárt tett (egy dollár = 5.42 lira), 65-ben 2757 millióra emelkedett. Az adókat ezer-száztólira is kellett emelni; de a gazdagság és termelés gyarapodása folytán, melynek a béke igen nagy lökést adott, évenként 5—600 milliót törlesztettek a szövetségi adósságból, a nélkül hogy az egyes államok adóit és köz-szolgálmányait igénybe vették volna. Hogy mennyire emelkedett a vagyonosság, az is mutatja, hogy csupán a new-yorki takarékpénztárban 644 millió halmozódott össze. Az egész adósság most 2180 millió dollár; a rendes hadsereg alig áll 50,000 emberből és 125 hadi hajóból 1295 ágyúval.

Angliát azon vád érte, hogy pártolta az elszakadókat (secessionisták) lobogója alá fogadva kereskedelmöket és megnyitva kikötőit kalózáiknak. Felszólalások történtek tehát, s főleg az Alabama hajóra nézve, mely az angol kikötőkből tengerre kelve roppant károkat okozott a federalistáknak; az Egyesült-Államok kártérítést követeltek és háborúval fenyegetőztek, de egy, Genfben összeült, öt tagból álló congressus kiegyenlítette a dolgot, oly módon, hogy tizenhatodfél millió dollárnyi kártérítésre ítélte Angliát (1872 szept. 14).

A háború következményei.

Az elszakadási háborúból sokan az ottani intézmények romba dőlését, Washington köztársaságának végét jósolgatták, s államcsinákat, katonai lázadásokat, dietaturát vagy legalább nagyobb központosítást vártak. De az Unio meg tudta magát menteni, nem találván szükségesnek, hogy csak egy napra is felfüggeszsze a köz-szabadsági jogok gyakorlatát, s a példátlan pártoskodások közepett győzedelmeskedő hadvezéreknak sem jutott eszökbe megsérteni a hazai alkotmányt. S a fényes győzelmek mellett a törvénytisztelet volt az, mi hazája első tisztj polczára emelte Lee legyőzőjét, Grantot, ki el nem kaptatva a diadaloktól szerényen bele tudta magát találni az egyszerű polgár kötelességeibe. Bár, úgy miként Európában szokás, erőszakkal vagy meglepetéssel magához ragadhatta volna a hatalmat, s a szavazó polgártársak kezéből vette azt át, ama nagy feladattal együtt, hogy helyreállítsa a nyugalmat, kiengesztelje a pártokat, s hogy a politika próbájával fejezze be a művet, melyet karddal és bámulatos combinációkkal kezdett meg.

A 67-iki alkotmánynak ki kellett tágitania a központi kormány hatáskörét, Európát utánozva ebben. A rabszolgák felszabadítása, melyet, mint kisegítő háború-eszközt, nem fokozatosan, hanem egy-

szerre akartak akkor kivinni, megzavarta a művelők vagyoni viszonyait, és sok tapasztalatlan, mert rabezolgaságban növekedett és boszúszomjas egyént juttatván az ügyek élére és a kamarákba, fejtelenséget és kényuralmat eredményezett. Az előrelátók nagy veszedelmektől tartanak; azonban a számszerinti felsőbbség még mindig a yankeeké, kik hogy azt megőrizték, elősegítik a fehérek bevándorlását.

Bámulatos ott a tevékenység! Az ifjak 14—15 éves korukban már szabad szárnyra kelve, nyakukba veszik a világot, olykor igen szegényen, vagy csak alig valami leány-hozományi összegecskével ellátva, s koczkáztatva, küzdelemben a balesetekkel, kísérletek, és széles e világra szóló üzérkedések által gyakran oly vagyonra tesznek szert, minőről az ő világnak fogalma sincs. Ám egynémely különöz gondolkodású bizonyítékul hozhatja azt fel arra nézve, hogy az akarat hatalom, de a moralista nem helyesli a népnek ezen tisztán anyagi nyereség hajhászására uszítását, bár mennyire mondják is, hogy mindig jó, ha fogy a nyomor a világon. Annyi bizonyos, hogy nagy elfajulás származhatik abból, s még a jobb országokban is a nyereségvágy s a vagyonnak az eszközökben válogatás nélkül rögtönzésére irányuló törekvés szüli a romlottságot, mely nagy lépéseket tesz az állami ügykezelésekben ¹⁾).

Vajha az amerikai szövetség megmutathatná a világnak, hogy egy nagy köztársaság képes megállani lábán, egyet sem áldozva fel a nagy népies kiváltságokból, melyek annak mostanáig dicsőségét és büszkeségét képezték, s úgy szervezve a központi hatalmat egy értelmes és mérsékelt nép bizalmának alapján, hogy az ellenzékeskedés munkás vetélkedésbe menjen át, a nélkül, hogy a dictatori hatalom szerencsétlen gyógyszerére szüksége lenne valaha. S vajha a politikai tudomány, okúlva az Egyesült-Államok virágzó állapotának és veszedelmeinek tanulmányozása folytán, meggyőzné a kételyben

¹⁾ Varraro Pojero, ki utazása közben jelen volt az 1878-iki választásokon, leírja az üzelmeket és a megvesztegethetőséget, melyeket ott tapasztalt. „Az eredmény nem csak politikai hanem pénz-érdekek is bir, mert fogadásokat kötnek ahhoz úgy miként a lófuttatáson szokás. Ceupán Indianában a köztársaságiak, a demokrata párt győzelme folytán, öt milliót vesztek fogadásokban, s czégbukások keletkeztek abból. Ki minél többet költhet, annál többet elérhet: de van, a ki még többre is mehet, az, a ki jobban tud fondorkodni.“

E fogyatkozások azonban gyógyszerre találnak a bírói hatalom függetlenségében; s egy magas állású tisztviselő mondotta ott, hogy „az igazi szabadság a jog országa.“ S már Pellegrino Rossi megírta, hogy: „a politikai szabadságnak főképen az igazságszárságra van szüksége.“

fuldokló világot arról, hogy az ember képes kormányozni önmagát; hogy a kormányoknak egyedül a kormányzottak jólétének szempontjából kell szervezve lenniök; hogy a legjobb kormány nem az, mely csak nem akadályozza az öntevékenység gyakorlását, hanem az, mely minden egyésre nézve meg is könnyíti azt.

XV.

D é l-A m e r i k a.

Brasil.

Dél-Amerika mostanáig sem jutott megállapodottságra az 1810-iki forradalom óta, mely elszakította azt az anyaországtól. A legtöbb hagyományt Brasil őrizte meg, e bámulatos ország a legkeletiebb részen, mely 7920 kilométernyi part hosszában, nyolcz vagy kilencz millio négyszeg kilométernyi területet foglal el, a Parana, San-Francesco, a méltóságos Amazon, a bűvös Rio Janeiro folyamokkal, s kimeríthetetlen növényi, ásványi, állati kincsekkel, felét termelvén az összes kávé mennyiségnek, melyet a világ elfogyaszt, s aranyat mindenfelé, és mesés gyémántokat. Elszakadván Portugáltól megtartotta annak örökös császári kormány-formáját s az 1824 marczius 25-ki Chartát, egy senátussal, mely élethossziglan kinevezett 55 tagból, s egy kamarával, mely 122 képviselőből áll, kiket bizonyos kor- és census-föltételekhez kötött általános szavazat útján kettős fokozatban parochialis gyülekezetek választanak tizenöt évre. A tiz vagy tizenkét millióra menő lakosok majdnem mindnyájan katolikusok, egy érsek alatt, tizenkét egyházmegyében: a szerzetes rendek ingatlan javai járadékká változtatandók át (1870). Pártolásban részesül ott az oktatás, gazdagak a könyvtárak, különösen a néprajzi-történelmi Institutumé ¹⁾.

A negyedfél milliónyi rabszolgát, magán tulajdon lévén, csak kártérítés mellett lehetne felszabadítani. Ámde egynek-egynek az ára körülbelül 4000 lira; van olyan tulajdonos, ki százakat sőt ezreket tart, s azok munkája után egy hektarnyi kávé föld ezer lira évi jö-

¹⁾ Az 1876-iki philadelphiai kiállítás alkalmából Brazílnak egy kitünő statisztikáját tette az közzé. Ugyanakkor látott napvilágot az „*Argentini köztársaság*” is német és spanyol nyelven.

védelmet adhat. Tehát emberbaráti ugyan, de nem kivihető az indítvány, mely rögtönös felszabadításukat sürgeti; mindazáltal az 1871 szeptember 28-ki törvény megszüntette ott a rabszolgaságot, oly értelemben, hogy senki sem születik rabszolgának, és sok intézmény védelmezi a felszabadultakat és kiskorúakat. Véget érve a szerencsétlen háború Lopez, paraguayi dictatorral, II. don Pedro császárral, a legrégebbi és legműveltebb az uralkodók között, előmozdítani igyekszik országa jólétét és a szabad intézmények fejlődését, s bejárja a világot ismereteket és tapasztalást gyűjtve, s azon munkálva, hogy egyetértést hozzon a viszálykodók közé. Látva hazája szükségait, lemondott civillistája egy negyed részéről, mely mindössze csak 2,500,000 lírát tett.

Volt ott egy költő, Dias, s egy zeneszerző, Gomes. Legközelebb egy felirat került napfényre, melyből azt lehetne következtetni, hogy a fenicieket, öt századdal Krisztus előtt, eljutottak oda.

A vicenzai Francesco Maria Lorenzoni, kapuczinus atya, miután talán vagy harmincz mást épített már, most Fernambucoban az Ospedale della Pegna nagyszerű templomának építésével van elfoglalva.

Chile. Equador.

Chile 200 mérföldnyi hosszúságban nyúlik el a Csendes-tenger mellett, Bolivia és az Andesek Cordillerói között, melyek elkülönítik azt Argentínától. Perez praesidens (1861) jó nevet szerzett ott magának. Daczára a Spanyolországgal folytatott háborúnak, mely kegyetlen bombázást vont Valparaisóra (1866), az ország, melynek alkotmánya sok conservatív elemet foglal magában¹⁾, hatalma alá igyekszik vetni a vad araucanokat, Musters által fürkésztetni Patagóniát és a műveletlen területeket, Raimondi által pedig az Amazon folyam vidékeit.

Equador köztársaság Giov. Florest (1800 – 61) magasztalja, mint alapítóját.

Bolivia.

Bolivia, mely Peru, Argentina, Brasil, Paraguay és Chile között terül el, 1825-ben a nagy szabadító nevét vette fel, kinek, miként Loza mondja, az amerikai függetlenség éposza, a szabadság múzsája, mely őt megénekelte, koporsója a halhatatlanság, soha el nem enyészendő elégiája az utókor siránkozása. A spanyolon kívül a quachua, a mojo, az aimara boni, közberagasztó (agglutinans)

¹⁾ A centava-kon (öt centesimo) ez olvasható: A gazdálkodás gazdagság.

nyelvek vannak ott használatban, melyek igéi sajátos hajtogatással bírnak, minélfogva az alany cselekvése a személyes tárgyra megy át s a személyek neve szerint változik. A praesidensségben Ballivian, Belzu, Cordova, Frias váltották ott fel egymást. A birói szervezet s a bünfenyítő eljárás Linaresnek köszönhető: Calvimontes József Maria, Ramallo Marián, Bustamente Bolivar megénekölője, Calvo Dániel, Loza József Manuel, Galindo Nestor, Blanco Benjamin, Dalenco mint költők arattak dicséretet, s a prózában is némelyek, kik között Olaneta Kázmér, a nagy hazafi és diplomata kiváló említést érdemel. Cortes Mánuel József *Ensayo sobre la historia de Bolivia* czimű munkájában bőven ismerteti az irodalmat, az erkölcsöket, a polgárosodást ¹⁾.

Venezuela. — Argentina. — Niocaragua stb.

Venezuela, 1863-ban egységesből szövetségivé alakulván át, egy praesidenssel és kettős kamarával, a tagjait képező államok mindegyikére nézve külön kormánynyal bir, de folytonos ott a súrlódás az egységet akarók és a szövetségpártiak között. A mostani praesidens Blanco Gusman erőszakkal vetette fel magát, bevéve Caracast (1870 apr. 27). Legújabbban az összes államjövendelmeket egy francia bank-tulajdonosnak adták bérbe.

Argentina legeltetésre igen alkalmas és lovakban nagyon bővelkedő föld, úgy hogy a classikusok Arcadiához hasonlíthatnák azt, de ép azért kevésbbé fogékony a mi művelődésünkre. Lakossága alig több egy milliónál, 1,900,000 négszeg kilométernyi területen, melyet az Andések és igen nagy folyók hasítanak; városai között nevezetesebbek Cordova, Parana, Buenos-Ayres. Midőn 1852-ben lerázták Rosas húsz évi kényuraságának igáját, a fejtelenség ütötte ott fel fejét; Urquiza, a szabadító, csakhamar megbukott, de a szövetségtől elszakadt Buenos-Ayres ellen vívott cepedai csata után ismét hatalomra került. A szövetség újból helyreállott hat évre választandó praesidenssel s a vallás és fajegyenlőséggel. Azon kívül, hogy 64-ben öldöklő szárazság pusztított ott, Paraguayjal is háborút viselt, s még mindig igényt tart Patagoniára. A számos beköltözöttek között sok ott az olasz.

Nicaragua, Costa Rica, Nouva Granata, San Salvador, Honduras, gyönyörű ég alatt, hol a hőmérő egész éven át 16—18 fokot mutat, mindamellett, hogy a Chimborazo és a Cotopaxi örökös hóval

¹⁾ Mostanában jött ki Párisban egy becses értesítés Wienertől Peruról és Boliviáról.

vannak fedve, igen gazdagok nyers anyagokban, érczekben, cukorban¹⁾, s számtalan nyájukat legeltetnek Bogota, Venezuela, Buenos-Ayres síkjain, de sokat szenvednek az igen alkalmatlankodó férgektől, hangya-rajoktól, kigyóktól, mérges növényektől; a mocsárok és tűzhányók miatt; a földrengések 68-ban 3000 embert pusztítottak el Peruban. A szomszédos benszülött rosz indulatú, ármányos, czivódásra hajlandó, korhely indiókban minden fölkelés átkos segédkezőkre talál. — Mindenfelé helyhatósági intézmények vannak érvényben, s a népesség, mely 1810-ben 17 millió volt, most meghaladja a 36-ot.

Peru. — Chile. — Bolivia. — Panama.

Peru, Olaszországnak területben kétszerese, Brasil, Equador, Bolivia között, másfél millió lakossal, 67-ben egy új alkotmányt fogadott el vallás-szabadság nélkül. Hosszas háborút viselt Spanyolországgal, melynek tengernagya Pinzon elfoglalta Cinchat, a honnan a guano kerül. Rosas bukásával minden nemzet előtt megnyílt a Rio della Plata folyam, s az idegen lobogók ép oly jogokkal bírnak, minőkkel a nemzeti. Növekszik ott az ipar, halad a földművelés, a csinosodás, egészségesebbé válik az égélj, termékenyebbé a talaj; a bőr-, gyapjú-, faggyú-, szőr-, besózotthús-kivitel folytán szaporodik a pénz, ép úgy mint a bányákból. Chile, Peru, Mexiko bányái 37 millió értékű becses érczet adtak²⁾.

Mostanában, a nyugati partokon, az atacamai sivatag batárai miatt, melyeket az 1866 aug. 10-iki szerződés jelölt ki, s az igen gazdag salétrom-kivitel végett háborúra került a dolog Peru, Bolivia és Chile között, mely államok mindegyike körülbelül két millió lakossal bír, s Peru és Chile tengeri erővel is, míg Bolivia csak néhány kilométer hosszúságban érinti a tengert. A telepítvények pusztítása folyton tart, s felakadt a guano- és a salétrom-kivitel³⁾.

¹⁾ A polgárosult országokban fogyasztott cukor-mennyiséget egy évre fejenként három kilogrammra teszik. De 1845-ben az angol Scheer Fridrik kiszámította, hogy Európa, az Egyesült-Államok, Canada 846 millió kilogrammot fogyasztottak. A fogyasztás Angliában fejenként 8.46; az Egyesült-Államokban 8; Hollandiában 5.41; Franciaországban 3.61; Ausztriában 1.20; Németországban 3; Oroszországban 0.77. Az akadályok megszüntével talán meg is tizszereződnek a fogyasztás.

²⁾ A perui igen becses fahéj gyűjtésében nem jártak el kellő kimélettel; miért is a china és a chinin ára igen felszökött, s úgy is marad, ha csak Afrika vagy Ázsia nem segítenek a szükségén.

³⁾ A guanóból, melynek termőhelyeit nem rég fedezték fel, 1848-ban Európában öt ezer tonna mennyiségű, s 72-ben hatszáz ezer tonnányinál több kelt el. A Cincha-szigetek guano-rétegei úgy látszik ki vannak merítve, de a continensen

Úgy remélték, hogy egy congressus megoldhatja a bonyodalmakat ama köztársaságok között, de nem volt az képes megakadályozni a lázadásokat. Pedig hát a hagyományok, az érdek-közösség, az egynemű törekvések, a védelem sőt a létszükség napról napra ohajtandóbbá teszik a szabadító Bolivar nagy eszméjének megvalósítását, mely az egész latin Amerika szövetségét czélozza. E végből, amaz eszme szerint, ajánlatos lenne az általános honfűsítés; mint szintén ha visszaállítanák a területi határokat, úgy a mint azok 1810-ben valának; ha egységet hoznának be a vámok körül, a mértékekben, súlyokban, pénzekben, postában, kereskedelemben, útlevelekben; nem különben egy felsőbb bíróság a felmerülhető kérdésekre nézve; a lelkiismereti szabadság; a hadilleték megszabása a védelem esetére; hogy egy állam se engedhessen át valamely terület-részt idegennek, so védelmet ne fogadhasson el idegentől; hogy tevékeny propagandát csinálnának a rabszolgaság ellen.

Ily szövetség igen szükséges volna, hogy ellenállhassanak az Egyesült-Államok kapzsiságának. Ezek irigylük tőlök a panamai földszorost, mely 1600 kilométer hosszúságban s 70—530 szélességben elválasztja az Atlanti-tengert a Csendes-oceántól, s melynek keresztül-vágásával az Egyesült-Államok Anglia hatalmi örökségébe lépnének Ázsiában, hol már is versenyeznek azzal a szövetekre és földtermékekre nézve¹⁾. És úgy akarnák, hogy az oceán-közi esaterná-

más igen nagy kiterjedésűek találhatók. A soda-nitrat-kivitel meghaladja a kétszáz-ezer tonnát évenként.

E háború, a harmadik, melyben pánczélos hajók küzdöttek, kitüntette, hogy a vértezett gépezeteket, melyekre tizennégy vagy tizenöt milliót pazarolnak, megsemmisíthetik a fahajók, ha felülhaladják azokat gyorsaságban. Iquique előtt két perui vértezett hajó alig birt egy chilei, négyszáz tonnányi és száznegyven lőerejű fa-korvettel, mely 68 ágyuval volt felszerelve. A kétezzer ötszáz tonnányi, hétszáz lőerejű géppel ellátott *Luft Gelil* nevű török pánczélos hajót, melynek vértje tizenöt centimeter, s a két tornyon huszonkét centimeter vastagságú volt, midőn Brailow előtt horgonyzott, légbe röpítette egy löveg, mely útjában az üstbe hatolt. Csakhamar azután a *Seiff* nevű kettős csavarral ellátott vértés ágyúhajót két torpedó a víz alá merítette.

¹⁾ Ama esaterna egyike volt III. Napoleon vágyainak, s e czélból egy társulat alakult, melyben a legkiválóbb buonapartisták vettek részt, nagy nyereségekre való kilátással. A sedani szerencsétlenség után nem folytathatták a befizetést, mert vagyonukat legnagyobb részt csak a császár ajándékozásainak köszönhették. Úgy látszik azonban, hogy tőlök származott a terv egy új társulat iránt, mely négyszáz milliónyi részvény-tőkével fogna a dologhoz, s mely, miként szóban volt, a régi 500 lirás részvényeket 25,000 lirán vásárolná magához. Buonaparte Leticiaól egy fiú született, sir Wyse, s két leány, kiknek egyike a volt olasz miniszter Rattazzi

nak ők legyenek egyedüli részvényesei és létesítői, felelevenítve Monroe tanát, mely szerint európaiaknak nem szabad Amerika dolgaiba avatkozniok, s attól is félve, hogy, miként a suez csatornára nézve történt, itt is majd idegen hatalmak követelnék maguknak az intéző szerepet.

Mexiko.

Mexiko, melyről már szóltunk (86. lap.) nem jutott még el azon megállapodottsághoz, mely lehetségesse tenné neki, hogy érvényesítse bámulatos eszközeit.

Voltak költői, kik megénekelték a forradalmat, mely lecsillapúlván, felvirágozott a költészet, miként kitűnik az a Lira Messicaná-ból, melyet nem régiben Dios Peza tett közzé, ki Campoamor, Flores Manuel, Carpio, Sierra, Telles, Peon Contereras, Cosmas, Riva Palacio, Rosas Morenos oldalán egyike a kiválóbb íróknak. Másokat mellőzve megemlítjük itt Altamiranot, az irodalombarátot s a drámai akadémia alapítóját, melyet Gorostizaról neveztek el, ki vetélkedik a híres Balbuanával, Juan Ruiz de Alarconnal, Juana Ines de la Cruz-sal. A legutóbbi eseményeket Corona generalis (La historia del ejército de Occidente), José Vigil, Hjar¹⁾ írták meg: s a szép castíliai nyelv mit sem veszve folyik ez író-testvérek tollából.

Ha Zorilla kegyeletet lehelő gyászalköteményben siratta meg

özvegye, a másik Türr generalis neje: s Türr és Wyse vitték a főszerepet az 1879-ben tartott congressuson, melynek élére Lesseps, a volt császárné rokonát állították, s mely a párizsi földrajzi társulat pártolásával is találkozott. A vonal, melyet Wyse hozott javaslatba, s mely az összehívott 135 tag tetszését megnyerte, az Atlanti-tenger limoni öblében fekvő Colon kikötőjéből 72 kilométer hosszúságban folytonos vízszintezéssel s 50 millio köbméternyi anyag kiásásával a Csendes-tengerre néző Panama kikötőjéig vezetve, hat évnyi időbe és 1200 millio frank költségbe kerülne, 15,000 brasíliai néger fogván azon dolgozni. Lesseps semmiféle más vonalra nézve nem vállalná el a praesidensséget, nem különösen, ha a nicaraguai jönne szóba, melynek az Egyesült-Államok adnak előnyt. Azonban, úgy látszik, hogy hiányzik a szükséges tőke, s az észak-amerikaiak fáznak az európai vállaltól.

Vannak, kik jobbnak találnák a vasutat, mely, mindenestül felvéve a hajókat, úgy szállítaná azokat egyik oceanról a másikra.

¹⁾ A tudós és könyvkedvelő Don José Mária Andrade igen becses gyűjteményt állított össze Mexikót érdeklő könyvekből és kéziratokból. Miksa császár megvásárolta azt tőle, s lehetségesse tette neki, hogy kiegészítse azt levéltári iratokkal, hírlapokkal sat. s alapúl vala az szolgálándó egy császári könyvtárnak. A queretaro-i szomorú esemény után Európába jutott a gyűjtemény s eladásra került. *Imprimerie a Catalogue de la riche bibliothèque de José Maria Andrade.*

Miksa császár végét, nem bíányoztak költők, kik ostorozták életében és bántalmazták halálában ez idegent, ki pedig V. Károly ivadéka vala. Ő azon perczben, midőn a golyó keresztül vala furandó szívért, felkiáltott: „Mexikóiak, a hozzám hasonlókat Isten a végből küldi, hogy munkálják a népek üdvét, vagy hogy áldozatul essenek ebbeli buzgalmoknak. Részben hívástokra, nem nagyravágyásból, hanem azért jöttem, hogy az országot boldoggá tegyem, Fogadott hazám és a hű barátok iránt a legjobb szándékokkal telve jöttem közéték. Adja Isten, hogy az én vérem legyen az, mely utószor foly a házáért. Éljen Mexiko! Éljen a függetlenség!”

A golyó keresztüljárta a nemes keblet, de annak ohajtása még nem teljesült, s e perczben is (1879 junius) dühös küzdelmek folynak Teran, vera-cruzi kormányzó s az előd, Lerdo de Tejada között, és sok foglyot iszonyatot keltő módon mészároltak le a börtönökben.

Uj-Mexiko.

Uj-Mexiko megőrizte a spanyol szokásokat; igen nagyban viszik ott a barom-tenyésztést, úgy hogy némely birtokos százezer darab birkát is tart. Különössége miatt megemlítjük itt Taes népességét, mely község fölfelé mindinkább összehúzóódó öt emelettel bíró két roppant nagy középületből áll, kívülről alkalmazott lépcsőkkel és temérdek szobával, melyekbe csak a padláson hagyott nyíláson át van bejárás, ugyanazon nyílás lévén az egyedüli ablak is; mindegyik épület 400 egyént fogadhat be, s úgy mondják, hogy a központban, hová nem bocsátanak idegeneket, Montezuma tüze ég, s az aztékek szertartásait gyakorolják ott. A nők edényeket készítenek kézimunkával, miként a történelem előtti emberek. A kormányval nem sokat törődnek, csak ne terhelje őket adókkal: a secessio-háborúban hűk maradtak az Unióhoz. Egy időben ezüstöt ástak ott és igen szép türkiszeket.

San-Domingo. — Ouba.

San-Domingot, mely egykor Spanyol és Franciaország között volt megosztva, 1795-ben ez utóbbi egészen Spanyolországnak engedte át: Dessalines és Kristóf császáruil vetették ott fel magukat; Boyer praesidens 1821-ben elszakasztotta azt Spanyolországtól; 61-ben, Santa Anna közvetítése folytán ismét alávetette magát az anyaországnak, de csakhamar véres háborút kezdve újból elszakadt (1865 april), míg Hajti, vagyis a nyugati rész, fél milliónyi néger vagy francia nyelvű mulatt lakossággal, 44-ben függetlenítette magát, s miután elűzte Soulouque Faustin császárt, makacsúl megmaradt köztársaságnak. Salnave némi rendet akart oda bevinni, de

csakhamar lázadás ütött ki, mely őt halálra ítélte; s most is forradalom dúl ott (1879 jul). A sziget folyvást vágyak tárgyaúl szolgál, mert bámúlatosan termékeny és igen alkalmas a fekvése.

Cuba, az Antillák királynője, a spanyol gyarmatok legszebbike, két millió lakossal, a havanai pompás kikötővel, s mely az egész világ cukrának egy harmadát termeli, folytonos lázongások s a birtokára vágyó Egyesült-Államok fizelmeinek színhelye. A sziget kormányzójául kinevezett (1860) Serrano tábornagy igyekezett rendet vinni be oda, mint szintén a domingói köztársaságba is, midőn alávetette az magát Spanyolországnak. 68-ban, a szokásos spanyol forradalmak egyikének alkalmával, a cubaiak is felkeltek; hasztalan bántak bőkezűleg az engedményekkel, és törölték el a rabszolgaságot, a felszabadított négerek csatlakoztak a felkelőkhez, ugyan úgy a fibustierek, s az Egyesült-Államok támogatása mellett három éves vad háborúvá fajult a felkelés¹⁾. Martin Campos megtörte azt, de a rabszolgaság kérdése még e perczen is izgatottságban tartja a szigetet.

A tévedés veszélye nélkül csak keveset mondhatunk oly országokról, melyek semmivel sem ismeretesebbek előttünk, mint voltak a germánok Tacitus idejében. Egyébiránt a latin amerikaiak részéről jó szokás, hogy, eltérőleg az olaszoktól, tudósokat alkalmaznak képviselőikül Európában, kiknek aztán gondjuk van rá, hogy megismertessék országukat. Így tett Peza, így Caicedo, s így José M. Rojas a venezuelai irodalomra nézve²⁾.

A csak imént említett Torres Caicedo a nemzetközi irodalmi társulatnak 1879-ben tartott congressusán fájlalva hozta fel, hogy eddig még kevésbé fordult a tanulmányozó figyelem a déli országokra, és bevallotta, hogy míg az Egyesült-Államok irigylésreméltóan gyarapodnak, addig a déli köztársaságokban, hol oly felvilágosult az értelem, oly eleven a képzelő erő, oly fényesek a természeti tulajdonok, a legdúsabb gazdasági források mellett hiányoznak az eszközök, melyek segítségével hasznosítani lehetne azokat, a legkomolyabb vállalatok sem juthatnak zöld ágra, mert hiányzik a szilárd irány s kormányzati egység a czélokban és a kivitelben.

¹⁾ Mostanában igen izgalmas vita tárgyát képezi San Domingo és Havana között az a kérdés, melyikök bírja Columbus Kristóf valódi csontjait.

²⁾ Észak-Amerika képviselői is a tudós Emmerson, Lowell, Holmes, Bryant, Mothley voltak (1814—77) Bécsben és Londonban.

Tudományos és irodalmi állapotok Dél-Amerikában.

Már a függetlenség előtt jó névre tettek ott szert Navarrete, Castellanos, Piedrhaita, Sanchez de Togle, de a drámaíró Alarcont és Gorostizát kivéve, a többiek inkább csak visszhangzó mint teremtető erejű írók, a milyeneket várni lehetne ama bűvös természet ihletésétől. Pedig hát a vidékek természeti szépsége, az emberek, a fokonkinti haladás mennyi eredetiséget kölcsönözhetnek volna nekik!

A függetlenségi háború alatt inkább forgatták ott a kardot és a szó fegyverét, mint a tollat, de Olmedo Joakim, Bolivar barátja, megénekelte a janini epikai csatát. Csakhamar mások is támadtak, utánozva a spanyolokat, francziákat, angolokat, míg végre eredetiséghez jutottak és nemzetiekké váltak. Andres Bello igen dicsért polgári törvénykönyvvvel, egyetemmel, közoktatási intézetekkel ajándékozta meg Chilet; Guttierrez, Caro Lozano, Marmod, Arboledo, a katona és nemzetgazda, valódi költők, kik az alakra is figyelmet fordítanak. Baralt Diaz Venezuela történetét írta meg, Posada de Plaza és Ruestrepo Colombiáét; Alaman és Claviger Mexikóét; Lorente és Paz Soldan Peruét; Barros Arana, Lasturria, Ammunatequi, Santa Maria, Vicunna, Machena Chileét; Adamus Olpe Uruguayét; Fumes, Dumingue, Mitra, Martin de Mouny Argentínáét tették közzé. És vannak még más jó történetírók is, de akik magában Spanyolországban sem igen ismeretesek, babár ez ország és Britannia nagy könyvpiaczúl szolgálnak a két Amerika e tekintetben szerencsés irodalmának. A nők között sem hiányoznak az irodalom művelői. A hírlapoknak, ép úgy mint az európaiaknak, megvannak a maguk jó és rossz oldalaik.

D' Ussel Károly gróf, miután a helyszinén tanulmányozta Dél-Amerikát, most egy leírást tesz arról közzé, melyben ismerteti a polgárosult vidékeket úgy, mint a Pampákét, a patagonok földét úgy, mint az Andesek fennsíkjainak pusztá sivatagait, egymás mellé állítva a régiség emlékeit s az újkori intézményeket. A dél-amerikai közoktatásra nézve nem régiben tett közzé egy kimutatást Hippeau úr, ismertetésekkkel az argentin köztársaság politikai, nemzetgazdasági, kereskedelmi, katonai állapotáról.

XVI.

Jelenlégi állapot. — Az északi országok.

a) — OROSZORSZÁG.

Oroszország félig-meddig keleti birodalom 200 millió lakossal, kik közül 54 millió szakadár-görög; 10 millió muszulman; 3 millió talmud-zsidó, mindenféle szétszórva; 7 millió lengyel; kettő német, kettő finn és samojed, kettő gregorian és örmény; és évenként száz-ezerrel szaporodnak.

Az ország 21 millió kilométernyi végtelen síkság, folyókkal, csatornákkal, utakkal, a folytonosság megszakítása nélkül, úgy hogy sem gyarmatai nincsenek, sem kiköltözések nem történnek onnét; csupán európai Oroszország nagyobb kiterjedésű egész Európánál, s a határok folyvást tágulnak majd a sark, majd dél felé. A Jeges-tenger partjain fekvő vidékeket 11 ezer állandó és 50 ezer vad lakossal az Egyesült-Államoknak engedte át 37 millió líráért; s míg 1857-ben teljesen birtokába vette az Amour folyót, mely Tartariából lejtve le, megnyitja előtte a Chinai-tengert, Tartaria és a khivai szomszjas síkságok meghódításával Indiához közeledik. Sovárogva tekintget a földszorosra, mely elválasztja a Fekete-tengert a Kaspiitól, s a híres kaukázusi kapukra, melyeken át Ázsiából Európába az összes költözések történtek; már I. Sándor egy bámulatos áttat nyitattott ottan; most a két tengert összekötő csatorna van tervben; de mindig nehéz volt békében tartani ama vidékeket. Lagareff volt az első, ki II. Katalin meghagyásából hadat vezetett Circassia ellen, annak meghódítása végett, de egy millió élet feláldozása után el lehetett mondani, hogy Oroszország csak az általa emelt erősségeket bírta ottan. I. Miklós császár makacsul erőszakolta a dolgot; Chamyl 24 évig állott ellen, míg végre 1839-ben fogságba került, s ekkor bevégeztetnek lehetett tekinteni a hódoltatást. De hogy megtarthassák a zsákmányt, erő kifejtésre és folytonos szigorúságra van szükség. 1864-ben levervén egy kemény lázadást, Oroszország Mingrelia hegysegeiből kétszázezer családot üzött ki, melyek részint a törökök között a drinápolyi tartományban kerestek menedékhelyet, részint Smyrna és Konstantinápoly kórházaiban húzták meg magukat, részint elvesztek az éhségtől és a kimerültség folytán.

Oroszország növekedéseit Ázsiában éber szemmel kíséri Anglia, mely mindig akadályozni fogja azt Konstantinápoly meghódításában:

s Oroszország még most is, miután annyira előre nyomult Törökország kárára Örményországban és Európában, visszavonja csapatait, s garantirozza megmaradt birtokaira nézve a török birodalmat, melyet annyira szét akart mállasztani a san-stefanói békeszerződéssel (1878).

A hadsereg, mely békélábon 544,000 emberből áll, háborús létszamban 1,370,000-re emelkedik, 60 ezer lóval, ide nem értve a génie-kart, a tűzérséget, a tartalékot, a rendetlen kozákságot, és 223 hajót 548 ágyúval a Balti- és a Fekete-tengeren. A katonai szolgálat tartama a műveltséggel áll arányban, s az egyetemi tanulók csak hat hónapon át katonáskodnak. S az egyetemeken és a hadseregben csak egyetlen nyelv van használatban, mi igen jó eszköz az összeolvasztásra ¹⁾).

A monarchia nem hűbéri, hanem inkább patriarchalis, hol, miként az atya a családban, a czár mindent tehet, s mindenki tiszteli a czárt. Mindazáltal a kényuralmat akadályozza némileg a nemesség és a burokratia, mely ellen az a panasz, hogy kapzsi és megvesztegethető az ügykezelésben és az igazságszolgáltatásban. A nemések, polgárok, kereskedők, papok, szolgák, katonák, tisztviselők még most is mintegy külön kasztokat képeznek, melyek ismét alosztályokra szakadnak, például fekete es fehér papok, korona és magán-szolgák osztályára, s melyek mindenikének megvannak a maga kiszabott jogai és kötelességei; így a szolgák kötelessége az engedelmesség, s joguk az, hogy ne kelljen éhen halniok.

Az egyházat a czár által nevezett hat tagból álló zsinat kormányozza; minden egyházmegyének van egy Censistoriuma s minden tekintetben igen szigorú rendszabályok vannak érvényben, de minden a czártól függ. Az orosz egyház türelmetlen; I. Miklós 1846-ban életbe lépett büntető törvénykönyve félelemből a szabadelvűségtől inquisitorius szellemben készült; ép úgy miként most a pápaságtól való félelem folytán egész húszig menő korbácsütéssel büntetik azokat, kik a katolikus kátét tanítva térítgetnek s az orosz egyháztól elszakadásra bírják az embereket. Az uralkodó ház hercegei általában német nőkkel kelnek házasságra, de ezeknek az orthodox görög vallást kell elfogadniok, mit a protestansok könnyen megtesznek.

Lengyelország.

Miklós harmincz éven át folytatta az erőfeszítő küzdelmet a forradalom ellen, mely látványos párbajban kifáradva, meghalt a

¹⁾ Mostanában Lengyelországnak megengedték, hogy saját nyelvét használhassa.

krimi háború alatt (1855 marc. 2). Főtörekvése a 30-iki forradalom után oda irányult, hogy beolvassza Lengyelországot, s erőszakoskodásával kivitte, hogy az öt millió katolikus közül sokan megtagadták hitüket. Az üldözés polgári tekintetben is vadul folyt a lengyelek ellen, mire nézve gyakran történtek felszólalások, ha nem a diplomácia, hát az európai parlamentek s főleg a franciaországi részéről, mely országban a lengyel kitűnőségek, milyenek Czartoriski, Galitzin, Gagarin, Lelevel, egész menekülő gyarmatot képeztek, onnan intézve buzdító szavakat a hazájokban maradt lengyelekhez. Ezek 61-ben békés jellemű mozgalmat indítottak meg a varsói Földművelési Társulat s a poseni lengyel liga útján, melyek feliratokat is intéztek a cárhoz, s vallásos tüntetésekkel hatottak, melyek ellen nem lehetett a fegyvert használni. Hogy megnyugtassák őket, a császár testvérét, a népszerű Konstantin herceget küldötték oda, ki igyekezett megnyerni magának a párt-vezéreket; de nem bagytak fel a nemzeti függetlenség követelésével, habár az ethnographusok kimutatása szerint a lengyelek száma a legkisebb¹⁾; s visszautasították a cár engedményeit. Midőn erőszakolt sorozás útján elvitték a legelőbbkelő ifjakat, Varsó fölkelt (1863 jan.), a gyászoló nemzet lángoló nemzetté lett, Jézus Mária kiáltással, de, amint már ott nagyon is szokásos, vadul járva el. Lengyelország, miként mindig, ez alkalommal is nagy érdektséget keltett, de más részről fájlalták, hogy a forradalom megzavarta a cárt a szolgák felszabadítását célzó nagy és veszélyekkel összekötött törekvésében; s úgy vélekedtek, hogy Oroszország nem szakaszthatja el magától Lengyelországot öngyengítése nélkül Törökországgal és Ausztriával szemben, de a lengyelek a haza, a nemzetiség, a vallás nevében ellenállottak a történelmi határok között, míg végre a szabályozott erő ismét fölējök kerekedett. A pápák mindig védelmezői voltak a lengyeleknek, főleg a katolikus érdekekben.

A szolgák felszabadítása.

A krimi háboru után, mely Oroszországot megfosztotta az erő primatiájától, azt mondták róla, hogy lábbadozik, szedi össze magát. Valóban II. Sándor husz év alatt törvényesen, rázkódások nél-

¹⁾ Eckert szerint, a birodalommal egybeolvasztott lengyel tartományokban a nép lithván és ruthén; lengyelek csak a nemesek és birtokosok, kikre az összes népesség tiz és fél milliónyi számából nem esik két millió. Lengyelországban a három millió lakos közül alig bir félmillió politikai jogokkal, a többi földművelő és ruthén, s így a tizenöt millióra menő összes népségből csak egy millió 600,000-nyi lengyel válik ki.

kül átalakította a birodalmat, mindamellett, hogy igen sok akadályt gördítettek eléje Lengyelország tetteleges vagy fenyegető forradalmi, s a skopzok, khlisták, zarándokok, s más vakbuzgók eszelősködő vagy ocsmány felekezetei. Határozatba menvén az általános egyenlőség a törvény előtt, 1857-ben kezdetét vette a szolgák felszabadítása, minek 69-ben kelle befejeződnie. 11,858,857 férfi, 11 és félmillió nő szolgát számítottak, kik kisebb részben a földekhez voltak kötve, melyeket most visszavásárolt az állam. Miként a gyökeres változtatásokkal az már közönségesen együtt szokott járni, zúr-zavarok keletkeztek; sokan, kiknek gazdagságuk a szolgák számában állott, elszegényedtek; átalakult az ipar.

A javak megosztása végett az úr és a felszabadítottak között minden kerületben igen számos békebirói testületeket alakítottak, melyek tagjai nem mindig birtak a kellő képességgel és tisztesség-érzettel, olykor minden vagyon nélkül és teljesen tanulatlanok valának, egész érdemök abból állván, hogy szabadelvüsködtek. Véget érván az osztogatás, foglalkozás nélkül maradt e nyugtalan, követelő tömeg, s az újításnál kimaradhatatlan ellenzék szolgálatába szegődött képességével. Hivatalokat kellett tehát nekik adni, melyek előbb a csekély számú nemességnek voltak fenntartva; s a nemesség egyszerre azon vette magát észre, hogy meg van fosztva a szolgáktól, meg az állami segélyektől, meg a rangfokozatoktól a hadseregben, melyeket most már érdem szerint osztogattak.

Tehát, azonkívül, hogy a régi visszaéléseket mindig nehéz kiirtani, az, a mi a többségre nézve javítás vala, mások és pedig a leghatalmasabbak s a legnagyobbbrálátók karára ütött ki, a honnan elégtelenségek származtak. Ezek magvai főleg a tanulók között találtak kedvező talajra, kik azért tanúlnak, hogy hivatalokba, tisztségekbe, méltóságokra jussanak, melyeket nem érhet el mindenikök; s a zavargós ellenzékeskedés forradalmi lázzá fokozódott.

A nihilisták.

A nihil, a nagy semmi tanát, melynek hívei szerint az ember eszméi, érzelmei, erényei és gonoszságai végső elemzésben utóvégre is oda bukkannak ki, hitvallás gyanánt fogadták el némely oroszok, nem ismervén többé más kötelességet a csár akaratának hódoló engedelmisségen s a birodalom ős hierarchiai szerkezetének fenntartásán kívül, némi aprólékos reformok kivételével. Midőn látták, hogy a czári önkény ama gyökeres átalakítást eszközölte, elégedetleneknek mondták magukat, a miért többet nyertek, mint a mennyit ohajtottak; s tágitva a semmi fogalmán, kiterjesztették azt

a vallásra, a törvényekre, a társadalomra; minden rosszúl megy, csak a halál vethet véget a szenvedéseknek. Ha a föld siralom völgye, érdemes dolgot cselekszik, ki a halál által menekül, vagy másokat kiszabadít onnan.

A tan, mely szerint le kell rombolni mindazt, a mi létezik, csupán azért, mert létezik, oly képtelenségnek látszott, hogy fölöslegesnek hitték annak elfojtására gondolni, de a hiábavaló beszédek után egy felekezet alakult gondolkodókból, kik a semminek kevésbbé oktalannak látszó és veszedelmesebb programot adtak: mindaz és csak az a törvény jó, mely az egyedeket a szerint szabályozza, a mi látszik és érinthető; az erkölcsiség a nevelés szülötte, mert a gyilkosság, mit Európában véteknek tartanak, az indiánok között hősieség; haszontalan minden oly vallás, mely valamely mérlegelhetetlen lényre vonatkozik; romboljunk; a kik utánunk jönnek, majd valamely jobb rendet fognak a dolgokba hozni.

S meg nem állapodva a szónál, a tettek útjára léptek; titokban izgató iratokat és kátékat terjesztettek; a gyilkos, a gyűjtogató nem gyűlöletből vagy boszúból működött, hanem hogy kiirtsa az emberek közül a babonás tiszteletet a megállapított dolgok iránt. Az ábrándos eszmék, melyek leplébe burkolóztak, készségesebb meghallgatásra találtak, mint a tiszta anyagelviség; minden elégtelenség körültök csoportosult; s apostolok támadtak, kik hirdették Marx, Bakunine, Nitchiaeff, Schoppenhauer tanait.¹⁾

Különösen kapnak e tanokon, édesgetve a hirlapok által, a tanulók; a foglalkozásnélküliek, kikről már szólottunk; az elszegényedett alsóbb nemesség; a zugirócskák, a honnan az ismételt merényletek a czár ellen, a bámúlatosan titkos módon elhatározott, bejelentett, végrehajtott gyilkosságok; a félelmes arányban sokasodó gyűjtogatások (1879 július havában 2833), melyektől már a Kreml sem maradt ment. 60,000 rubelnyi alapról beszélnek, mely a londoni bankban volna letéve, hogy segélyezzék a nihilista sajtót. És ez nem szegény termékekben; valamint sok regénynek szolgáltatnak anyagot és jellemeket ama tan követői..

De a köznépnél, a vidékeken, a felszabadított husz millió szol-

¹⁾ Hartmann, ámbár legkevésbbé túlhajtó Schoppenhauer tanítványai között, s megengedi, hogy van valami jó az életben, mégis úgy látja, hogy a bajok és szenvedések sokkal nagyobb súlylyal nehezedenek a mérlegre, s gyógyszereket ajánl, hogy megváltsa az emberiséget az élet rabszolgaságától, mert — szerinte — a létezés magában véve szerencsétlenség. Lásd *Metaphysik des Unbekannten*, II. köt. VIII. XIII. XIV. fej. és itt ott.

gában még mindig él a vallásos tisztelet első sorban a czár, azután Isten irányában; s ezek és a hadsereg meg fogják menteni a birodalmat a nihilisták rémuralmától, az elégedetlen nemesség cselszövényeitől s a nyomor kétségbeesésétől. Mostanában ott is alkotmányos szabadságról beszélnek, de igen nehéz másként mint önkényesen kormányozni egy birodalmat, mely a Jeges-Oceántól Örményorszáig, a Niementől Tartariáig terjed: a parlamenti formák, melyeken Európa kap, nem igen illenek oda, s bizonyára nem mozdítanák azok ott elő a társadalmi kérdést.

Orosz irodalom.

Oroszország nem marad hátra a tanulmányok terén. A történelmi kritikát, mely kutatja és vizsgálja a forrásokat, a németek példájára a westphaliai Müller Fridrik (1705) vitte be oda, ki tanulmányozta Oroszország és Siberia népeit s ezek viszonyait a chinaiakkal és Perzsiával; megmutatta, hogy nem a scandinávoktól, hanem a roxolanoktól, Borussia gótjaitól származnak, s III. Ivánt úgy tünteti fel mint a birodalom nagyságának valódi megalapítóját.

Schlözer (1738 1809) túlozta a befolyást, melyet a németek gyakoroltak a benszülött szlávokra; Nestor krónikáját alaposan tanulmányozta; Rurikból scandinávot, s a váreghékből hódítókat csinál¹⁾.

Karamsine (1765—1827) is követte a németeket az erkölcsi és mystikus érzelmekben, s bár Rousseau általános moráljának volt vallója, a napoleoni betörés határozott hazafivá s a kényuralom és a hit magasztalójává tette őt. Művei nagy hatást csináltak oda haza; sokan követték őt, vagy ezáfolgatták; mellőzni kezdték az általánoságokat; Katchenowsky (1775—1842), Potievoy, Ewers (1781—1830), Soloviev, Kaveline a német kételgést fogadták el annak örökös tagadásával együtt. Mások Niebuhr, Thierry, Guizot eszméihez ragaszkodtak, nem látva be, mily különbség van az európai és orosz fejlődés között, melyben a kereszténységnek minél kevesebb²⁾ s a hódításnak éppen semmi része nem volt, hanem igen is volt a finn törzsek lassú hasonulásának és a gyarmatosításnak.

Mások ismét, okosabban, a népre, s a nemzet alkotó elemeire, a törzsekre, a községre fordították figyelmüket; belátták ezek I. Pé-

¹⁾ Jurien de la Gravière „*Marins du quinzième et du seizième siècle*“ című munkájában „Oroszország fölfedezése“-nek nevezi az utat, melyet ott 1553-ban Cabot Sebestény és Chancellor Richard tettek, a mikor is be lőnek mutatva a kegyetlen IV. Ivánnak; s valóban Oroszország Európára nézve ismeretlennek volt mondható.

²⁾ Lásd Makarij archimandrita *Istoria christianstva Rosziji*.

ter eljárásának helytelenségét, ki idegen eszméknek hódolt, a helyett, hogy nemzeti és szláv alapokon épített volna.

Schapov előbbre vitte a néprajzi elemek, a nemzeti mythologia, a gyarmatosítás tanulmányozását, felhasználva a természettudományokat; s minden tévedései mellett feje maradt az anthropolog és néprajzi iskolának, melynek nagy előnyére szolgált az, hogy szövegek jöttek forgalomba. Nevolin († 1855) az orosz törvényhozás történetét írta meg. S nincs tudomány-ág, melyben az oroszok, segítve a kormánytól és az akademiától, előmenetelt nem tennének.

Mindazáltal Oroszország nem áll a szláv irodalom élén, s Moskvában és Pétervárott más az uralkodó irány mint Prágában és Varsóban; ép úgy miként a latin nemzetek között Páris elűt Lissabontól és Flórencztől; de azért a szláv nemzetek valamennyien összevágó családi színezettel s közös képzelem- és költészeti alappal bírnak: csak hogy az orosz, lengyel, cseh irodalom fejlett kort ért már el, míg a horvát és a többi szláv népeké most van szülemelőben ¹⁾).

b) — AUSZTRIA.

A nemzetiség elmélete ²⁾ csak gyászosan üthetett ki Ausztriára nézve, mely birodalom egészen eredeti formákkal bíró országokat, s négy fő nép-törzsön kívül zsidókat, görögöket, albánokat, örményeket és 80,000 cigányt foglal magában; mely népségek majd mindnyájan különböznek egymástól nyelvre, vallásra, műveltségre nézve. Schwarzenberg, kiben, ha csalódott is, volt képesség arra, hogy valami újat alakítson, a föltétlen egységre czélozott; de Schäftele aristokratiailag szövetséginek, a négy doctor központosító-

¹⁾ Lásd Courrière, *Histoire de la littérature russe. Histoire de la littérature contemporaine chez les Slaves.*

²⁾ Ludwig Gumplovicz, *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn.* Innsbruck. 1879.

Hunfalvy Pál, Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876.

„A nemzetiségi elvet, melyre első mozgalmaink alkalmával hivatkoztunk, nem csak hogy soha el nem ismerték a hatalmak, hanem valamennyien határozottan ellenséges állást foglaltak vágyainkkal szemben. Ha később egynémelyek elfogadták a bevezetett tényeket, ezt csak azért tették, hogy összeütközésbe ne jöjjenek hatalmas szövetségeseinkkel; s ezek fegyvereikkel segítettek ugyan nekünk kivívni a diadalt, de nem hódolatból a nemzetiségi elv iránt, hanem magán érdekekből. Amaz elv magában véve a legszentebb, de a többi nemzetek, melyek nem rokon népfajokból és sajátos önkormányzatra törekvő tartományokból vannak összegyűrvé, ha érvényesíteni akarnák azt, elvesztenék ama területi nagyságot és politikai fontosságot, melylyel bírnak. . . A nemzetiségi elv, minthogy egyetlen kormány sem ismerte azt el, nem képezi az európai köz-jog részét.“ **Mussolino**, az olasz parlamentben, 1879 jul. 21-én.

nak akarta azt. A hiú Buol s a forradalmi központosító Bach után. Schmerling a forradalmi Franciaország s a kényüri Poroszország mintájára parlamentekkel óhajtotta az egységet, egyaránt kerülve úgy az engedékenységet a forradalmi áramlattal szemben, mint az elhamarkodást kevéssé érett tervek valóztatásával, melyek iránt maguk a szerzők sem voltak magukkal egészen tisztában. Rechberg, jobban ismervén a birodalom természetét, belátta, hogy inkább megfelelnék annak az angol, mint a francia intézmények; de úgy vélekedett, hogy nem kell mindent egyszerre megadni, hanem a központi parlament s a külön országgyűlések vitatkozásai útján kell a célhoz eljutni. Ámde ily eljárás csak nyugalmas időben követhető; s míg ő bizott az olaszországi hadsereg győzhetetlenségében, s csak a francia-szárd hadsereg fölött kivivandó diadalra várt, hogy közétegye az alkotmányt, az események egészen másképp ütöttek ki.

Ausztria-Magyarország.

Midőn az ifjú Ferencz József lépett trónra, a birodalom alkotmányt kapott, olyat, milyen akkor a szabadabb elvűeknek tartott országokban divott, Reichsrath-tal, egyetlen kamarával, melynek tagjait a tartományi gyűlések valának választandók. De Lombardia makacsul visszautasította amaz engedményeket; Magyarország mit sem akart tudni a dologról, s a vakmerő Kossuth forradalmivá változtatta át annak conservatív szellemét, míg végre Deák kerekedett felül, a tisztas köznemes, ki a törvényességnek volt barátja, s minden hivatalt és méltóságot visszautasított¹⁾. — Miként azonban Magyarország Ausztria ellen, úgy Magyarország ellen is felkeltek az alája vetett népek. Jellachich, ki 1801 október 16-án Buzimban született s a Theresianumban nyerte nevelését, csakhamar kitüntette magát a katonai határőrvidékeken bátorsága és költeményei által, melyekben ama különös életmódot rajzolta s újjászületést jóslgatott a szláv törzsnek; szelidséggel párosult erélyeért övéi bámúlattal csüggettek rajta, annyira, hogy 48-ban, midőn kitört a forradalom, Hor-

¹⁾ Deák Ferencz (1803—75), a kitűnő hazafi, mindig mérséklője volt a törvényes ellenzéknek, s visszavonult attól, midőn látta a túlhajtásokat. 60 után folytonosan küzdött, míg végre sikerült neki kivívnia a magyar függetlenséget; minden kitüntetést és hatalmi állást végig visszautasított, s szabályozni igyekezett az egyház és állam közötti viszonyokat.

A 48—49-ki függetlenségi harcok történetét a kitűnő Horváth Mihály írta meg (*Magyarország függetlenségi harcának története* 1848 és 49-ben), ki a forradalom folytán sokáig számkivetve élt, s ki az időben nagy hasznát vette Toldy Ferencz, a magyar irodalom történetírója barátságának.

vátországi bánjává választották. Ily módon szembe került Magyarországgal, melytől megtagadta a hódolatot, a helyett Ferdinand császárnak ajánlva fel magát, ki akkoriban Innsbruckba menekült. S bár ez őt lázadónak és árulónak nyilvánította, Jellachich mégis segélyére volt neki horvátjaival, de a magyarok, Kossúthtól lelkesítve, győzelmet vívtak ki Székes-Fehérvárnál. A bán Bécs felé sietett, hogy megvédje azt a magyarok ellen rongyos, tarka-barka de bátor csapataival, melyek Budára akarták volna őt vinni, hogy fejére tegyék a Sz.-István koronáját. A magyar hősiesség s Kossuth és Bem ügyessége nem voltak képesek megvédeni Magyarországot Windischgrätz, Jellachich és az oroszok ellenében, s a világosi fegyverletétel után a muszka Paskewitsch azt írta a császárnak; „Magyarország Felséged lábainál hever;“ ugyanazért nagy a harag Oroszország ellen. Miklós csár így nyilatkozott volna: „No, e szakadás is be van foldva, de vajjon meddig fog tartani?“ Jellachich visszavonulva hazájába meghalt a nélkül, hogy láthatta volna annak függetlenségét, de él a horvátok szívében.

Beust, Schmerling és Schwarzenberg központosítási eszméinek a szövetség eszméjét szegezve ellen, a dualismus életbeléptetésével ujjaalkotta a birodalmat, midőn az már-már a pénzügyi és politikai bukás szélén állott. Az osztrák-magyar monarchia reális és persónális egységben ugyanazon uralkodó alatt áll, s a Leitha választja el a német tartományokat a magyaroktól.

De miként amazokban különböző népek élnek, úgy Magyarországon is a magyarok mellett ott vannak a horvátok, oláhok, szerbek, a szlovákok, kik mindnyájan nemzeti függetlenséget követelnek. A birodalomban ezer lakos közül 254 német, 239 magyar, 186 cseh, morva, tót, 83 horvát és szerb, 82 oláh, 68 lengyel, 34 slován, 32 zsidó, 16 olasz és friauli, 6 kisebb törzsekbeli. Hetvenhét századrész katolikus; a többi keleti-görög, protestans, unitárius és 1,100,000 zsidó.

A csehek követelik nemzetiségök fenntartását; van külön kormányuk, országgyűlésök, egy testületök, mely választ a parlamentbe, de biztosítva akarják látni úgy a bírói hivatalokat mint az iskolákat a németek túlsúlyra jutásától a csehekkel szemben.

A katonai határőrvidékeken, mintegy ezredkebe osztva néhány fő alatt, egy milliányi igen szép és félelmes nép élt az adriai partoktól kezdve egész a Kárpátokig, földterületeket művelve hadszolgálati kötelezettséggel, Most e szervezet megszűnt s az igazgatás polgárvá lett; a ki előbb kapitány volt, most a polgári administratio élén áll,

az ezredes kormányzó. A déli szlávok, kik elütőleg azon fogalomtól, melyet a horvát névhez szokás kötni, értelmesek, szelidek, szívélyesek, szépek, 69 óta külön kormánynyal bírnak, s Zágrábban egyetemök van, minél fogva nem szorulnak a németekéire.

A birodalom tehát nem csak általában conservativekre és haladópartiakra, hanem központosítókra és szövetségiekre is oszlik; s ily nemű küzdelmekben pazarlódott el hús esztendő, mely idő alatt Ausztria elvesztette Lombardiát; fel hagyta bomolni a régi Olaszországot, hol érdekei és rokonságai voltak; erőszaknak engedve megvált Velenczétől, melyről különben hajlandó volt már lemondani is; nem használta fel a krími háborút; látta, miként emelkedik Poroszország, s mégis büntársává tette magát Dánia feldarabolásában.

Ausztria és Németség.

63-ban Ferencz József Frankfurtba összehívta a német fejedelmeket, hogy egy szövetségi szerkezet iránt értekezzenek, melynek czélja lett volna megadni a német államok tömegének a kor kívánta erőt. De Poroszország az egység kérdését vetette fel, s végül kizárta Ausztriát a birodalmi szövetségből, melynek az három százon át feje vala.

Ferencz Józsefnek sok fájdalmas tapasztalaton keresztül menve kellett érelnődnie ¹⁾; azonkívül, hogy elvesztette Lombard-Velenczét, látta, miként esik Poroszország kezébe Lotharingia, az ő uralkodóházának bölesője; új birtokok után nem sovárgott s nem feledte, hogy családja mintegy kötelességszerűleg mindig fenntartója vala a német hagyományoknak és védelmezője az apró államoknak..

A béklyókat, melyeket II. József az Egyházra felrakott, I. Ferencz pedig megerősített, ő feloldotta a Concordatummal; de ellenkezéssel találkozva burokratiája részéről, kénytelen volt levenni arról kezét s confessionális törvényekhez adni beleegyezését. Buonaparte Jeromos herczeg mégis úgy tüntette fel Ausztriát mint a katholicis-

¹⁾ III. Napoleon az ő bécsi követe, Bourqueney által rá akarta venni Ferencz Józsefet, hogy egyesüljön vele és Angliával Oroszország ellen, de Ferencz József szilárdan megmaradt a mellett, hogy nem akart ellenséges állist foglalni a cszárral szemben, ki segítette őt Magyarország ellen. Napoleon irt neki, kérve őt: járna közben, hogy Napoleon Jeromos elnyerje az ő sógornője, a bajor herczeg leánya, kezét. Ferencz József belátta, hogy e kérelem megtagadása ellenségeskedés ürügyéül fog szolgálni, mégis azt válaszolta, hogy Bajorországban csak szív-házasságokat szokás kötni, s így ő semmi befolyást sem gyakorolhatna sógornőjére. A Napoleonidák sértésnek vették e dolgot: „Miesoda? hát kalandorok vagyunk mi, hogy nem akarnak velünk rokonságba lépni?” s a piemonti királysághoz fordultak, a mi nek aztán igen súlyos következményei lettek.

mus utolsó bástyáját. El lehetne mondani, hogy a különféle nemzeti-ségek vegyes házasságának is végső várszőge az.

Ausztria 21,750,000 lakost számít az osztrák császárságban, s 15,000,000-t a magyar királyságban; hadserege béke-lábon 257,000 emberből s 48 ezer lóból áll; a háborús létszám többet tesz egy milliónál; s van 59 hajója 334 ágyúval. Andrassy, egy ős magyar törzs sarjadéka, kit 49-ben képleg (in officio) felakasztottak, s ki aztán honvédből miniszter lett, azon reményben ringatta magát, hogy sikerülni fog neki közös cselekvésre bírni Magyarországot s rá vennie a szlávokat, hogy belenyugodjanak helyzetökbe a németek számszerinti kisebbsége alatt; de a különféle törzsek nem tűrik ki-záratásukat a dualismusból, s a császár körül csoportosúlnak; a csehek, Prazac tanácsát követve, szintén részt vesznek majd a Reichstagban, de erősen hangsúlyozott követelésekkel fognak fellépni.

Mi más idők voltak azok, mikor Metternich (1773—1859) oly könnyen kormányzott! De a hadsereg, mindamellettt hogy oly sok-féle a népfaj, hiven környezi a császárt. Bécs megújult épületekben úgy mint műveltségben. A zsidók annyira fájlalt, de kikerülhetetlen felülkerekedése élénkíti a kereskedelmet s a fővárost pénzbeli gazdagság tekintetében a legelsőek közé emeli. Trieszt fenntartja az uralmat az Adriai-tengeren.

Ha az új miniszteriummal elhagyva a véletlenségek útját s az előrelátó politika ösvényére térve, sikerülne lecsillapítania a parlamentben hullámzó párt- és nemzetiségi küzdelmeket, s kevesbitenie a roppant, 2737 millio állandósított és 2790 milliónyi lebegő adó-ságot, Ausztria, mintán már fel van oldozva a kötelek alól, melyek őt Német- és Olaszországhoz fűzték, igen jó hasznót húzhatna gazdag termékeiből. S már jeleztük, mit veszthet délen és mit nyerhet keleten, bármennyire hálásak is a bolgárok és mások Oroszország iránt, melynek függetlenségüket köszönik. Majd ha a vasút Bécsét és Budapestet összeköti Salonikival, Konstantinápolylyal, Bukaresttel és Romániával, a terület, melyet ama vonalak s az Adriai-tenger zárnak be, Ausztria gazdasági uradalmává fog válni, s a Duna ismét visszanyeri azt a fontosságot, melylyel a régi Ister birt.

Ausztriában már 1774 óta el van rendelve a kötelező népoktatás, de nincs érvénye a rendeletnek, miként ez a fonák törvényekkel történni szokott: most meg, a többi országok példájára, a nevelési jogot a szülőkől ott is az államra akarják átruházni. A tudományos állapot virágzó, habár kevésbbé tűnik szembe mint Po-

roszországban: s Auersperg (Grün Anastáz) ki 1876-ban 70 éves korában hűnyt el, mély gyászt hagyott maga után.

c) — NÉMET-CSÁSZÁRSÁG.

Poroszországnak úgy jólétéről mint hátrányairól szólottunk már (90. lap.) s jeleztük, mily lendületet adott a nagy német haza ama megalakulása a polgári élet minden viszonyának. I. Vilmos azt mondotta: „Soha sem fogom túrni, hogy egy papir-lapot tegyenek közém és az Úr Isten közé, vagy hogy valamely paragrafus akarjon engem kormányozni mint valami gondviselés“; de 48-ban kénytelen volt alkotmányt adni.

II. Vilmos türelmességet tanusított, úgy hogy IX. Pius visszaállithatta a kath. hierarchiát. IV. Vilmos, a szabadelvű de egyszersmind conservatív fejedelem, kedvezett a hűbériségnek, de meg kellett hajolnia a kor-kivánalmak előtt. Más helyütt már érintettük (112. l.) a német államok szövetezését Poroszország királya alatt, kit császárnak kiáltottak ki, az összes haderők fölött rendelkező úrrá tévén azt.

A német hadsereg létszáma 1879—80-ra következő:

Közlegénység	401,659.
Tisztek	17,220.
Orvosok	1,627.
Pénzkezelők	746.
Állatorvosok	621.
Fegyverkovácsok	619.
Nyereggyártók	93.
Ló	79,893.

Ámbár a három császárról azt tartják, hogy tökéletesen egyez politikájok, ha arról van szó, hogy megóvják magukat a forradalomtól, Poroszország és Ausztria mégis résen vannak, nehogy Oroszország növelje birtokait vagy befolyását a Balkánokban.

d.) — SCANDINAVIA.

Dánia.

Dániáról, mely kegyeletesen emlékezik vissza VII. Fridrikre, a népszerű királyra, már előbb is szólottunk a schleswig-holsteini kérdés alkalmából. E fejedelemségek, az Elbától északra, s Jütlandtól délre, viszálykodás tárgyát képezik közte és Németország között, s a nemzetiség nem akar igazat adni egy régi privilegiumnak, mely az Eidert tűzi ki Németország határául. A nevezett fejedelemségekhez

az augusztburgi herceg igényelt magának jogot, s egy 52-iki szerződés Dánia trónját, mely megüresedendő vala, az ugyanazon családból való glücksburgi Keresztélynek ítélte oda. De egyrészt attól féltek, hogy Oroszország, mely ama házzal rokonságban áll, előbb utóbb birtokába vehetné Holsteint, s így beékelné magát a német birodalmi testbe; másrészt Poroszországnak fájt a foga a bámulatosan alkalmas tengeri állomásokra, s a nemzetiség ürügye alatt elfoglalta a hercegséget, segítve a rövidlátó Ausztriától. Ez kénytelen volt visszavonulni onnan, s Holstein és Schleswig a német birodalomra maradtak.

Ezen, a nyers erővel világos visszaélés folytán szétdarabolt Dánia, mely bátorsággal és hazafiasan védelmezte magát, a szabadságban nyert némi kárpótlást, melyet a király az 1866 jul. 28-iki alkotmánynyal adott neki.

Dánia két millió lakossal bir, kik legnagyobb részt lutheránusok. Az Antillákat, melyek egykor uralma alatt állottak, az Egyesült-Államoknak engedte át. Lauenburgot kárpótlásul kapta Norvégiáért.

Kopenhágában ez évben (1879) tartottak az ottani egyetem alapításának negyed százada alkalmából ünnepélyt, melyet körmenetekkel kezdettek s imádságokkal a tudományok Istenéhez.

Petersonnak a dán irodalmat tárgyaló történelmi műve s Overskonnak a dán színi irodalmat ismertető munkája fogalmat adhatnak az ország műveltségi állapotáról; Andersen, Thoresen, Hertz és mások Scandinavia határain túl is találtak olvasókat; a szótárt mostanában végezte be az akadémia ¹⁾). Dánok kutatják Groenland belsajét.

Svédország.

Svédország, melynek lakosai majdnem kizárólag a lutheránus vallást követik, szigorú törvényeket tart fenn a csekély számú katolikusokkal szemben, s 1858-ban perbe fogtak némely hitujonczoikat abban az országban, melynek legnagyobb királya, Gusztáv Adolf, a lelkiismereti szabadságért küzdött. Svédhon az egyetlen, hol megtartotta a trónt egy napoleoni generalis, Bernadotte (1818—44), ki a Gotha-csatorna által az Északi-tengert összekötötte a Balticummal

¹⁾ Raalsloff, ki már állam-miniszter is volt, ez évben egy cikket tett közzé „A dán nemzeti jellemről s Dánia viszonyairól Németországhoz” melyben dicséri honfitársait becsületességökért, részrehajlatlanságukért, általános emberi érzületökért, de egyszersmind tunyaságot, határozatlanságot, gondatlanságot vet szemükre: nem csak a szabadelvű nemzeti párt, hanem a vidéki és pórnépség is idegenkedő a németek irányában. »

XV. Károlynak jelszava volt: „Az ország épülete a törvényen fog alapúlni;“ Svédországból 2 millió, Norvégiából 800,000 lírányi összeget húzott civillista gyanánt. Őt csakhamar testvére, II. Oskár váltotta fel a trónon (1844—59). 66-ban az alkotmány változáson ment keresztül; a nemesekből, papságból, polgárságból és alsóbb népségből állott négy rend helyébe egy parlament (*Riksdage*) lépett két egyenlő kamarával; a vallási törvények jóváhagyás végett a zsinat (*Kyrkomöte*) elé terjesztendők, melyet harmincz egyházi és harmincz világi tag képez. Ez új intézkedéseknek ellenök vannak a demokraták (*Lantmannparti*). Oscar király a türelem felé hajlott, de keveset tudott kivinni, s a dissidensek száműzetéssel és jószágvesztéssel lakolnak.

Gyér ott a népesség; tizenegy fő esvén egy négyszeg kilométerre, s hat Norvégiában, négy Oroszországban, míg Német-Alföldön 113, Belgiumban pedig 183. A Sz. Bertalan gyarmat az Antillákon 2500 lakost számít.

Svédország bővelkedik iskolákban és iskolamesterekben; élénk ott a kereskedelem és ipar. Térítőket küldöz a Lappföldre s expedíciókat az északi vidékekre, a legelőbbre tolt táborszem lévén a sark felé, miként Island volt a Zenók idejében. Említést érdemel Sobirenkoff kereskedő, kinek erszényéből került ki a Vega földkörüli útjára a szükséges költség. E hajó Nordenskiöld vezérlete mellett a sarktól kiindulva megkerülte a Kolinskin fokot, s a Bähring szoroson keresztül a Csendes-tengerre jutott, mi addig megoldatlan feladat vala. Barjesson († 1866) az ő Teremtés című költeményével s XIV. Henrik feliratú szomorujátékával dicséretet aratott. Keilan theologus híre magasan repked. A svéd irodalom történetét sokan megírták. A Fryxell nem annyira aesthetikai szempontokból akarná azt osztályozni mint inkább ama befolyás szerint, melyet az a népre gyakorolt, erősbitvén, vagy gyengítvén abban az igazság és erény szeretetét, s az erkölcsi erőt és komolyságot, de C. R. Nyblam és Malmström úgy találják, hogy az irodalom, akár erkölcsös akár nem, a műveltség s a folyó vélemények tükré, minden szerző, korának gyermeke lévén s annál olvasottabb minél jobban kifejezi annak eszméit és érzelmeit. A mostaniak az angolok után mennek, a bölcséletben pedig (Boström † 1866) a németeket követik.

Az 1847-ben Stockholmban tartott archaeologiai és anthropologiai congressus említést érdemel itten azon tanulmány miatt, melyet a borostyán, ez ásvány-mézga körül tettek, melyről az a hit, hogy a Balticum sajátos terméke, s mely a bolognai területen is

előfordúl a történelem előtti lerakódásokban: mi igen régi összekötésekre mutat.

Minthogy a Balti-tenger befagy, Oroszország kénytelen az ő nyugati kereskedelmét nagyrészt Svédországon át üzni. De ennek folyói sem mentek mindig a jégtől; miért is egy csatornát szándékoznak nyitni a Stockholm mellett eső Nynas s a Finnland határán fekvő Hong között.

Norvégország.

Norvégia a 65-iki új alkotmány után módosította a Svédországgal kötött egyesülési szerződést, mely már hatvan év óta áll fenn, s mely most meg van könnyítve az által, hogy vasút köti össze Stockholmot Christianiával. I. Fridrik és III. Keresztély befolyása következtében a protestans vallást fogadván el, nem adott hivatalt olyanoknak, kik le nem tették az ágostai hitvallást. E tilalom 1878 marczius 12-én megszűnt, de nem a királyokra, a miniszterekre és a bírákra nézve. Katholikus missziók nagy tevékenységet fejtenek ott ki.

Az ország gazdagságát a vad-bus és bőr, a vas és az erdőségek teszik, melyekből egy év alatt 24 millió stère (francia fa-mérték = 1 köbméter) deszkát, 4 mill. st. árbocz-fát, $\frac{1}{2}$ mill. st. gerendát, 10 mill. st. dongát, s 75,000 mázsa kátrányt vittek ki.

Baetzman F. norvég irodalmi statistikája s Thorvald-Boeck bibliographiája szerint hat év alatt, 66-tól 72-ig, 2294-re ment az ott közzétett munkák száma, melyek közül 543 történelmi, 467 theologiai, 258 szép-művészeti és irodalmi, 145 természettudományi; 672 Christianiában került ki sajtó alól, hol mostanában hét napi lap jelenik meg. 1763 május 26-án látott először napvilágot a Christianin Intelligentsessedler mely még most is jár. 1871-ben a norvég történelmi társulat is lapot indított meg. De sok szerző, s különösen a két kitűnő költő: Bionstjerne Björnson, a politikus és polemikus, s Ibsen Henrik Kopenhágában nyomatják munkáikat Hegelnél, a nagy kiadónál. Dr. Broch az 1867-iki párizsi világkiállítás alkalmából egy jó értesítőt tett közzé francziául Le royaume de Norvège et le peuple norvégien czímen, mely a 78-iki kiállításra újabb bővített kiadást ért, s mely az összes történelmi, néprajzi, statisztikai, erkölcsi kérdéseket felkarolva tárgyalja. A könyvbírálat megszűnt ott, mióta Norvégia elvált Dániától, hol egész 1848-ig fennállott. Az elemi oktatás a papság kezében van.

A három ország egyesítéséről csak a pénzre nézve volt szó, de van egy párt, mely folyvást hódol ez eszmének.

XVII.

Belgium. — Holland.

Az 1830 novemberi forradalom óta, melynek élén katolikusok (Gerlach, De Mérode, De Theux, Des Champs, Ducpétiaux) állottak, s mely a vallás-szabadság érdekében elszakasztotta azt Hollandtól, Belgium oly jólétet és oly állandóságot tüntet elénk, mely bámulatra méltó a mindenfelé végbement sok felforgatás közepett. Mindamelllett, hogy nagy bajokon ment keresztül, milyenek voltak: a 49-iki kereskedelmi zavarok, az iszonyú éhség, főleg Flandriában, e gyáros országban, a 72-iki rettenetes vízáradások, mégis megőrizte a függetlenséget, a monarchiát, a hitet. A szerencsétlenségek miatt a papságot okolták, mely, a hogy locsogták, theokrátiára törekedett volna, miért is leszállították a választási censust, s ily módon a városokat, a dologtalanok és cselszövők e gyülekező helyeit, a vidék fölé emelték, hol tulsúlyban vannak a birtokosok, a földművesek, a lélkészek. És mégis, midőn 1848-ban Franciaországból egy forradalmi banda ment oda, hogy köztársaságot állítson fel, kereket kellett annak oldania, s a nép még nagyobb hűséggel ragaszkodott a királyhoz.

Koburg Lipót 1831-től 63-ig uralkodott, nem sovárogra terület-nagyobbodás után; gyakran bírálú kérték őt fel ellenséges felek közé; az egyetlen, mostanában ritka hiba, melyről vádolták, a takarékoság volt. 61-ben kiengesztelődvén az Orange-házzal, szabad hajózási utat nyert a Schelde folyón; midőn a forradalmak kitértek, késznek nyilatkozott menni, ha népe azt jobbnak találná, de a nép kérte őt, hogy maradjon, s ő tovább uralkodott, a nélkül, hogy valamely ígéretét megszegte volna.

A művelt osztály s a magasabb polgárság, elütőleg a francia hasonló rendbeli emberektől, nem annyira hatalomhajhászoknak és demagógoknak, mint inkább szabadelvűeknek mutatják magukat; mérsékelt ott a hadsereg, helyhatósági intézmények vannak érvényben, rendezettek a pénzügyek, úgy hogy el lehetett törölni a fogyasztási adót; van sajtó,- oktatás,- vallás,- és társulási szabadság. A katolikusok felhasználták ezt, hogy megőrizték és hatványozták a szabad mozgás jogát, melyet az egész ország részére kivívtak; szaporították iskoláikat, Löwenben kath. egyetemet alapítottak; ámde a katholi-

cismus szabadsága bűnnek látszott a magát szabadelvűnek nevező párt szemében (Frère Orbán, Devaux, Nothomb, Rogier, Verhaegen...), mely leszállította a választási censust, hogy a városi zagyva tömeget a vidék birtokosai fölé emelje; kiabált a kolostorok, kórházak, menedékhelyek, seminariumok alapítása ellen, s a kormányra jutva Brüsszelben istentagadó egyetemet hozott létre; kifosztotta javaikból a vallási testületeket; főleg pedig a szabad oktatás irányában mutatott ellenséges indulatot, s annyira ment, hogy már az is nagy engedménynek látszott, ha nem kellett az elemi iskolákból eltávolítani a vallási jelvényeket, s továbbra is gyakorlatban maradt az imádság, de csak úgy igen mellékesen. E küzdelem zavarja az országot, de nem dönti meg az alkotmányt. — Több ízben tervben volt már Belgium csatolása majd Német- majd Franciaországhoz, de mégis fennmaradt az, hogy bizonyítsa az apró államok hasznosságát.

S a mellett szól a bámulatos jólét. A népesség, melynek száma a forradalomkor távol állott a négy milliótól, 38 száztólival szaporodott, tehát sokkal többel mint Franciaországban, jöllehet megtartotta ennek polgári törvénykönyvét s örökösödési és birtok-átzármaztatási szabályzatait. Mig 1846-ban egy hektar föld 2416 lírán kelt s 68 líra bér-jövedelmet adott, most annak ára 3946 líra s bér-jövedelme 103 líra; a be- és kivitel értéke 775 millióról 7056-ra emelkedett, s a különleges kereskedelem 345-ről 2512 millióra ¹⁾).

A lakosság száma hatodfél millió; ezer közül 498-an a fland, 423-an a francia, a többiek az említett két nyelvet némettel keverve beszélnek; protestans alig van 1500; zsidó 3000. Adóssága 1358 millió, mely összeg után 50 milliót kell fizetnie.

A jövő évben (1880) Belgium, függetlenségének ötvenedik évfordulóját fogja ünnepelni, s némelyek, kik abba helyezik az érdeket, hogy távol maradnak a közügyektől, azt javasolták, ne vegyenek részt az ünnepélyben a katolikusok, mert igazságtalanul bánanak velök. A király ellenben óhajtotta: „vajha e nevezetes alkalom arra szolgálna, hogy szünnék közöttünk a meghasonlás“, s buzdítólag mondá: „elevenítsük fel ismét magunkban ama férfias és böles szellemet, mely megalapította a belga nemzetiséget; közeledjenek egymáshoz a pártok; igyekezzünk versenyezni a nagylelkűségben, mérsékletben, előrelátásban. A mi kedves és nemes Belgiumunk érdeke és jövője kívánja azt mindenkitől az ő királyának szája által.“

¹⁾ *Annuaire statistique de la Belgique de l'année 1878.*

Holland.

1848-ban Holland is kibővítette alkotmányát; megszüntette az 1815-iki Charta által elismert főúri kiváltságokat, egy második kamarát állítván fel, melybe a képviselők tizenöt évre egyenesen a cenzussal bírók közül választandók; az első kamara tagjait kilencz évre, a tartományi rendek választják a nagyobb adófizetők közül; a civilista egy millió forintban van megállapítva. Holland most is élénk kereskedelmet folytat, s másoknál jobban meg tudta oldani a gyarmatosítás feladatát, főleg miután elvesztette Belgiumot, s a gyarmatokban 18 millió lakossal bir, kik közül csak 22,000 európai. A háború Indiában az Atschinok ellen arra indította Hollandot, hogy birtokaihoz csatolta őket. De a guineai partokon alapítottakat átengedte Angliának. Vannak földmivelő gyarmatai, hová a kóborlókat szállíttatja; de az ipar nagy fejlettsége folytán Hollandban kevés a henye és kihágó. Bent a katolikusok és jansenisták között folyó viták tartják némi izgatottságban. Ámbár mondhatni, hogy Holland, az ő felkelésével V. Károly ellen, akadályozta meg azt, hogy közép Európa egészen akatholikussá váljék, bár sok zuávot küldött a pápa védelmére, s most a missiók támogatására Afrikában: mindazáltal 72-ben elhatározta megszüntetni a követséget a pápai szék mellett.

Említést érdemel Tharbeche († 1872) miniszter, ki, mondhatni, huszonöt éven át kormányozta az országot szabadelvűen, türelmet gyakorolva a katolikusok irányában is.

Limburnnál és Luxemburnnál fogva részese volt a német szövetségnek, de a legutóbbi szervezés folytán kirekedt abból.

79-ben meghalálozván a korona-herceg, s a másodszülött beteges lévén, úgy látszik, hogy a király utódául a nassaui korona-herceget, távoli rokonát, a nassaui herceg fiát fogja kijelölni, kinek atyját, minthogy 66-ban Ausztriát követte, Poroszország trónjától, sőt családi jószágaitól is megfosztotta.

A Fúcinó, s a harlemi- és Zuider-tó kiszáritásával, mi 240 millióba kerül, 200,000 hektar földet nyernek meg a művelésnek. 70-ben egy új csatorna készült el Amsterdam és a tenger között.

A hollandi nyelv művelésnek örvend otthon, de, ép úgy miként a skandináv, nem terjeszkedik.

Holland történetét, melyet az amerikai Motley irt meg, Green van Prinsterer bírálta, ki most a nassaui ház levéltárát ismerteti.

XVIII.

S c h w e i z.

A vallási békét, melynek két század óta örvendett Helvetia, megzavarta a Sonderbund-háború, s a legyőzött kath. cantonok: Uri, Schwitz, Unterwalden, Luzern, Vallis, Zug, Freiburg kénytelenek voltak meghajolni a győzők törvénye előtt. E mozgalom előfutára volt a többi európai mozgalmaknak, s időről időre megújult az majd elnyomó óvrendszabályokban, majd valódi üldözésekben. Akkor egységes alkotmányt léptettek életbe (1848 szept. 12), Bernt tévé fővárossá.

Schweiz, egy millió katolikus, másfél millió protestans lakossal, miként minden más ország, két pártra oszlik. A conservatív párt a szövetségi hagyományokhoz ragaszkodik s minden egyes canton részére önkormányzatot követel, az eredet, a nyelv, a szokások, a vallás, a fekvés különbségei szerint: míg a másik párt, mely szítja a gyűlölséget és a felekezeti előítéletek tüzét, mely a hiszemeket is elméleti elveknek szeretné alávetni, s Tell iját Garibaldi karabélyával akarja helyettesíteni, az egységesség eszméje mellett küzd, melynek Európa feláldozza a hagyományos szabadságokat.

Genfben, a calvinismus e bölcsőjébe és fővárosába, utat tört magának a catholicismus. s gyarapodott az élénk Mermillod püspök működése folytán; ennek azonban az alkotmány ellenére távoznia kellett, s a katolikus isteni tiszteletet akadályozta a hatóság. De az egyház teljes elválasztása az államtól gyakran csak annyit jelent, hogy az állam nem fizeti azt, minél fogva a kalvinista egyház meg lenne fosztva a kormányi támogatástól. A központi kormány heves kifakadásokban tört ki a római curia, a pápa csalhatatlansága, a katolikusok képmutatása és hazudozása ellen; és pedig éppen akkor, midőn szövetségi bőjtöt rendelt, mert „az önzés, a mammomnak szolgálás, a testi élvezetek szeretete fenyegeti a közjólétet“; s a bőjt alatt zárva kellett maradniok a kereskedéseknek, a kávéházaknak, a köz társalgó helyeknek, s szent beszédek hallgatásával és a biblia olvasásával kellett az időt tölteni.

A kormányi beavatkozástól a protestans egyházak sem maradtak menten, s már az 1865-iki módosított alkotmány is megtámadta a vallási szabadságot, a mi aztán ellenzékeskedésre szolgáltatott okot. 74-ben pedig azt vették fejökbe, hogy a berni területen demokra-

eziaivá alakítják át az egyházat, mely teljesen a polgárok szavazatától függjön, kik mindnyájan választzák s minden hatodik évben újra választzák a lelkészeket és vicariusokat s vetot szegezhessenek a kath. consilium vagy a protestans zsinat tani határozatai ellenébe. A legnagyobb ellenzést a neufchâteli protestans egyház fejtette ki, mely, mialatt Poroszország fennhatósága alatt állott volt, különleges szervezetet adott magának. Hatvan lelkész a berni cantonból, kik tiltakozást nyújtottak be, elvesztette állását, tíz püspökkel együtt, mintha hűtlenséget követtek volna el a kormány ellen, mely díjazza és esküvel köti le őket magának.

1874 május 29-én a szövetségi gyűlés új alkotmányt hirdetett ki, egy testülettel, melynek a törvényhozói hatalmon kívül joga van háborút üzenni, békét, szerződéseket kötni, a különböző cantonok alkotmányait szentesíteni; határozatait népszavazás alá kell bocsátania, ha ezt 30,000 polgár követeli. Húsz éves korában minden schweizi választó; minden világi választó követté választható, s a húsz-húsz ezer lélek után választott követek képezik a nemzeti tanácsot; cantononként két-két követből áll az államok tanácsa; a szövetségi gyűlés hét tagot választ, kik a szövetségi törvényszéket képezik, melynek birói jogkörébe az államvétségek s a cantonok között előállható viszálykodások tartoznak.

A cantonoknak s a szövetségnek joguk van ügyelni a rend fenntartására, még a hitfelekezetek ellenében is. Senki sincs kötelezve viselni egy oly vallási község cultus-költségeit, melyhez nem tartozik. Erélyes ellenzések daczára nem csak a tulajdon-jogot támadták meg, kifosztván a kolostorokat, hanem még az ujonczok felvételét is akadályozták. Mikor a pápa tiltakozott, az apostoli nuntius elbocsájító levelet kapott. Már az is soknak látszik, ha megengedik, hogy a katolikusok maguk választzák lelkészeiket.

De a politikai kérdések háttérbe szorúlnak a társadalmi előtt, mely ott vendégszeretetre, apostolokra és végrehajtókra talál.

A sz. gotthárdi vasút könnyíteni fogja a közlekedést Olasz- és Németországgal, de nem biányoznak, kik attól félnek, hogy e két hatalom a nemzetiség czimén előbb utóbb szét darabolja a schweizi szövetséget, mely oly sok rokonérzéssel és vendégszeretettel volt Európa iránt s gyakran példával járt az előtt.

XIX.

Iberiai félsziget.

a) Spanyolország.

A szépségekben oly gazdag és termékeny ország, mely egykor világ-uralomra törekedett, napjainkban pedig megrázkódtatta Napoleon szerencsáját s a vallás és az állam-fő iránt tisztelettel viseltető legszabadabb elvű alkotmánynak adta példáját, igen sok kormány,- uralkodó,- párt-változásokon és hatalmaskodó katonai lázadásokon ment keresztül.

Eredetre, nyelvre, intézményekre nézve különböző népségeit új divatu központosító alkotmányok fűzték össze, melyek ellenzésre találtak, főleg Catalonia és a baskok részéről, kik szívósan ragaszkodnak kiváltságaikhoz és ősi hiszemeikhez; 33-tól 40-ig az örökösödési jog érdekében vivott dynastikus háború színhelye volt az ország: don Carlos fölött, ki a sali-törvényhez tartotta magát, diadalt aratott Izabellával a szabadelvű párt, mely csakhamar megoszlott: conservativekre Narvaezzsal és haladókra Esparteroval.

Narvaez miniszter, ki tiz éven át vitte a kormányt (1843--53), biztosította Izabella koronáját a 48-iki zivalarok közepett is: helyre állította a concordatumot a pápával, a miért aztán absolutismusra törekvésről vádolták. Espartero ellenben a demokraczia felé hajlott, de több izben lecsillapította kardjával a zür-zavarokat.

A két párt között a szabadelvű unio pártja alakult, mely a kiengesztelődést Rómával, a központosítás megszüntetését, a politikai vétségek teljes bocsánatát s a polgári elemnek a katonai fölött tulajdonyát követelte.

O' Donnel azonban csekély számu katonaság élén kiáltványt tett közzé; Madrid népsége három napon át tartotta magát torlaszok mögött „Erkölcösség és igazság”ot hangoztatva. Espartero nagy ünnepélyességek között kormányra lépve (1854—56) elfojtotta a lázadást, megkísérlette feleleveníteni a rend szellemét, de csakhamar Narvaez foglalta el helyét, s ezt O' Donnel váltotta fel; megszüntették a hosszas ostrom-állapotot, s egy fiú születése Izabellától hátravetette don Carlos reményeit.

Akközben a háboru Maroccóval, melynek célja volt megfélemlíteni a tengeri rablókat, dühösen folyt, míg az 1860 május 26-iki béke véget nem vetett annak. San-Domingo sziget, mely visszatért Spanyol-

ország uralma alá, fellázad ellene; folytonosan erőfeszítéseket kell neki tennie, hogy megőrizze Cubát, az amerikai roppant spanyol birodalom utolsó maradványát, az Európa és Amerika közötti kereskedelem központját, mely uralkodik a Louisianába, Floridába, Alabamába, Texasba, Mississippibe vezető tengeri uton. A nevezett szigeten és Fernando-Póban határozattá lett a rabszolgaság megszüntetése, szabadságukban állván a négeknek visszatérniök Afrikába, ha nem akarnának maradni mint szabad munkások; de a creolok a polgári egyenlősítést követelik, s nem találva meghallgatásra felkelnek.

Spanyolország látta, miként buknak el az olaszországi Bourbonok, a nélkül, hogy segélyre nyújtotta volna kezét, habár joga volna az eshetőleges örökösödéshez; a pápa érdekében indított némi mozgalmat; Olaszországgal szemben, mely követelte az ott menedékhe-lyet talált nápolyi archivumokat, feszült helyzetbe jutott.

Az időnkint megújuló forrongások, a Mexikó viszontagságaiban kénytelen részvétel, San-Domingónak rövid időre birtokba vétele, mely 12,000 emberébe és 90 millió lirájába került, tönkre tették pénzügyeit s gyakori miniszter-váltságot és siralmas zavarokat okoztak. O' Donnell, ki hogy három évig fenn tudta magát tartani, bámulatot keltet, Miraflores váltotta fel (1860), szokás szerint bőkezűleg bánva a be nem váltott ígéretekkel; aztán következtek Avazola és Mun és négy más miniszter két év alatt. Az ismét kormányra került Narvaez (1861) visszahívja a kiűzött Krisztinát. Az ékesszóló Castellar egy cikke felláztatja a tanulókat s utánok a népet; a miniszteri széket ismét elfoglalja O' Donnell, ki megígéri a sajtó- és a választások teljes szabadságát, az egyházi javak eladását, a kiegyezkedést Olaszországgal. A papság tiltakozólag emeli fel szavát; a lapírók bevádolják Patrocinio német és Claret gyóntatót mint a királyné kényuralomra sugalmazóit, s elűzetik őket.

Mindez nem elég az exaltadóknak, kik Primm felkelési nyilatkozatot tesznek közzé, követelve az alkotmányozó gyűlést és Esparterót; de az erély, melylyel Narvaez elnyomja őket, a kényuralom megújulásának félelmét kelti fel; város város ellen, tartomány tartomány ellen támad; a gyülekezetek a piacz nyomása alatt hoznak határozatokat; a dictaturát váltakozva Castellar, Zorilla, Martinez Campos ragadják magukhoz, mely utóbbi levervén Cubát, megbuktatta Canevast, s a miniszteri székbe ült. Az említett három egyéniség részéről elég egy szó, elég egy tekintet, hogy hősiességre vagy kihágásra ragadják a tömegeket, s mégis szolgálják azoknak: s vérontást, gyújtogatásokat, váratlan cselekvényeket és eredményeket okoznak. A dictatorriá

kikiáltott Serrano megnyeri a hatalmak elismerését, de nem rendelkezik a szükséges erővel. Akközben a pénzügyek a legnagyobb ziláltságba jutnak; a katonai lázadásokhoz socialisticus törekvések járulnak; háborút kiáltoznak a tulajdon ellen, halált a gazdagokra; elkezdődnek a gyűjtogatások, s a külügyek is rosszúl mennek Mexikóban, Peruban, Chileben.

Az uralkodók az utolsó Bourbonok voltak, s azért ellenségekkel bírtak Napoleonban és az angolokban, kik szitották ott a kaszárnyaforrongásokat. Az erőszakos mozgalmak folytán Izabella övéivel együtt kénytelen volt elhagyni az országot (1868 szept.); akkor aztán eltörölték a zárdákat; Spanyolországot egyesíteni szándékoztak Portugaliával, de ennek királya irtózott a bitorlástól, melyet Olózága s Olaszország egyéb utánczói sürgettek. Mialatt a tisztviselők és miniszterek erőszakosan majd hatalomra kerülnek, majd száműzetésbe jutnak, szaporodnak a carlisták bandái. Prim, ki hirnevet szerzett magának Marokko és Mexiko ellen ¹⁾, monarchát koldul Olasz- és Németország királyi udvaraiban; s egy Hohenzollern trónjelöltsége ürügyet szolgáltat Poroszország háborujára Franciaország ellen (1870).

Nem véve figyelembe a tiltakozásokat, melyekkel Izabella az ő fia Alfonso javára, s don Carlos madridi herczeg előállottak, Amadeo, aostai herczeg, Spanyolország trónjára lépett (71 jan. 2), s igen rövid uralkodása alatt nyolcz miniszteriumot, élökön Serranóval, Zorillával, Malcampóval, Sagastával, állott ki, miközben a carlisták általános felkelést rendeztek, jelszóúl hangoztatva „El az idegennel; éljen az Isten, a haza, a király;“ s don Carlos, királynak kikiáltva esküt tett ama kiváltságokra (fueros), melyek a valódi szabadságok védő bástyái voltak s melyeket most az egyezményes szabadságok akadályául tekintenek. Küzdeni kellett tehát úgy a legitimisták mint a köztársaságiak ellen, s ugyanakkor hadsereget küldeni a fellázadt Cubába; miért is Amadeo, kikerülve a veszélyt, melylyel a madridi merénylet fenyegette (73 febr. 11), szerencsésnek tarthatta magát, hogy sikerült elhagynia az országot, hol rögtön kikiáltották az egységes köztársaságot Madridban, a szövetségit Barcellonában, a communistát Malagában. Pi y Margall egységesnek akarja azt; Castellar, a demokrata alkalmazkodó, kinek ékeesszólásán bámulva csüggnék a tömegek, de mindig cserben hagyják őt, s ki azt mondotta, hogy a legrosszabb köztársaság is többet ér a legjobb monarchiánál, a fede-

¹⁾ Prim generális Madrid előtt 1868 oktob. 8-án bámulatos festmény Regnault.-tól.

ralismust pártolja, mely úgy látszik, megfelel a félsziget eredeteinek; de szomorú köztársaság az, melyet szuronyokra kell alapítani, vagy azokkal szükséges támogatni.

A váltakozó események e folyamata alatt VII. Károly megveti lábát a palota-forradalmaktól s a helyhatósági és tartományi függetlenség helyett decretált szabadságtól idegenkedő bask tartományokban, s azért vallási türelmetlenségről és kényuralmi hajlamokról vádolva, győzelmesen nyomul előre a hősies navarrai zászlóaljakkal, de egy katonai kiáltvány Saguntumban (1874 decz. 30) XIII. Alfonzót szólítja trónra, kinek javára anyja Izabella lemondott saját jogairól: vagyis visszatérnek a dynastiához, melynek megbuktatása végett annyi vért ontottak. Alfonzo, ünnepelten miként minden más, s úgy tekintve mint a béke záloga annyi rázkódás után, megnyeri a hatalmak elismerését, de a népies hódolat közepett gyilkos kéz fenyegeti életét.

Az 1876 június 30-iki alkotmány szerint a katolikus vallás állam-vallás, a többiek türelemben részesülnek; a törvényhozó hatalom a királyt s a corteseket illeti, melyek senatusból és követekből állanak. Mig az 55-iki alkotmány szerint, mely főleg Olozaga műve volt, a senatus egészen választás alá esett, most az állam-méltóságokat viselő vagy élethossziglan választott, s más, a polgárjogot élvező testületek s a leggazdagabb kereskedők által nem élethossziglan választott tagok képezik. A követeket hat évre a kerületek választják, s ha valamelyik az államtól nyugdíjat, hivaltalt, kitüntetést fogad el, le kell tennie mandátumát. Minden tartománynak van követsége.

Canovas del Castillo békéltető miniszteriuma általánossá tette a választási jogot (1879), melyet némi tekintetek a kisebbségekre és kitűnő érdemre mérsékelnek. A vallási házasságok elvannak ismerve.

Spanyolország lakossága 17 millió; adóssága 10 milliárd; hadserege Európában 230 ezer, a gyarmatokban 70 ezer emberből áll, s nagy területen uralkodik, de csak ügyel-bajjal képes megtartani a Filippinákat (6.000.000 lakos), Portoricot (625.000 lak.) és Guineát (35.000 lak.). Szeretne szabadulni az angoloktól oly módon, hogy afrikai erősségeit adná oda Gibraltárért.

Berraguete, Arfé, Alonso Cano hazája nincs híjával a véső művészeknek; a festészetet illetőleg a párizsi utolsó kiállítás fájdalmasan érezte Fortuny (1820—74) kora halálát, de egyszersmind eredeti merész kísérleteket s az igazság érdekében alkalmas tanulmányozást tüntetett az fel (Arico, Madrazo, Pradilla ...); s annyi előképpel az építészet, festészet, színi irodalom terén lehetetlen, hogy

ne emelkedjék a spanyol haza, mihelyt állandó rend honosul ott meg. Egy országra, hol oly sok a hit és erény, oly számosak a szeretet művei, oly nagy a személyes méltóság, párosulva édes és költői léttel s amaz ábrándszerűséggel, melynek folytán közmondássá lettek a spanyol légvárak; hol Quintana, Gallego, Cienfuegos, Arriaca hazafias dalai visszhangzanak: hol Donoso Cortes, Ramon de la Sagra, Toreno, Castellar Emil, Balaguer Viktor a tragikus színmű-író, s Caballero, Perez, Galdos, Marta del Pilar, Trueba regényszerzők születtek, csak nagyszerű rendeltetés várhat; de nem annyira ama régi időköt ohajtjuk mi vissza Spanyolország számára, midőn a nagy kapitány új országokat s a nagy admirál új világot ajánlott fel neki, mint inkább azt kívánjuk, hogy legyen ott fegyelem a pártokban, egység az érzelmeiben, és tisztes czélok felé irányuljon a törekvés, sem a múltat nem becsmérelve, sem a jövő vérmes reményétől nem részegülve.

b) Portugalia.

A régi nagyság idejéből, midőn a nem elsőszülött nemes ifjúság gyarmatokat alapított a két Óceán partjain, Portugaliának megmaradtak még az Azori-szigetek és Madera az Atlanti-tengeren; Senegambia, Mozambique, Angola Afrikában; Goa és Cambiny Ázsiában: s meg Macao, hol a legutóbbi szerződések előtt, az egyetlen nemzet vala, melynek szabadságában állott kereskedni Chinával, s hol a Tai-sai-jon néven volt ismeretes.

Portugaliát, melynek népessége kilenczven ezer kilométernyi területen négy milliót tesz ki¹⁾, hosszú időn át zavarta a dynastiái kérdés. Don Pedro, Brasil császárává lévén, leányát Maria da Gloriát hagyta itten, ki IV. János halálával trónra lépett s 53-ig uralkodott viszálykodásban don Miguellal, ki jogot igényelt magának az örökséghez s az úgynevezett Hit-párttal kaczerkodik²⁾. Az 1838-iki alkotmány folytán, mely két kamarát és királyi vetet állapít meg, donna Mariával miniszterek osztottak a hatalomban, kik váltakozva buktatták egymást, s kik közül a fő Costa Cabral 46-ban Saldanhának volt kénytelen helyét átadni. Maria utóda Don Pedro huszonnégy éves korában halt el 1861-ben s I. don Luiz megesküdött a vallás és alkotmány-

¹⁾ Az utolsó népszámlálás szerint a népesség 4,745,024, mely összegből 2,314,523 jut a férfiakra, ide értve az Azori-szigeteket és Maderát is. Lissabon lakossága 203,681; Oportoé 108,346.

²⁾ A különféle udvaroknál bolyongás után, mint a szabadelvű sajtó támadásainak czélpontja, meghalt 1866 november havában, s igen fényes végtisztességben részesült.

fenntartására; de bármennyire szabadelvű volt is, s jöllehet elismerte Olaszországot és eljegyezte magának savoyai Maria Piát, s ámbár, a Szentszékkal 57-ben kötött concordatum ellenére, zárdákat törölt el és egyházi javakat foglalt le a kamara részére, mindamelllett a don Miguel-ellenes párt vele szemben is ellenzékeskedett; az Újjászületés-párt egymás után buktatja a minisztereket, s azalatt növekedik az adósság.

Saldanha herczeg, ki kénytelen volt Terceira herczegnek engedni át tárczáját, 70-ben forradalmi nyilatkozatot tett közzé s ismét hatalomra jutott. De a nyugalom nem tért vissza, s a nyomor növekedett. Egy időben Portugaliának Spanyolországgal egyesítését tervezték, de midőn ez iránt javaslatot tettek V. Pedronak, ő így válaszolt: „Azt hiszik, hizelegnek az én nagyravágyásomnak s hogy én kapok e terven? csalódnak! Az illem, a politika, a tisztesség szempontjain kívül vannak egyéb tekintetek is, melyek visszatartanak engem s melyeket emlékezetbe kell hoznom, minthogy mások megfelelkeznek azokról. Nem veszik figyelembe, hogy, ha Braganza-család lépne a félsziget trónjára, Portugalia nem lenne többé egyéb mint spanyol tartomány, s nemzetiségünket a beolvadás veszélye érné. Nos tehát, ha én, ki a legelső portugál, az első vagyok egy nép között, mely tisztos helyet foglal el az emberi nem történelmében, ily terveket pártolnék, nem lennék-e hűtlen kezelője a hatalomnak, mely reám van bízva? E tervek nagyon károsak is, mert sok hasznos intézményt megakadályoznak, melyeket létesíteni lehetne a két nép közös javára, milyenek: a nemzetközi érintkezések előmozdítása, az anyagi érdekek iránt nagyobb figyelem ébresztése, a pénz, a súlyok, mértékek egységesítése, a vámszövetség sat.¹⁾

Portugalia még mindig ki van téve a beavatkozásnak Anglia részéről, melynek kereskedői előnyöket élveznek a nemzetiek fölött, különösen az oportói borra nézve, s mely szilárdul tartva magát a gibraltári sziklán, Goa és Macao birtokára vágjik.

Camoens és De Barros János hazájában soh' sem halt ki a

¹⁾ Midőn Buonaparte betört Olaszországba, Ferdinandnak, Parma herczegének azt javasolta, mondjon le ez uralmáról esérében Toscanaért. A herczeg válaszul adá: „Kötelességem a legünnepélyesebben visszautasítani az ajánlatot. Fontos okok, gondolkodásom módja s főleg lelkiismeretem nem engedik, hogy lemondjak az apró államokról, melyeket most bírok, s hogy elhagyjam e népeket, melyeket szeretek s melyek kormányzására Isten rendelt engem.“ 1801 febr. 27-ről kelt levél a német császárhoz. Parmát csak halála után kapcsolta magához Franciaország.

szeretet az irodalom iránt s a népies izlés a költészethez. Ha hogy arcadiai kéjelgésekbe merülve elgyengült is ez a múlt században, ismét felemelkedett a háború után hála Francesco Manuel de Nascentonak, s még inkább Almo da Garot-nak és Castillionnak, kiket számosan követtek mások, liricusok, dráma- és regény-írók. G. B. Gomes († 1812) az ő Nova Ines de Castro-jával egymagával a kitűnő tragikusok között foglalt helyet. Szindarabokat irtak még Vasconcellos, Reis Quinta, Biester, Pimentel, s talán jobbakat Almeida Garrett († 1854).

Bulhao Palo dicsért költő; szintűgy T. A. Gonzaga, Juan de Lemos, Anton Pereira de Cunha, a miniszter Ribeiro. Miként hajdan Dénes király és Lancaster Fülöp, IV. Pedro költészettel foglalkozott, zenedarabokat s alkotmányhymnust szerzett. Buontempo Domonkos Lissabonban a philharmoniai akademiát alapította, s Marcos Portugalt mint zeneszerzőt ismerte Európa.

Hereulano Sándor († 1878), tudós és író, az ő Portugallia monumenta historica-ival a benézések vetélytársának mutatta magát; a papság iránt nem igen jó indulattal (Bu e o clero), irt a portugaliai inquisitióról s az 1857 febr. 21-diki concordatumról, s A hívő hárfája czimű költeményében a kételynek a hittel örökös küzdelmét rajzolja.

A tudományok, az irodalom, a művészetek történetének megírásában Antonio de Almeida († 1839), José Ribeira, Gaetano de Amaral, Antonio do Carmo, Velho de Barbosa, Costa de Macedo, kinek véleményei sok ellenmondással találkoztak, Alessandro Lobo, Manuel Coelho da Rocha tűntek ki; a földrajzra nézve Santarem vicomte († 1856) érdemel említést. Brito Capello, Roberto Irens, Serba Pinto, Otto Schutt mint Afrika fürkészői nevezeteseek.

XX.

Olaszország.

Minthogy a nép képtelen vezérek alatt is gyakran méltósággal viseli magát, s a Gondviselés esztelen törekvéseket és sajnálatraméltó cselekedeteket is jóra fordít, Olaszország nemzeti egységgel, a katholicus vallást megőrizve, demokratikus monarchiával jutott révparra.

Az ország ¹⁾ 296,305 □ kilométernyi területet foglal el a félszigetből (az egész 336,100 □ kilomét.), a többi Franciaország (Corsica, Nizza), Schweiz (Ticino canton), Anglia (Malta) és a san-marinoi köztársaság között oszlik meg; a Trentino, Jülich s az illyr tengerpart, melyek az osztrák-magyar birodalomhoz tartoznak, Italia irredenta (meg nem váltott Olaszország) ezimen folyvást igatások, czelszörvények s minden politikai eshetőséghez hozzáfűzött remények gyujtó csávájául szolgálnak ²⁾.

A „nemzeti ohajtások teljesülése“ nem hozta meg a nyugalmat, sem az ország kiterjeszkedésével arányban nem emelkedett a termelő tevékenység, a jólét, a megelégedés. Az egész felszigetre

¹⁾ Az olasz királyság lakosságának száma 27 millió, mely összeg, az 1871-ki összeírás szerint, a különböző tartományok között következőleg oszlik meg:

Piemont	2,899,564	Abruzzók és Molise	1,282,982
Liguria	843,812	Campania	2,754,592
Lombardia	3,460,824	Apulia	1,420,892
Venezzei ter.	2,642,807	Basilicata	510,543
Emilia	2,113,828	Calabria	1,206,302
Umbria	549,601	Sicilia	2,583,099
Márkák	915,419	Sardinia	636,660
Toscana	2,142,525	Latium	836,704

13,472,213 a férfi, 13,328,892 a nő; 3,700,103 0—6 éves gyermek; 9,324,484 6—24 éves; 11,735,467 24—60 éves; és 2,041,100 hatvan évnél idősebb.

Polgári állapotra nézve, 15,490,537 nem férjes, nem nős; 9,537,694 nős, férjes; 1,772,874 özvegy.

Foglalkozás tekintetében: 8,565,547 földműves; 86,272 erdőműveléssel, 48,568 vadászattal és halászattal foglalkozik; 38,178 bányász; 3 millió 287,188 iparos; 199,901 kereskedő; 271,052 szállító; 765,099 birtokos; 473,874 szolga, sat.; másfél millió a hadsereghez s a hadi tengerészethez tartozik; 136,929 közigazgatási tisztviselő; 148,883 egyházi állású; 25,986 törvénykezéssel, 54,490 az egészségügygyel, 52,577 az oktatással, 41,151 a szépművészetekkel, 14,145 az irodalommal és tudományokkal foglalkozik; 22,782 kóbor foglalkozásban van; 650,141 nem állandó szolgálatokat teljesít; 11,773,288 határozott foglalkozás nélkül mások terhére él.

58,651 nem kath. keresztény; 35,396 zaidó; 44,567 más vagy semmi vallású, a többi katolikus.

²⁾ Heimerle ezredes *Res Italicae* feliratú cikkével (*Annal. milit. austriac* 1879), melyben az Italia irredenta kérdését szellőzteti, sok fecsegésre és szenvedélyeskedésekre szolgáltatott alkalmat. A vádakra Mezzacapo generalis válaszolt, azt mondva, hogy Heimerle rosszul értesült a lapokból, melyek „minden kigondolható hazugságot, tudva, fennhangon hirdetnek, ha vitatás alá vett bármely tételnek előnyére válnak azok. Még azok a lapok is, melyek igyekeznek távol maradni a hazudozástól, gyakran a legsiralmasabb könnyelműség hibájába esnek, s jó hiszemben hamis híreket hoznak forgalomba. . . Szomorú látvány a mostani sajtó terén.“

alkalmazták a statutumot, melyet a kis Piemont másolt le Franciaországtól ép akkor, midőn Franciaország eldobta azt magától. De nem is a statutumoktól és törvényektől függ a népek szerencséje, azaz nyugalma, hanem a módtól, miként alkalmazzák és tartják meg azokat, s attól, vajjon uralkodik-e igazságosság a parancsolók és engedelmeskedők között. Ámde a statutumot alapszámban megsértették, a nélkül, hogy őszintén bevallották volna, s egy ember, vagyis egy név burokratikus ügyvédi önuralmát léptették életbe. A szabadság isten, de egy felsőbb istennek van alárendelve, mert tisztességes czélt és észszerű eszközöket tételez fel. A tiszteletet az iránt fenntartották némely becsületesek a politika zűrzavarai, az erősek üldözései s a testvérek ostracismusa között; s nem is késtek harasztatni a trombitákat a győző hadsereg mögött; most azonban nem igen tudnak belenyugodni abba a mindent elnyelő közigazgatási centralisatióba, melyet igaztalanul sokan a nemzeti egységgel zavarának össze; állam, mely kormányoz, község, mely közigazgatást visz, lévén ohajtásuk, nem szívesen látják feláldozva az ősi községi szabadságokat, melyek csupán az egyházi hagyományokban, a többé kevesebbé kiterjedt parochiák, a külső vicariatusok s a püspökségek között fennálló szövetségben maradtak meg; és fájdalmasan hat rájuk ama régi szokások lábbal tapodása, melyek úgy szólván jogerővel bírnak, s melyek a megváltozott viszonyok folytán előállott új törvénykezési kívánalmak közepett az államokban kiegészítik vagy értelmezik, vagy javítják amaz irott jogot, mely mindent a törvényekre, a szabályzatokra, az államra bíz, mely állam jogot tulajdonít magának arra, hogy erkölcsi lényeket teremtsen és pusztítson el, s a kormányt a parlament akarátának mindenható végrehajtójává teszi. Hogy Olaszország újjáalkotása végett Machiavelli-féle fogásokkal éltek, azt senki sem tagadja, némelyek meg épen dicsekednek azzal¹⁾; ámde a következmény az, hogy ha a külföldi szerette Olaszországot a nélkül hogy ismerte volna, most ismeri és nem szereti²⁾, s nem

¹⁾ Az igen gyakori ünnepélyek között az első egyike vala az, melyet Florenceben Machiavelli tiszteletére rendeztek, s munkáinak átnézése és kiadása céljából jutalmat tűztek ki.

²⁾ Az imént említett Mezzacapo írja: „Minket a külföld nem becsül annyira, amennyire hogy becsüljön, jogunk volna megkívánni. A rokonérzet alig emelkedik túl a bámúlaton, melyet műemlékeink keltenek: ha politikára fordul a szó, beszélnek olasz finomságról, diplomatiái ravaszságról, józan politikai érzékről, de soha valódi politikai fontosságról. Ez az oka, miért oly nehéz fejleszteni az ipart és a kül-kereskedelmet.”

azt nézi, van-e, hanem hogy milyen? miért is mi azt akarnók, hogy önmagának és rendeltetésének tudatára ébredve ne csak rokonérzést, hanem tiszteletet is keltsen.

A követeket csekély számú polgárok választják¹⁾, kik nem igen bírnak tudatával annak, a mit tesznek, hanem celszövők vagy a hírlapok után indulnak, melyeket az egyének javaslatba hozásában nem azok képességére és erényére való tekintet, hanem személyes érzélok vezérelnek. Ily szellemű hírlapok lévén a valódi választók, nem csoda aztán, ha az eredmény egy locsi-fecsi, tudományos elveket nem ismerő kamara, mely részleges érdekekre s mindennél inkább az újbóli megválasztásra van tekintettel; oly kamara, melyben Kleophonok Phokigonokat vádolnak s egy régi udvaroncز bántalmazza a jellemet, az erényt, az általános hiszemeket. És sokan távol maradnak attól, jobb időkre várva, midőn majd a jelöltség, mely a nép egy töredékétől jó, nem fog a jelölt ellen czimul szolgálni, vagy a miniszterium és közegeinek piszkos üzelmekre, vagy undok bántalmazásokra a hírlapok részéről, melyek, miként Milton ördögei, csak azokat fogadják be a pandaemoniumba, kik eltörpítik magukat.

A senatusra, mely nem a nép kifolyása, újjal mutogat a világ, tekintve úgy azokat, kik ott ülnek, mint azokat, kik ki vannak onnan zárva. 1872-ben egy délelőtt tizenhét törvény-javaslatot vitatott meg és hagyott jóvá.

Nem elégedve meg a szokott hatás-körrel, a miniszterek magukhoz akarják ragadni a távirókat, postákat, vasutakat, bankokat, a lottót, vámokat, s a köz- úgy mint a magán- és egyházi-oktatást.

A miniszterek, kik forradalmiak a célra nézve, még ha törvényesek is a módban, és istentagadók a kormányon ha becsületesek is a cselekvésben, váltakozva buktatják egymást, nem a közjó érdekében, hanem nagyravágyásból, pajtáskodó szövetkezetek előnyére; ma dicsőítve, holnap ocsárolva, koczkáztatják az ország becsületét, megalázzák azt a világ szemében; ki hagyják halni a köztevékenységet, a jó és rossz érzetét, és semmit sem tesznek a végre,

¹⁾ 13,500,000 fi születéstől 7,615,896 eli túl a húsz évet; ezek közül három milliónál több tud olvasni, s három milliónál kevesebb olvasni és írni. 1876-ban 605,007 választót irtak be, mely összeg a népesség 2,18 század részét teszi; szavazott 368,750, vagyis minden száz lakos után 1.35. A választottakra 0,94 szavazat esett száz lélek után. A választók közül legalább 100,000 a kormány díjasa. Ausztriában száz után 6, Angliában 8, Németországban 10, Franciaországban 26 a választó.

hogy megszeretessék a kormányt és az uralkodóházat¹⁾. És mégis szánalmat keltenek bennünk, ha látjuk, hogy forradalmi korszakban tétlenségre s fondorkodó czimboraságok között, melyek bizonyos célokat akartak, anélkül, hogy tudták volna várni az alkalmas időt, tapogatózó kormányzásra kárhozattva, reactionarius és megtorló rendszabályokhoz kellett nyúlniok. És akkőzben, hogy nagynak tőnjék fel a nemzet, folyvást iszonyúan emelték az állami kiadásokat²⁾; nem csak roppant nagy, hanem a mellett esztelen adók és finantzaklatások sújtják a gyümölcsöző fogyasztást is, akadályozva a tőkék

¹⁾ Miniszteriumok a statutum után :

Károly Albert alatt	1848 marc. 16. Balbo,
	1848 jul. 17. Casati.
	1848 aug. 16. Alfieri-Perrone.
	1848 dec. 16. Gioberti-Chiodo.
II. Viktor Emanuel alatt	1849 marc. 27. De Launay-Azeglio.
	1852 nov. 2. Cavour.
	1859 jul. 16. Rattazzi.
	1860 jan. 20. Cavour.
Az olasz királyság idején	1861 jun. 12. Ricasoli.
	1862 marc. 5. Rattazzi.
	1862 dec. 8. Farini.
	1863 marc. 23. Minghetti.
	1864 szept. 28. Lamarmora.
	1865 dec. 31. Lamarmora.
	1866 jun. 10. Ricasoli.
	1867 apr. 10. Rattazzi.
	1867 oct. 27. Menabrea.
	1868 jan. 5. Menabrea.
	1868 máj. 13. Menabrea.
	1869 dec. 14. Lanza.
	1873 jul. 10. Minghetti.
Umberto alatt	1876 marc. 20. Depretis.
	1877 dec. 27. Depretis (újra.)
	1878 marc. 23. Cairoli.
	1878 oct. 25. Cairoli (új. alak.)
	1878 dec. 20. Depretis.
	1879 jul. 3. Cairoli.
	1879 nov. Cairoli Depretis.

²⁾ A 66-iki háborúig 7000 milliót költöttek, vagyis a bevételnél 2700-al többet, mely hiányt évjáradékok elidegenítésével, jószágok eladása által és kölcsönök útján fedeztek. Cavour 720 millió adósságot csinált; Minghetti 1000-et; Sella 725-öt; aztán 66-ban Sciajola behozta a kényszer papir-folyamot, mely többé meg nem szűnt.

képződését s csirájában elfojtva minden hasznos ipart; ezer millio egyenes és közvetett adót tüntetve fel zárul be az évi számadás mindig új nemzeti és községi kölcsönökkel, ily módon ama legveszedelmesebb communismus felé lejtve, mely kifosztja az egyedet, hogy mindent az államnak adjon.

A községek neveltségessé tették magukat a nemzetörséggel, a politikai tüntetésekkel, a körmenetek akadályozásával, a katekizmus kizárásával; neveltségessé az által, hogy a bukás szélén állva eltiltották az ingyenes oktatástól a szerzeteseket, kizárták a kórházakból az apácákat; neveltségessé, midőn emlékeket szavaztak meg ugyanegy időben Napoleonnak és a mentanai elesetteknek, s ágyúkat süttögettek Róma megrohanásának évfordulójára és sz. Januarius vérének tiszteletére.

Sicilia.

Alig szerezte meg Velenczét, az ország azon a ponton állott, hogy elveszítse Siciliát. Ez, míg egyrészt azzal dicsekszik, hogy első adott lökést a forradalomnak, másrészt szigeti függetlenségre vágyakozik, nem tudva beleenyugodni a dolgok mostani rendébe, mely szerint minden a fővárosban központosúl; nem, annál inkább, mert megfosztva látja magát a sok kiváltságtól, melyeket élvezett; akadályozva van a szesz-gyártás, a dohány-termelés, a só-szedés; a kisipart megfojtják a túlajtott adók s a korlátlan versenyzés; oktalanul folyvást változtatták ott a kormányzókat és praefectusokat, kik közül az utóbbi mindig helytelenítette azt, mit az előbbi tett; hitelét veszítette nem csak a papság, hanem általában minden tekintély; rettenetes szigorúsággal járnak el azok ellen, kik menekülni igyekeznek a soha szokásban nem volt sorozás elől. A rend helyett, melylyel az új boldogság eltörülte volna a régi szenvedések nyomait, rögtön vizsgálatokkal kellett a dolgot kezdeni összeesküvők ellen, s katonákat küldeni oda, mert, miként állították, évenként ezer számra történt ott az orgyilkosság, s mindig attól féltek, hogy egy szép napon fegyveres bandák bocsátkoznak le a hegyekből, hogy kirabolják és felforgassák a városokat.

Törvény a gyanúsak ellen.

Midőn kitört a háború Ausztriával (1866. szept.), Palermo felázadt, a nélkül, hogy a hatóság előzőleg valami neszét vette volna a készülődésnek; vérontással kellett azt engedelmességre hajtani; s a helyett, hogy igyekeztek volna megnyerni, még inkább elkeserítették. Amaz alkalmat arra használták, hogy sújtsák a papságot mint a forradalom szerzőjét; hogy elnyomják a vallásos testületeket,

melyek ott az araboktól, sváboktól, iberektől és a Bourbonoktól érintetlenül hagyva, ezer év óta állottak fenn, s hogy megfoszszák azokat roppant patrimoniumuktól, mely a szegények felségelésére szolgált ¹⁾. És el is vették azt, a nélkül, hogy hasznosítani tudták volna, szaporítva a kis-birtokosokat, hanem inkább a különben is hatalmasok vagyonát növelték azzal.

Hasonló undok vadászat vette kezdetét Olaszország egyéb részeiben is a gyanúsak ellen hozott (66 maj '17) inkább émelyítő mint félelmes törvénnyel, mely minden tartományban önkényesen eljáró kém-bizottságokat léptetett életbe, melyek, főleg a szabadságban ujoncz velencei területen, veszettül viselték magukat. Tisztes polgárok, plébánosok, püspökök börtönbe kerültek, vagy száműzetést szenvedtek, míg végül amnestiát kellett adni, hogy másnemű vétségekre fordíthassák figyelmüket.

Mert hát a szabadkőművesek és felforgatók is erősen dolgoztak s magában a parlamentben is nyíltan kijelentették, hogy: „Elmult az az idő, mikor a köztársaság neve rémületet keltett; szükséges, hogy most már a valóság és a történelem világánál megvitassuk, mérlegeljük, színről színre lássuk azt és meggyőződjunk, vajjon a halál ijesztő alakjában, vagy az élet üde arczával lép-e az elénk?”

Mazzini.

Mazzini jelszóúl hangoztatta, hogy „el kell választani az ország sorsát a monarchiától”; szaporodtak a titkos társulatok, fűgésben a felkelési bizottságtól, mely Londonban székelt, hol arra ösztönözték az embereket, hogy rázzák le a monarchiát „mert nem akar, nem képes, nem tud adni Olaszországnak sem egységet, sem függetlenséget, sem szabadságot” és tömörüljenek minden szabad néppel testvérileg szövetkező fegyveres testté, hogy siettessék Olaszország köztársasági egységének a természetes határok között diadalát, s így mielőbb kikiálthassák a Capitoliumon a köztársaságot.

A ragyogó szavak s az érzelem melegsége megfejtik a lelkesültséget, melyet Mazzini a művelt ifjúságban mindjárt első feltüné-

¹⁾ A 124-ik lapon jeleztük a már megtörtént felosztásokat. Harminczhárom ezer jótékonsági intézet 1229 millióval van javadalmaszva. Kór-, őrfült-, szülő-házakra esik 772 millió; tápláló, gyermekeket, vakokat, siket-némákat, javítandókat, börtönből kiszabadultakat, koldusokat, árvákat befogadó intézetekre 321 millió; takarékmagtárakra, árúkbán vagy pénzben kiosztandó alamizsnákra, zálogházakra, legelő-takarékpénztárakra 38 millió; jegyajándékokra, dajka-bérekre, gyógyszerekre 235 millió; azonkívül 8741, vallás-oktatás-ügygyel foglalkozó és más vegyes nemű congregatióra 161 millió. Eddig e patrimonium érintetlen, de veszély fenyegeti.

sekor keltett. Hogy igazak-e az orgyilkosságok, melyeket neki tulajdonítanak, nem tudjuk. Czelzatai jók és emelkedettek voltak, de méltatlan ügyvivők vették őt körül; s egy pártvezér gyakran nem tesz egyebet, mint hogy engedelmeskedik azoknak, kiknek parancsolni látszik. Hamletként, kinek eszméi nem találkoznak megfelelő tényekkel, panaszkodott minden és mindenki ellen; ellensége lévén az állami mindenhatóságnak, a Machiavelli-féle kisegítő eszközökhöz folyamodó politikának, a theokratikusoknak, kik a középkorba akarnák vissza vonatni a világot, a méltósághiánynak a czélokban, az összhanghiánynak a véleményekben, felkiáltott: „A botor és erkölestelen kételgés e korában, én bennem minden hit tiszteletet gerjeszt.” De formulája az Istenről és a népről igen ruganyos és batározatlan. Milyen Isten? milyen nép? Vallás, mely különbözzék az elaggottaktól; de milyen? az ősi hiszemek lerombolása nem népellenes eszme-e? Cselekvést akart, s ezt a forradalomra vitte vissza, úgy gondolkodva, hogy a demagogia segélyével jut el a demokratiához; megkísérlette felhasználni a forrongásokat, melyeket nem ő támasztott Milanóban, Palermóban, Rómában; be akart folyni egész Európa politikájába; s habár a monarchistákkal sohasem ledérkedett, mégis kész volt egyezkedni a fejedelemséggel, felajánlva, mintha a nemzet képviselője lett volna. Olaszországot Károly-Albertnek, IX. Piusnak, végre Bismarknak (1867 nov.), csakhogy pártolják az ő eszméit.

A gyakorlat emberei belátták, hogy az egység, melyet ő bálványozott, nem igen fér össze a köztársasággal: miért is szövetségre gondoltak; államok szövetségére -- miként az állam a községek s a község a családok szövetsége — melyben a szabadságra sem királyi trónmenyozetek ne vessenek árnyékot, sem betörő központosítás vagy ál egyenlősítés háttérbe ne szorítsák azt; s a mint látták, hogy más irányt vesz Olaszország átalakulása, lassan lassan vissza huzódtak tőle. Miután a monarchisták arattak diadalt, Mazzini azon volt, hogy kiragadja a mozgalom vezetését Cavour és követői kezéből, kik „bitorolták és szétdarabolták az olasz jogot,” s buzdította „a nemzetet, hogy mentse meg a nemzetet.”

Innen aztán kísérletek, melyekkel haláláig fel nem hagyott, s merényletek Napoleon élete ellen. 1869 közepén a kabinétek kölcsönösen értesítették egymást, hogy általános forradalom van kitörőfélben, különösen a latin államokban. Mazzini, ki, szomorúan a miatt, hogy egy királyi udvarnál állapodik meg az az egység, melyről ő a nép részére ábrándozott, mielőtt szemét behúnyná, köztársaságinak

akarta látni Olaszországot, összegyűjtötte Francia, Spanyol, Portugál, Cseh, Morva-országok s a dunai fejedelemségek forradalmi férfait, reménykedve, hogy „a pillanatnyi felpetzsdülés, huszonnég óra múlva iszonyú felkelés dörgő kiáltásává fog átváltozni”: vasúti munka vállalás ürügye alatt számos garibaldista gyülekezett egybe, kik lázongásokat idéztek elő Catanzaróban es Grossetóban, de a zsan-dárok megakadályozták a forradalmi tűz tovább terjedését

S Mazzini csakhamar meghalt (1872 marc. 10) Pisában, mielőtt az öregségi eszelősség elérte volna. A halál, miként már ez szokásos, növelte a tiszteletet iránta; istenítésekben részesült, milyenek királyoknak sem járnak ki; szobrát a capitoliumban Michelangelo és Columbusé között állították fel; a kamara „tekintettel a kitünő íróra s a nagy hazafira, ki oly becsületet szerzett Olaszországnak, s annyi hévvel mozditotta elő annak egységét és függetlenségét, élénk fájdalomnak adott kifejezést, melyet csak az a gondolat enyhített, hogy, mielőtt meghalt, már bevégezve láthatta a nemzeti művet, melynek egész életét szentelé, s hogy olasz földön adhatta ki utolsó leheletét.” S a tisztelet irányában nem fog megszűnni tanítványai elenyésztével; s ha a történelem elmondja majd, hogy ő volt az első, ki hirdette és pedig kitartólag hirdette Olaszország egységét, soha kétségbe nem esve, annyi csalódás daczára is mindig reménykedve, azt sem fogja elfeledni, hogy ő tisztelte a társadalom alap-hiszemeit, s hogy megvetéssel fordult el azon ifjacsoktól, kik azt negélyzik, hogy semmiben sem hisznek, semmit sem reménylenek.

Megvan még Garibaldi, de toll-harczot folytatva, mely téren csak haraggal győzi. Szegénységén, melybe úgy látszik nem saját hibája folytán jutott, bőkezűleg segített az állam, s az ő neve még mindig a legismertebb és leghatásosabb: nemes sőt erényes dolgokat is beszélnek róla.

Fólelmek.

Az elmondottak sokakat gondolkodóba ejtettek a haza jövője felett. Ám e hazára nézve, melyet némelyek, nem ismerve az előnyöket s minden nyomásra feljajdulva, rögtönzött Babelnek minősítenek, hol senki sem tudja, mit akar vagy nem akar, a szó valódi értelmében szabadelvűek, meglévén elégedve Olaszországgal, ha nem is az olaszokkal, átalakító újonczsági korszakot szeretnek remélni, föltéve, hogy az egységet nem a polgári és katonai rendeletek egyformaságába¹⁾, hanem a szívek összeolvadásába, óvatos és kitartó

¹⁾ 1874-ben Minghetti volt-miniszter így szólt a parlamentben: „Mennyi fájdalomtól megkímélte volna magát Olaszország, ha megelégszik vala a politikai,

közvéleménybe, a közigazgatási testületek erélyébe, az áldozatkészség hatalmába, a gazdasági érdekeknek az erkölcsiekkel, a teremtető szellemnek a fenntartó izléssel, a tudománynak a lelkiismerettel, a hitnek a ténykedéssel párosításába akarják az emberek helyezni.

Most miután már megszűnt a küzdelem forró láza s a lelkesedés káprázata, miután kevésbé vezet tévútra a mesterkelt birnevek zaja vagy a félelem, s kevésbé a megvásárolható vagy piaczilag szájás sajtó, mely felforgatja a közvéleményt s önhittén úgy tartja, hogy ő fejezi azt ki ablak-beverő vagy tapsoló bérenczeivel, a józan nemzeti érzéknek hozzá kellene szoknia, hogy megkülömböztesse a valódi és szükséges haladásokat, s bevallja a politikai botlásokat, melyek azokat kísérték: s a helyett, hogy vádak emel és mentegetőzésekkel áll elő, s a forradalom őszén is folytatja az orditozást, mintha még most is annak tavaszán volnánk, szemügyre kellene vennie a tényeket és kutatnia azok értelmét.

Visszavonulván a közéletől, melynek a közép-korban nagyszerű jólétet köszönhetett, a nép, a hosszas szolgaságban, vagyis azon idő alatt, midőn nem vett részt a törvények hozásában és azok alkalmazásában, az édes sem mittevés felé hajlott, a kormányok és az aristokratiák gondjaira bízva érdekeit és sorsának javítását; megszokta a fondorlatokat, összeesküvéseket; megszokta nemeslelkűségnek tartani a gyűlöletet kormányzói ellen, ügyességnek a kihuzakodást a közterhek alól, hazafiságnak az ellenkezést a tekintélylyel. Napjaink bajai jó részt innen származnak, de ezekért minden felelősséget az előbbi kormányokra hárítani nem egyéb gyáva huzakodásnál azok igaz megítélésétől, mik 1859 óta mostanig történtek; valamint szintén gyávaság a sorsot, valamely személyt, a papokat, vagy az utolsó véletlent vádolva azok miatt, mindjárt a legkönnyebb és leggyökeresebb gyógyszer után kiáltani: a kényuralom után, ha dűl a fejetlenség; a fejetlenség után, ha nyom a kényuralom. Tagadhatatlan, hogy a központban szélhűdöttség s a végtagokban inaszakadt-ság észlelhető; a tudomány helyett fiscalismus és nyegleség uralkodnak; feledik, hogy a törvényeket nem lehet különbség nélkül mindenkire egyformán szabni miként az öltönyöket a katonák részére, s hogy polgári egyenlőség nem érhető el ott, hol annyi a társadalmi különbség; figyelmen kívül hagyják, hogy a polgár-háborúkban az egyedüli dicsőség azok bevégzése: nem gondolják meg,

diplomacziái, katonai egységgel, tiszteletben tartva a különböző vidékek részleges hagyományait.

hogy minden forradalom után az volt gondviselészerű férfiú, ki lecsillapította azt, békés és polgári szokásokká és képességekké változtatva át a hareziasakat. Mi reméljük, hogy a szerencsétlen visszaélésen a szabadsággal, melyet eselszövők, izgatók, rágalmazók kezében hagytak, segíteni fog maga a szabadság, s hogy a forradalmakkal üzérkedők daczára Olaszország meg fogja őrizni nemzetiségét, miként megőrizte azt három századon át.

A fájdalmas ellenmondások közepett, melyekben nemzedékünk lázasan szenved, bátorság kell ahhoz, hogy valaki ne mutassa magát elégedettnak az aljasságban, ne megelégedettnak a renddel a rosszban; hogy ne igyekezzék Éljen Olaszország kiáltással elhárítani magától a vádakát, hanem metsző-késsel forgolódjék a sebek körül, akkor midőn az ordítózók gyanusításra és ostracismusra használják fel czimúl az értelem finomságát, midőn lázadásnak tartják a józan észt, mely kikel a kormányzók képtelensége ellen, s midőn oly hangok, melyekre a nép figyel, kisebbitik és bevádolják azokat, kik a logikát nem áldozzák fel a napi véleménynek.

Innen van aztán az elégedetlenség azoknál, kik képességet éreznek magukban; s innen a tartózkodások ott, hol teljes lehet és türve van a nyilvánosság egész a vétkes cselekvény határáig.

Zilált állapotok.

A jó olasz fájdalommal látja a kiköltözés ijesztő mérvű növekedését, s a mi még rosszabb, az öngyilkosságokat, az örülés gyakor eseteit, az egyéni és együtt es vétségeket¹⁾, melyeket vagy büntetlenül hagynak, vagy úgy a hogy undok vérdíjakkal²⁾, s inkább csak a rossz szabadságának megszorításával mint a jóra való tevékenység bátorításával fékeznek; brigantik, kiknek kezébe a nyomor adott fegyvert, vakmerően üzik garázdálkodásukat, rettegésben tartva a békés embert s megvásároltatva védelmüket a gazdaggal; rettenthetetlen

¹⁾ 1880-ra 37,000 bebörtönözött tartására számítanak, mindamellett, hogy a perfolyam alatt ideiglenesen szabad lábon hagyás meg van állapítva.

²⁾ Lanza miniszter egy rabló megölése miatt hozzá intézett interpellatióra 1873 jan. 14-én következőleg válaszolt: — A kormány ötezer lira jutalmat tűzött ki annak részére, ki ama rablót élve vagy halva kézre keritené. Az ily jutalom-kitűzés nem újdonság; 1860 óta folyvást alkalmazásban volt ez eszköz, hogy az igazságszolgáltatás keze elérhesse a hírhedt rabló-vezéreket. S az eredmény valóban igen jól megfelelt a várakozásnak.“

1874-ben huszonötezer lira jutalmat tűztek ki öt palermói rabló fejére. S a mi még különösebb volt, 1877 marez. havában a kormány egy névsort tett közzé, melyen tartományonként elszámálta a buddogókat s 100—5000 lirányi jutalmakat tűzött ki azok részére, kik a megnevezetteket bármi módon kézre keritenék.

gonosztevők majd nyílt erőszakkal, majd fenyegető levelekkel, még a városokban is, félelmesekké tudják magukat tenni; de ott van a Camorra ¹⁾ és ott a még jellemzőbb Maffia, ez általános összeesküvés, mely a palotától a börtönökig minden rendű emberek között tagogat számítva, gúnyt űz a hatalomból, törrel vagy titoktartással védelmezi magát, és erősödik, gyakorolva az ököljogot. S mialatt ily dolgok történnek, ügykezelők és politikaűzők saját előnyükre használják fel a köz nyomorúságot; egy tál leneséért eladja magát az emberi méltóság; a hírlapok nagy hangú magasztalásai homályba borítják a valódi érdemet; hamis mesterek, kiket az állam saját képére és hasonlatosságára nevelt, lábbal tapodják nem csak a hagyományos hiszemeket, hanem a hagyományos udvariasságot is. Az erkölcsi érzettel kihalt a köz-érzet is, mi főleg a cholera alkalmával tűnt ki. Megjűlván az 1867-ben, a déli vidékeken, mindjárt az első két hét alatt 17,713-man estek bele, kik közül 9813 meghalt: az első hat hónap alatt 49 tartományban 63,375 cholera-eset fordult elő, melyek közül 32,074 halállal végződött, s kitűnő egyének is veszttek el, mint p. o. Natoli miniszter, a biboros főpap Altieri, a nápolyi király egy testvére és tizennyolez orvos. A mily bámulatos az az emberbaráti szeretet, melyet az egyháziak s nem kevésbbé a katonák tanúsítottak a betegek ápolásában, ép oly

¹⁾ A Camorra egy szövetség a néphez tartozó egyénekből, kik fenyegetésekkel és erőszakkal taksákat csikarnak ki a tehetősöktől, kölcsönösen támogatva egymást, hogy megfélemlítsék a békés embereket s kikerdíljék a törvény kezét. Magas, alsó, legalsóbb osztályokra szakad az, melyek mindegyikének megvannak a maga méltóság-viselői. Az első osztályba urak és úrnők is belépnek, kik a nyilvános játékházakban űzik mesterségöket, kém-szerepet visznek, segédkezet nyújtanak a tolvajoknak, hivatalokat eszközölnek ki, ifjú embereknek kölcsönöket adnak a várandó örökségre, kötelezvényeket, útleveleket, bizonyítványokat hamisítanak, a nyereség felét a közpénztárba szolgáltatván be. Az alsó osztály ismét három osztályra szakad. Az egyik pénzhamisítással, a másik szárazföldi, a harmadik tengeri csempészettel foglalkozik. A legalsóbb öt al-osztályt foglal magában. Az első házasságokkal, bér-szerződésekkal, nyilvános árveréseknél üzérkedik. A második kockázató játékokban keresi a szerencsét. A harmadik a lottojáték körül fondorkodik, számokat ad, álmokat fejteget, szellem-jelenésekkel csalja az embereket. A negyedik magán sorsolásokkal és uzsoráskodással nyerészkedik. Az ötödik főleg a tolvajlást űzi minden kigondolható módon. Tökéletesen szervezve vannak egymás között, élőkön vezérekkel, kik intézik a dolgokat, vagy hasznat húznak az egyesek cselekvényéből, s nem szabadkőművesi titkos jelvényekről ismerik fel egymást, hanem az azonosságról a gonosz célban, mi nem egyéb mint kifosztani a gyengét és becsületet. S behatolnak mindenüvé, a fővárosba úgy mint a legkisebb faluba, a királyi udvarba úgy mint a lelkési lakokba, a hadseregbe úgy mint a szegények menedék-házaiba.

síralmas volt az elvakultság a köznépnél, mely még most is az orvosokat, a praefectusokat, a kormányt okolta; míg a tudós pórság a szerzeteseket háborgatta, kik nemeslelkűleg veszélyeztették életüket, s annyira ment, hogy a parlamentben is indítványt nyújtott, mely szerint a kórházakból ki akarta záratni a szürke nővéket, a szeretet és jótékonyság ezen anyjait, kiket a nem-katholikusok irigyelnek hadseregeinktől. A ragályhoz más, természeti szerencsétlenségek is járultak: vulcán-kitörések, földrengések, vízáradások; roszerű üttött ki a föld- és selyem-termés és számos bukás történt, mi nem csak baj, hanem a baj hatványozódása.

Conservatívek és újítók egyaránt ellenséges állást foglaltak az általános hiszemekkel, némelyek a vallással szemben is, a mi akadályozza, hogy a szerencsés felszabadulásra rend és béke következék. Victor Emánuel elfogadva a népszavazat eredményét így szólott: „Midőn Olaszország egységét kikiáltom, mint király és mint katolikus szilárdul megmaradok azon elhatározásom mellett, hogy biztosítom az Egyház szabadságát s a souverain pápa függetlenségét, s ez ünnepélyes nyilatkozattal elfogadom a római nép-szavazatot s felajánlom azt az olaszoknak. . . . kik bizonyára tisztelettel fogják környezni ama szellemi hatalom székét, mely békés jelvényeit oly helyeken is kitézte, hova nem jutottak el a római sasok.“¹⁾

A helyett azonban sokasodtak a nem-katholikus iskolák és templomok; akadályozták 24 millió polgár szabadságát, nehogy korlátozva legyen néhány száz vendég vagy tányérnyaló szabadsága, kik tudták, hogy oly országba jönnek, hol az alkotmány első cikkelye uralkodónak nyilvánítja a kath. vallást. Most, midőn az angolok már túrik a catholicismust, úgy mint a brahmanismust, a műveltséggel nem kevésbbé mint a lelkiismerettel homlokegyenest ellenkeznek ama nemtelen bántalmak, melyeket a nép hite és vallási

¹⁾ Előtte fekszik egy egykorú értesítés ama pusztító és erőszakos betörésről, melyet Róma 1798-ban szenvedett a francziák részéről. Figyelemre méltó abban a következő hely: „A hazafiak kijelentették, miszerint a demokratia alatt nem értettek egyebet mint azt, hogy minden kapzsi szenvedélyöknek szabad féket engedhessenek. S a fogalmak ez összezavarásából származtak mind ama romboló elvek, melyek célja a cultusnak és közerkölcösiségnek gyökeres kiirtása. A katholika vallást lábbal tapodták saját bölcsőjében; istenítették az atheismust; egynémely elfajult egyháziak atheusokká lettek; az atheusok papi szerepet akartak játszani, rendszereket egy felekezeten igyekezték megtestesíteni, mely a világon létezett minden egyéb felekezethöz türelmetlenebb lett volna. A jacobinusok szemérmetlen hízolgése annyira ment, hogy érmet verettek ily felirattal: **BERTHIER RESTITUTOR URBS — GALLIA SALUS GENERIS HUMANI.**“ (Róma nyolczadik kirablása).

gyakorlatai ellen naponként elkövetnek. Igaz, hogy cserélgetni azokat teljes szabadságára hagyják az embernek; de az okosabbak azt kívánják XIII. Leóval, hogy „Adják meg a római Egyháznak, mi az egyházé, ismerjék el a katolikusok jogát-, kik a nemzet nagy többségét képezik, akkor aztán egyesült erővel mindnyájan azon leszünk, hogy előmozdítsuk Olaszország javát, mely közös hazánk; de reactio nincs más, csak az, melyet a hírlapírók akarnának kitalálni.“

Haderő.

Nagy szerencse, hogy a fegyelem lazúlatlanúl megmaradt a hadseregben. Ez béke-lábon 202,000 emberből áll, s a határozatlan időre szabadságoltakkal együtt 650,000-re megy; ha a mozgósítható és területi katonaságot is vesszük, az egész szám 1,212,000-et tesz ki. 1877 októb. havától 1878 októb. haváig 68 vészett el közülök öngyilkosság folytán, 31 szolgálat közben, 1914 különféle betegségekben. 18 páncélos hajó 58,881 lóerőre, 132 ágyúval; 20 czirkáló és állomásozó hajó, 11,409 lóerőre, 132 ágyúval; 10 előrsi hajó (aviso), 12,847 lóerőre, 31 ágyúval; 19 szállító, vontató és viktartó, 9926 lóerőre, 44 ágyúval, képezik a hajóhadat, mely a világ legnagyobb páncélosaival biztosítja az ország függetlenségét kültámadás ellen ¹⁾. De hát ki fenyegeti azt? Földiratilag kiesvén a nemzetek világ-útjából, Olaszországra nézve nem volna szükséges, hogy belevegyüljön az európai czivódásokba; nem fenyegetné azt semmi veszély, és semlegessége a szörnyeteg ágyúknál, a torpedóknál és a siluroknál jobban védelmezné hosszas partjait. Ámde ezek ki vannak téve az idegen hajóhadaknak, mint szintén a genuai part, s a Tengeri- és Cotti-alpesek is Franciaország hadseregeinek, s a Rhaeti- és Juli-alpesek az osztrákoknak, ha hogy valaha valamely hatalomnak eszébe jutna számadásra vonni Olaszországot a megsértett szerződések miatt Róma birtokára nézve, s a bánásmódért, mely-

¹⁾ A *Duilio* és a *Dandolo* (17 millió egyenként) voltak az első nagy páncélos hajók, melyek rendeltetése kikötőink védelme.

A húsz méterrel hosszabb vagyis 120 méternyi *Italia*, mely Castellamareban készült, lesz a világ legnagyobb vértés hajója, egészen vasból, 55 centiméternyi vastag páncézzal, 17,000 lóerőre, mely ama tömeget óránként 17 mérföldnyi gyorsasággal képes hajtani; e hajó 14,000 tonnányi vizet szorít ki helyéből s 21 millióba kerül.

Még többre fog kerülni iker-párja a *Lepanto*, mely most van munkában.

E roppant kiadások csupán négy gépezetre megdöbbentik a pénzügyekkel foglalkozókat; a katonáknak pedig nem igen tetszik a vértkezésben és ágyúknban történő folytonos újítás, mely mind a védelem, mind a támadás remélt biztonságát kérdésessé teheti.

ben az összes katolikusok fejét részesítelte. Ki békét akar, annak ápolnia kell a békét, mert a vér vérszomjat okoz.

Kíváncos javítások.

A politika még most is szolgálai függésben áll, minélfogva idegen parancsoknak vagy tanácsoknak hódol az ország ¹⁾). Már legalább a kereskedelmi és értelmi függetlenséget lehetne biztosítani.

Elemi oktatást 38,225 nyilvános és 9156 magán intézet nyújt egy millió kilencszázezer gyermeknek. Tehát minden tizenhárom egyőnre egy elemi tanuló esik, nem számítva az esti és ünnepi iskolák látogatóit s a menhelyek növendékeit, mely intézetek száma 1287-ét, 147,978 növendékkel. Ezekhez járul még 91 magistrális és normalis iskola és 44 conferentia, tanítók képzésére.

Másod fokú oktatást 105 normalis és magistrális iskola, 241 kormányi és magán lyceum, 286 egyházi nevelőintézet, 323 kormányi vagy másféle technikus iskola, 71 kormányi technikus intézet, 30 kereskedelmi tengerészeti intézet és hajózási iskola ad. A felsőbb oktatást 21 egyetem, és 18 iskola kezeli; azonkívül van még 15 szépművészeti akadémia s 5 zene-intézet és Conservatorium. A 32 kormányi könyvtárat egy év alatt 818,443 olvasó kereste fel; az olvasás végett kiadott munkák száma 1,198,921-re ment.

De, bár 5834 kilométernyi tengerpart fölött uralkodik s 36 kikötővel bir a Tyrrheni-tengeren, melyek közül a speziai és maddalenai a világ legnagyobb és legbiztosabb kikötői; s bár nagyszerű révpartjai vannak Messinában, Siracusában, Augustában, Brindisiben, Anconában, Tarantóban, s annyi öblei a Felső-tengeren és a velenzei partokon, nincs tengerészete, s a hajó-építkezések végett idege-
nekre szorúl, kik háború esetén meg is tagadhatnák a munkát. Mindig úgy hitték, hogy a suezi földszoros átmetszéséből a haszon orosz-lán-része Olaszországnak fogna jutni, mely szemközt fekszik azzal, de az átvágás oly időben történt (1854—69), midőn Olaszország felforgatások színhelye volt, s így még csak egy állomása sincs ott, s csupán egy genuai magán társulat néhány hajója fordul ott meg, hol száz számra járnak az angol hajók. Így a fréjusi bámulatos ki-

¹⁾ Az 1872 nov. 27-ki ülésben a miniszter kijelentette, hogy „Új Italiának és Németországnak közös ellenségek van, a pápa és a kath. egyház.” *Atti uffic.* 3629.

A német császár neve napja alkalmából 1877-ben Olaszország királya „saját és egész Olaszország nevében” kívánt annak szerencsét, hangúlyozva, hogy „a leg-
őszintébb és legmelegebb barátság kötelékei fűzik őt hozzá.”

kötőből is, mely a mi munkánk, első sorban a francziák húztak hasznót.

Igen bő vizű folyók csak malmokat hajtanak: nagy kiterjedésű sikságok hevernek parlagon vagy posványviz alatt, igazi Italia irre-denta-úl¹⁾; egy hektárnyi föld alig ad 11 hektoliter magot, míg Franciaországban 15-öt, Belgiumban 20-at, Szászországban 26-ot, Angliában 32-öt hoz az, úgy hogy évenként 30 millióért vásárlunk gabonát külföldről. A három ezer millióból, mennyire a föld összes

¹⁾ A közhelyek egyike: hangoskodni a sivatag ellen, mely Rómát környezi. Pedig hát másutt is vannak ám haszontalanul heverő területek, így:

	hektár	mocsáros	hektár.
Latiumban műveletlen	35,000		24,000
Nápolyi területen műveletlen . . .	1,277,000	"	676,000
Lombardiában "	922,000	"	11,000
Sardiniában "	258,000	"	16,880
A régi tartományok. "	251,000	"	12,000
Emilia és Marcák. "	251,000	"	128,000
Velencei terület "	133,000	"	128,000
Toscana és Umbria "	86,700	"	128,000
Sicilia "	68,000	"	—

A Sila kilenczvenötezer hektárnyi kiterjedésű erdőség Cosenza és Catanzaro tartományban, meglehetősen meredek lejtőn, emberektől nem lakva, de nyáron át tele van pásztorokkal és földművesekkel, kik a tél beálltával oda hagyják azt. Jó része legelőül szolgál; egy kisebb részt feltörtek belőle; a legnagyobb részt fenyő- és bikk-erdőség borítja.

A Sila Badialé-t, miután 1802-ben feloszlatták a cisterciátakat, kiknek az birtokukban vala, a Sila-Regiahoz csatolták. Cosenza és az ehhez tartozó 40 község lakóinak joguk van ott, bizonyos szolgálmányok fejében, vetni, legeltetni, fát vágni.

A tulajdonjog, igen régi időtől fogva, egyedül a királyi kincstárt illette, tilos lévén ott valamely részt elfoglalni mások kizárásával. Ugy 600-ban bitorolván ott némely foglalók egyes részeket, kieszközlötték, hogy megtarthassák azokat három évi termés beszolgáltatásáért (1687), s az időtől fogva szokásba jött az ily *dife-sa-knak* nevezeit birtokok engedélyezése, melyekért *fida* (legelő-bér), vagy *gioca-tico*, vagy *granatteria* czimen a javadalmazottak adót fizettek, s melyek magán tulajdont képeztek, a kincstárral, nem pedig a haszonélvező községekkel kötött szer-ződések folytán. E birtok-átruházások újabb bitorlásokra s a haszonélvezőkkel sur-lódásokra szolgáltatottak alkalmat. A Bourbon-kormány véget akart vetni e rendet-lenségnek illetékességi bíróságot állítván fel (1838), mely sok részt visszaszerzett a kincstár számára, a többiekre nézve pedig szabályokat állapított meg. A kincstár évi százezer lirát húzott onnan, midőn Garibaldi elrendelte (1861 aug 31), hogy a cosenzai szegények ingyen legeltethessenek ott és vethessék a földeket. Az új or-szág megalakulása után hasztalan igyekeztek visszaállítani a legelő-bérekot: rende-lotek, perek, ítéletek bonyodalma keletkezett, mit az ott fészkelő brigantisság még inkább növelt.

jövedelmét teszik, három-ötödrész vető-magra és a művelésre megy fel; a megmaradó rész oly évi jövedelmet képvisel, mely a földek értékének 15 száztőlját tenné, de levonva a kiadásokat hatra száll az alá. Egy hektár középszámitással 79 lirát jövedelmez, s 11,10 lira adó jár attól; Franciaországban a jövedelem 95, az adó 6,29 lira. Mielőtt a bogár-betegség beállott s kelet versenyre kelt velünk, a selyem-termelés fő forrása volt a gazdagságnak, 200—280 millió lirát jövedelmezvén az, körülbelül 55 millió kilo gubo előállításával. Nagyon értékesíthető volna Emilia kendere, az erdők szurokja, Emilia és Sicilia kőolaja, Sardinia ólomja, Elba vasa, Sicilia és Romagna kénköve; de még mindig rászorúl az ország a külföld termékeire és iparára: a mustot, kendert, selymet, gyapjút, kecskebőrt, dugaszfát Franciaországba küldjük ki, s kikészítve onnan vásároljuk azokat vissza.

Communismus.

1869-ben Girardin Emil figyelmeztette a miniszteriumot a veszélyekre, minthogy „az olasz nép hiányt szenved kenyérben ¹⁾.” S hozzá kellett volna tennie, hogy munkában is, tengő állapotban lévén az ipar, míg a pénz a közpénztárakba halmozódik össze; s az új szükségek sehogy sem állanak arányban a fedezésre szolgáló eszközökkel. S valóban az ürességtől korgó gyomor azon veszéllyel fenyeget, hogy a fejlődés robbanásba megy át, ha felüti fejét a negyedik rend, nem, hogy egyesüljön a polgári renddel, melyet már kényűrinak minősít, hanem hogy föléje kerekedjék annak. 1871-ben a nápolyi questura fölfedezte az Internationalet, mely a nagy merénylek: Garibaldi, Mazzini, Max, Lasalle, Baconina († 1875) által alapított londoni központtal volt összeköttetésben; Turinban egy munkás-szövetség vallotta annak elveit; Rómában egy Alfieri-társaság minden hit kiirtását tűzte maga elé czélul; 1872-ben Ricciotti, Garibaldi fia, a Liber i Cafoni-kat alapította ott, s az Argentina színházban mintegy háromszáz egyént hívott össze, hogy szervezzék a tiszta demokrátiát. Gyakran ismétlődtek a kézművesek strik-jei vagy communista merényletek, főleg Turinban, Paviában, Milanóban, s robbanó bombákat találtak és cselszövényeket fedeztek fel, melyek oda irányultak, hogy kezesül elfogják a fejedelmet, s megujítsák a sicíliai mézszárlást.

1877-ben Rómában egy hirlap, a *Dovere*, indult meg, mely

¹⁾ Egy régi közmondás azt tartotta „Viva Francia, viva Lamagna, purché se magna. (Éljen Franczinország, éljen Németország, csak legyen mit enni!)

egész nyíltan a köztársaságot hangoztatva jelszóul Mazzini nyomdokait követi: „mélyen meg lévén győződve, hogy az ország jövő jóléte nem származhatik csupa szemléldésekből vagy Machiavelli-féle alkalmazkodásokból, hanem igen is nagy köztársasági elvek szilárd és maradandó biztosításából, mi nem csak a legfontosabb társadalmi reformoknak, hanem amaz egyedüli útnak is biztosítása, melyen el lehet azokhoz jutni.“

A fogesikorgatás, a lehurogatás érdemszámba jöttek, midőn, 1876 marczius havában, Cavour folytatóinak kezéből kiragadták s az ellenzéknek adták át a miniszteri tárczákat: ötszáznyolez választó testület közül négyszáztiz (roppant többség) nyilvánította elégtelenséget az által, hogy az új értelemben választott követeket, s mintegy a rokonérzés és jóakarát összeesküvése fogta el a nemzetet. Csakhamar ismétlődött az, mi annyi másszor megesett; régi kegyenczek alábuktak, s új kegyenczek örökölték azok üldöző tisztét, a gyalázkodástól sem riadva vissza; túlozva állították pelengérre az előző kormányok tudatlanságát, hűtlenségét, hatalmaskodását, ügykezelési becstelenségét; ez fennhéjázó, az tányérnyaló, amaz ravasz lakmározó volt nekik; egynémelyeket gyanakvó butaságról, másikat vakmerő cynismusról vádoltak mint olyanokat, kik kölcsönösen biztosító társulatba lépve nem mellőzhető egyénnel, oligarchiát képeztek, mely kimerítette az állam pénztárát, s roppant adókat hozott be még a szegény ember kenyerére is; csak (mondák) a lotto- és a dohány-jövedelem emelkedett alattok, különben pedig az országot erősségek, tengerészet, hitel nélkül és rokonérzést nem keltve az iránt, hagyták hátra. S helytelenítve a siker dicsőítését, a dolgok új rendét ígérték. De csakhamar észrevette a világ, hogy az újak képtelensége mentségére szolgál az elődök képtelenségének, hogy azok sem váltották be ígéreteiket. Mondjuk inkább, hogy azok sem testítették meg a mi gyógyíthatatlan ábrándjainkat!

Mindazáltal soha sem olvasott az történelmet, ki egy országra, mely oly rövid idő alatt s oly csekély áldozatokkal oly gyökeres forradalmon ment keresztül, csak a most divatos kételgés gúny-mosolyával tud tekinteni, azért, mert nem boldogul az úgy, miként a felserdült nemzetek. Kikerülhetetlen csak az, ami már megtörtént; s a szabadság megszerzése és annak kezdő gyakorlása, egy népnek nem csak politikai hanem vallási és társadalmi általános zűrzavarból kiemelése nem járhat nehézségek nélkül. Letérve a jelennel nemtörődés s a jövő iránti bizalmatlanság veszedelmes útjáról, gazdasági rendszer teremendő, mely a megélhetést könnyebbé tegye a nagy

többségnek; fel kell használni az ország minden jövedelem-forrását és annak minden szellemi képességét és serkenteni ezt valamennyit; gyarapítani kell, nem pedig elvesztegetni a társadalmi örökséget; legyen komoly parlament, mely a meggondolatlanul összetákolt Olaszországot bölcsen újból szervezze, s a helyett hogy légvárakon vagy bitorló emelkedéseken jártatná eszét, fejével és szívével az igazsághoz tartsa magát; legyen kormány, mely a külfölddel szemközt minden áron a becsületet, bent az erkölcsiséget s mindenütt a rendet akarja; kell, hogy a feledés fátyola borúljon a multra, hogy értsünk egyet, hogy gazdálkodjunk a vérrel, a tőkével, a gyűlölködésben; kell, hogy összhangban legyen a hagyomány, mely erő, az újítással, mely az erkölcsi élet föltétele, s hogy amaz összhang egybeolvassza a haladókat és conservativeket, miként a tudomány egyesíti a hőt, a fényt, a villamosságot és delejességet; és ne akarják a gazdasági elvet elkülöníteni az erkölcsiség elvétől, melyből a munka-erély, a takarékoság hatalmas szelleme, s a családok életereje származnak.

Előrt javítások.

Ami igaz, az igaz, a félsziget termelése gyarapodóban van; Toscana, Bari, Liguria olaja kereseti czikk, mint szintén a szárított gyümölcsök, a narancs és citrom s a citrom-lé is; kétszázhetven-ezer hektoliter bort küldünk ki, s nagyobb szorgalom mellett meg fogjuk gazdálkodhatni a száztizenkét ezer hektolitert, melyet behozunk. Öt év alatt, 1870—75, a behozott tárgyak értéke évi ezer hetvenhét millióra emelkedett, s a kivitel kilencszáztizenkét millióra. Az ipar a bámulatos találmányok segélyével többet állít elő kevesebb költséggel. Mindenfelé szépültek a városok, épületek emelkedtek, jobb karba jöttek az utak; szaporodnak a színházak, a találkozó és szórakozó helyek.

Erkölcsileg is a javulás útján vagyunk, megszűnvn az emberek haszontalanul vesztegetni a szabadságot miként az iskolás gyermekek, kik újjongnak, ha a mester, megcsalva a szülőket és kötelességéről megfélekezve, ugrálni, lármázni, pajkoskodni hagyja őket. Erősbödik a méltóság és egyenlőség érzete, s a megfigyelő és elemző szellem: a köznép élvezetekben és kényelmekben részesül, mikhez egykor csak a tehetőségeknek volt kiváltságos joguk; lehet már valaki kitünő és jól érdemült, a nélkül, hogy számkivetésbe kellene mennie, lehet a történelemé habár még életben van¹⁾; a, bár mily

¹⁾ A parlament történetének megírását a király Angelo Brofferio-ra bízta; a monarchiaénak megírására Cibario vállalkozott; ugyanazt tette Nicomede Bianchi,

módon, gyakorolt politikai tevékenység, s az oly sok téves kísérlet folytán, melyeken a polgári rend, az erkölcsök és szokások, a szellemek változva átmentek, megismerkedtek az emberek az általános elvekkel; maga a szenvedés is tökéletesedésre ösztönöz. S ha a kormány nem törődik azzal, hogy megszerettesse magát, Olaszország vizgasztalásul az uralkodó felé fordítja tekintetét, ki tiszteli a törvényt, kiben nincs fennhéjázás és a jót akarja.

Olasz eszmény-kép.

Olaszország, ha majd, elmulván a farsangi napok, birtokában amaz erélyes és nagylelkű szellemnek, mely a forradalmakból megszokott maradni, mámorából mint maga ura felébred. bizonyára igyekezni fog: leszokni a meggondolatlan optimismusról; jóvátenni a forradalom igazságtalanságait; gyógyítani a valódi bajokat inkább mint fálnak menő átalakításokon törni fejét; kiadni az útlevelet a csak viszálykodást szító pártoknak; feláldozni a béke-szeretetnek nem a lelkiismeretnek, hanem a czivódás taktikáját; eléje tenni az igazságot a számításnak, a józan észnek a rajongásnak, az emberi méltóságot a szobrokkal, siremlékekkel, úteza-elnevezésekkel, dicsőítő énekekkel, lakmározásokkal üzőtt babonás-szerű hizelgéseknek; rábírní mindenkít, hogy önmagát reformálja előbb mint sem a kormányt akarná reformálni, s higgyje, hogy az első kötelesség: becsületesen élni.

A hirlapok Raffaellokat, Galileiket, Cujacciokat és Horatiusokat magasztalnak, s én csak örülök annak, habár nem ismerem őket: de, jöllehet a gondolat vámkorlátai lehúllottak, az irodalomban és művészetekben észrevehető a közönséges szellelbelelttség: nagyon sok az utánzás; szeretik a szó-virágot, a felszínes mázt, mely alatt semmi sincs; azt az alexandriai-féle itészetet, melyben nincs meg az izlés, mit a felvilágosult sziv úd, s mely bántalmazza mindazt, ki mellette halad, anélkül, hogy minden eszméjét elfogadná: szóval, nem ítélőszék az, hanem kalmár-bólt; ha nem a németek nyomdokaiban tá-molygunk, ugy a francziákról veszünk ihletet: s így soh' sem jutunk eredetiségre, és nem érdemeljük. hogy csak kevésbé is ismerjenek az Alpeseken túl. Az olaszoknak hármás koronájuk van: költői, mű-vészi, zenészi, s megvárható volna, hogy ne akarják azt elveszteni. Természeti hajlamaik között az érzékenység és képzelem vannak túlsúlyban, élénk szenvedélyekkel, könnyed önkénytiséggel. Ma már

kinek munkája gazdag házas részletekben és komoly dolgokban; sokan a monarchia egyes eseményeiről vagy személyiségeiről értekeztek az utolsó időkben is, és pedig némelyek hizelgés, sőt szó-virágok nélkül is.

nem igen beszélne senki olasz primátusról, miként a dictátorias Gioberti; de az olasz nyelvben, mely némelyek tollából oly módon folyt, hogy előlegezett függetlenségnek tűnhetett az fel, van összhang, hangmérték, szólam-változatosság, s bár még alakjában van valami vaskalaposság, különbséget téve az írott és beszélt nyelv között, folyvást nyer az a nyilvános vitatások által. S a szellem magasabb szemlélődései azok, mik jelzik a haladást egy nemzetnél, mely akkor tűnik fel nagynak, ha nagy és erős a tanulmányokban, melyek a nemes érzelmek valódi forrását képezik, s ha van irodalma, mely a családi tűzhely egészséges érzelmeit tükrözi vissza s kitartó a tudomány őszinte és munkás tiszteletében.

Szelid és mély kedély, élénk szellem, egészséges érzék, s a kereskedelmi, földművelési, szépművészeti előnyök tudatának birtokában, Olaszország el fogja érhetni a valódi függetlenséget, a nagyságot, s mindenek fölött a nemzeti boldogságot, s a vallási, tudományos, politikai élet közvetítőjévé lehet az északiak és déliek között. A szenvedés okulás; s a jó polgárok, kik hiszik és gyakorolják egy örök jog elveit, mely önmegadó tud lenni egy új jog összefüggetlenségeivel szemben, anélkül, hogy helyeselné ezeket, nem kiabálnak, nem fenyegetőznek; hisznek a szabadságban és felkiáltanak: „Áldjon meg az Isten téged, független Olaszország; szőlőid és szántóföldeid ne szűnjenek meg teremni bort és búzát a szentmise-áldozathoz; a te márványaiddal és művészeteddel gazdagon ékesített oltárokon ne szűnjék meg világítani olajfáid terméke, sem a basilikákban a dicséret-zengés Istennek, ki oly széppé teremtett téged.“

XXI.

Tudományok és művészetek.

Tudományok.

E század első fele, az értelmi mozgalmat illetőleg, a legnevezetesebb korszakok közé tartozik; a physikai és természeti tudományok óriásilag emelkedtek, a társadalmiak gyökeres újításon mentek keresztül; némelyek, melyek előbb másodrendűeknek és járulékosaknak látszottak, különös figyelem tárgyává lettek és nagyban fejlődtek; és valamennyi azon volt, hogy visszamenve tanulmányozzák az eredeteket.

Ama mozgalom folyvást tartott és növekedett, számos új tény-nyel és bámulatra méltó fölfedezésekkel gazdagítva a tudományt. Az egek végtelen távolságaiba folyvást jobban behatoló fegyverzett szem előtt mindinkább nagyobbodott a világtér: Ross hat lábnyi tükre szétszedte a kettős csillagokat sőt az Orion ködföltjét is; a spektroszkóppal elemezték a nap és a csillagok physikai alkotó részeit: Bunsen, Kirchhof, Secchi, ki 3000 csillagot tanulmányozott ily módon, kimutatva a világegyetemi anyag egységét; új fémeket ismertek meg ez uton, a cassiumot, rubidiumot, talliumot, indiumot; új holdakat fedeztek fel az uranus, a mars, a saturnus körül, ez utóbbinál új gyűrűt is, és fölfedezték a legnagyobb bolygót, a neptunt (1846); azonkívül a merkúronbelölit és az aprókat, melyek folyvást nagyobb számban lesznek ismeretesek; meghatározták az üstökösök s a hulló csillagok törvényeit (Schiaparelli, Babinet, Littrow); feltalálták a physikai csillagászatot (Donati, Zölnner, Huggins, Jansen, Rayet, Tarchini . . .). Leverrier a csillagászati számítások teljes és végleg megállapított szabályzataival, a nap látszólagos mozgásának táblázataival, a belső és külső bolygók elméleteivel ajándékozta meg a tudományos világot: s befejezván művének utolsó lapját, felkiáltott az öreg Simeonnal: *Nunc dimittis servum tuum, Domine*, és meghalt. Most a látható csillagok száma 20,374,304, melyek némelyikébe a fény csak 24,192 év alatt juthat el.

Az 1860-iki napfogyatkozás Spanyolországban volt az első alkalom, midőn tanulmányozták a nap physikumát; ezt követte a 68-iki Indiában, s a többi 70-ben és 71-ben. A vénus átmenetele a nap előtt 1874 decz. havában jó szolgálatot tett a bolygók és a föld alakjának és látóközének szabatosabb meghatározásában. A fényképészet, ezen, bármennyire köznapivá teszi is azt a megszokás, a század legbámulatosabb találmányainak egyike, azon kívül, hogy az érzelem és rajz-művészet szolgálatában áll, nagyban elősegítette az ipart és tudományokat, s lehetségessé tette az ég pillanatnyi tűneményeinek maradandó ábrázolását, ép úgy miként a tengeri hullámok magasságának és alakjának képeken szembe tüntetését.

A kosmikai légtűnetten azon fáradozik, hogy, ha nem uralkodhatik a légköri változásokon, legalább előre lássa azokat, sőt a zivatarok törvényét is ki akarja kutatni (Maury, Dowe, Paddington), olykor a napban észlelhető zivatarokból következtetve azokra. Az elemzés szintén nem elégedett meg a hármas mérettel, s az idő-, a tér-, az erő-mennyiségek tudományát a legfőbb tudománynyá tette. A mennyiségtudomány graphikus módszerekkel nehéz szám-feladvá-

nyokat terjeszt elő, s a társadalmi tényekre is alkalmazták azt (arithmetica politica, arithmographia). A physika és a vegytudomány összejöttek századunk legszebb felfogásában az erők egysége és átalakulása iránt, mely szerint az anyagi világ minden tüneménye a mozgásban áll, minek az általunk fénynek, hőnek, vilálmosságnak, delejességnek nevezett tünemények csak átvitelei és átalakulásai.

Ez részecskék valódi létezését tételezi fel, melyek helyet cserélnek egymás között; s hogy meg lehessen azokat ismerni, az észleletnek a lét őseredeti eszméjére van szüksége: de a munka mily végtelen alosztályozása szükséges ahhoz, hogy az ember tanulmányozza a végtelen égboltozatot s a népies dalt vagy a gyermeki locsogást, a hieroglyphokat s a föld tengelyének ingadozásait, Fraunhofer vonalait és a foraminifera-kat! Mind ebben folyvást tökélyesbülő eszközök vannak segítségünkre: a chronograf, a klepshypsométer, az elhajlás-mérő, a számoló esigagép, a légtűnet-jelző, a szívócsöves légsúlymérő (sifonograf), a fém- légsúlymérő (aneroid) . . .

Találmányok és alkalmazások.

Nem lenne vége-hossza, ha mind el akarnók számlálni a találmányokat és az új alkalmazásokat. Brewster (1781—1858) a fény sarkítását találta fel; Faraday, a nagy elektrista, a villámos világitást; Regnault a viszonyos hőt s annak mechanikai egyenértékét. Becquerel, Payen, Avogadro, Puggendorf, Ruhmkorff szintén ismertek nevek a találmányok terén. Gerhard a tipusok elméletét támogatta, Weitz az atom-elmélettel szállott az ellen sikra. A vegytudomány megajándékozta a világot az ózonnal, az acidum fenicummal, a santoninnal, a stearinnal, a nitroglycerinnel, a robbanó gyapottal, az aluminiummal, a dynamittal; fürkészi a molecularis összetételek titkát, remélve, hogy fel fogja ismerni az erő mivoltát, melynek az egyszerű elemek engedelmeskednek. Perrens kitalálta a tenger-víz lepárolásának módját: Liebig a chloraliumot s a takaré-kenyeret és a búskivonatot; a kátrányból finom anyagokat s ragyogó anilin festékeket állítanak elő.

A villámosság váratlan alkalmazásokat nyer; ezek között említést érdemelnek Caselli és D' Arlincourt telegrafjai, melyek másodpercenként tizenhat szót is továbbbítanak, s Cowperéi, melyek 600—800 kilométer távolságra nyomtatnak és rajzolnak; a földművelésnél s az állathozczolásnál is hatásosnak bizonyult az; megkísérlették hajók hajtására is alkalmazni, s mint erőt használni fel, s most fel-

osztják azt úgy, hogy fény, hő és erő minőségben szolgáljon a házakban.

Hoffman és Siemens ki nem alvó kemenczéi s az utóbbi lég-súlymérője korunkbeli találmányok, mint szintén a vízepítészeti cze-ment, s az aczélezott és iridizált (fém) üveg is. A vas használata roppant kiterjedést nyert; paloták, merész boltozatok, hidak készülnek abból, melyek oszlopainak bemélyesztésére az összenyomott levegőt alkalmazzák, mit mozgató erőül is felhasználnak. Bessemernek sikerült az öntött vasat légáramlat segítségével szénteleníteni (decarbonisálni), aczéllá változtatva azt át. A magas kemenczékkel lehetővé tették a meleg levegő felhasználását, s a hol azelőtt naponként 3—5 ezer kilogramm vasat nyertek, most 50 ezer kilogrammot állítanak elé. És van, a ki azon töri fejét, hogyan lehetne a gőzzel egész városokat melegíteni (Holly).

König feltalálta a mell-vizsgálót (stethoskop), Edison a villamos pennát (mely az írással egyidejűleg sokasítja az írást) betven más szerkezettel együtt, Lenoir a mozgatót gázra, Secchi a légtünet-jelzőt (meteorograf), Costa a haltenyésztest. A hajókra csavart és vas vértet alkalmaztak; a fénytani eszközöket a stereoskóppal és a telestereoskóppal szaporították; a hangnak Bell és Grower phonographja és telephona, Hugues mikrophona és a sonométer állottak szolgálatába; a nép részére ezerféle igen alkalmas eszközöket gondoltak ki. Nevezetes e tekintetben Erisson (1805—69), a félelmes molitoroknak is feltalálója. Mig egy ügyes harisnyakötő 80 szemet vesz fel egy perc alatt, addig a forgó szövőszék 480,000-et; mig egy varrónő 25—30 öltést tesz percenként, Howe bámúlatos gépe (1846) 800-at. Ily módon a természet ingyenes erői megkimélik az embert a gyötrelmes fáradozástól. Annyi fonal előállításához, mennyit Anglia évenként előállít gépekkel, melyek ezer orsót is forgatnak, 91 millió ember kellene. A typographia még csak nem régiben is 6000 lapot nyomva egy óra alatt bámúlatot keltett, most ugyanannyi idő alatt 150,000 példányban állít ki egy hírlapot. A földművelésnél hasznosítják a phosphátokat, a guanot, a cuprolitokat, a chlorurokat. Bámúlatos alkalmazások történtek a tengerészetben, a könyvnyomtatás, a földművelés, a börtönök körül; mert korunkat az ismeretek terjeszkedése s a találmányok közönségesítése is jellemzik, minélfogva azok a tudós dolgozó szobájából rögtön a mesterember műhelyébe is eljutnak, s így az ipar, tapasztalatiból észszerűvé válva, kezét fog az elméletekkel.

Az orvosi kórismeret bámúlatos tökéletességre jutott; a legké-

nyesebb sebészi műtéteket is biztos kézzel hajtják végre (Gunther † 1866, Perchapp, Nelaton, Wirchow, Puccinotti); a szervélettani mikroskóppal fürkészik a szövetek belső szerkezetét, élő sejteket vesznek észre, felismerik az agy-szervezet elemi elveit, s az egész szerkezetét a részekből. Richardson Benjamin az altató szerekekkel enyhítette a fájdalmakat: egyszerűsült a gyógyszerészet, habár a divat majd a deprimáló, majd a rekonstituáló szereket magasztalja; ma a kámfort, a pepsint, az arsenicumot, holnap a jódot, a katrányt, a silicatumokat. A nagyban szaporodó örülési esetek új tanulmányozásokra sarkalják az orvosokat; szintúgy a görvély-kór és a tiphus, a dobánymérgezés, s az általános gyengülés, minek folytán száműzték a piócákat.

A természettudományok terén feltűntek: Buchland, Bertoloni († 1869), Murchison, Sedwich, Denotaris; Lyell a földtani forradalmak eszméjét a kifejlődések eszméjével helyettesíti; Agassiz az alpesi jégtengernek Felső-Olaszország síkságaira leendő leereszkedését vitatja.

Angliában, hol Bacon tanainak mindig voltak művelői, Stuart Mill az inductiv és deductiv logika rendszerét írta meg (1843), Whewel pedig az inductiv tudományok történetét és bölcsesletét s a *Novum organum renovatum*-ot, mely a természet-tudományok végleges törvénykönyve akarna lenni.

Hogy mily haladást tett, a civilizatio be akarta mutatni a párisi (1851, 67, 68), londoni (1851, 62), bécsi (1873), philadelphiai világkiállításokon, melyek mintegy békés ünnepélyek voltak az ipar tiszteletére s bizonyosságai a népek érdekközösségének, japánok, az oceáni szigettenger lakói, beduinok, samojedek is megjelenvén azokon. Mindegyik oly nagyszerűnek tűnt fel, hogy azt hihette az ember, a világnak nem lesz kedve újat rendezni, s mégis az előzőt mindig felülmulta a következő e verseny-sorozatában az általános haladásnak, melyhez minden nemzet járul valamivel.

Az ember, felfuvalkodva a számos és anhyira fontos találmányok ¹⁾ folytán, melyek segélyével meghódította a természetet, ellen-

¹⁾ Leopardi Jakab, midőn állítja, hogy „minél több felfedezés történik a természeti dolgokban, képzelmünkben annál inkább növekszik a világegyetem semmissége“ különöz módon ugyanazt mondja, mit Schoppenhauer Arthur akart bebizonyítani *Die Welt als Wille und Vorstellung* felirátú munkájában. Leopardi kétkedőbb volt mint Foscolo és Gioja, mert tartózkodott minden cselekvéstől. De míg versekben s a közönség színe előtt a kétségbeesőt játszotta, magánlag így irt testvéréhez: Szerelem, szerelem, szerelem, tűz, lelkesedés, élet kell nekem: úgy lát-szik nekem, mintha a világ érettem volna teremtre: az ördögöt esúnyábnak találtam mint a hogy festik.“ (1822 nov. 25).

ségesen akarja szembeállítani a tudományt a hittel, annyira, hogy a jövő egyedüli istenségeül a tudományt hirdeti.

De ha jól megfontolja a dolgot, meg fogja különböztetni azt, mi a testekre s azok kölcsönös hatásaira alkalmazott elemzés körébe tartozik, attól, mi saját tehetségeinknek tulajdonítandó, melyek által felismerjük és összeállítjuk a hasonlóságokat, s így megyünk előre az inductio útján.

Alkalmazva ez ismereteket az erkölcsi tudományokra, újból alkották az ember és múltjának, egyedi és összes tényeinek, a társadalomhoz s az anyagi világhoz való viszonyainak tudományos fogalmát: szabatosabban megállapították a különbséget a fajok között úgy a physicum mint a képességek tekintetében; és meghatározták az értelmiség mechanizmusát, most már nem metaphysikai elvonások útján, hanem concret nyilvánulásaiból, s főleg a szóból, mely leköti, külsősíti, továbbítja a gondolatot, s mely nélkül talán nincs eszme, és bizonyára nincs haladás.

Szervélettudomány (Physiologia).

Az életet nem csak a bonczolás és a vivisectio (élő állatok bonczolása), hanem a kísérleti psychologia segítségével is tanulmányozták (Fechner, Donders, Helmholtz, Spencer, Weber . . .): a physiopsychologiai észlelet behatolt az állati gépezet rejtekeibe, nyomozva annak titkos s azért öntudatlan működéseit, melyek által az ismeret nyers anyaga az öntudatos gondolat műhelyébe jut; különösen elemezték a szerveket, melyek mintegy hidat vernek az érzéklő **én** s a kül-világ között, főleg pedig az agy két aránytalan részét; megmérték az érzékletek gyorsaságát s az agyi actusok tartamát. Egyesülve a metaphysikával, a physiologia elemezte az értelmiséget tekintettel annak székhelyére, nyilvánulásaira, megzavarodásaira.

A benső vagy alanyi psychologia azon tünetenyekre fordítja figyelmét, melyekről az **én** öntudattal bír, leszállva az emberi természet alapjáiig, hogy felismerje annak leglényegesebb tulajdonságait. A külső vagy tárgyilagos psychologia ellenben a lélek állapotait külső feltünésekben figyeli meg, nem az öntudatban, s a szenvedélyek érzékelhető nyilvánulását, a nyelvet, a történelmi tényeket, némely psychologiai állapotokat, mint p. o. a káprázatokat, az örültséget, továbbá a barmokkal való összehasonlítást, az ösztönt teszi vizsgálódása tárgyává.

A physiologiai psychologia a physikai tünetenyeket a megfelelő physiologiaiakkal összeköttetésben figyeli meg, például a moz-

gást és a gondolatot, képes lévén ily módon meghatározni azokat, megmérni tartamukat.

E három-féle psychologia mindenike magát tartja az egyedül jogosúlnak, legfennhéjázóbb azonban a physiologiai, mely, mellőzve a tünetmények benső elemzését csupán a szervi állapotokat tartja szem előtt, s melynek a németek adnak előnyt, míg az elsőt inkább a francziák, a másodikat pedig az angolok fogadják el, a nélkül hogy még össze tudnák fűzni a kísérlet és az elemzés eredményeit: de alkotó részeire bontják fel az érzekletet, melyet azelőtt egyszerű ténynek tartottak, megméri a physikai tünetmények lefolyási idejét, s előbbre viszik az öntudat physiologiai fejtegetését (Wundt). Az egykori psychologusok, Cousin, Maine, de Biran, Jouffroy, Garnier Adolf mennyire elbámúlnának és megütődnének, ha látnák a mostaniakat: Fechner, Helmholtz, Spencer Herbertet, Bain-t, Mill Stuartot, Wundtot s az annyira különböző módszereket, tárgyat, eredményeket; ha hallanák, hogy a psychicus tünetmények nem csak alá vannak vetve az idő törvényének, hanem számtani képletekre is visszavihetők, miként a mozgás minden tünetménye, annyira hogy a német iskola a gondolat egy actusát ép úgy méregeti mint a villámos folyamat vagy egy fényhullámot; vagy még inkább, ha hallanák Fechner, ki szerint „az érzéklés lassabban növekszik mint az ingerlődés, körülbelül úgy miként az ingerlődés arányszáma.”

Tovább megy az orosz Herten, ki az elmei tevékenységet s az ideg-mérséklet változatait egynek mondja; úgy hogy ő e szerint az emberi lény azonosságát (identitas) a physikai tünetmények csupán összesleges egységére viszi vissza, eltörölve a személyiség fogalmát, miről mindnyájan meg vagyunk győződve, míg az iskolai álokoskodás meg nem zavarja eszünket.

A physiologusok, kik válogatott tudós fogásokkal felfegyverezve bizonyítgatják, hogy minden állomány ugyanazon természetű parányokból képződött, melyeket áthelyező és keringő mozgás csoportosított össze (Büchner), a biologia terén s a szervezetek mikroskopikus elemeinek szerkezete körül tett új tanulmányokat arra használták fel, hogy kimutassák egy életért küzdő erő (struggle of life) létezését, melynél fogva a sejt teljes szervezetté fejlődik, a létező dolgok tisztán mechanicus fogalmán kívül minden egyéb kizárásával. A természet törvényei szükségszerűségek, mondják ők, s fájdalmas kísérletektől sem kímélik az állatokat, hogy kutassák, nem valamely szervi működés eszközi minőségét, hanem az élet titkát és

okát, s nem egyebet mint a barom tökéletesedését látják az emberben, ki, szerintök, miként amaz, kezdődik és véget ér.

Anyag és szellem.

A gög, mely szenvedély legkevésbbé illik bölcsekedőkhöz, azt mondja: „Hogyan létezhetik e vagy ama dolog, mikor én azt nem bírom felfogni?” Miért is, csak az találván elfogadásra, mi látható és érinthető, egyedüli tudományokul a physika és a vegyészeti maradnak; népies könyvekben tanítják, hogy a népek nyugtalanok vagy békések, erősek vagy puhák, bátrak vagy gyávák, értelmesek vagy buták lesznek a szerint a mint bússal, vagy polentával táplálkoznak; a kéz, a nyelv, a szív a gondolat szervei, mely nem támadna ételital nélkül; a villó (phosphor) teremő erő, mely azt hozza létre, mi legnemesebb az emberben, a gondolatot, az akaratot; az ember cselekvényei az agyi állapotok nyilvánulása, külső szükségességek szüleménye ¹⁾. A gondolat mozgás, hirdeti Moleschott. De az öntudat tényeit hogyan lehet gépiességre visszavinni? és hogyan az értelmet, az érzelmet, az akaratot, a figyelmet, melyben olvasóim részesítenek, a gondot, melyet ez okoskodások összeállítására fordítok, a helyeslést vagy helytelenítést, melylyel okoskodásom találkozik? Mozgás-e az, mi felfogja önmagát? Bármennyire becses is előttünk minden, akármily csekély igazság, minden, akármily túlfinom tudomány, lemondhatunk-e a benső és közvetlen megfigyelésről, melylyel az öntudatról birunk? engedhetjük-e az ajlatiság tulajdonítványává szállítani alá az elmét, s physikai tudományokká az ugynevezett erkölcsiakat, melyek nemesítik az embert és nevelik a társadalmat? Hogy lehet a bonczoló kés alatt fel nem ismerni valami, az anyagtól különböző tulajdonságot, bizonyos életi erőt? A böles megfigyeli az embernek a környező dolgokra kiható cselekvőségét, számításba veszi annak érzéleteit, akarat-nyilvánításait; ezektől megkülönbözteti az ösztönt (Fleurens, Millne Edwards, Payne, Wirchow, Farnet, Carus, Claude

¹⁾

Dietro ad un nuovo labaro
Noi conquistiamo il ver;
E distillata ne' lambicchi l'anima
Ecco sappiam quanto ci vuol di fosforo
Per fare un Alighier.

Gnoll.

(Új lobogó alatt küzdünk
Győzelemmel az „igazért”;
S lombikokban párolva a lelket, tudjuk
Immár, mennyi villóra vagyunk szükségünk,
Hogy teremtsünk Alighiért.)

Bernard . . .), s észre veszi amaz első okot, mely minden másodrendű tevékenység indítója, s mely a járulékostól a szükségeshez, a viszonylagostól a föltétlenhez, a végestől a végtelenhez való törekvésben s a titokzatos végzetszerűségek határainak összebbszorításában áll.

A kezdeti sejtire fordítva a figyelmet kutatják, miként történik az átmenet az egyneműtől a különmeműhöz, az egytől a különbözőhöz, a monérés-ektől, a vibrióktól az embryóhoz; mikor következik az anyag fejlődési időszakára az egyensúlyi (staticus), a különbzékéldésre (differentiatio) az egészlödés (integratio). Ámde az igazság, a jog eszméit, az erkölcsi rend elveit nem adhatják az érzékek; a hagyományból, a szokásokból származtatni azokat annyi mint elodázni a kérdést.

Philosophia.

A hol e fogalmak előtt megáll a gondolat, ott kezdődik a bölcelet országa. Letéve a metaphysica s a transcendentalismus előitéleteiről, Bacon, Newton, Galilei az észlelésben s a tényekből az általános eszmékre következtetésben felismernék az ismeretek egyedül törvényes útját, olyanul véve a mindenséget, a milyenül mutatkozik az érzékeinknek, minthogy evidentia nem érhető el. Kant azonban és szörszálhasogató követői azt akarták bebizonyítani, hogy az észlelés képtelenségre vezet, mert a mindenség tárgyilagós valóságát tételezi fel, holott az anyag nem létezik máskép mint a mi öntudatunkban.

Két iskola keletkezett tehát: az egyik a tények természetes rendét veszi alapul, s ontologiai elveket állít fel, melyek minden józan ész helyeslésével találkozhatnak, s törvényeket, melyek függetlenek az emberi elmélödéstől (speculatio); a másik csak önmagát és saját eszméit észlelve vitás fogalmakhoz jut, melyek homályosak és gyümölcstelenek maradnak. Az ilynemű tanulmányok közepett elvesz az eszményi, s megvetés tárgyává válván az Isten szó, azzá lesz az ember nevezet, azzá a köz-érzet is. A forradalom, mely adáz ellensége az elmélkedésnek, egyedül a politikai és gazdasági jólétre irányul; s így feledve Platót, Leibnizet, Sz. Tamást, a Hegeliánusokkal fog kezdet, a positiv tudományt hangoztatva jelszól, s a kezdetleges sejt s a gondolkodó és szabad lény közé nem téve egyebet az erőnél, mely kezdet nélküli és véget nem érő századokon át működik. „Nem kell philosophia. nem metaphysika. nem homályos elvontságok, tudatlanok és alakoskodók azok, kik az erőn és anyagon kívül egyebet elfogadnak.“ Ily módon visszautasítják még a logiku-

sok oksági elvét is, mely ép oly nyilvánvaló mint a mathematicusok azonsági elve, s a dolgok folytonos változását vitatva, a régi ész helyébe, mely első sarkigazságul vette, hogy ugyanazon dolognak lehetetlen egyidejűleg léteznie és nem léteznie, az ujat állították, mely az igen és nem azonosságát tanítja. Feuerbach logikailag Hegeltől származik, ámbár a mostani pantheismus nem a Hégelféle idealitás többé, hanem durva realismus. Hegel egyetlen lényeket vett fel, mely a természetben s az emberiségben kifejlődik s a szellem segítségével önmaga tudatára jut: minélfogva a világot megelőzőleg nincs értelmiség és végtelen akarat, nincs szabad ok, mely a mindenséget teremtette volna, s nincs gondviselés, mely azt kormányozná. Sőt a végtelen lényegtől meg kell tagadni a teljes és adaequat önismeretet is. Az ily tagadásokból az következik, hogy nincs igazság független amaz eszményitől, mely az emberiségben fejlődik ki; nincs semmi remélni vagy félni való; nincs más törvény csak az ember akarata; nincs más vallás mint a szabadság, nincs más Isten csak az emberi értelem. Ez a humanismus.

Jön aztán Stirner Miksa, s az emberiséget elvontságnak nyilvánítja; csupán az ember az, ki létezik; s ezzel megteremti az egyediséget, tagadja a társadalmat, a philanthropia helyébe az én-t állítja, hirdeti az egyedi souverainséget. Ha az önmagáért létezik, csak önmagától függ.

E probléma: létezik-e valami? a most jellemzett fajhoz tartozó bölcselek egyike szerint „a legnagyobb csodaszörny, a legesztelenebb képtelenség, oly talány, mely magát az Istent is örűltségbe és kétségbe ejtené, ha mégis léteznék öntudattal bíró Isten“¹⁾.

¹⁾ Hartmann (*Philosophie des Unbewussten*, 15. fejelet), Gioberti és Rosmini összejönnek abban, hogy visszautasítják a sensismust és a subjectivismust, s elfogadják egy első lényeges és velünk született fogalom szükségességét, különbséget téve a spontán és reflexív élet között. De eltérnek egymástól ama primum psychologicum megállapításában, mely a spontán életet alkotja. Rosmini szerint az az eszményi, elvont, határozatlan, csupán lehetséges lény: Gioberti szerint a primum psychologicum azonos a primum ontologicummal; az ismert első a való, konkrét, végtelen lény, az Isten. Rosmini azt mondja, hogy a kezdetleges ismeret velünk született; vagyis, hogy az első összetétel (synthesis), melyet a szellemnek elméledés útján szétszednie és összetennie kell, két fogalomból (terminus) áll, alanyiból és tárgyiból, a gondolkozó tehetségéből és a gondolt lényből. Gioberti meg úgy tartja, hogy a primitív összetétel egészen tárgyilagosa, s három fogalomból áll, melyek: az Isten mint alany, a teremtmény mint tulajdonítmány, a teremtés mint kapocs (copula): miért is az értelem az ő első tényében egyenesen és közvetlenül fogja fel a teremtet tényét. Rosmini szerint a teremtet dolgok valódi létezésének

Visszautasítva az eszmét, mely értelmiségből és akaratból eredő minden tényünket megelőzi, és saját ábrándjokon kívül nem ismerve el egyéb határokat, tagadják (miként ezt már Averroes követői is tették) az abszolút anyag létezését, azt állítván, hogy erőkből összerakott lelkek hatják át a mindenséget. Így akarják kiküszöbölni az anyag és erő kettős elvét; s az erőt az Isten helyébe állítják, mi, gyakorlatilag, annyit tesz mint a jogot az erővel helyettesíteni; a physikai tevékenységeket azonosaknak mondják az életi sajátságokkal; s az élet közvetlen okainak szigorú meghatározását (determinismus) hangoztatják. Ámde a meghatározás észlelést föltételez; míg ők oly tényeket fogadnak el, melyeket soha sem láttak, például a belső folytonos és teljes megújulást az izomi felszívódás s a maradványok kiűritése által, egy életi folyamat tételezve fel, mely átjárja a szervezetet s megújítja az állományt, de megőrzi a részek alakját.

Comte August iskolája, melyet Littré népszerűsített, tagadja mindazt, mi nem kísérlet és megfigyelés ¹⁾; Bacon-nel helyettesítve

felfogása itélet, mely egyenletet állít fel a lehetséges lény eszméje s az érzéki felfogás között. Gioberti szerint a teremtett valóságokat magában a teremtés tényében fogjuk fel. Rosmini szerint a természetfölötti az Isten, kit természete valóságában ismerünk meg; Gioberti szerint az értelem fölötti. Rosmini szerint az átmenet a természeti rendtől a természetfölöttihez nem egyéb mint az átmenet az eszményi lénytől a valódi lényhez egy, a lélekben létrehozott érzelem által, mely a kegyelem. Gioberti szerint pedig a megérthető lénytől az érzékfölöttihez való átmenet az, a hit ténye által, mely természetes képesség ténye.

Egyik a másikat pantheismusról vádolta. Egyszerűen intuitive látni a teremtett valóságot Istenben, annyi, mint összezavarni Istent a teremtett dologgal, mondá Rosmini. Azt állítani, hogy csupán az eszményi fogható fel, annyit tesz mint azonosítani a gondolatot és annak terminusát, mondá Gioberti; s így folytatta: „Én ellenben nem vagyok pantheista, mert elfogadom a teremtést mint első és kétségbevonhatatlan tény.” — „Hát én (válaszolt Rosmini) lehetek-e pantheista, ha áthidalhatatlan mélységet fogadok el a végtelen eszményi s a teremtett valóság között?”

A három olasz bölcseledő: Rosmini, Gioberti, Ventura s a mindegyikük által alapított iskola munkáiban oly dolgokat találunk, melyeknél fogva bátran kiálljuk a versenyt a löweni egyetem bölcseledőivel, az amerikai Brownsonnal, Maret, Gratry abbékkal s a többi francziákkal, kik a kath. bölcseletet, úgy is mint tudományt, ha nem magasabbra legalább egy színvonalra emelték a protestans racionalista bölcselettel.

¹⁾ Kuner, Fischer, Butler Sámuel, Huxley, Wagner, Cotta, Unger, Feder, Powel, Häckel, Schaafhausen, Rolle, Hooker, Ruge, Vogt Büchner ez iskola legismertebb böngész-írója.

Lásd „*Le Matérialisme contemporain, examen du système du D. Büch-*

Spinosat és Hegelt, a positivismus útján szintén pantheistikus felfogáshoz jut, mely kizárja Istent a világ kormányzatából. Az agnoscicismus szerint szellemünk minden tartalma csak egyszerű benyomás, melynek semmi való nem felel meg. Szóval, a történelem és a tudományok fölött egy kételkedő bölcsélet uralkodik, mely nem határozza meg a gondolatokat, nem állapítja meg az értelmiséget, megbénítja az akaratot, független morált keres, s vallást, mely minden vallás kizárásában áll; az égre tekint, de nem akar ott Istent látni.

Ki csupán egy tudományra szegezi figyelmét, elmerül abban. A physiologus mindent az agy rhythmikus rezgéseire visz vissza, a gondolat szerinte elválasztás miként a vizelet. A geometra mennyiségtani bizonyítást követel; a theologus mindenütt csodát talál; a politikus a hasznosságot nézi; a dialektikus a hit segélye nélkül akar eljutni az igazsághoz; a materialista a tárgynát állapodik meg, nem figyelve az alanyra vagyis az illetésekre (affectio); a testet csak úgy veszi mint vegy,- természet,- szervélettani végczélt. Haeckel a tengerek fenekén a spontán nemzödést keresi az úgynevezett monérés-ekben, melyek szervezet nélküli csupa carbon-kapcsolatok, de melyek mégis táplálkoznak, mozognak, szaporodnak; de Wierchow, a rationalista, azt állította, hogy az összes ismert tények ellenmondanak a spontán nemzödésnek és kifejlésnek, és kineveti a bathyliust, melyet Huxley az ember őseinek sorozatában fölfedezett.

Tekintettel az összehasonlító nyelvtudományra Weber, Müller Miksa, Renan oly világ-történetről álmodoztak, mely ellentétben áll az emlékekkel; tényekké változtatták át az eszméket, melyeknek a tények csak logikai fejleménye volnának, s a vallások emennek szüleménye. Humboldt leírta az egész Kosmost anélkül, hogy Isten nevét kiejtette volna, csupán alakatlan anyagot s vak törvényeket és erőket találva abban, melyeket az anyag magában és magáért bir; az élet ott szülemlik, ahol ahhoz a molecularis combinatiók megvanuak. Ennyire súlyod az ész, ha önmagát imádja; a jobbakat bo-

ner" **Janet Pál**, akadémiai tagtól, Paris 1864, a *Bibl. de philosophie contemporaine*-ben. Előbeszédét a következő szavakkal zárja be: „Mily gyengeség és mily tudatlanság a dolgok való létét ama tűnékeny látszatokra szorítani, melyeket érzékeink azokból megragadnak, minden dolog mértékévé tenni képzelmünket, s imádni, már nem is a parányt, mely a szilárdság némi látszatával bírt legalább, hanem egy nem tudom mit, melyre nincs többé név semmiféle nyelvben, s melyet *végtelen pornak* lehetne nevezni.“

szankodással tölti el a visszaélés, melyet az értelem emelkedett formái ellen űznek a természettudományokkal, s a részleges tanulmányokból levont bizonyítékok összehozását követelik. Az egyed vesződhetik a kételésben, de nem szabad azt tennie annak, ki könyvekben vagy kathedráról tanít.

Es ne mondja senki, hogy czéltalanok a bölcséleti elmélődések, egy oly korban, melyet a közönyösség jellemez. Már az is jó, ha legalább a kétely lép az empirikus sarkelvek helyébe; bár mennyire elvontaknak látszanak is amaz elmélődések, talán lassú és fel nem tűnő, de hatásos befolyást gyakorolnak azok a társadalmi életre; a gondolkodó lény egyediségének mostanában szokásos tagadásából származik az erkölcsi szabadság s a felelősség érzetének lankadtsága gyengülése, minél fogva korunk minden tévedésre és vétségre tud mentséget találni. A materialismus még azon tudományba is beveszi magát, mely leginkább megközelíti az emberiség fájdalmait, zavarva azt a következményekkel, melyeket a kifejlődés elméletéből s a pantheismusból von le; a független morálnál fogva az embert csupán az emberrel állítja szembe; kiküszöböli a kötelességet, agyrémnek nyilvánítja az erkölcsi szabadság fogalmát; szerinte a vétek úgy mint a hősiesség, a kéjhölgy úgy mint a vértanú öröklés és ösztön eredménye. Az eszmétől a cselekvéshez térve, aényt elvvé változtatva át, az ismeretek bővülésében látják a társadalom egyedüli haladását; az egyed méltósága és joga, a materialismus hívei szerint, feláldozandó az egész nem követelményeinek, a faj tökélesbülésének vagy egy ország nagyobbodásának; félre vetve a szentírást, könyvekkel és művészetekkel igyekeznek vigasztalni a fájdalomba merült lekeket, programokkal tartani jól a birtokból kitagadott osztályokat, csupán az ismeretet tartva szem előtt, nem az érzelmet, a főt, nem a szívet; alapelvekkel és törvényekkel akarnák megújítani az embert és a társadalmat, s a hagyomány befolyása alól kivonva szülni újra az egyedi öntudatot, úgy hogy e szerint az öntudat lenne a jövő egyedüli hite és erkölestana; az észre, az igazságra, a szerződésekre alapított örök, ősi jogot egy újjal cserélik fel, mely az időt, a tért, az anyagot állítja az örökkévaló, a végtelen, a szellem helyébe; mely új jognak vannak hívei és hirdetői, de nincs még elmélete, sem más szentesítése a bevégzett tényeken kívül, minél fogva a mi sikerült, az jól van téve.

Hahogy a tudomány, csupán a tüneményt tanulmányozva, azt követeli magának, hogy hatalma alá hajtotta az anyagot, holott annak csak egy elemét vette figyelembe; ha meg akar szüntetni

minden korlátot nem csak az anyag és anyag, hanem a szerves és szervetlen alak között is, úgy Hegellel oda jut, hogy azt mondja: a vétek semmi, az ember úgy követi el a bűnt, miként a hánytató okozza a hányást. Hát hiszen igen: az öntudat is alá van vetve a szerves gépezet törvényeinek, de nem merül el a gépies tények vak valóságában, mintha nem volna egyéb mint ama szinpad, melyen a physikai erőhatások szerepelve feltűnnek. Am legyen az agy phys-harmonium, de kéz és szél kell ahhoz, hogy beleöntsük a hangot s változtassuk ezt a képesség szerint.

Mi a bölceletek sarkalatos elvével, a józan észszzel tartva, ama halhatatlan hithez felelbezzünk, melyet az ember saját erkölcsi szabadsága vagyis az iránt táplál, hogy lelkünk, szabad lévén elbatározásaiban, választást tehet a jó és rossz között, tetszése szerint fogadhatja el az igazat, vagy a tévelyt; ellenállhat az isteni rendnek, vagy csatlakozhatik ahhoz, s a hol megszűnik az ember hatalma, felismerheti ott a végtelenét. Az igazságok akkor is léteznek, ha az ember fel nem fogja azokat.

A bölceletnek, mely nem egyéb, mint az észszerű vallás, s a vallásnak, mely az igazság tudata, ugyanazon eredetők és ugyanazon czéljok van, az isteninek érzete, s az erkölcsi jó.

Azon elővélemény, melynél fogva az ember érdeme az olvasásban és írásban áll, azt eredményezte, hogy kényszerűvé tették az iskolába járást úgy mint a papírpénz-forgalmat, hogy inkább foglalkoznak az abc-és könyvvel és a testgyakorlattal, mint a nép lelkével, hogy egyedárutság tárgyává akarják tenni az iskolát, a kormány kezében; s az oktatásból hatalmat csináltak (*Kulturkampf*) annyira, hogy az ősi hiszemek ellensúlyául akarják azt használni.

Irodalom.

Az irodalom, az igazság e tanulmányozása anuak tudományos és vallási nyilvánulásaiban, s az értelmi gyönyörök kiapadhatatlan forrása, mely felüdit bennünket, ha megtörnek vagy megfosztanak kedves ábrándjainktól a társadalmi sűrűlódások¹⁾, s mely beleönti az

¹⁾ Guizot így irt Lamartine-ról: „Nem szölok politikai életének baleseteiről, sem a megpróbáltatásokról, melyeket magán életében kellett kiállania: napjainkban kinek nem volt ilyenekben része? Ki nem szenvedte a sors csapásait, a lélek gyötrelmeit, a vagyoni szerencsétlenségeket? A munkából, a számításbani csalódásból, az áldozatból, a szenvedésből minden időben kijutott, és mindig ki is fog jutni részők az embereknek, a nagyobbaknak méginkább, mint a kisebbeknek. A mi engem bámulatba ejt és megazomorít, az, hogy Lamartine úr megütődik azon és keserűség fogja el lelkét. . . Egy szemléző, ki oly magasról nézi a történő dolgokat, miként indulhat fel a balesetek miatt, melyek őt érik? *Mémoires*, IV. 289 lap.

emberbe saját méltósága érzetét és isteni eredetének tudatát, nem virágozhatik ott, hol hiányzik a finom izlés; ez pedig nem remélhető ott, hol divat semmiben sem hinni, hol a tizparancs: gyártani és elárúsítani, nyereszkeskedni és élvezni, zúgolódva és káromolva bár mindent elviselni, lemondani a gondolat függetlenségéről, csekereskedést űzni az önlealacsonyítással. Classicismusról és romanticismusról nincs többé szó, mint oly álláspontról, mely túl van haladva: de azért újdonsági viszketegből nem kell szalmának nézni a hagyományokat, sem pedig szem elől tévesztetni az igazságot és méltóságot. A helyett, hogy a gondolat és írás nagy mintáit követték volna, hóbortos eszméket fitogtattak, melyekben nincs mérték és arány, és nincs kiméletes tekintet az olvasók és a közönség irányában. A szolgaság sötét éjébe fényt vetettek a megjelent *Storia d'Italia*¹⁾, az *Inni sacri*, a *Promessi Sposi*, a *Crociati*, a *Primato*, az *Origine delle idee*, a *Mie Prigioni* s más könyvek, melyek érzelmet és elmélkedést keltettek, s általában 48 előtt növekedtek a nevek, melyeket az utókor emlegetni fog, habár napjainkban kicsinylés a részök, vagy feledve vannak. Mostanában nincs közös irány a törekvésben, nincs közös jelleg, nincs határozott, közönytudat; mialatt roppant mértékben szaporodik az írók száma, kevesbednek az elismert tehetségek; s lapozgatókat találva nem olvasókat, és izlésben műveletlen kritikát, mely nem ítélőszék, hanem kalmárbolt, szeszély szerint ugrándoznak; idétlen töredékek szülemленek, melyek nincsenek összeköttetésben a múlttal, és nincsenek befolyással a jövőre, és mindez azért, mert az írókat semmi sem kényszeríti arra, hogy emelkedettebb elmélődések segélyével, milyeneket a polgári és vallási dolgok tárgyalása megkívánna, érleljék, megfontolják, ellenőrizték és aczélozzák az eszméket; mert nem fürkészik az okokat; mert az eldarabolt elemzésről nem emelkednek egy hathatós összetételezéshez. Kivetközve a görög finomságból s a római méltó-

¹⁾ Ha a megújulások és feltámadások egynémely sokszorozóinak hinni akarunk, úgy az Italia név csak 1859-ben lett feltalálva. Azonban egész könyvtárunk van Italia történeteiből, évkönyveiből, leírásaiból. Gian Agostino Carli egy *Stattica d'Italia*-t adott ki az előző század végén, s ugyanazt tette a folyó elején (1835) Serristori; Giov. Valle egy *Carta generale d'Italia*-t bocsátott közre (1806); hogy ne említsük Muratorit, Tiraboschit, Danina *Le Revolutioni d'Italia*-ját, Bettinelli *Il Risorgimento d'Italia*-ját sat. És tiz újjunk nem elégséges az olaszországi történeteket tárgyaló munkák elszámolására, melyek 48 előtt jöttek ki s melyek némelyikén valódi hazafias gondolat vonul át.

ságból; elszokva a művészi nyugalomtól, a gondolat nemes fegyelmelésétől, a magasabb dolgok iránt izlés nélkül, személyies irodalmat ültettek amaz eszmei irodalom helyébe, mely illedelmesen viseli magát a múlttal szemközt, tekintettel van a jelenre, szem előtt tartja a jövőt, s mely a piaetzítól eltérő meggyőződéssel is mér birni. Tehát a középszerűség, a haszonlesés, az önszeretet s a pártok czivódásai foglalják el a tért. Az irodalmi küzdelem porondja most, miként előbb az akademiák voltak, a törvénykezési viták, a választási beszédek, a parlamentek, melyekben, nem kevésbbé mint amazokban, a retorika helyettesíti az elemzést, a szó az eszméket, a vakmerő állítás a meggyőző érvet. Az ékesszólás és a történelem gyakran szolgáltak a politikának, és mindig volt ennek befolyása rájuk. Nem igaz, hogy nincs többé ránk nézve ujdonság, hogy az eszmék teljesen ki vannak merítve. Az idő sok igen figyelemreméltó gondolatot és munkát juttatott feledésbe; s az emberi szellem úgy van alkotva, hogy nagyon jól ismételheti más idők gondolatait és cselekvéseit, ha-hogy a múlt bele illik a jelenbe, s ha bir az amaz opportunitással, melyet máskor a körülmények nem adtak meg, vagy melyet a fejtegető elmeéle nem volt képes megragadni.

Romlott érzelmek és eszelős fogalmak természetes gyümölcseként fajtalan iratok, vért lehelő epigrammok, himezetlen támadások, botrányok, kíméletlenségek özönlöttek el az irodalmat, egyenesen ártási czélból, félre téve szégyent és tekintetet, sárral dobálva a czimereket, a képességet, a keresztet, rágalmazva a múltat, megrontva a jelent, veszélyeztetve a jövőt.

A most divó trágár, gyanakvólag fürkésző, sőt rágalmazó polemika, e dynamit, gyermekek kezében, merevekké, túlzókká, botrányhajhászókká teszi az írókat, kik ily módon akarnak olvasókra szert tenni a vélemények kúbitó zajában, melyeket egy egy szó formuláz, egy egy ember személyesít, s melyek terjesztő tere pórias érzelmek és szolgálai szenvedélyek uralma alatt álló társadalom, mely mindig kész tiszteletel környezni azt, ki nem sajnálja a fáradságot, hogy rászedje.

Az ujságok egyedüli legelővé, egyedüli ihlet-forrássá lettek korrunkra nézve, mely képtelen, vagy nem akar a maga eszével gondolkodni és dönteni¹⁾, s melyben a szarka- és papagály-toll váltotta fel

¹⁾ Az egész világon megjelenő lapok számát 12,000-re teszik; Ázsziára, Afrikára, Oceaniára esik 500; az Egyesült-Államokban van 4000, tehát minden 7000 lakosra egy hírlap; Belgiumban minden 1700-ra, Angliában minden 2000-re egy.

a sas- vagy- hattyú-tollat. Lázárok, kik az ebekkel veszekednek a morzsáért, arra vannak kárkoztatva, hogy naponkint táplálják a romlott kíváncsiságot, mit hogy tehessenek, versenyezve kémkednek, hazugságokat találhatnak fel, szégyenletes visszatorlásokkal élnek, aljasan hizelegnek és aljasan becsstelenítenek, s betolakodva a családok szentélyébe, még a falvakon is, bitorúl kiváltságot tulajdonítanak maguknak oktan érdem-hierarchiákat állítani fel, s mesterkéltnél velleitásokkal helyettesíteni a nemzeti öntudatot, egyenesen azon célból, hogy rászédjék az embereket, s az igazítól elűtő színben tüntessék fel a tényeket. A hirlapirodalom, mialatt korlátlan uralomra vágyott s meg is nyerte azt az ellentétileg eszeseknek nevezett állatok felett, elvesztette méltóságát, egyes emberek szenvedélyeinek vagy egy kávéház látogatóinak tolmácsává alacsonyítván le magát, s az erkölcsrontó népevezérek tönkre tették hitelét a sokféleséggel s az ebből eredő ellenmondással. Mily érdemök van azoknak, kik dicsekedve elmondhatják, hogy nem nevettek ki szép cselekedetet, hogy nem bátoraltatottak el erényt!

Eltűnvn a lelki nyugalom, az iszony út, a rendkívülit keresik; nincs többé psychologia, hanem pathologia; nincs érdeklődés a becsületesség, a nemeslelkűség iránt; az egyszerű s a finom izetlennek tetszik szemben a túlzottal, az athletai pozitúrákkal; a Castikat (sikamlós költő) eléjük teszik a Pariniknak, a viasz Vénusokat többre becsülik Michelangelo Moysesénél, a nadragulya jobban tetszik, mint a jonquille (szép illatos virág), a szenny-csatorna jobban, mint a csergedező patak. A naponkint gomba módra szaporodó regények úgy tüntetik fel a világot mint ispotályt vagy mint dologházat vagy épen mint kéjbarlangot; ledér részletezések, nem természetes szenvedélyek, kivételes jellemek, pimasz tanok bélyegzik azokat; általános közepszerűségű vázlatokkal, rágalmakkal, sikamlósságokkal, botrányokkal támogatják a gyógyíthatatlanul beteg erőt, mely nem engedi a magasabb repülést; oda jutottak, hogy hizelegnek a bomlott társadalom ösztöneinek s a megragadott szerencse otromba hetykeségének; ingerlő szereket szolgáltatnak azoknak, kiknek csontjaikból az érzéki élvezetek túlajtása folytán kiszáradt a velő, s a nőt megtámadják, méltóságában, tulajdonitmányaiban, boldogságában, hogy felszabadítsák azt a hit és a szemérem-érzet lidérc-nyomása alól és szabadelvűvé tegyék egész a communismusig¹⁾. Ám annak, ki

¹⁾ Bulwer, D'Israeli, Dickens († 1870), Elliot, Róda Broughton és sok más angol kivételt képeznek: ugyanúgy Auerbach, Verne képzelmes regényei s az Erk. XIX.

megundorodva e fertőztelenítő szerek nélküli árnyékszékektől, nyilvánosan szemrehányást tett a miatt, a kiadó azt válaszolta, hogy „kelnek.“

Nem ily társadalom nemzi azokat, kik ujjaszülik a hanyatló hazát, s ha elbukott, siratni és szeretni tudják azt. Az is végzetserűnek látszik, hogy a hiten és erkölcsön elkövetett eme sérelmek nem eshetnek meg a nyelv és a művészet sérelme nélkül. A szép szemlélése felemeli az embert, hogy megismerje és gyakorolja az igazat; ám eltéríti a szépet céljától és kiforgatja lényegéből, ki a romlottság eszközévé teszi azt, ki az emberi tudományokkal nem igyekszik lelkeket nyerni meg a humanitásnak.

A verismus.

Eltérve azoktól, kik az aesthetikát csak anyagi, hasznos vagy tetszetes oldaláról tekintik, mi azt akarjuk, hogy az irodalom a szépre, jóra, igazra irányuljon, hogy komolylyá, igazságszeretővé, munkássá igyekezzék tenni a népet. A költészet egykor az élet virága, az érzelem magasztosultsága, az erkölcs és udvariasság tanácsadója vala; most szégyenli magát, ha fejedelmeket és trimalcionokat magasztal, de a divat megrontja azt a prózai élethűség meztelességeivel. A szép, habár különbözik az igaztól, ép úgy miként ez, isteni tény, mit el kell fogadni, ha nem tudjuk is, hogyan származik. Csak az igaz szép, de nem minden igaz szép; hogy az legyen, szellemiesíteni kell és nem binni, hogy közhelyekben, beteges trágárságokban, pórias helyzetekben és szavakban feltalálhatjuk azt.

Ki csupán az igazat keresi, utánoz: ki csak a szépet, torz- és

mann- és Chatrian-czégéi is: ezek zsidók, mint szintén Kombert Leopold (*A falu története*) és Stauben Dániel (*Jelenetek a zsidó életből Elsassban*) is, és mások, kiket ez utóbbi idéz „*Tanulmány a zsidó irodalomról*“ című munkájában s az *Univers Israelite*-ben.

1879 október 2-án ünnepelték Krakkóban Kraszewszki József Ignác irodalmi jubileumát, ki mint regény- és beszély-író, költő, történelmi művek (melyek között főhelyet foglal el *Lengyelország hármás feldarabolása*) s a szláv nyelvek történeti és összehasonlító grammatikájának írója, igen nagy termékenységet tanúsított. A vatikáni zsinat alatt *A Hét* című hírlapjában Rómából levelezést tett közzé, mely ellességes állást foglalt el a zsinat döntvényeivel szemben, s ép oly zajt ütött mint az *Augsburger allgemeine Zeitungé*. Úti a clericalisokat, mert azt hiszi, hogy kések lennének feláldozni a lengyel függetlenséget, ha a czár elfogadná a katholicizmust. Irt egész sorozat történeti regényt; a legujabban, a *Mostoha anya* címűben Socinus Lelius és Socinus Faust lengyelországi utolsó követőin k viszontagságait adja elő. Egy lajstrom 272 munkát említ tőle, nem számítva a hírlapi cikkeket és levelezéseket.

ábrándképeket teremt. A természet nagyon hű utánzása nem állítja elő a művészetileg tökéleteset, s a szépet sem éadjuk el, ha ki nem kutatjuk az igaz arányait és összhangját. Az irány modorossá válik, ha a művészetet másoljuk a természet helyett, s bele vegyűl abba a személyesség hamis vonása.

S minthogy még mindig Franciaország viszi az irodalomban a vezérszerepet, azért is, mert ott ép úgy magasztalják, kiemelik az írókat, a mint Olaszországban ócsárolják vagy rejtégetik, figyelemre méltó, mert halbatatlan az ottani irodalom patriarchája, Hugo Viktor, ki túlélte tanítványait. Az egész ember csupa ellentét; áradozik a részletezésben; anyagiasítja az anyagtalan és viszont; az igazság rovására hajbászsa a hatást, nem az igazság, nem az erkölcs, nem a művészet, hanem az erőteljesség lévén nála a cél; vonzalma az ellentétekhez azt okozza, hogy mindig a rendkívűlit keresi; ezer torony közül neki az kell, melynek neve Qui qu'en grogne; ezer hősnő közül egy Borgiat választ; ezer forradalomcsináló közül egy Gravoche; ezer idomtalan közül olyat, kinek arcát a sebhelyek úgy éktelenítették el, hogy mindig nevetni látszik; ezer hősies jelszó közül Cambronne felkiáltását szemeli ki; ezer büntető törvény közül azt veszi tárgyaúl, mely gályarabságra ítéli az embert, ki éhségtől sarkalva egy kenyert lopott ¹⁾).

¹⁾ 1850 január 15-én a nemzet-gyűlésben Hugo Viktor felkiáltott: „A vallásos oktatás napjainkban szükségesebb mint bármikor volt. Minél inkább növekszik az ember, annál inkább kell hinnie. Korunknak majdnem egyetlen szerencsétlensége az a törekvés, mely mindent ez életbe akar helyezni. A földi, anyagi életet tűzve célul az ember elé, minden bajt súlyosbba tesz a tagadás, mely e felfogás végső eredménye; a szerencsétlen elnyomatását még a semmi és a szenvedés tűrhetetlen súlyával is hatványozzák; a kétségbeesést isteni törvénynyé teszik. Innen a beteges társadalmi rángatózások. Én ohajtom javítani azok anyagi helyzetét, kik szenvednek; de az első javítás abban áll, hogy reményeket adjunk nekik. A mi engem illet, én erősen hiszek egy jobb világban; eszemre nézve ez a legfőbb bizonyosság, ép úgy miként lelkennek legfőbb öröme. Ugyanazért őszintén, többet mondok, *forrón akarom a vallásos oktatást.*“

Renan Ernő, kit senki sem fog clericalismusról gyanusítani, első neveltetéséről beszölve, melyet a seminariumokban kapott s dicsérve ezeket, így szöl: „Szerencsés voltam megismerni az erényt; tudom, mi a hit; ama múlt időből, becses tapasztalatot őriztem meg. Érzem, hogy életemet folyvást a hit kormányozza, melylyel nem bírok többé. A hitnek az a sajátága, hogy akkor is munkás, midőn már eltűnt. A kegyelem a megszokásnál fogva túléli az élénk érzelmet, melyet az egykor keltett.“ *Souvenirs d'enfance.*

Egy paedagogiai congressusunk előadója így szöl: „Olvasni, írni, számolni tanítani, ez az elemi iskola egész feladata: e tisztet bárki betöltheti, ha egy kis képzettséggel bír, a nélkül, hogy ügyelni kellene rá, mily hitet vall.“

Az ő nyomdokait követve Guerrazzi, kinél a képzelem teljességgel nem áll arányban az ítéllettel, s kinél az ékesszólást szavalás, a gondolatokat képek helyettesítik, szintén örökös vádaskodással állott elő a társadalom ellen; úgy festette az embert mint természeténél fogva romlottat; tele volt haraggal, indulatoskodással, kétségbeeséssel; sértegette az emberi lélek méltóságát, keserű gúnnyal ostorozta a mai hősök képmutatását és alávalóságát. S most a néperkölcsök egy más bámulatos festője a test és lélek mezitelenségeivel, melyeket előnk tár, nem a vétkeket utáltatja meg, hanem saját modorát, melylyel azokat rajzolja, elérvén, hogy nem tudja, miként a sülyedés ama fokán, melyen ő a kitagadott osztályokat látja, nincs sem gonoszság, sem erény, s lehetetlen a lelkiismeret-furdalás és a javulás. Az ő nyomukat követve, mások abban találják kedvöket, hogy bántalmazták a szemérmet és a hitet, hogy nem a néppel, hanem ennek a városok és műhelyek légkörében megromlott részével rokonszenveznek, hogy szidják az Istent, magasztalva azt, ki soha sem szeretett, s a gyóntatószéktől s a klostromtól a korecsmákba és kőházakba terelik az embereket.

Szlnház.

Főfő helyet még mindig a színművészet foglal el, s a lapok, midőn művészetről és művészekről beszélnek, komikusokat, énekeseket, tánczosokat értenek. A drámai termelés nem áll arányban az általános szenvedélylyel, a nagy haszonnal, a temérdek társulattal, a színészekre pazarolt nagy magasztalással; de tett némi haladást abban, hogy élethű akar lenni ábrázolásában: habár olyanúl gyakran költött társadalomból vett torzképeket, s túlhajtott szenvedélyeket és rendkívüli eseményeket tűntet fel, kevésbbé lévén trágár nyelvezetében, mint az érzelmekben és helyzetekben. A hangadó szerep e téren is a francziáké. Az ifiabb Dumas nyitotta meg az utat finom elemzéssel s merész és hamis thesisekkel, gyakran megrontva a párbeszéd természetességét a szellemeskedéssel és szörszálhasogatásokkal. Következtek Augier, Feuillet, a nagyszabású, mindig élénk és pazarúl részletes bonyodalmakban gazdag Sardou. Némelyek a vigjátékot társadalmi tantételek megvitatásához használták fel keretül; mások, a nagy mestert követve, trágárságokkal a meghamisított történetből, mely minden szereplőből egy egy okmányt csinált, és túlhajtott hamis érzelmekkel azt eredményezték, hogy egy Messalina, egy Kleopatra is rehabilitálódott az emberek szemében; csak kevesen voltak olyanok, kik megkisérlették erkölcsös ábrázolások, észszerű helyzetek s az aljasabb gondolkodásúaktól megvetett erények részére tartani

fel a színpadot. A párbeszédes vigjátékot póriásból népiessé emelték egynémely velenceiek és piemontiaiak (Bersezio, Gallina): miért nem tudja a lombard színészet is a tisztos társadalmat s az erényes könyeket hozni a színpadra?

A zene folytatta uralmát, s a színházon kívül, zenetársulatokat és orphenmokat nyert szereplési helyekül; a helyett, hogy csillapítólag működött volna, inkább izgatni igyekezett, hymnusokkal és tusokkal (fanfare), melyek jó ha a hősiességnek és igaz ügynek, s nem bántalmaknak és jogtiprásoknak kedveztek. A fény, melylyel az operát Olaszország határain túl körülvelték s a roppant állami segélyezések megfosztották a félszigetet e téren a vezérszereptől, melynek előbb örvendett. Beethoven és Bach és Mendelssohn dalai után, Meyerbeer (1791—1864) az összhangot (harmonia) a dallammal (melodia) párosította; Schumann, Litolff, Chopin († 1849), Liszt a programm-zenében emelkedtek ki; Thalberg (1871) az ábrándokban. Wagner új rendszert léptetett életbe, mely csupa összhang, s hirnévre emelkedvén *Lo hengrin*-jével és *Tanhäuser*-ével, a zenét a színpadtól független művészetté akarja tenni, felszabadítva azt a kisegítő fogások, bevett szokások s egyéb akadályok nyögéből, s megalapítva a dráma-symphoniát, e zenei szavalást, mely egykép eltér úgy a recitativtól mint a daloktól (aria), az érthető fenséges-sel helyettesítvén az érzéki szépet. Természetes, hogy a francziáknál nem talál helyeslésre, kik a drámáinak adnak elsőbbséget (Auber, Gounod . . .), sem az olaszoknál, hol még mindig nagy becsben állanak Verdi, Ricci, Ponchielli, Pacini, Donizetti, Mazzucato. Az egyházi zene makacsul megmarad a mellett, hogy a harmonia árjába fojtja a szertartási szavakat.

Szépművészetek.

Mi a szépművészeteket illeti, az építészetnek, azok legkitünőbb-jének, melyben valamennyi találkozik, újításon kellett átmennie, mert szokatlan anyagok, vas, üveg jöttek használatba, s hogy megfeleljen az új szükségleteknek, melyek az utak, állomások, tárházak, világkiállítási helyiségek építése körül felmerülnek. De a megújított városokban az építőmester háttérbe szorúl az inzsellér előtt, a mérő ön a czirkalomnak ad helyet, s kevesen tudták párosítani a szépet az alkalmatossal. A német Semper († 1879), az angol Barry († 1860), a francia Viollet le Duc († 1879), az olasz Poletti († 1869), Sambertolo († 1869) a múlt emberei; s miként az átmeneti korban történni szokott, minden stylt megpróbálnak és összekevernek.

A vésőművészet még szép nevekkel dicsekedhetik, milyenek az

angol Gibson († 1866), a francia Dávid d' Angers. Olaszországban, miután Bartolini példával ment elő az élethű ábrázolásban, Vela Spartacus-a, Dupre Abel-e, Monteverde Jenner-e, Magni Socrates-e bámulatot keltettek, mindamellet, hogy a divat gyermek-alakokat, maszkokat és szemérmetlen meztelenségeket keres, mi-ben jól kezére játszanak a most szokásos kisegítő eszközök s a szob-rokkal és siremlékekkel üzőt hízlekedés, melyek egykép pazarul ki-járnak Cavournak úgy mint Ciceruacchionak, Manzoinak úgy mint Rovaninak, a királyoknak úgy mint gyilkosaiknak; s melyek, bár oly nagy bőségben vannak, egyetlen eredeti gondolatot sem mutat-nak fel.

A festészetben kiküszöbölik a retorikai és arkádiai elemet, az egyezményes tárgylagosságot, az akademikus positurákat, s eltérve a régiék plastikai tökélyétől s a XV. századbeli szellemi purismu-sától élethűségre törekednek. Ennek mintái sohasem hiányoztak, fő-leg a szent képekben, melyeknek való emberek és házi jeleneteket kellett ábrázolniok; s a világi tárgyak közül legyen elég megemli-teni Buonaparte látogatását a jaffai pestis-betegeknél, mely classikus módon festi a rongyokat s megnevesíti a fájdalmat. De helytelen lenne a művész gondolata vagy érzelme nélkül adni vissza a termé-szetet, miként a photographia: és szükséges volna, hogy az élethű figyelmes szemmeltartása a mostani kritikai szellem ellenőrzése mel-lett történnék.

Az élethűséget jól meg lehetett őrizni különösen a tájak, virá-gok, a nápolyi terra-cották, s a mindennapi és népies életből vett tárgyak festésében. Miután megszűntek a nagy megrendelések tem-plomok és paloták részére, s a lakószobák szűk terére kell szorít-koznia, a festészetnek ritkán van alkalmá nagyobb szabású törté-nelmi képeket állítani elő jól atgondolt terv szerint, melyek hűséget mutatnának az erkölcsök és szokások ábrázolásában, komolyságot a jelenetekben, méltóságot a fellépésben, indulat-hullámzást az emel-kedettebb emberi cselekvényekben. De a párizsi világkiállítás muta-tott fel ily példányokat osztrákok, spanyolok s főleg francziák részé-ről. Ez utóbbiakat illetőleg, Dávidnak, Grosnak, Delacroixnak, Du-valnak, Mullernek, Guericaultnak, Ingresnek, ki azt tartotta, hogy a festészetben a forma a fődolog, méltó utódaik Laurens, Becker, Sil-vestre, Boulanger, Delaunay, Fleury, Roll, Glaize, kik valamennyien hatalmasak egykorú vagy régi jelenetek ábrázolásában, s új, főleg hazai, mindig komoly, olykor tragikus tárgyakban. Meissonnier nagy gonddal festett képei bámulatot keltenek. Sokan elhagyva a philo-

soph-szerű De la Roche, Ary Scheffer, Flandrin nyomdokait a forma bálványozására adták magukat, asszonyiasan kaczerkodiknak, s olykor, hogy elüssenek az olaszoktól, akiken pedig képezték magukat, dagályosságba esnek, s borzasztó eseményeket vagy visszataszító igazságokat festenek. Csak kevesen vannak személyiesek s azért eredetiek, milyenek az erővel teljes Luminais, Regnault, Bouquereau s a finom Corot¹⁾. Az angol Ruskin a XV-ik századiakba lett szerelmes, s más egyebet keres mint a kapósat. Németországban is kerütköznek jól átgondolt festmények, milyenek Kaulbach Luther-je vagy Mackart V. Károly a.

Általában a festészet sem visel magán eredeti jelleget, s míg nyugodt és rideg volt a XIV. században, szabatos és szellemies a XV-ikben, fesztelen és választékos a XVI-ikban, utánzó a XVII-ikben, aztán klasszikai a múlt században s a mienk elején, most eklektikus, miként minden egyéb; s még az olaszországi jó nevű festők, Bertini, De Nittis, Pasini, Pagliano, Zona, Induno s mások sem fejezik ki a kort. Hayez a drámai izlést terjesztette el. A nagyobb szabású tárgyakon megérzik az akademikusság, kivéve Morelli Képzőművészeti és Ussi Duca d'Atene-jét. Mariani s a gyászolt Fracassini a legjobb fresco-festők méltó versenytársai. A kiállítások hemzsegnék a táj- és arcképektől vagy epigrammatikus jelenetektől, de szegények a hosszas tanulmányt igénylő tárgyakban; a szent festményekben nem találjuk fel a hitet, a szentek közönséges emberek.

A fényképészet sok arcképfestési alkalmától megfosztotta a festészetet, s jó szolgálatot tett a nagyon elterjedt illusztrálási szokásnak. A kö- és fametszés segélyével sok könyvet diszítettek, melyek közül megemlítjük Doré Dante-ját és a Bibliát, Chardon Tour du monde-ját, Veron Trois ième invasion-ját Lançon Ágost királjával; s mondhatni, minden történelmi munka és regény

¹⁾ *A rémuralom utolsó áldozatainak kivégzésre felhívása* Mullertől; *IV. Henrik bevonulása* Gérardtól; *Julia és Romeo bucsúja, a két Foscari* Delacroix-tól († 1863) s a *labdajáték-eskü* s a *Boissy d'Anglas*; a *Visszavonulás Oroszországból* Meissonniertől; *Maria Antonia, a Girondiak, Gray Charlotte* Delacroix-tól († 1856); a *Rispa Beckertől*; az *Interdictum* és *Formosus pápa* Laurens-től; a *Barbárok Róma láttára* Luminaistól; a *kivégzés az Alhambrában* Regnault-tól (a buznavai csatában esett el). Egynémely mester-művek mesés áron keltek el, főleg azon árveréseken, melyeket Párisban és Londonban szokás tartani, s szintűgy a ritka kiadások vagy bekötési táblák. Miként más egyéb, ez is divat dolga, s némely banktulajdonosok ezer meg ezer font sterlinget dobhatnak ki habozás nélkül ilyesmikre. Érdekes **Brunet** munkácskája: *Könyvdűh* 1878-ban.

mutat fel képnymatokat. — Cham († 1879) eleven rajzónja nem megy feledésbe.

Sokan megírták a művészet történetét, gyakran kiigazítva új okmányokkal az előbbieket, miként ezt Vasarira nézve Milanesi, Crowe és Cavalcaselle tettek, kik, ép úgy mint Luebke, az olasz festészet történetét írták meg: Müntz pedig Róma emlékeit írta le. Németországban Rafaelloról egymagáról Grimm, Forster, Springer írtak, miután Passavant már előbb közzé tette terjedelmes életrajzát, s hazájában egy társulat alakult a nagy festő neve alatt. A kritikába új fogalmak kerültek, melyeknek olykor egyéb érdemök sincs mint a különzség. Rio és Quatremére után, Franciaországban Viardo, Laborde, Coindet, Gruyer, Siret, Clement, Véron arattak dicséretet. A német aesthetika oly eszményibe csap át, mely nem mozdítja elő a művészetet.

Ez általában elsajátította a század gyarlóságát, mi nem egyéb mint a közönségesítésre való törekvés. A mostani találmányok a műkivitelben könnyűséget teremtettek, minél fogva gyorsan és bőségben lehet valamit előállítani és népszerűsíteni; de eredeti teremtő elv és valódi haladás teljességgel nincs. Azután van művészet, mely erősíti, felemeli, megtisztítja az emberi természetet; s van, mely a földre vonz, lealacsonyít, megront; s ennek is vannak művelői.

XXII.

T ö r t é n e l m i t u d o m á n y o k .

Az ép most jelzett különböző módokon, nem mindig tartva szem előtt a helyes eszmék bathatóságát, vizsgálták a nemzetek és az emberiség szerves tényeit. Miért is az erkölcsi tudományok között legnagyobb változáson talán a történelem ment keresztül, a múlt e statistikája, miként a statistika a jelen történelme azon tényekre nézve, melyek számokra vihetők vissza. Némelyek arra vállalkoztak, hogy rendezzék ama roppant írott anyag-halmazt, melyet a múlt hagyott reánk s melyre nézve megszűnt a féltékenység¹⁾; Pertz

¹⁾ Airy, greenwichi csillagász, látva a csillagvizsgálóintézetek által közzé tett adatok folyvást növekvő halmazát, elijedt arra a gondolatra, mennyi mindent kell majd egy csillagásznak figyelembe vennie, hogy jól értesült legyen arról, mit tárgyalni akar.

(† 1877), Yaffe, Ranke, Stahl, Bethmann, Waltz, Böhmer († 1863) a németországi, Giesebrecht a balticumi († 1873), Fiker és Siebel az osztrák, Horváth a magyar, Gachard a belga, Herculano a portugál, Theiner az egyházi, sok történelmi társulat az olasz történetírás terén tűntek ki, bár kevésbbé ismeretesek, mint akármely regényíró.

Archaeologia.

A történetíráshoz minden rokon tudomány segédkezet nyújtott. Lyons, Botta Emil, a siracusai gróf, Schlieman, Cesnola, Hermuzd-Rassam Ninive, Corsabad, Trója, Sibaris, Cyprus romjait kutatták át; napfényre kerültek Priamus és Atreus kincsei, Helena ékszerei; feltárultak előttünk a feledésbe ment római catacombák, a bolognai temetők; megismertették velünk az etrusiai edényeket; kifürkészték Acerra, Selinunte romjait, s most a Tiberis medrét kutatják. Rawlinson, Talbot, Sayle, Smith, Oppert, Lenormant, Layard, Schrader, Delitsch a fal-feliratokkal újjáteremtették a chronológiát és a történelmet; a bathuni és persepolisi ékalakú feliratokról kitűnt, hogy megegyeznek a bibliai hiszemekkel, vagy nem mondanak ellent a mózesi elbeszélésnek, habár nem lehet állítani, hogy teljesen összhangzanának azzal.¹⁾

Egy igen nagy papyrus, hieroglyph és demotikus (nép nyelvi) jegyekkel beírva, mely 1866-ban került napfényre, biztosságot hozott az egyiptomi titkos nyelv értelmezésébe. A chafrai nemes izlésű szobrot, mely a világ legrégibb ilynemű emlékeként szerepelt, háttérbe szorította a sakkarai fa-alak, mely semmi egyezményest nem mutat fel; bronz-lemezek, feliratok, viasz-táblák megvilágították a római jogot, és újjáteremtették a görögöt. Campanari, Mommsen²⁾, Bunsen,

¹⁾ A bibliai archaeológiával foglalkozó angol társulat *Records of the Past* czímen régi írott emlékek gyűjteményét teszi közzé, melyek egyiptomi és assyri írott emlékek fordításai. Lásd még **Brugsch Henrik** *Egyiptom története a Fáraók alatt* feliratú munkáját, mely egészen az emlékek nyomán készült, s **Vigoureux** abbétól *La Bible e les découvertes modernes en Palestine, en Egypte, en Assyrie*, Párizs 1879.

²⁾ Mommsen Theodor, azon kívül, hogy ellenszenvez a catholicismussal, nagy megvetést negédel Olaszország iránt, melynek archaeológiáját oly nagyban előmozdította. „Az olasz nemzetet sem előbb nem lehetett, sem most nem lehet a költői értékkel bíró nemzetek közé számítani . . . az olaszok puhaságával összeférhetetlenek az erőteljes indulatok. A rhetoricában és a vigjátékban egyetlen nép sem érte utól az olaszokat, de a mi a művészet benső alapjait illeti, sohasem emelkedtek túl bizonyos közepszerűségen, s irodalmuk sohasem mutathatott fel egy epikai vagy drámai költeményt, mely tökéletes lett volna. Maguk azon művek is, me-

Gherard († 1867), De Rossi, Kirschhoff, Corsen, Fabretti előmozdították az archaeológiát.

Mythologia.

A mythologiába világosságot hozott az összehasonlító nyelvészet sőt a psychologia is, mert az istenek származása gyakran összefüződik a nyelv származásával, a görög istenségek azonosaknak bizonyúlnak a többi árja népek istenségeivel, s természeti tüneményeket vagy erőket fejeznek ki, melyek oly módon vannak személyesítve, hogy homályba borítják az eredeti értelmet. A mythologia tehát az említett tudományok segélyével egyik istent a másikkal, egyik mythust a másikkal kötötte össze, nyomozva és megoldva a bonyolódásokat, s ötven század múlva is felismerve a befolyást, melyet amaz istenségek és mythusok a népekre gyakoroltak; s meggyökerezett előítéleteknek és rendszeres túlzásoknak vetett véget; nagy néprajzi felosztásokat állapított meg, s felismerte, mily különböző módon fogják fel különböző népek a legfőbb vallási problémákat; hogy minden népi fokozat vallási fokozattal jár, s hogy ez inkább szóelemzésekben keresendő mint symbolumokban.

Nyelvtudomány.

Böckh († 1867) úgy határozza meg a philológiát mint történelmi rendszert, melynek feladata újból összeállítani valamely nép társadalmi és politikai életét egy meghatározott időszakból, s értelmezésre és bírálatra osztja azt fel. De az összehasonlító nyelvtudomány, szorosabb értelmében véve a dolgot, miután a jezsuiták megismertették velünk a chinait és sanskritot, bizonyossá lett, hogy a nyelv lényeges elemei emlékezetet baladó idő óta fennvannak. Bopp († 1867) a grammatikák összehasonlításával ajándékozta meg a nyelvtudományt: Grimm Jakab († 1863) az ó-német grammatikáját és szótárát adta; őket követték aztán Haase († 1867), Munk († 1867), Arnold († 1869), Windischmann. Újabb keletű a dialectologia, mely körül a görzi Ascolinak van nagy érdeme, ki jó segítséget nyújt a régi irlandi nyelv újbóli felépítéséhez. Tehát nem csupán mint meghatározott hajlitások által módosított szervi functiót

lyek legnagyobb becsesel birnak az olaszoknál, mint p. o. Alighieri *Divina commediaja*, Sallustius, Machiavelli, Tacitus és Colletta történelmi munkái, inkább rhetorikai gyakorlottságról tanúskodnak, mint alapos bírálatról. Mi több! az olaszok még a zenében sem árultak el soha valódi eredetiséget, hanem csak könnyed és spontán szellemet. . . . A zene-művészetben valódiilag avatottak helyett inkább bizonyos oly művészeket magasztalnak egekig, kikben hiányzik amaz isteni ihlettség, mely képes megindítani a kebleket." *Római tört.* I. könyv. II. feje.

tekintik a szavakat, hanem kutatják eredetöket, nyomról nyomra követik azokat a századokon és költözéseken keresztül, s a gyök és az eszme maradátságából minden hagyományt megelőző rokonságokra következtetnek a népek között.

Politika. Földrajz.

Thibaut, Savigny elvontból és eszményiből ismét valóssá fejlesztették a politikát és jogot; Shal és Jering új elméleteket állítottak fel e téren.

Nagyban tágitotta a történelem látkörét az utazási könnyűség, minél fogva meg lehet tekinteni az elbukott országok régiségeit s az újak különösségeit. S az utazó nem bocsáthat többé bohóságokat világgá, mint mikor egymaga jutott el egyik másik helyre, mert másnap már meghazudtolóra találhat abban, ki a távolság s a rendszerek akadályozó köde nélkül szemlél.

A földrajz, miután, társul véve a statistikát, nyelvészetet, néprajzot, psychológiát, másodrendűből nagyszabású és tágkörű tudománynyá lett, megismerteti az ember viszonyait a természethez, a társadalmak szervezkedését az idők egymásutánjában s a helyek különfélesége szerint, a gazdagságot, melyet a természeti szülemények feldolgozása teremtett. Santarem nagy munkáját a Földrajz előmeneteleiről az emlékek segítségével (1849) Perthes, Berghaus, Schnider, Schwitzer, Laborde, Petermann művei követték; igen sok társulat foglalkozott e tudománnyal, s egy emlékezetes congressus is jött össze annak érdekében; tanulmányozták az éghajlatokat, s az üledéki területeket, melyek a földgolyó legtekintélyesebb részét képezik: vizsgálták az oceánok hőmérsékletét, mélységét, földtani hatósságát, s fenekökön a sajátos növény- vagy állatvilágot; s meghatározták azok folyásait, úgy mint a levegőeit ¹⁾, minek folytán kitűnt, hogy a földgömbön minden változik: a folyók, a szárazföldek, a hegységek. Szabatosan megállapították a föld felszíni kiterjedését, s a sarki behorpadást, kiigazítva Besselt 1/288-nak találták.

A 172 s 183 lapokon s másutt említett utazókon kívül, Anderson, Elton, Baines, Mohr, Ross, Halle a sark-vidékeken keresték az átjárót a két oceán között, melyet mostanában Nordenskiöld talált fel a Vega hajóval, Japanba jutván azon át (1879 aug.) ²⁾; sőt lég-

¹⁾ A legújabb számítások szerint az egész föld kerekiségén 1391 millió ember volna, mely számból Európára esik 300,530,000; Ázsiára és Maléziára 798 millió; Afrikára 203,300,000; Amerikára 84 és fél mill.; Oceániára 4 és fél millió.

²⁾ **Ellsée Reclus**, *Nouvelle géographie*. — A helyrajzi ismeretek elégtelensége igen megbosszulta magát az 59-ki olasz-francia s a 70-iki francia-porosz

hajókkal is tesznek kísérletet a sarkhoz jutás végett. Nem kevesebb érdemek van azoknak, kik közelebbi s még sem igen ismertebb vidékeket fürkésznek, milyenek Fawschaw Tozer, ki a török felföldet (Highlands of Turkey), De Hahn, ki Albaniát, Boné, ki európai Törökországot járja be tanulmányozva, és Charton munkatársai a Tour du monde részére. Aljas előítélet be nem vallani, mily hősiességet fejtenek ki e téren a missionariusok, e bámulatra méltó emberek, még ha jezsuiták is. A rettenthetetlenségnek és önmegtagadásnak a legvonzóbb regényekkel versenyző tényeit mutatják fel a polgárosodás e vitéz előőrsei, kik szeretetből oly népek iránt, melyeket nem ismernek, kelnek útra oda, hol küzdelem, bántalmak s gyakran vértanú-halál vár reájok, de lelkeket nyernek meg Krisztusnak ¹⁾.

Statistika.

A történelemhez s a földrajzhoz társul szegődik a statistika, mely nálunk majd nem kizárólag csak gyakorlati czélokra szolgál, míg másutt külön tudomány rangjára van emelve. Schubart (Európa statistikája 1835-től 48-ig) az alapvető tudományok közé számítja azt, s a földrajzéival és a politikaéival egyenlő jogokat tulajdonít annak. Malthustól eltérőleg ő e tudománytól csak azt kívánja, hogy egyszerűen tüntesse fel az állami állapotokat, nem kutatva az okokat és következményeket, s módszere tipikussá lett. Nagy becsű

háborúkban. A sarkvidéki kutatásokat különösen **Hertz Károly** munkái tárgyalták: *La conquête du Globe, Geographie contemporaine, Les Pôles*. Petermann mindig a Spitzberg- novaja semljai utat ajánlotta; s Nordenskiöldnek ez úton sikerült megkerülnie a sarkot.

Az angolok az észak-nyugati iránynak adtak előnyt, s a Baffin-öblön s a Davis-szoroson keresztül Ross 1818-ban a 77-ik fokig jutott; Ingelfield 1859-ben a 79-ikig; Hayes 1855-ben a 80° 17'-ikig, aztán 60-ban a 81° 31'-ig; Hall 71-ben a 82° 26'-ig; Nares 76-ban a 83° 20' 26"-ig, honnét a távolság csak 150 mérföldnyi (lega) a sarkig, mely a 90°-kkal esik össze.

Ausztria 1872-ben a *Tegethoffot* indította útnak, mely a 80° és 88° között járt; sokáig azt hitték róla, hogy elveszett, de szennvedések árán és hősieis bátorság folytán, melyek egy bámulatos odysseában vannak elbeszélve, megkerült.

A francia Lambert nem az Atlanti hanem a Csendes-tengeren s a Behring-szoroson át szándékozott oda jutni, de a 70-ki háborúban elveszett; s ez utat most Bennet, a *New-York-Herald* szerkesztője akarja megpróbálni, ki, ugyancsak az említett hirlap költségén, Stanley-t az egyenlítőhöz küldötte útra Livingston felkeresése végett.

¹⁾ A Hitterjesztő-Társulat hetenkénti egy sou adakozásából tartja fenn magát, s milliókat gyűjt össze. A Jézus szent gyermekségének Társulata ifiak hetenkénti egy sou adakozásából vásárolja meg a kitett chinai gyermekeket.

Európa statistikája (1865) Hausnertől, de a valódi és nagyszabású tudományos irányt Güssmleib s még népszerűbben Quételet adta meg a statistikának, a matematikát alkalmazván, hogy számjegyekkel és vonalakkal fejezze ki az anyagi és erkölcsi tényeket¹⁾. Észlelési módszere hasonló a természettudományok terén alkalmazni szokotthoz, felhasználván a nagy tudományos haladásokat, s a tényekből levonván a bölcseleti következményt, vagyis azok törvényeit. Ő különösen az emberrel foglalkozik, kinek élettüneményeiről azt hiszi, hogy külső okoknak vannak alárendelve, anélkül, hogy tagadná a szabad akaratot. Ily módon a statistikát az anthropologia fontos eszközévé teszi s az általános oksági törvényből indul ki, melynél fogva a tünemények oly módon következnek egymásra, hogy minden következőnek megvan a maga határozott előzője, s mely törvény alapja ugy a természet mechanismusának, mint az emberiség mozgalmának. A közép értékek elméletének s a nagy számok törvényének segítségével, mely törvényt Bernoulli hozta alkalmazásba Poirson után, ki még a fenyítő és polgári ítéletek valószínűségére is kiterjesztette vizsgálódásait, keresték az állandót a változóban, a szabályost az esetlegesben.²⁾

¹⁾ Lásd **Quételet**, *Lettres sur la théorie des probabilités, appliquée aux sciences morales et politiques*. — **L. Bodlo**, *Sulla statistica nei rapporti coll' economia pubblica e colle altre scienze affini*. — **Raccoloppi**, *Dei limiti della statistica*, Napoli 1857. — **Morpurgo**, *La statistica e la scienza sociale*, Firenze 1872. — **Waffhaus**, *Allgemeine Bevölkerungss Statistik*, Leipzig 1859—71. — **Mayr**, *La statistica e la vita sociale*. Torino 1879. — **Wagner Adolf**, *A statistica territorialról, határról, kiviteli eszközeiről*. Berlin 1867.

²⁾ A mennyiségstudomány összekapcsolása a statistikával nem új Olaszországban. A meteorolog Toaldo, Paduából, *életiségi táblázatokat* készített; Balbo Prosper *Saggi di aritmetica politica, e intorno all' ordine della mortalità nelle diverse stagioni*; Conti Károly, *Pensieri sopra l' applicazione del calcolo al movimento delle popolazioni*; Fontana Gergely *Sugli azzardi e i calcoli di probabilità, applicati alla vita e al valore delle testimonianze* című olynewű munkákat irtak.

Az utolsó forradalmakat megelőzőleg is jöttek ki tudományos statisztikai munkák Milanóban, Toscanában, a Két-Siciliában. 1853-ban egy statisztikai congressus ült össze, melyet több más követett. Lampertico úr a statisztikai tanulmányozásoknak Olaszországban hátramaradottságáról beszélve azt mondotta, hogy még a népesség számát sem lehetett pontosan megtudni. (*Annal. di Statistica*, 1879. 168 lap). De a 175-ik lapon ő maga említi a „vitákat, melyek Franciaországban és Angliában népességek száma fölött folytak, s a sok közvetett módot, melyekhez a múltban folyamodni kellett, hogy számba lehessen venni a népességet.

A tudományos congressusok alkalmából napvilágot látott statisztikai munkák közül ő kifejedte a *Milano e suo territorio* címűt, mely a változások előestéjén

Ily módon némelyek szerint minden esetleges ki van küszöbölve nem csak a természeti hanem a társadalmi tényekből is, s annyira mennek, hogy tagadják a szabad akaratot, oly értelemben, mintha az emberi tényekben volna valami, mi nem kikerülhetetlenül fordul elő, egészen elprózaiasítván az emberiséget a számokkal ép úgy miként az anatómiai combinatiókkal s az ábrándszülte végzet-szerűséggel ¹⁾).

De maga Göthe is így nyilatkozott: „Azt mondják, hogy a számok kormányozzák a világot: bizonyára mutatják, hogy kormányozva van az.“

Történelmi felébredés.

Tehát a földrajz, chronologia, statistika hatalmas hozzávetési eszközök, nemcsak a hol, a miként, a mikor, hanem a mennyi iránt is felvilágosítással szolgálnak a történelemnek.

Miután kényelmesebbé lett a kutatás és szabad a nyilatkozás; miután szaporodtak az utazások, fölfedezések, társulatok; miután a állott Lombardia állapotainak bizonyára legterjedelmesebb és legpositivabb ismeretése. Az adatokat hivatalos úton nyertük, s csak miután már közzé tettük, akkor jutott eszébe az alkirálynak bűnül róni fel azt nekünk.

¹⁾ Giuseppe Ferrari kabalistikus történelmi körforgásaival tartanak, ki maga sem hitt azokban; sőt, általános skepticismusánál fogva, semmiről sem lehetett meggyőződése.

„A szabad akarat, választás, fontolgatás, önelhatározás, az akarat szerinti ténykedés lehetősége, mind csak phrasisok, melyeket azért találtak ki, hogy egy mesterkélt fontosság és méltóság érzetét táplálják bennünk, az indító okok és cselekvények igen alanti rendét a bíró, a függetlenül döntő, a souverain nemes tisztével akarván egy színvonalra emelni.“ **Bain**, *Mental and moral science*, London 1868.

Bukle, (*History of civilisation in England*, London 1861) ki akarja küszöbölni az emberi szabadságot és betudhatóságot, a tények szükségképi eredményül tüntetvén fel az erényt és bünt. Ugyanezt vitatják Block és Wagner, s némi fenntartással Stuard Mill.

Oettingen Drobisch (*Die moralische Statistik und die menschliche Willensfreiheit*, Leipzig 1867) az indító okok által elhatározásra birt szabadságot védelvezi, mert szerinte, ezer megfigyelt tény nem elégséges arra, hogy azt tagadjuk, ha millió meg millió tények vannak megfigyeletlenül.

A florenczi iskolában azt tanítják „hogy az akarat szükségképi kifejezése az agy bizonyos állapotának, melyet külső befolyások idéznek elő; nincs tehát szabad akarat, nincs akarati tény, mely független volna az embert minden perezhben elhatározásra bíró befolyásoktól; s e befolyások a leghatalmasabbakat is korlátokkal veszik körül, melyeket azok át nem léphetnek.“ **Moleschott**, *Circolazione della vita*.

Lásd **Enrico Ferri**, *La teoria della imputabilità e la negazione del libero arbitrio* (Firenze 1878); **Aristide Gabelli**, *L'uomo e le scienze sociali* (u. ott 1871); **Lombroso**, *L'uomo delinquente*.

levéltárak és nemzeti gyűjtemények hozzáférhetőkké tették anyagaraikat a kíváncsiságnak és kimélytelenségnek, nem csak új fény derült az ismert dolgokra s részletezett és biztos felvilágosításokat nyert a tudomány, hanem addig ismeretlen vagy feledésbe ment művészetek, nyelvek, nemzetek is tűntek fel. Az életírás megszűnt az egyedi tények gyermekes elbeszélője lenni, s a sir-beszédekre és a szolgálkúságra hagyta az idő ellenőrzése alatt nem álló magasztalásokat, melyekben csillagnak nézik a távcső lencséjére esett porszemet¹⁾.

Minden ország birni ohajtván saját, nem csak politikai, hanem jogi, irodalmi, erkölcsi történetét is, új szempontokhoz emelkedtek, megrostálták a tényeket, átnézték az ítéleteket, újból fölépítették a múltat, kísérletet tettek a bonyolult problémák megoldása végett, melyeket a történelemnek meg kell oldania, ha nem akar dogmatika lenni, hanem bíráló tudomány. Sőt nagyon is messzire mentek a hagyományoknak, a történelem dicsérő vagy gyalázó ítéleteinek²⁾ felforgatásában, igen gyakran kezére játszva ama szenvedélyességnek, mely le akarja rántani trónjokról a nagyságokat, vagy pedig simogatva a meggondolatlan hazafiaskodást, hizelegve a siroknak, hogy dicsőítsék a dynastiákat, ócsárolva az egyszerű erényt sőt a hősiességet is, hogy felmagasztalják a diadalmaskodó igazságtalanságot. De hányan vannak az oly történetírók, kik, a sokféle események közepett, nem csupán királyok súrlódásaira, hadseregek küdelmeire vagy újjáalkotott nemzetiségekre fordítva figyelmüket, szerepeltetnék az igazi előharczost, az embert a milyen az most valósággal a testek világában, az érzéki dolgok benyomása alatt, a szenvedélyek s a lelki ellentétek hullámozása között, s látnák a nagy eszméket, melyek lánczszemekként fűződnek össze s teljességre jutnak a részleges szerencsétlenségeken keresztül?

Annyi aggasztó lázas jelenségek, a maradandóknak hirdetett dolgok egymást követő pusztulása s oly helyzetek mellett, milyenek között mi magunk is forogtunk, a szellemi képességnél még szükség-

¹⁾ Mazarin húgai, Saint Cyran, a Mirabeau-k, Mária Antonia, Parini, Beccaria, Monti, Bruno, Campanella, Galileo. . . .

²⁾ A Lombard-szövetség, Konstantinápoly meghódítása a latinok által, a Katakombák, Gersenius, Panfilo Castaldi, Fernando Colombo, Dino Compagni, Ciullo d'Alcamo, a Cenci-család, Ricordano Malaspini, Alberico Gentile, Loyola Ignác, Luynes vicomte, II-ik Fülöp, Eboli grófnő, Robespierre, Marat . . . az amerikai gyarmatok alapítása; a Forradalom önkénytesei. . . Különösen figyelemre méltók a *Questions historiques*. Mostanában Columbus Kristóf csontjai fölött foly a vita Cuba és San-Domingo között.

gesebb a jellem ahhoz, hogy a történetíró változatlan szeretettel csüggyön az igazságon, az egész igazságon, csak az igazságon; kell hogy legyen türelme kutatni azt forrásaiban, igazelmű ítéllettel a fellángoló politikai és vallási szenvedélyek között; hogy legyen bátorsága az előítéletek csábítása s a tudós rágalomtól vagy a pórias megvetéstől való félelem ellenében őszintén feltárni azt ép ott, hol leginkább ki van téve a gyűlöletnek és üldözésnek, és ne tegye magát valamely ügy védőjévé vakmerő vagy kibúvó állításokkal és tagadásokkal. Miként a független ember nem lehet hízkelkedő, úgy a történetíró nem lehet kételkedő; nem állhat meg habozva felszínes dicséretnek és félenk gáncsolások között, hanem vonzalommal kell festenie a szeretett egyéneket, részrehajlatlansággal a nem szeretetteket; nem lehet célja csupán a kíváncsiságot legeltetni, hanem erkölcsre tanító munkát kell adnia. Az igazi historikus nem folyamodik a szenvedélyekhez, hanem barátokat és ellenségeket egykép tanukúl hív fel, s megőrökíti az érdemeket és azok ellenkezőjét munkája lapjain, remélve, hogy az utódokban fel fogják azok kelteni az érdeklődést, melyet az egykorúak megtagadnak attól, ki, a szellemi képesség és jellem kettős czimén, s ama nyugodt komolysággal, melyet az emberiséggel való hosszas érintkezés ad, tekintet nélkül megbélyegzi a kárhoztatásra méltót.

A modern történetek íróinál igen gyakran találkozunk friss gyűlölködéssel vagy alaptalan magasztalásokkal, s inkább magunkra tukmált mint meggyőző lelkesedéssel; nem igen türik a szenvedő panaszait, hizelegnek a demokratikus kényuralomnak, mely a monarchiai helyébe lépett, s a pórságnak gyakrabban mint fejedelmeknek, kiknek versek, szobrok, érmek istenitene, de kiket lealacsonyítanak az általok díjazott rágalmazók.

Sőt a történetírást majdnem lehetetlenné teszik azok az értesítések, melyeket a piaci kofalkodás, a táviró, a levelezők tálnak fel napról napra, anélkül, hogy átszűrnék, szembesítenék azokat, nem tisztelve a józan ész, nem mérlegelve akár a valószínűséget, akár a cselekvés indító okait, nem törődve vele, hogy más nap már meg kell hazudtolniuk magukat, nem kívánva még csak egy név szavatosságát sem; s reflexióikkal, melyeken megérezhetők a pillanat politikai vagy bölcséleti szenvedélyei, a pártoskodások segédeszközzé teszik a tudományt. S vannak, kik az ily, füstölve átfutott értesítések alapján értekezéseket írnak, melyeket történelemnek, martyrologiumnak, leleplezéseknél czimeznek.

Azok, kik részt vettek az eseményekben vagy közelről látták

azokat, szemtanúk tekintélyével léphetnének fel, de hogy tanúskodhatnának részrehajlatlanul, mikor hasznot húztak azokból, vagy mikor még vérzenek a sebek, melyeket az irigység és igazságtalanság ütött? harmincz évi hazugságokkal és mesékkel szemben hogyan lehessen érvényre juttatni az igazságot, az egész igazságot, csupán az igazságot?

A diplomacia, látva, hogy titkai napfényre kerülnek az úgynevezett sárga vagy zöld, vörös vagy kék könyvekben, nem bátorodik többé kimondani az egész igazságot, mert nem tudja, vajjon, a miniszterek folytonos váltakozásában, valamelyik nem fogja-e azt dobra ütni ama módosítások nélkül, melyek általában nem csak mérséklék azt, hanem meg is változtatják.

A történetírás kötelességei.

Mindez nagyobb szabású kötelességeket ró a történetírára. Valamely tudomány bölcséletéből külön tudomány alakítása s a történelemnek bölcséletétől megkülönböztetése ¹⁾ merész föltevésekre és hamis következtetésekre vezetett (Buckle, Lewes, J. S. Mill). Fichte és Schelling a történeti korszakokban egy alanyi tehetség diadalát látják, mely tehetség azonos a tárggyal ép úgy miként az eszme a tüneményekkel, az eszményi öntudat a gyakorlati ténynyel. Hegel történetet úgy tekintette mint nyilvánulását a legfőbb észnek, mely a világot kormányozza, s így ő a szabadságot áldozatul dobja a dialektikai folyamat ssükségszerűségeinek, melyeknek, szerinte, a physikai és erkölcsi rend minden tüneményei alá vannak vetve. Miután a physikai világra nézve felállított kifejlődési tanokat az erkölcsire is rá akarják alkalmazni, Herbert Spencer az ember és a társadalmak életében amaz elvek alkalmazását látja, melyek az anyagi lények biologiaját kormányozzák; Buckle a nemzetek történetének menetét az égalji és földrajzi viszonyokból akarja kiolvasni.

Az orthodoxok, Orosius, sz. Ágoston, sz. Tamás nyemdokait követve, látják a teremttőt, ki az embert a nemi ösztönnél fogva családi életre; a felebaráti szeretet, a kölcsönös segély szükségessége s a nyelv-képesség által társadalmi együttlétre; a közös eredetnél fogva a jog-egyenlőségre; a képességek egyenlőtlen mértékénél fogva a hierarchiai egyenlőtlenségekre; a munkásság ösztönénél s a föld művelésének táplálásunk végett szükségességénél fogva a munkára; a tökélyesbedés vágyánál s az arra való képesség-

¹⁾ R. Flnth, *The Philosophy of history in Europa*. London 1874. A történeti iskoláról jó eszmái vannak Stahl-nak, *A jog bölcsellete* II. 630.

nél fogva a folytonos haladásra szánta; s látják haladni az emberiséget a gondviselés vezérlete alatt, a rend és igazságosság elvével szabályozva az emberi szabadságot. (Bossuet, Vico, Bonald, Buchez, Schlegel. Balmes . . .).

A történelemben minden összefügg; a jelen föltételezi a múltat, melynek fejleménye, s rámutat a jövőre, melynek előjelensége. Abban nyilvánul a nemzetek gondolata, az emberi valóság viszonyban a természet különféle elhatározó befolyásaival; elénk tárja azt, mi különféleképpen fejlődik és teljességre jut, a mint Isten akarja; adatai föllebbentik a leplet az öntudat titkairól s arra ösztönzik az embereket, hogy vitassák a legkényesebb humanitarius kérdéseket s megoldják a legfontosabb bölcseleti és társadalmi problémákat, melyek a természet végzetes s az emberiség ellenmondó elemei között folyó küzdelemben, s a társadalom hármas alakjának, az egyház, állam és polgári életnek oly annyira különböző rendszereiben felmerülnek. De mi azt akarnók, hogy a történetírás érintetlenül hagyja az emberi szabadság jellegét; hogy az embert olyanul tekintse mint aki képes öntudatosan és elmélődvé állítani, és szabadon akarni: hogy fölölelje az alanyt úgy mint a tárgyat, a gondolatot úgy mint a gondolót.

Geogonia.

Ki mostanában általános történelmet akarna írni, nem kezdhetné többé a teremtés hét napjától ¹⁾; az őslénytan, a történelemlelőtti archaeologia, a földképződési új elmélet kötelességévé teszik,

¹⁾ Midőn *Világtörténelmünket* első ízben közzé tettük, hevesen megtámadták azt mintegy eretneknek, mert a hét nap értelmét kitágítva hét kosmikus korszakot vett fel, míg az akademikusok a középkor rehabilitatioja miatt mondtak ránk átkot. Ki látta annak valamely fordítását, tudja, miért maradunk meg a történelem előtti korszakok mellett. — Lásd **Ernest Haeckel**, *Hist. de la création des êtres organisés d'après les lois naturelles*. Paris 1874. — **Bagehot**, *Physics and politics of the principles of the natural selection and inheritances to practical society*, London 1872. — **Cü. Martin**, *Valeur et concordance des preuves sur lesquelles repose la theorie de l'évolution en histoire naturelle*. Paris 1876. — **H. Spencer**, *Principes de biologie*. Paris 1871.

Valtz Theodor, *Ueber die Einheit des Menschengeschlechtes und den Naturzustand des Menschen* (Lipsee 1877) ezimű munkája a természeti állapotban lévő népek terjedelmes anthropologiája. Lásd még **Ghirlinghelo**-t a turini akademia actáiban. — **Lloy**-t a velencei Institutum actáiban, 1876. 291. lap. — **Ca-verni**. *Dell antichità dell uomo secondo la scienza moderna*, a Rassegna nazionale-ban, 1879. — **Alfred Russel Wallace**, *The geographical distribution of animals with a study of the relations of living and extinct faunas as elucidating the past changes of the earths surface*. London. 1876. **Sandys**, *In principio*.

hogy tekintetével az idő és hagyományok határain túl visszamenve a természet nemzetségi fájához fűzze elbeszélését.

Hogy a legfinomabb fény-anyag mi módon állott össze ködtömeget képezendő, s hogy ebből miként keletkeztek a napok ezrei és a bolygók, melyek azok körül forognak, oly titok, mely előtt a tudomány zavarba jő s a hit meghajlik. Még különösebb, hogyan foglalhatta magában ama ködtömeg potentialiter az összes dolgokat, magát az embert is minden értelmi és erkölcsi tehetségével; hogyan eredményezhették a parányok, előleges terv nélkül, kölcsönös vonzásnál fogva, s csak a legalkalmasabbak fennmaradásával, a tényleg létező bámúlatos rendet.

Vannak szavak, melyeket a tudomány nem képes megfejtteni, s melyeket mégis el kell fogadni. Ilyen a teremtetés szó, mely a végest a végtelennel köti össze, kezdettől egy lényt tételezve fel, kinek nem lehet nem léteznie, ki független a tüneményi világtól, s ki előbb gondolkodott, azután a kart¹⁾. Csupán ez akarathoz fogva állhatott elő az anyag a semmiből, csak annál fogva szűnhetett az megtétlen lenni s megelevenedni, miután meg volt teremtvé. Igaz, hogy ez kifürkészhetetlen titok; de ha elvetjük a szükséges természetfeletti okot, a végleges rendező eszmét, úgy megszűnik minden jog, mely egy előlétező felsőbb erkölcsi fogalomból származik, s az emberi tények egyedüli intézőjéül és bírójául az erő marad hátra.

Ama bolygóknak, melyek a századok meghatározhatatlan folyamataiban légnemüekből szilárdakká váltak, egyike a mi földünk. Eleintén izzó állapotban volt az, azután megmerevedett, s e változások folyamában roppant tömegeket, kövecs-halmazokat, a legrégebb világ letűnt lakosaiból, kagylókból, csúszómászokból álló rétegeket, szene-sült erdőket, a mostaniaktól különböző növény- és állatrajzi maradványokat zárt keblébe, melyek fekvése bizonyítja, mily rég óta létezik a szervezet és az élet.

A kosmikus kifejlődésről szóló tant, mely már Aristotelesnél is s egész világosságban Leibnitznál található, Geoffroy Saint-Hilaire tudományyá emelte az által, hogy kimutatta az egységet, mely az állatok testalkatában uralkodik, be lévén bizonyítva, hogy a lények sorozatán keresztül egy őseredeti terv, egy fensőbb gondolat ismer-

¹⁾ *Πρότον γάρ ἐννοήθη τινοβαλεῖν, εἴτα ἐδείχθη.* Sz. Irenaeus, I. 12. 1. „Bölcselked és theologusok sokat erőlködtek, hogy száműzzék a csodát, de hasztalanul, mert nem tudták azt fölöslegessé tenni, és nem voltak képesek rámutatni valamire annak pótlására végett, midőn az nélkülözhetetlennek látszott.” Strauss, *ő és új hit.*

hető fel, mely azokat országokba, osztályokba, rendekbe, családokba, fajokba, módszeres keretek közé csoportosítja. Darwin (A faj eredete, 1859) tetszésre talál, mert eleget tesz a szükségnek, melyet a tapasztalati tudomány a hasonlóságok gyűjtésére nézve érez: de ezek csakis azon régióhoz vihetnek minket, hol az egy teremtmény uralkodik; s követői (Huxley, Wallace, Agassiz . . .) az ismeretlent az ismeretlennel fejtegetik; a kísérletre szorítkoznak, mely nem adhatja meg a szükséges eszméjét.

Egy gondolat, egy akarat intézte a lények bámulatos és mégis rendezett kifejlődéseit, az állatóság legsalsóbb fokáról folyvást magasabbra és magasabbra emelve azokat észrevehetetlen átmenetekkel, oly módon, hogy minden alap-réteg el lőn különítve egymástól, minél fogva az új alak semmi más alakra nem vihető vissza. A gerincesek rende, melynél oly nyilvánvaló a tervezeti egység, semmi mással össze nem fűzhető, bármennyire igyekeztek is azon. Aztán a gerincesek legkifejlettebbje s az ember között áthidalhatatlan hézag van, melynél fogva az ember különálló lénynek, a gondolat, az elvonás, a nyelvtelhetsége által külön országnak tűnik fel ¹⁾.

A föld kora.

A geologia, ez új tudomány, haboz gömbünk rétegeinek régiségét illetőleg s a vízözöni terület eredetére nézve: Cuvier és Beaumont Illés áradási elméletétől Darwin és Spencer folyton működő okok szülte fejlődés elméletére, az ember-központi rendszertől az általános tökéletesbülés fölveteléhez tért át; de az iránt mindig egy nézetben volt, hogy a lények hierarchikus fokozatban alulról fölfelé

¹⁾ Quatrefage bebizonyítja, hogy az embert az állatoktól Keplerféle mozgásbeli, természet-vegytani, életi, lelki, elméleti jellegző tünetmények különböztetik meg; a sok eredetet vitatóktól megtagadja a természettudomány teljes ismeretét; határozottan különbséget tesz a fajták (race) változékonysága s a faj (species) átalakulása között, s az állati és növényi ország összehasonlításából az általa emberinek nevezett ország különleges egységét vezeti le. Az igen nagy változások, melyek más égaljak alá áthelyezett állatokon és növényeken észlelhetők, az ő szemében megfejtik az emberek között uralkodó szín- haj- sarkesont-arczszöglet- és testmagasság-különbséget, mely magasság míg a bushmanoknál egy méterre száll alá, Tungatubon sziget lakóinál 1.93-ra emelkedik. Okoskodását megerősíti a hybridismussal (két különböző faj vegyülése), mely már a barmoknál is nehezen eszközölhető, az embernél pedig lehetetlen, míg a mestizismus (két különböző fajta — race — vegyülése) közönséges. Tehát oly törvényekkel, melyek minden szerves lényre nézve érvényesek, czáfolja meg a physiológiától függetlenül, csupán némi esetlegességekre s a morphológiára alapított elméleteket.

követik egymást, s a szervezetek egész sorozatának koronájául az embert tekinti.

Ama földrétegezetekből s az azokban eltemetve található növény- és állatmaradványokból böles és előítélettől ment megfigyelés segélyével következtethetni hittek a korra, az éghajlati viszonyokra, a különféle vidékeket lakott fajokra, melyek elűtnek a most élőkthől, s melyek némelye egészen kiveszett.

Ki tudja mennyi más után, egy kor állott be, midőn egész földgömbünket jég borította, melynek felolvadásával vette kezdetét a föld harmad-képződési szaka. Lehet, hogy az ember csak ekkor jelent meg a földön, de ez iránt az üregekben vagy kiszámíthatatlan régiségű földrétegekben talált némi hulla-maradványokon tett tanulmányok eddig még nem szolgáltaták azt a bizonyosságot, melyet a tudomány megkíván ¹⁾.

Némelyek az ember eredeti vad állapotának bizonyítékaul szeretnék venni a tavi lakásokat, vagyis a mocsárookban és tavakban talált czölöp-építményeket, hol eledeleinek s durva kézi munkáinak nyomaira, kovaköből készült apró nyilakra, kalapácsokra, késekre bukkannak, melyekkel olykor igen régi korba tartozó állatoknak is rágás-nyomokat felmutató csontjaiba alakokat metszett be. Különösen figyelemre méltók a brasíliai kagyló-kövéletek, a patagoniai paradero-k, a perzsiai gyp-területek, a dániai konyha-hulladékok (Kiökkenmödings); mint szintén az Appennin, az Adriai-tenger s a Po között található agyagföld-halmazok (terremare vagy mariere), melyekben nagy bőségben fordulnak elő állati és ipar-maradványok a legtávolabbi korszakokból.

Durva kő-korszakra (archaeolith) következtettek tehát, midőn az emberek csak a kovakövet tudták volna eszközökül felhasz-

¹⁾ Különös, hogy sok történelemelőtti kaponya át van lyukasztva, bizonyára kovaköből készült késsel vagy fűrészzsel, nem pedig fúróval, mert a lyuk alakja tojásdad. Némelyeken halál után történt az átlukasztás, másokon az előtt, sőt fiatal korban is, miként ezt az újból összeállítás kimutatta. A kaponya belsejében gyakran megtalálják a csont-darabot, mely egy más kaponyából van kivágva. E tényt, mely csak 1874 után tünt fel először egy, Párizs melletti halom ásatása alkalmával, csupán úgy fejthetjük meg, ha felveszszük, hogy a lélekre és jövő életre vonatkozó babonákkal és vallási gyakorlatokkal állott az összefüggésben. Nicolucci, ki Olaszországban egy becses kaponya-gyűjteményt állított össze, mely, minthogy kormányunk nem volt képes azt megvásárolni, Amerikába került, talált néhány olyat, melyek valamely külső részen s épen a bal oldali lambdoidalis varráson meg voltak csiszolva. Titokzatos dolgok, de melyek kevesebbé durva barbárságra hagynak következtetni, mint a hogy közönségesen tartják.

nálni. Ezt követte a csiszolt-kő-korszak (neolith), melyben a kalapácsokkal, késekkel, nyilakkal együtt némi ékszerek, napon szárított agyagedények, fahéjból font kötelek, durva malomkövek, szárazan rakott falak, sőt hajózó és halászó csónakok is fordulnak elő, mi oly emberekre mutat, kik vadásztak, állatokat tenyésztettek, háborúskodtak.

Azután a rezet vették használatba, czín hozzáadásával keményítve azt, s e bronz-korból gömböstűk, bűvös ereklyék, edények, női csecse-becsek, fegyverek maradtak fenn. A vasat, bár oly anynyira el van az terjedve s a polgárosodás lényeges eszközéül szolgál, csak mintegy 2000 évvel korunkat megelőzőleg kezdték szobrocskákra, pénzülr, szekerekre alkalmazni. A bronz-korszaktól a vas-korszakhoz való átmenetben már az etruskokkal találkozunk, Róma alapítását megelőzőleg 300 évvel, tehát 30 század előtt. Scandinaviában az első kő-korszakot Krisztus előtt 3000 évre teszik ¹⁾).

A történelemelőtti ember.

Mit jelent tehát a történelemelőtti ember? talán hogy megelőzi ez az emlékeket? De mit tudunk mi Ausztraliáról Cookot, vagy Amerikáról Columbust, sőt Olaszországról is Homert megelőzőleg? Amerika még vad volt, midőn Olaszország diadalt ült a szépművészetek arany századában. S a durvaság nem régiség jele. Hahogy amaz ereklyék az általánosán felvetnél nagyobb régiségről tanúskodnak is az emberi nemre nézve, még azért nem elégségesek annak bizonyítására, hogy az ember mint barom és emberevő élt volna, mert Polynesiában, Új-Caledoniában egész népek vannak, melyek mostanáig sem emelkedtek felül amaz állapoton. A Tűzföld sziget-lakói között s a Magellán-szorosban, mindamellet, hogy igen zord az égájl, egész néptörzseket találunk teljes meztelenségben, vagy legfelebb a ruházatúl könnyen alkalmazható tengeri farkas-bőrrel fedve; alig képzelhető a nyomor és baromiaság, mely ott uralkodik; kinézések buta, soványak, izmosak; nyelvők csupán erősen súlyozott orrhangok egymásutánja; földbevágott tanyáik alig nevezhetők kunyhóknak; legfőlebb halászó, vadászó és harci eszközöket tudnak előállítani, s fahéjból készült sajkákon vagy kivájott szálfákon szállnak szembe a tenger veszélyeivel, csupán puhányokkal táplál-

¹⁾ **Worsaae** szerint (*Nordish Tidskrift für vetenskap, Konst och Industrie*; első szám 1878). A magyar akadémia *Archaeologiai közlemények*-et ad ki a történelemelőtti ereklyékről, melyek azonban főleg a celták korával foglalkoznak. Az eredetek kérdését Haynald, kalocsai érsek, most biboros főpap, tárgyalta ottan, a fűvész Parlatore Fülöp felett tartott emlékezésében. (1878. június 16-iki ülés).

kozva, melyeket a partok mentén szednek össze, s a nők egyedüli foglalkozása az, hogy a vízi járóműveken folyvást táplálják a tüzet, mi nélkülözhetetlen ama fagyos vidékeken ¹⁾).

Az igen kis kaponyák, a gyermeknek való kardok, miként egyeztethetők össze a mastodontokkal, melyek akkoriban a mi vidékeinken barangoltak? Kovakő-fegyvereket találhatni a föld színén, vagy eltemetve bronz fegyverekkel, korongon készült edények, zománccokkal, pénzekkel együtt; kovakő-nyílhegyek kerültek elő egy thebei apogeumból a Lagidák korából, s ugyanolyak sírokból, melyekben finom ércmunkák is voltak. Szokásban volt igen régi dolgokat temetni el a holt testekkel; sok minden réginek látszik, mert feledésbe ment; más egyebek a szertartásokban maradtak fenn, mint p. o. a zsidók kő-késsel végzik a körülmetélést, s a mi egyházunk az olajat és viaszt írja elő, ámbár a háztartásban e czikkeket már a stearin és a lucilin helyettesítik. Ha valamely városunk föld alá kerülne, az utódok paloták mellett kunyhókat, porcellánokat és durva cserép edényeket, gőz-gépeket és kezdetleges ekéket, himzéseket és rongyokat, ezüstből készültek mellett czín- vagy fa-kanalakat, bortartó tők-edényeket és tömlőket és üvegeket, bűdös pipákat és illatos vizeket, takaré-konyhákat és polenta-nyújtófákat fognának találni. A Sublicio-hídban, az elsőben, melyet a rómaiak a Tiberisen építettek, csupán fa-czövekek tartották össze a gerendákat ²⁾. A két utolsó osztálybeli polgároknak, Servius Tullius osztályozása szerint, nem volt kardjok, hanem csak hajítódárdájok ³⁾, s az első ércpaizsról, melyet ott láttak, azt hitték, hogy az égből esett alá (ancilia); az őseredeti szertartásokban a bronz-edények kizárásával csupán agyagból készülteket használtak; s ezek nyílt tűzön roszul kiégetett kézi munkák valának. Titus Livius a feialis szertartásokról szólva említi, hogy a pap az áldozatot kova-kődarabbal (cum saxo siliceo) ütötte le, s megjegyzi, hogy egész Servius Tulliusig a fegyverek mind rézből (omnia ex aere) készültek ⁴⁾. Pedig hát a vasat már az egyiptomi pyramisokban is találjuk.

¹⁾ Magellán-szoros, **Mayne Richard** kapitány tanulmányai 1866—69. *Consuli jelentés*, 1876. aug.

²⁾ **Hallearnassi Dénes** III. 45; V. 24. Plinius, XXXVI, 100.

³⁾ **Rubino**, *Beitrag zur Vorgeschichte Italiens*. — **Helvig B.** *Zur altitalischen Kultur und Kunstgeschichte*. Lipse, 1878.

⁴⁾ Arma antiqua manus, ungues, dentesque fuerunt,
Et lapides, et item sylvarum fragmina rami,

Történelemlelőtti művek.

Olaszország bámúlatos érintkezéseket mutat fel a történelemlelőtti és az új idők között. A tavi czölöp-épitmények között réz- és bronz-edényeket és eszközöket, üvegeket, feliratokat találtak; Perugiában és Genzanóban nyers rezet (*aes rude*); a bodio-i állomáson a Varese-tó mellett kő- és réz-apróságokkal együtt száz pénzdarabot a római köztársaság utolsó idejéből; Imola és Faenza között Tiberius barlangjában bronz-alakocskákkal együtt kezdetleges cserép-töredékeket. Az emiliai *terremare*-k a dániai tőzeg-lápokkal s a schweizi tavi lakásokkal egyezőségeket tüntetnek fel, pedig már ott mind a közönséges tölgygyel, mind bronz-művekkel találkozunk, melyek a villanuovai és marsabottoi temetőekben előfordulókkal jönnek össze, pedig e helyeken már a gazdag etrusk műveltség tárul szemünk elé. A római geologusok chronologiai fokozatot állapítottak meg az *Acque Apollinari* ülepedési rétegzeteire nézve, hol lépcsőzetesen egymás fölött fordulnak elő a fogadalmi ajándékok, melyeket a buzgólkodók ama gyógyító forrásokba dobáltak, s melyek kezdetben kovaköböl valók, azután jön a nyers réz (*aes rude*), majd az *aes grave*, s végül különféle csinos műdarabok.

Midőn Mariette Abydosban ásatásokat eszközöltetett, a munkások kőszerszámokat használtak. Japánban még most is szárnyas kovakő-nyílhegyek vannak használatban, milyen sok beduinnek a lándzsája is. Valószínű tehát, hogy ugyan azon időben elvadult népek mellett oly népek is éltek, melyek nem sülyedtek le a vad állapotba, s melyek, költözve, magukkal hordozták a művészeteket, szokásokat, erkölcsiséget, az állandó lakás szokását, a családi életet, a szertartásokat, szóval, a polgári társadalmat, mely lassanként tökélyesbedett, mert az embernél a haladás átszármaztatható, de nem az állatnál.

Nines-e bebizonyítva, hogy mesopotamiai pásztorok és chinai tudósok többet tudtak a csillagászatból, mint azephesusi és athenei bölcsék? Olaszországban még a Cyclops- és polyphemus-féle vad népek éltek, midőn Görögország már az *Odysseá*-t énekelte, s művelődésük gyors menetet vett, mihelyt előbbrehaladott vidékekről a thesmophorok állandó házasságokat, törvényeket és szertartásokat vittek be közéjük.

Posterius ferri vis est, aerisque reperta,
Sed prius aeris erat quam ferri cognitus usus.
Lucretius.

A hypothesisok.

Ama művek tehát inkább pályafokokat jeleznek az emberi szellem haladási útjában, mintsem világkorszakokat vagy átmenetet az állatiságból a polgárosodáshoz : s bármennyire durvák, azt bizonyítják, hogy az ember fölebbvaló az állatoknál, mert tud szerszámokat készíteni magának s képes czélirányosan működni, vagyis okoskodni. Aztán a nyelv ajándéka nem csak felül emeli őt az állatokon, hanem valamennyitől meg is különbözteti; s ennél fogva már bizonyosra lehet venni, hogy egyetlen törzsből eredett az, bár mennyire elváltozott is aztán a kaukázusi, néger, sárga, rézszínű fajtákban. A nyelv oly képesség, mely minden elmélődésen felül áll: s nem is az elmélődésnek, hanem az öntudatnak köszöni eredetét, mert kezdettől fogva az érzéktüli fogalmak s a logikai erő oly gazdagságát tünteti fel, melyet megfejteni lehetetlen. Annál inkább, mert miután bizonyos tökéletességre jut, s midőn valamely népnél már nem annyira az önkényiség (spontaneitas) mint inkább az elmélődés uralgó, minden nyelv veszíteni látszik gazdagságából, s szervezeti alakjaiból és finomságából, habár a művelődés előre halad. Oly gazdag és tartalmas lévén, a nyelv nem lehet egyetlen egyed műve: oly egységes lévén, nem lehet sokak munkája. A különböző nyelv-csoportok lényeges különbségei nem zárnak ki bizonyos egyformaságot azok általános fejlődésében: mintha csak az egész emberiséggel közös ösztön kormányozná a különböző nyelvek fejlődését ugyanazon törvények szerint.

A physiologia és philologia, e legújabb és legfüggetlenebb tudományok, úgy az ember-fajták mint a nyelv egységes eredete mellett tanúskodnak, úgy hogy ha Moyzestől meg akarja is valaki tagadni a sugalmazottság tekintélyét, nem tagadhatja meg tőle az ismerést mint bámúlatos és részrehajlatlan észlelőtől.

A nyelv egysége a természet egységére s a gondolat vagyis azon tehetség egységére vall, melylyel a létezőt megismerjük. Hogy különbözők a hiszemek? ez az emberinem szétszóródását bizonyítja, egy másik bibliai tényt, mely szerint a nyelvekben is különbség állott be, midőn a hagyományos igazság helyébe a tévely lépett.

De annak vagy azoknak, kik feltalálták a nyelvet, vagyis belátták, hogy a nyelvvel ki lehet fejezni az eszméket, miután előbb belátták, hogy vannak eszméink, érzékeken tülemelkedő elmével kellett birniok. Már most hogyan egyeztethetők össze az ily szellemek a történelemelőtti idők baromiasságával? miképen fejthető meg, hogy a nyelvek annál összetételezőbbek minél régiebbek, s hogy a barbár

népek nyelvében is vannak oly finomságok, melyek a művelődésben előre haladott népeknél feledésbe mentek?

A tudományt szomjazónak nem szabad figyelmen kívül hagynia ama nagy kutatók bűvárlatait és hozzávetéseit, kik komor kitartással fürkészik a végtelent, melyhez hozzá nem férhetnek; de őrizkedjék egymástól eltérő sőt egymásnak ellenmondó rendszerekre épületeket emelni: és ne akarja elfogadni az anyag örökkévalóságát, az önkényti nemződést, Lamark embryologikai lánczolatát, Darwin fajátalakulási elméletét, a létért való küzdelmet, a kiválást sat. oly bizonyíték kedvéért, mely maga is bizonyításra szorul, oly föltevések alapján, melyeket nem állapíthat meg a tapasztalat, s melyeket új tények vagy új ész-okok holnap már elpárologtathatnak. Így csak nem régiben Renannal azt vitatták, hogy az egy Istenben hívés ösztönszerű a sémi nép-törzsnél; most pedig azt bizonyítják, hogy a zsidók polytheisták voltak. Még csak a legközelebb múltban is a legnagyobb természettudósok sem beszéltek a mérlegelhetetlenekről. Az égi testek változhatatlanságára nézve egy századdal előbb elfogadott elmélet helyébe Laplace szép elmélete lépett, ki haladási átmeneteket és különböző korszakokat talál azokon, melyeket a szinkép-elemzés megerősített. Ki rendszerekre hagyja magát, gyakran kényszerülve van kitörülni azt, mit tegnap írt. Így a vonal, melyet a nap a Hercules csillagzathoz közeledve befut, egyenesnek látszik, mert végtelen kerülék-pályájának csak egy rövidke részét vesszük számításba. Már hogyan szerezhethénk bizonyosságot oly időkről, midőn még nem volt meg az egyetlen lény, mely az időről fogalommal és mértékkel bír?

A történelemnek az embert nem ábrándosan, hanem úgy kell vennie, a milyen az valósággal. Tulajdonképi és igazi tartalmát az emberiség szellemi fejlődése képezi, melyben az egyéni akaratok, bár részleges célokra irányulnak, az egész társadalmi test haladásának közös tényezői. E haladás folytonos, de meg kell azt különböztetni az egyedi boldogságtól. A haladásban az egyesek terveitől különböző ok, egy általános akarat nyilvánul, melyet nem ismernek az egyedek, s mely az egyesek lelkét egységesíti a kosmikus lélekkel. A régiek azt végzetnek nevezték, mi nem egyéb volt mint az oksági összefüggésből folyó föltétlen előrendeltetés; a keresztények gondviselésnek, vagyis az összes eszközök böles sorakoztatásának egy célra: a mostaniak tapasztalati észelviségnek mondják, mely szerint a történet az egyedek öntudatlan, pszichologiai törvények szerint, de Isten nélkül végbemenő cselekvőségének eredménye, s ta-

gadják mindazt, mi az emberben hit és szeretet tárgya. Minthogy azonban megfoghatatlan tények helyébe megfoghatatlan ábrándokat, titok helyébe titkot állítanak, mégis csak jobb lesz ama felfogáshoz ragaszkodni, mely jobban megegyez a többi igazságak összletével s a cselekvények nemességével.

Az ember kiválósága.

Még ha a physiologusok nem mutatták volna is ki az ember szervezeti különbségeit, tudja az használni a tüzet, akár fa-dörzsölés útján jutott hozzá, akár Prometheustól nyerte, ki az égből rabolta azt: bir végtelenül tökélesbülhető értelmi tehetségekkel; nyelvvel, mely lehetségessé teszi a szerzett ismeretek öröklési átszármaztatását; érzékfölötti fogalmakkal, melyek szükségesek az erkölcsi és vallásos élethez; van felfogása a jogról, a kötelességről, az érdemről és annak ellenkezőjéről; megvan nála a felelősség érzete; hisz láthatatlan lényekben s a sirontúli életben. Az ösztön nem csalja meg az állatokat; ha a jövő érzete és reménye ösztönök volnának, miért csálnák meg az embert?

A barom értelmiségét lehet magasztalni a nélkül, hogy magunkat lealacsonyítva, el kellene fogadnunk az ember öntudatlanságát, vagy a lealázó állat-eredetet (zoogenesis), melyet az ásadékfajok úgy mint az élők, az őslénytani tények úgy mint a tényleg létező állatvilág egykép megezáfolnak, s mely csak az alaktanra (morphologia) támaszkodik.¹⁾ Az állatokkal való testvériségtől a zsidóság és kereszténység egyformán irtóznak, különbséget téve az érzéklőtehetség s az értelmiség között, elismerve Istent mint örökkévalót, Ádámot mint időben korlátoltat, s az emberben az ethikai, a jogi és politikai momentumot, vagyis az eredetet és természetet, a szabadságot s következőképp a felelősséget a saját tényekért s a jogok használatát és a társulási képességet.

A genesis.

Nines tehát okunk megijedni az igazságoktól, melyek veszélyeztetni látszanak vallásos meggyőződéseinket. Az anyag bizonyítékai nem tagadják a szellemet, az öntudatot; különböző rendhez tartozó,

¹⁾ Isten téged emberré teremtett, én majommá teszek. **Hugo.**

„Az ember mint physikai és értelmes lény a természet műve, minél fogva nem csak léte, hanem cselekedetei, gondolatai, akarata, érzelmei is végzettszerűen alá vannak vetve a mindenség szabályozó törvényeinek.“ (**Böchner, Erő és anyag**, XX. fejt). Darwin szerint, a jog nem egyéb mint az egyedi ösztönök összhangzása a társadalmi ösztönnel: szükségilem percznyi egyezése az a faj követelményeivel, melyhez, ép most, tartozom.

de összhangzatos igazságok azok. Miként botlást követnek el az észszerűség ellen azok, kik minden találmányból fegyvert kovácsolnak a hit ellen, szintűgy hibáznak, kik a bibliai állítás bizonyítékául akarják használni a fölfedezéseket, melyek ellenkező értelemre is elcsavarhatók ¹⁾. A biblia csupa igazságot, de — bármit mondanak a protestansok — nem minden igazságot foglal magában, s szerzőinek isteni ihlettsége a hit és erkölcs dolgaira van szorítva. Meg lévén erről győződve, a helyett, hogy hirtelenkednénk, legyen türelmünk várni, sem meg nem ütődve, sem haragra nem gerjedve. Fölfedezések vagy természetbölcséleti inductiók ellenmondani látszanak a bibliának? nem csak bizonyosságot kell azok iránt szereznünk, hanem azt is felderitenünk, vajjon a szöveg jól volt-e értve, s elkülönítenünk a bibliai elbeszélést a népies legendáktól, melyekkel gyakran összezavarják és kivetköztetik azt természetéből. Az egyház küldetése abban áll, hogy értelmezze a hitet, az erkölcsöket, a lelkek üdvességét érdeklő dolgokat; előírván a hitet a mint az atyák és századok egyértelmű tanításából kifejelett: de a történelem, a földrajz, a régiség-tudomány, a közönséges értelmezés határain túlra is kiterjeszthetik kutatásaikat. Miért fosztanók meg magunkat a tudomány új segéd-eszközeitől? Miután a tudomány kimutatta, hogy a világ-egyetem, a testek sőt erkölcsi és értelmi mivoltunk is sokkal inkább mechanikus elv szabályzata alatt állanak, mintsem azt előbb hitték, az értelmi haladással az orthodoxok is megváltoztatták nyelvezetöket. Eleintén szoros értelemben vették a genesist; azután egy atyát ismertek fel abban, ki gyermekeihez a kor nyelvén beszél, de aki tehetségekkel ruházta fel őket, melyek fejlődnek és szabatosabb kifejezésekre képesítik azokat. Értelmes, bölcs egyének állítják, hogy a

¹⁾ Cuvier s mi, ő utána, azt állítottuk, hogy az ásadék ember nem létezik:

„A tényekben csupán az igazság keresendő: ki fél vizsgálni azokat, nagyban elárulja, hogy nem biztos elvei felől. . . . Az igazság magasabb ismerete összhangot fedeztet fel amaz alárendelt igazságok között, melyek első tekintetre ellenmondóknak látszhatnak. . . . Az emberi elme hajlandó megállapodni egy rosszúl föltett kérdés mellett.“

„Minden, gúnyosan tárgyalt kérdésben nagyobb előnye van annak, a ki támad, mint annak, aki védelmez. . . . Semmi sem képebb neveltségessé tenni valamely dolgot az emberek előtt, mint ha figyelmeztetik őket, hogy ama dolog más emberekre nézve komoly és fontos: mert mindenki saját fensőbbiségének nyilvánvaló jelét látja abban, ha mulattatja őt az, mi mások elméjét elfoglalja és uralkodik a felett. . . . Annak, ki az igazságot őszintén keresi, magát a neveltségest is szabad vizsgálatnak kell alávetnie, a helyett, hogy visszajedne a neveltségestől.“

Manzonl.

biblia nem határozza meg az ember teremtésének idejét, hanem igen is úgy beszéli azt el mint az egész emberi nemre tartozót. A későbbi események előadásában a választott nemzetet értette, például mikor a vízözönt általánosnak mondja, s minden néppel építetteti a tornyot. A hit egyetlen teremtést mutat fel: a történelem egyetlen első embert; mindnyájan Ádám-tól származunk, de talán nem mindnyájan Noétól ¹⁾.

Az emberi nem bölcsőjét a nagy ázsiai fensikra helyezik, melyet dél-keletről és dél-nyugatról a Himálaya, nyugatról a Bolor, észak-nyugatról az Ala-tau, északról az Altai, keletről a Kin-Kan, délről a Felinan és a Kuen-loun környeznek. Egyedül ott találkozik az emberi fajták (race) három typusa, ott a nyelv három alapalakja, a chinaiak és siamiak egyszótagos, a malájok és ongro-japánok ragasztékos, az árják hajlító nyelve ²⁾; onnan származtak hozánk a házi állatok és a gabona-neműek; onnan a különböző fajták, melyeket az öröklés, a kereszteződés, az éghajlat befolyása következtében külső, boncszervélet- és kórtani jellegek elütökké tettek egymástól.

S az egyetemes történelem, midőn kimutatja, hogy az ember tökélyesbül, ezáltal a leghathatósabb tiltakozásul szolgál az atheismus ellen, mely minden alap nélkül szükségképen örökkévalónak

¹⁾ *Multa in scripturis sanctis dicuntur juxta opinionem illius temporis, quo gesta referuntur, et non juxta quod rei veritas continebat.* Sz Jeromes in Jerem. XXVII. 10. 11. Math. XIV. 8. Szent Tamás gyakran mint vitatás alá nem eshető elvet alkalmazza, hogy *secundum opinionem populi loquitur Scriptura*. Ahonnan **Dante**, Purg. IV:

Per questo la Scrittura condiscende
A nostra facultate, e piedi e mani
A Dio attribuisce ed altro intende.

A csillagászok most is azt mondják: a nap felkel, a csillag lemegy, sat. A jezsuiták gyakran visszatérnek e dologra *Etudes religieuses* című becses gyűjteményökben, főleg az 1865 octob. és 1868 aprilisi számokban s a *Revue des questions scientifiques*-ben. Lásd még **F. Vigoureux** abbé, *La cosmogonie biblique d'après les Pères de l'Eglise*; Ch. **De la Vallée Poussin**, *La certitude en géologie*.

²⁾ Müller Miksa, azon kérdést állitva fel, vajjon minden emberi nyelvre nézve elfogadhatunk-e egy közös eredetet, habozás nélkül felel „Elfogadhatunk. . . Vakmerő dolog különböző és független kezdeteket tulajdonítani a nyelvnek, mielőtt csak egyetlen érvel is rendelkezhetnénk, mely megállapítaná az ily különbözőség szükségességét: s a nyelv közös eredetének lehetetlenségét eddig még senki nem is bizonyította be.“ *Science du langage*, Paris 1964. 354. lap. S a 366-ik lapon elismeri az emberifaj egyseges eredetét és „ha e hiszem megerősítésre szorúlna, fel találta volna azt Darwin munkájában *A fajok eredetéről*.“

hirdeti az anyagot, s az atomistikus tanokkal szemközt, melyeket a német iskola hirdet s egynémely olaszok visszhangoznak. Mi nem akarunk itt theologiai munkát végezni; de úgy látszik nekünk, hogy nem létezhetik történelem és műveltség, ha nem ismerjük el az emberi nem egységét, melyből mint kútfőből ered az általános testvériség, a jog, az igazságosság. Küszöböljétek ki azt, s nem marad egyéb hátra, mint az erősebb önkénye. Tagadjátok az emberi faj állandóságát? ám ha csupán a típusok és fajták tökélyesbitésére legalkalmasabbakat akarjátok a kiválás elmélete szerint valaminek nézni, úgy megszűnnek a gazdasági és erkölcsi törvények, kárhuztatás éri a szeretet szellemét, mely korunk legszebb vonása, s mely a „Kiki magának“-féle elmélettel szemben ama parancsot állítja fel „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.“ Ha fajunk csak esetlegesen nyerte mostani megállapodottságát egy kifejlődés által, melyhez a baromiségből jutott, s melytől az életi erő segítségével ismét magasabbra fog emelkedni, úgy engem semmi sem fog a magamhoz hasonlókhoz kötni inkább mint a majomhoz vagy a varangyhoz: nem fogom táplálni a szűkölködőket, nem támogatni a bénákat, a nyavalyásokat, a koldusokat, kik ismét csak nyomorútlakat nemzenének, és szaporítanak a szenvedők számát; nem az alacsonyabb állású népesség, hanem csak a magasabb osztályok lennének ez esetben tökélyesbitendők. Nem, ily tanok mellett a történelem semmivel sem járulhat amaz újból rendezéshez, mely után a társadalom szorongva epedez a folytonos gazdasági, ipari, politikai és vallási rázkódások között.

A tudomány haladtával el kell-e dobnunk azt a könyvet, melyen annyi századok óta alapúlnak a legműveltebb népek hiszemiei? Ám jól, hagyjuk figyelmen kívül annak isteni tekintélyét! de vajjon kell-e magunkat igazolnunk, a miért főfő történelmi okmányúl fogadtuk azt el? Ime annak menete.

A bibliai történet.

Mínthogy semmiből semmi sem lesz, a biblia egy személyes teremőre utal, ki terv szerint és célirányosan teremti a mindenséget. Teremtés-napjai évszázadok ezrei, de a rend, melyben azokat egymásután sorakoztatja, nem ellenkezik a tudomány szavaival. Első napon a chaos uralkodik: azután, miként az újabb rendszerekben, jó a világosság, mely fény-ruhába öltözteti a napot és csillagokat: lassan lassan előállanak az állatok az eredeti teremtés elemeiből, míg végre az ember-párt alkotja Isten, egyedüli törzséül ama fának, melynek ágai az egész földet befedendők valának.

Isten az állatokat az ember elé vezeti, ki mindeniknek megfelelő nevet ad. Így gyakorolja az észet és a nyelvet, megkülönböztet két nagy képességét: gondolkodva, megérzi a teremtet: szemlélve a teremtetet, észre veszi, hogy magán kívül is létezik valami.

Az ember értelmes és szabad vala; működnie kellett tehát, nem ösztönnél fogva, hanem tudatosan és akarat szerint. Szabad volt, de a rend határai között; azt kellett akarnia, mit Isten akar. S ez, kísérletül, egyetlen tilalommal áll eléje. Ő ezt megsérti: s ekkor értelmét homály fogja el, esze meggyengül, akaratában az összhang megzavarodik.

E perctől kezdve, hogy bukásából újra felemelkedhessék, fáradtságos küzdelem vár az emberre, ki verejtekező arecczal hódoltatja meg a természetet, tökélyesbíti magát és azt, mi őt környezi, s bizik egy ígért megváltóban.

Némely ős hagyományokat, például egy nagy vizözönről, egy bárkáról, mely magas hegyeken megmenti az emberi-nem s az állatok maradványait, igen régi, nem bibliai okmányok is megőriztek, melyek most kerülnek napfényre.

A patriarchák hisznek a teremtet és fenntartó Istenben; tiszteletben tartják a természeti törvényt, büntetéssel járónak az engedetlenséget; bizonyos szertartásokat gyakorolnak; engesztelő és égő áldozatokat mutatnak be; megszentelik a szombatot. E hit, mely csupa bizalom és engedelmesség Isten s az ő eredeti és folyton megújuló kinyilatkoztatása iránt, támogatja az észet, miként az emlékezet támogatja az értelmet; az értelmiségnek önkényes, szabad megegyezése az a kinyilatkoztatott ígérel; hit az a csodákban, melyeket el nem fogadni nincs semmi okunk, ha elfogadtuk az első csodát.

De a teremtet eszméje homályba borúl. Az ember csupán az ész segítségével nem képes újból felemelkedni az első, föltétlen, szükséges lény fogalmához; szemlélve a tüneményeket, bámúlva az egek pompáját, másodrendű okokat kezd tiszteletben tartani; a hagyomány daczára, az istenség általános érzete általános tévedés forrásává válik természetimádásba, mindeneistenlésbe, kifolyásirendszerbe, emberítésbe, vagy kételviségbe menvén az át, hogy meg lehessen fejteni a jó és rossz létezését; az ember magához vagy a világhoz hasonlóknak képzei az Istent; lelket tulajdonít a teremtetett dolognak, vagy ebben személyesíti Istent, isteníti az égi testeket. De mindenütt, még az Ovid-féle kevésbé észszerű polytheismusban is található egy legfőbb istenség.

Nem volt tehát többé elégséges az emberi értelemnek a jó is-

merete, sem az igazság, melyet Istenben, önmagában, a világban látott; kellett tehát, hogy egy legfőbb tekintély érezhetőleg eléje szabja az erényes cselekedetet, mi a tizparancs által történt.

Ime egy másik történeti genesis, melyet nem tudom miért kellene gúnyosan kizárni ama számos hypothesisek közül, melyek segítségével a tudomány nem csak a világ, hanem a gondolat, az ismeret, az én és nem én eredeteit is fürkészni igyekszik.

A keleti gondolat, nem ismerve idő- és térhatárokat, a pantheismusba tévedett, mely szerint, állomány-egység mellett különböző alakokkal, minden isten csak az Isten nem.

A görög bölcsélet a természeti kifejlődést a házassággal, a maggal, a tojással jelképesíti, de nem kutatja az első okföt; miért is zavar és képtelenség az eredmény. Erősebb szellemek az anyagban, a vízben, tűzben, számokban bennrejlő erőket képzeltek; de hogyan foglalta el mindenik elem az állást és vállalta el a tisztet, mely azt megillette? Ilyenmő kutatásokban kifáradtak a különféle iskolák, s egy demiurgost vettek fel, ki rendezte az anyagot, a chaost, anélkül, hogy kutatták volna, honnét jött az a demiurgos. És nem jutottak el a tartósság és a tér fogalmához, mit sem tudva az örökkévalóságról és a végtelenségről.

Hanem általános volt nálok a vélemény egy arany korról, mely után az ember hanyatlásnak indult (*mox datus prolem deteriore*); azonban valamennyien (talán az egy Pliniust kivéve) magasztalták annak természetét, ellenkezőleg a mostani bölcselettel, mely a majomtól származtatja azt, s minőségeit a baroméival akarja hasonítani.

Ezzel már elértünk a történelmi időkhöz, a chronológiához, a hol nincs többé szükség a hitre. De ama könyvet követve a legnehezebb problémák merülnek fel s nyerne gyakran megoldást. Miként szülemlik az igazságosság eszméje? Az ember az egoismustól, melyet rá nézve természetesnek mondanak, hogyan juthat el az alterismushoz, melynek feltalálták a nevét, de okát nem tudják adni? Ha mindebben csak biológiai törvények uralkodnak, úgy nincs többé állandó, határozott, szokásoktól független, azokon felülálló, azoktól különböző jog, mely ítéletre képes volna.

Némely kiváltságos fajták egyede civilizált emberré lett. Ez csak véletlenül történt: lehetséges vala e dolognak nem is történnie, s az ember megmaradhatott volna a nem beszélő állatiságban, vagy pedig egy más faj emelkedhetett volna e magasságra. Mily absolut erkölcsiség volna lehetséges egy fajra nézve, mely így alá van vetve

a forgandóságnak? Tehát csak egyetlen elv maradna fenn, a specifi-
cus hasznosság: a győzelem teremti a jogot: a kötelesség nem
egyéb, mint a faj szerint való éles szükségessége. A társadalom er-
kölsi törvényekké változtatta át a faj ezen szervezeti szükségességeit.
De ki kötelez minket azok megtartására.

Ha, hogy az első ásványi jegenezetedsről az emberi hősiesség-
hez érjünk, az erők és tünemények meg nem szakított, gépies vagy
erőtani szükségszerűség szabályzata alatt álló folytonosságát kell el-
fogadnunk, úgy nincs többé igazságosság, mely szabályozná a társa-
dalmi tényeket s melyet az emberre rá lehetne erőszakolni: nincs
semmiféle jognak többé tárgya és alanya: ha az ember története
csak a physika egy ága, ha az ember pusztán természeti tünemény,
melynek paránya nem bír több joggal és nincs kötelességeknek alá-
vetve inkább mint az ásványi molekula, mely bizonyos föltételek
mellett jegenezesedik, úgy nincs többé történelem; az erkölcsi rend
ily módon összezavarodik a physikaival, melyből származik.

Azt gondolhatná az ember, hogy, komoly elmék között, létre
jöhetne a meggyőződésben való egyetértés, főleg minthogy ama té-
vedések józan elmék tévedései; ahelyett azonban elkeserednek a vi-
ták, mert mindkét fél képzelő tehetsége átalakítja az ellenfél okos-
kodását s nagyítva tünteti fel úgy annak fogyatkozásait mint a ma-
gunk érdemeit. A vitatkozás, ha szabadulni tud a czivódás, epéske-
dés, tulhajtás szellemétől, előnyös dolog, mert egyesíti az elméket,
hogy szellőztessék a tévelyt, keressék az igazságot, s mindinkább ki-
zárják a csalódást a végokokra nézve. Folytonosság igen is van, de
az nem az állomány, hanem a törvény folytonossága; vagyis a lé-
nyek s a tünemények rendjei között létező különbség a törvény egy-
forma haladásában van megőrizve.

Ez elemeket, melyek minden polgári történelem elemeit képe-
zik, összegyűjtöttük mi itten, nem annyira önigazolásunk végett,
mint inkább hogy megvilágítsuk a szellemek mostani működésének
irányát és eredményeit. Ám, ha a mindent újítani akaró viszketeg
arra bírna minket, hogy megtagadjuk azok érdemeit, kik bennünket
megelőztek, ezek felkelnének sirjokból s azt kiáltanák: H á l á t-
l a n o k !

XXIII.

Politika és morál.

A történelem az embert érdeklő tanulmányozásában nem különíti el egymástól az erkölestant, a politikát, a jogot.

A múlt század azon dolgozott, hogy a világi hatalmat egyenlősitse a középkorban felülkerekedett egyházi hatalommal, világiasítva az intézményeket, csökkentve az egyház társadalmi tevékenységét a nevelés, a jótékonyság terén, s rendeletek és megszorítások segítségével sikerült föléje is emelni azt; az uralkodókat, kik minden tekintélyt magukhoz akartak ragadni, támogatták a böleselők okoskodásaikkal, hogy megfosztva attól a papságot az államban összpontosítsák azt. Miként egyének, egyetértve, alkotják a családot, az első szükséges társadalmat, úgy sok család, egyesülve, képezi a községet, sok község az államot, a nélkül hogy egyik a másikat megsemmisitené. Az államnak az volna dolga, hogy fejlessze, gyámolítsa a jogokat, a köteleességeket, az emberi tényeket; biztosítsa a szabad tevékenység gyakorlatát; czéljául egyenesen az igazság érvényre juttatását tekintse. Az államnak tehát mindig a világi uralom tulajdonitmányainak korlátai között kellene maradnia, az egyházra hagyva azt, mi isteni és örök; míg a család ezeket is, azokat is átölelte. A helyett, hogy összhangba hozták volna a tagok szabadságát az állam egységével, önczélú, legfőbb lénynyé, az egyedek, a család, az egyház kénybirájává változtatták át az államot.

A nagy forradalom ily czélra szolgált. Visszaélve az elvont elvekkel, a szabadságot az egyenlőséggel helyettesítette, mely nem követelt megelőző politikai nevelést, mely feltékenységet támasztott a hatalmi körök között, egészen anyagi fogalmat adott a tulajdonról, megvetésbe juttatta a személyi jogokat, számjegygyé téve az egyedet, melyet semmiféle erkölcsi kötelékek nem fűznek a hozzá hasonlókhoz, ha csak nem a rendeleteken alapulók. Az uralkodók soha sem voltak korlátlanabbak, mint mikor, az egyenlőség czimén, eltörölték a család, a községek, az egyház, a tartományok, a művészi- és ipartársulatok kiváltságait.

De az állam nem az egész társadalom, hanem ennek csak jogi szervezettel bíró alakja. Csirája az emberi egyed, s fogalma az egyedi társulásképesseg megfigyelt elemére vihető vissza, minél fogva a polgár és az állam között nincs más különbség, mint az, mely van az

egész és rész között, s ugyanazért nem állítható fel elv-külömbőség arra nézve, mi a két jogi személy különbözőségével összeegyeztethető. A társadalom nem olvasztja magába az egész embert. Az ember a társadalomban él, abban futja világi pályáját, de a mellett saját személyiséget, akaratot, öntudatot őriz meg, melyekre a társadalmiaktól különböző jutalmak, büntetések, rendeltetések várnak.

Ventura atya úgy látta, hogy, a társadalom elkereszténytelenítésével, a mostani rendszerek a bölcséleti rendben az észelviséghez, az erkölcsiben az érzékiséghez, a családban az egyediességhöz, a gazdászatban a közösséghez, a vallásban a caesarismushoz, a politikaiban a kényuralomhoz szegődtek.¹⁾

Azután szükségesnek látták fékezni az uralkodókat, s alkotmányokat léptettek életbe. Példányúl az angolt vették; de míg az angol népnél történelmileg s a régi mentességeket tiszteletben tartva fejlődött az, az újítók oly országokba vittek be ahhoz hasonlókat, hol a rendeleteken kívül semmi más alapjuk nem volt.

Egy oly kormány helyébe, melynek alakulási czélja az volt, hogy védelmezze az egyént az összesek egyesületében, s hogy mindenkinek biztosítsa a jogot embertársa sérelme nélkül úgy eszközölni a jót amint akarja és tudja, az egyes polgárokéitól különböző sőt olykor azokéival ellentétes jogokkal is felruházott államot léptettek, mely a francziák által kihirdetett emberi és társadalmi jogokon alapúlt, a mivel nem tettek egyebet, mint hogy a fejedelmek mindenhatóságát a miniszterek és parlamentek mindenhatóságává változtatták át.

Igy állottak a dolgok e század első felében, s a történelem a királyokkal kevésbé foglalkozott mint a miniszterekkel, kik egyformán kormányozhattak még ha gyermek, nő, vagy egy eszelős volt is a király.

Gyakorlatilag véve a dolgot, a 48-iki forradalmak is csak kevés eredménnyel több jót, s így folytonos volt az elégtelenség, betölthetetlenek a remények; alig történt valami változás, mindjárt egy másiknak érezték szükségét, s vagy a kabinetekben készítették azt elő, vagy titkos egyetértések útján. Hírlapírók és ügyvédek kerekedtek felül; gomba módra szaporodtak a lyrai értekezésekben rög-tönzött elméletek; megeredt a rossz nyelv mindaz ellen, ki kormányoz, mintha tetszetős dolog volna a kénytelen engedelmeskedés olyan irányában, kit megvetünk mint tudatlant vagy romlottat; foly-

¹⁾ *Il potere politico.*

ton folyvást átalakításokon törték az emberek fejöket, s haladásnak kereszteltek el minden újítást, és szabadelvűségnek minden ellenzést; feledve, hogy minden országnak olyan kormánya van, a melyet érdemel, s hogy egy népet erkölcsi tesznek szabaddá, nem pedig a szenvedélyek és tudatlanság által tévutra vezetett közvéleményen alapuló törvények.

Láttuk, miként bukott meg Franciaországban, valamennyi társadalmi szenvedélyek e klinikájában, minden rendszer: I. Napoleon dicsőséges kényuralma ép úgy, mint a restauratio alkotmányos kormányzata, a Convent despotismusa úgy, mint a Consulus fékezetlensége, a határtalan hódítás úgy, mint a minden áron való béke, a socialista köztársaság úgy, mint a humanitarius császárság. Nem: a szabadságot nem az alkotmány, nem parlament, nem választások, nem hírlapok teszik: az kell ahhoz, hogy tevékenységi- és jog-körén belül mindenki mindenütt és mindig szabadon mozoghasson.

A szabadság cultusának csak úgy megvannak a maga hypokritái, miként minden más cultusnak, s azok a népet souverainnek mondják, hogy megcsalják azt ép úgy, mint a souveraineket; azt mondják neki, egy fokon áll a nemesekkel, a gazdagokkal, a tudósokkal, az Istennel, hogy kiöljék belőle amaz alárendeltség érzetét, mely akadályozza a lealacsonyodást mert megszabja a határt a meddig az alávetésnek mennie kell. A nép souverainsége dogma, de ép oly elvont milyen a társadalmi szerződés; s eddig még senki sem határozta meg, miként gyakorlandó az, sőt még csak azt sem, miként lehet annak kifejezést adni. Ki az ész és igazságosság szabályzatától függetlenített föltétlen uralomúl veszi azt, ép úgy tesz, mint azok, kik még csak nem régiben kényhatalmú királyok előtt borultak arczra; ellenben megtámadják azt, kik, a hírlapok sokasága s a vitatkozások hosszúsága szerint mérlegelve a szabadságot, hatalomra juttatják a piaczat a tanács, a páholyokat a szószék, a titkos összejöveteleket a köz-gyülekezetek, a lármázók kis csoportját a törvényes képviselő, egy hírlapíró dévajságát egy képviselő vagy bíró felelősége felett.

Szabadság helyett a nyers erő uralkodik nem csak ott, hol fegyverrel tukmálják az emberre a jobbat, hanem ott is, hol a kényhatalom a nagyobb szám kezébe van letéve, minél fogva a csekély számú tisztességesek és a gondolkodók háttérbe szorúlnak a csel-szörő, a megvásárolható, az elámitott előtt. A zsarnokság mindig zsarnokság marad, akár a szent officiumtól, akár a rendőrségtől, akár a közvélemény fölött királykodó ama heréltektől ered, kik ül-

dözökké, száműzőkké lesznek, midőn a szuronyok királyai megszűnnek azok lenni, s kik, a mint tágúlnak a kormányi kötelek, békóba verik a gondolatot a lármás türelmetlenséggel s az által, hogy megtámadják az embert becsületében és lelkiismeretében; erőszakot követnek el a közakaraton titkos társulatok, párbajok, szabad csapatok segélyével; alatiomós árulkodásoknak vagy arczatlan hercezhurezáknak teszik ki az embert, ki bir annyi bátorsággal, hogy észszerűleg és állhatatosan halad a maga útján, nem ijedve vissza sem az ellenségek börtöneitől, sem a testvérek igazságtalanságaitól.

A forradalom.

Harmincz éve annak, hogy a forradalom, melyet egy perezre elfojtottak a szuronyok és vértörvényszékek, leszabadult lánczairól; azóta felülkerekedett a szám, vagyis az erősebb joga; a folyvást szaporított hadseregek tartása kimerítette a kincstárakat, s mégis mindenfelé napi renden vannak a zavargások, felkelések s amaz eszelősségek, melyek forradalmi korszakban ragályosakká válnak: kormányzókat üztek el ismét és ismét és öltek meg¹⁾; fejedelmecs-

¹⁾ 1848, jun. merénylet a porosz herceg (most Vilmos császár) ellen Mindenben;

1849, Pellegrino Rossi és sok miniszter megöletése.

1852, merénylet az angol királynő ellen; pokoli gép, melyet Marseilleben fedeztek fel III. Napoleon utazása alkalmával.

1853, az osztrák császárt a magyar Libényi megsebzí.

1854, a pármai herceg gyilkos kéz áldozatául esik.

1855, Pianori Napoleonra lő; 57-ben egy másik összeesküvés, aztán 58-ban az Orsini-félé.

1856, merénylet Isabella, spanyol királynő ellen; Agesilao Milano megtámadja II. Ferdinandot, Nápoly királyát.

1862, Becker, tanuló, Badenben, kétszer lő a porosz királyra anélkül hogy találná; a tanuló Brucios Görögország királyát veszi célba.

1865-ben Lincoln, az Egyesült-Államok feje, orgyilkok alatt vesz el; szintegy 1867-ben Lopez, Montevideo kormányfeje; 1868-ban Mihály szerb fejedelem; 1872-ben a perui köztársaság feje; 73-ban a Bolíviaé; 75-ben az equadori köztársaságé; 77-ben merénylet a paraguai ellen.

1866-ban merénylet a czár ellen Pétervárott, 67-ben ugyanaz ellen Párizsban, aztán ismét 79-ben.

1871-ben Amedeo, spanyol király ellen;

1878 máj. merénylet Hödel s juniusban Nöbling részéről a német császár ellen; Octob. 25-én Moncasi a spanyol királyra lő; nov. 17-én Passanante Umberto olasz királyt támadja meg Nápolyban; decemberben Anglia királynéja fenyegető levelet kap.

1879-ben különféle más merényleteken kívül, szeptemberben a szultán, decemberben a czár ellen történt olyan.

kéket és köztársaságokat fosztottak ki; példátlan vérontások fordultak elő; fejtelenség és kényuralom váltották fel egymást. S mindezt szülte, vagy előmozdította, vagy helyeselte, vagy legalább mentegette a sajtó bizonyos része, mely nem ismeri az igazságosságot és erkölcsiséget, mely megfosztja a birói hatalmat tekintélyétől, kárhozátva azt még azon tényekért is, melyek a társadalom védelmére szolgálnak.

A francia legitimisták voltak azok, kik leginkább ohajtották az általános szavazást, abban bizva, hogy ily úton a nemzet vissza fogja hívni az elűzött Bourbonokat. III. Napoleon ügyesen felhasználta azt a maga javára, s az időtől fogva eszközül szolgált az nemcsak arra, hogy megrendszabályozzák a forrongásban lévő népeket, hanem arra is, hogy felbomlaszszák a rendet, s egyik úr helyébe másikat ültessenek; még a nyugodt Nizzát és Savoyát is megkérdezték, olaszok akarnak-e maradni vagy francziákká lenni; az szentesítette III. Napoleon tényeit kevés hónappal azelőtt, hogy ugyanaz átkot mondott reá; másutt a percz szenvedélye-, a félelem-, az öröm-, a harag-szülte káprázat, vagy a változáson kapó pórias izlés segélyével valamely nagyravágyó karjai közé dobja az az országot, míg a népezérek a növekedés eszközéül használják azt fel, hogy beolvaszszák az apró államokat s hogy az anyagi hatalom, s az ágyúk és pánczélos hajók beszerzésére szükséges pénz segélyével három vagy négy óriási államot csináljanak Európából. Ki biztosít, hogy a népszavazat oda nem csatolja Belgiumot Francziaországhoz, Hollandot és Schweizot Németországhoz, Szerbiát Oroszországhoz, Siciliát Angliához, vagy hogy Irlandot el nem szakasztja Nagy-Britanniától, Magyarországot Ausztriától, Ticino és Genf cantonokat Schweiztól?

Közmunkák.

Az állam már előbb is folyvást nagyobb és nagyobb tért foglaltatott a tulajdonképen a családokat s a terjedtebb családot, t. i. a községet illető tevékenységi kör határain belül; magához ragadta a gyermekek nevelését s a jogot azok alkalmazása iránt. Az állami tevékenységet még inkább növelték, és sűrű nemzetközi viszonyokat s nagyobb központosítást szültek a vasutak, melyek rögtönzötteen

Megjegyzésre méltó, hogy Passanante hivatalos védelmezője egy oly vétágre, melyet nem lehetett s az illető nem is akart tagadni, mentséget a hirlapoknak a hatalom s a hatalom képviselője ellen naponként intézett támadásában keresett. A megvetés és gyűlölet érzelmei, melyeket folyvást szítanak, arra bírják az embereket, hogy oly tetteket kövessenek el, melyek kifejezik azokat. Ily értelemben tudták be bűnül egykor a jezsuitáknak Clément és Ravailiac gyilkosságait.

roppant nyereségekkel járva, egy új arisztokrátiát teremtenek. A forgalomnak 160,000 kilométernyi van olyan átadva Európában, 16,000 Ázsiában, 3000 Afrikában, 4500 Oceániában, 150,000 Amerikában, mely a vasúttal összekötötte a két tengert, várva a perczet, midőn a keresztfilmetszendő panamai földszoroson át egybe-keverednek azok vizei; míg a Sárga folyó, a Ganges és a Mississippi hullámaint gőzhajók szeldelik.

1877 után nagy gőzösökkel tettek kísérletet, melyeknek az utasokat, megkímélve őket az átszállástól, Londonból egyenesen Melbourneba és Sidneybe kellett volna vinniök. E célra most Glasgowban Orient-et építik, mely nagyságra a Great Eastern-nel s a City of Berlin-nel vetélkedik: teher-képessége 9500 tonnányi; útját a sz. Vincze- s a Jóreményfoknak veszi, a Suezi csatornán át térve vissza: van négy árbocza, három vas-hidja, 118 szakasza: nyolczszor fordul évenként: s 120 első, 130 másod, 300 harmad osztályú utast fogadhat be.

A bámulatos szállítási könnyűség igen nagy lendületet adott a forgalomnak; a gondolat a táviró szárnyain az Oceán alatt vette röptét; az emberek közelebb jutottak egymáshoz; az éhség pusztításainak és sok egyéb csapásoknak elejök van véve, habár még eddig nem sikerült kitalálni, hogyan akadályozzák meg az áradásokat, a ragályos betegségek betörését, az évszakok szabálytalanságát. A mechanika terén történt haladás lehetségessé tette meseszerű munkálatokat hajtani végre s az ember szolgálatára kényszeríteni a természetet, óriási tervek szülőjévé tévén korszakunkat.

Vasutakkal akarják átszeldelni Afrikát és Oceániát; csatornát nyitnak a Kaspi- és az Azowi tenger között. Stanley Henrik ösztönzése folytán, ki Livingstont keresve keresztül hatolt Afrikán. Angliában 60 milliónyi tőkével egy társulat alakúl, hogy vasutat hozzon létre, mely a Zambeze folyótól kiindulva összekösse ezt a 400 mérföldnyi (olasz) távolságban fekvő zanzibari partokkal, érintve a Njassis-tó partvidékeit. Tervben van Spanyolország három-szögezési hálózatát összefűzni az afrikai continenssel: ami azonkívül hogy szabatosítaná a két szárazföld térképeit, arra is szolgálna, hogy meghatározzák a legnagyobb délköri ívet, mely a Scotia északi részén fekvő Shetland-szigetektől a Saharának vinne. A Zuider-see kiszáritása vetélkedik a Fucino-tóéval.

Zűrzavarek.

Következőkép le kellett tenni a takarékoságról, mire a régi kormányoknak főfő gondjuk vala; szokásba vették azt az államot

vagy községet nevezni virágzónak, mely minél többet költött, vagyis mely minél többet esikart ki alattvalóitól, s dicsérni a minisztert, ki nép-boszantó és erkölcsrontó új adókkal ¹⁾ egyensúlyba tudta hozni a bevételt a kiadásokkal; ingósági- föld- nemzeti-hitelintézményekhez, kölcsönökhöz, sorsjátékokhoz kellett folyamodni, melyektől sarkalva a nyereség-vágy megragadta a társadalmat kezdve a legalsóbb osztályoktól a hirtelen milliókhoz jutott szerencsefiakig. Bank-ügyek társadalmi igazságtalanságokra és háborúkra szolgáltatnak okot, milyen volt a mexikói; a nyereszkeskedés lett az ifjúság első foglalkozása; a börze volt gymnaziuma; az évjáradékokról szóló jelentés az újságok legérdeklőbb része. A pénz tehát kény-hatalommá lett; olykor azonban összeütközéseket akadályozott meg s forradalmaknak vette elejét.

Miután kiküszöbölték a vallásos nevelést és fizetik a tagadót, a valódi ismeretek gyérsége lehetségessé teszi a Reformatio társadalmi munkáját, milyen volt a theokratikus jelleg elpusztítása, hogy közvetlenül saját lelkiismeretének vessék alá az embert; s az alacsony gondolkodásmód kap azon a tanításon, mely szerint az egyedüli Isten az ember, egyedüli hatalom a szám, egyedüli törvény az ösztönök, egyedüli cél az élvezés a lehető legnagyobb mértékben. Mi a következmény mindezekből? az, hogy határtalan kevélység fújja fel az embereket; gyűlölik mindazt, ki többet tud és tehet; a civilizációt nem az alacsonyabb felemelésébe, hanem a magasabb lerántásába helyezik; kölcsönösen irigylik egymástól az élvezeteket s az aranyat, melyen azokat megszerezhetni; s tunyaságban és kéjelgésben kábitják el magukat és élveznek, míg a test vegyi elemeire, villóra és timsóra fel nem bomlik.

A nagyszerű kényelmek mindinkább tágasabb körben terjedése; a gondolat-, árú-, személy-közlekedésnek a hírlapok, távirók vasutak által könnyítése; a tudákos önbihtség, melyet az elszaporodott iskolák szültek; a nagy fényűzés látványa, melyet magánosak és kormányok kifejtének; a pajtáskodás, melyet a kaszárnyai élet, az iparos egyletek, a közös célra törő társulatok eredményeznek; az emberek egészségtelen és erkölcsrontó összezsúfolódása a nagyobb városokban ²⁾; az apró államok beolvasztása a nagyob-

¹⁾ Az adó javítja vagy megrontja az erkölcsöket, munkára buzdít vagy elveszi attól a kedvet; életet önt az iparba vagy megbénítja azt. **Monthyen.** — A jövedelmi- és fogyasztási adó hazugsághoz szoktatja az embereket.

²⁾ Európa nagyobb városaiban a lakosság száma 400 év alatt következőleg növekedett:

bakba ¹⁾ azt eredményezték, hogy az emberek nem csak letettek a hagyományos szokásokról, hanem meg is vetik azokat, meg a különleges jelleget, a történelmi jogot, s a tudatlanság, durvaság, szolgáltság bélyegét sütik az ősökre. Innen van, hogy senki sincs megelégedve saját sorsával, hanem mindig valami határozatlan jobb után epedez; hogy mindenki a szükségesen felül igényel, s növeli magát a szükségét is; innen a nyomor, mely nem esetleges válság többé, hanem állandósult társadalmi betegség; s innen a szervezett henyélő intézetek. A pénz-aristokrátiával szemben ott vannak a félelmes proletárok, kik keblökben vágyakkal, melyeket a hírlapok s a fény és élvezetek látványa izgatnak, kétszeresen érzik a szükségek, az adók, a katonai szolgálat súlyát, mely rájuk nehezedik; s vad hangon követelnek jobb részt az újból megejtendő társadalmi osztozkodásban, magasabb napi díjakat, hathatósabb képviselőket: s miután a feloszlott czéhek helyébe gyógyítószerű ipar- és kölcsönösen segélyező egyleteket állítottak, most már rettentően emelik fel fejöket, egyetértőleg megtagadva szolgálataikat egész tartományoktól vagy éppen államoktól, s követelve, hogy a nyereséget osszák meg a munkással, kinek fáradsága emelte értékben a nyers anyagot.

Erkölostelen tanok.

Elbizakodva a tudományban, melyet az új idők egyedüli istenül kiáltottak ki, az emberek merész kézzel hozzá nyúltak az eredetek problémájához, szellőztették a mindenség s a végeesség titkait, s tagadva minden természetfölötti rendet s a vallási és családi tekintélyt, miután a műhelyt és a bankot a királyilak és a templom fölé emelték, s a civilisatiót az emberiség öntudatlan és végzettszerű

Londonban	1,500,000-rel	vagyis	98%-kkal.
Berlinben	550,000	„	220 „
Párizsban	1,060,000	„	119 „
Bécsben	330,000	„	106 „
Nápolyban	242,000	„	67 „
Moskvában	140,000	„	50 „
Pétervárott	187,000	„	39 „
Dublinban	62,000	„	20 „

Párizsban van 75,374 ház s ezek mindenikére 26 lakos esik közép számítással; Philadelphiában van 130,000 ház, csak öt lakossal egyenként; de néhány város-negyedben vannak ott összeszorúlva a munkások, miként New-Yorkban is, hol 21 esik egy házra, vagy Bostonban, hol meg éppen 7 esik egy szobára.

¹⁾ Az olaszországi háború előtt Európában volt ötvenhat állam, most van tizennyolcz.

haladásául tekintették, következett, hogy tagadják meg a politikai hatalmat is, az összes népség eszével és akaratával helyettesítve azt, ugyan akkor, midőn az egyedet minden értékétől megfosztják azon kívül, melyet az állam kölcsönöz annak. Általános törvényül tehát a határozatlan kifejlődést fogadják el, s rögtönösen, iszonyú áldozatok árán akarják elérni a hasznos újításokat, melyekhez idővel, lassú haladás útján lehetne eljutni. Közepette a mostani, vágyaktól és ösztönöktől sarkalt érzéki társadalomnak, mely előtt a sikeren és élvezeten kívül egyéb eszmény nem lebeg, mely a positiv tanokon s az anyagi érdekeken kívül egyéb törvényt nem ismer, mely a hittől megfosztva szélről hajtott nádként ingadoz, mely ép oly kevéssé hajlandó tisztelettel adózni, a mily kevéssé érdemli meg azt maga, s mely nagy hangú beszédektől és álokoskodásoktól részegül; most, midőn, a hit szükségességének érzetében, egyéb hinni való nem lévén, mindenki önmagában hisz; midőn a közigazgatási egyedáruság folytán elernyedtt lelkek csak is a kormány lökésére lendülnek; midőn a merész koldusok nemcsak irigylük, hanem fenyegetik is a pénz- és erkölcsi tőkét, melyet a vállalkozók felhalmoztak; midőn a magasabb értelmű boldogság utáni vágyat az őt érzék szervezetébe fojtják; midőn a személyes szeszély minden hagyományt visszautasít, vagy elnyeli azt az újítások örvénye; midőn az üdvösséget és reményt egyedül a tudományba helyezik, s ez a vallástalanság népszerűsítésén mesterkedik; midőn a philosophia hadat üzen a józan észnek, a törvény a tulajdonnak, az irodalom a családnak; midőn a kétely, vagy a megvetés aláássák a polgárosodás és a vallás alapjait; midőn a józan érzék ily módon legyalázását úgy tekintik, mint a szabadság diadalát a kényuralom, a valóságot az eszményi, a haladását a visszahatás felett, lehetséges-e most, kérdjük, megállítani a gondolatot a meredek lejtőn, melyen az hanyatt-homlok rohan? de hát aludhatunk-e, midőn szomszédunk háza ég?

Mig a század első felében a bel politika az alkotmányos rendszer kivívására és megszilárdítására irányult, most a köztársaság felé fordul; sok kísérlet történt már e tekintetben, sok most van érlelődésben; maguk az uralkodók is segítenek csökkenteni varázsukat az által, hogy földhöz ragadt politikát üznek, s kijátszák a nagy kérdéseket a helyett, hogy kísérletet tennének azok megoldására; nem kényurak ők, de nincs bátorságuk ellenállni az apró kényuraknak, s mig félnek az elégtelenségtől, nem biznak a jókban.

Socialismus.

A forradalom, nem elégedve meg azzal, hogy trónhoz, hadse-

reghez és szervezethez jutott a caesarismus által, az internationaléval mindenhatóságra törekszik, társadalmi liquidatioval, vagyis a társadalom új szervezésével fenyegetőzve, mely a vagyon egyenlő felosztását, a törvényhozási jognak mindazokra, kiknek a törvények iránt engedelmességgel kell viseltetniök, kiterjesztését, az öröklési méltóságok eltörlését czélozza, sőt a családok s a forradalmi felfogás szerint semmi fensőbb szentesítéssel nem biztosított egyedi tulajdon anyagi jogait is megtámadja. A negyedik rend dühösen kiabál a polgár-rend kényuralma ellen, s nem egyenlősülni akar a közép osztálylyal, hanem föléje emelkedni annak, az egyedül-linek, mely most történettel bir, miként nem régiben a nemeség birt.

Olaszországban, 1870 april havában közzétették a lombard köz társasági egyesület programját, melyben minden bajunkat annak tulajdonítják, hogy az ország igen hamarkodva elfogadta a népszavazatokat s az alkotmányt, mely valóságos „kényszer-ing“ Olaszországra nézve. Szükséges tehát újból átnézni az állam alap-törvényeit, s általános szavazat útján alkotmányozó gyűlést hozni össze s ebben vitatni meg, vajjon az alkotmányos egyeduralom megfelelőbb-e Olaszországnak vagy a köztársaság, vajjon az egységes vagy a szövetségi köztársaság lenne-e előnyösebb: tisztába jöve e pont iránt, akkor kell aztán megállapítani az állam hatulmi körét, s a választási- és sajtó-törvényt.

Egy dal versszakai a következő véggrimekkel záródnak:

Pace pace ai tugurj del povero,
Guerra guerra ai palagi, alle chiese;
Non sia scampo all' odiato borghese
Che alla fame, agli stracci insulto.

(Béke, béke a szegény kunyhójának,
Harcz-háború a paloták és templomok ellen;
Veszzen menthetetlenül a gyűlölt városi polgár
Ki bántalmazta az éhezőt és rongyost).

Az 1879-ben fölfedezett általános köztársasági szövetség tagjai oly polgárok, kik belátva, hogy a népek szerencsétlenségeinek egyedüli és valódi oka a monarchia, őszintén és szilárdan hisznek a köztársasági elvben, s európai Egyesült-Államok alakítását akarják. A belépni kívánó felszólítandó, hogy jelentse ki, vajjon elfogadja-e a programmot és a szabályzatot, mielőtt letenné az esküt, mely így szól:

„Tedd jobboldat a római nyalábokra (fascies) s menten a ná-

lunk hitelre nem találó kinyilatkoztatott vallások minden előítéletétől, csupán az ész, a kötelesség, a becsület szavára hallgatva, az emberiség és köztársasági testvéreink színe előtt mondd utánam e szavakat :

„Becsületemre esküszöm, hogy a szabályzatot, a programmot s mindazt, mit az eskü-forma előír, pontosan meg fogom tartani.“

A szövetség működő és segélyző szakaszokra oszlik, egy titkos és láthatatlan fő-bizottsággal. Arra, ki feljelentés vagy bármily más, a társaság létét veszélyeztetni képes cselekvény által vétkessé teszi magát, a névsorból kitörlés s mint árulóra nyilvános (?) megbélyegzés vár. A szövetség eszközei a klubok, a meetingek, a hírlapok, a henyék csapata, a folkelések, a főbbek legyilkolása.

Oroszországban gyilkolva, gyűjtogatva ¹⁾ terjesztik a nihilismust, melynek szemében az előbbi forradalmiak czélzatai elavult tréfaságok; Garibaldi és Pyat hátra maradt emberek; a párizsi Commune vérengző fellobbanásai 1871-ben csak egy sugarát képezik a fénynek, mely a jövőben fel fog derülni; csak egy lépést tett az a társadalmi forradalom útján, s nem merte ezt bevégezni; csupán tizenkettőnként puskázta le a kezeseket, holott lopással, gyűjtogatással, gyilkolással, rablással összekötött kiméretlen háborúra van szükség; háborúra, mely felforgassa a polgári társadalom szervezetét s romjai alá temesse az ő világot; akkor következik aztán a birtokok lefoglalása, minden magán tulajdonnak, a családnak sőt magának a szabadságnak is, mint értelem nélküli fogalomnak, megszüntetése. E programmot akarják valósítani fegyverrel a bóhérok, a kereskedők, a tulajdonosok, s rémület-terjesztéssel mindazok ellen, kik nincsenek ugyanazon véleményen ²⁾.

¹⁾ 1879. szept. havában Oroszországban 3443 gyűjtogatási eset fordult elő, melyek 8,458,844 rubelnyi kárt okoztak. *Pétervári hivatalos közlöny.*

²⁾ Lásd 101. lap. Leroux Péter, híres socialista, következő okadatolást ad a munkások szájába:

„Miótán nincs többé a földön semmi egyéb, csak anyagi dolgok és javak, csak arany és trágya, adjátok ki hát részemet ez aranyból és e trágyából“ mondhatja nektek joggal minden ember, ki levegőt szív magába.

„— Részed ki van adva.“ feleli neki a mostani társadalom kísérteties képe.

„— Én rosznak találom azt“, vág vissza az ember.

„— De hiszen egykor meg voltál vele elégedve“, mondja a váz.

„Egykor (felel az ember) volt Isten az égben, volt mennyország, melyet megnyerni, pokol, melytől félni lehetett. A földön is volt társadalom. E társadalomban nekem is volt részem; meit, ha alattvaló voltam is, legalább volt alattvalói jogom, azon jog, hogy lealacsonyítás nélkül engedelmeskedtem. Uram nem pa-

Szóval, e harmincz évi idő alatt annyira megváltozott a világ arczulata, hogy, ha ifjúsági éveinkre visszaemlékezünk, alig hiszszük, hogy ugyanazon országról, ugyanazon korszakról van szó. Az igazság szükséges voltának érzete, mely a lelkek életiségét képezi, elhal az ügyek okozta szórakozottság s a változatos álokoskodások közepette; még csökönősség sincs akár a jóban akár a rosszban. Csak az kell, hogy kifeszítsék az ábrándok vitorláit, hogy ügyesen terjesz-

rancesolt nekem jogtalanul, csupán önzése nevében; hatalmának forrását Istenben birta, ki megengedte a földön az egyenlőtlenséget. Ugyanaz volt erkölcsünk, ugyanaz vallásunk: ez erkölcsünk s e vallás nevében szolgaság volt az én sorsom, parancsolás az övé. De szolgálni annyit tett mint Istennek engedelmeskedni, s hűséggel, ragaszkodással fizetni védelmezőmnnek e földön. Azután, ha alattvaló voltam is a világi társadalomban, mindenki vel egyenlő voltam a szellemi társadalomban, melyet egyháznak neveztek. . . . S ez egyház maga is csak elő-pitvara és képe vala a valódi, a mennyei egyháznak, mely felé tekintetem és reményeim irányultak. . . . Tűrtem, hogy kiérdemeljem, szenvedtem, hogy élvezzem az örök boldogságot. . . . Ott volt részemre az imádság, ott voltak a szentségek, a szent áldozat, ott a bánat és Istenem bocsánata. Mindezt elvesztettem. Nincs többé mennyország, melyet remélhetnék; nincs többé egyház. Ti felvilágosítottatok engem, hogy Krisztus csaló volt; én nem tudom, van e Isten, de azt tudom, hogy azok, kik a törvényt csinálják, nem igen hisznek benne, s úgy csinálják a törvényt mintha nem hinnének benne. Tehát ki akarom venni részemet a földből. Ti szerintetek minden csak arany és ganaj, követelem részemet ez aranyból és e ganajból.

„Mit beszéltek ti engedelmességről? Mit beszéltek urakról, felebbvalókról? e szavaknak nincs többé értelmök. Ti kimondottátok, hogy minden ember egyenlő; tehát nincs többé uram az emberek között. De nem valószínűtök a kikiáltott egyenlőséget; s így még csak az az elvont souverain sem létezik rám nézve, melyet ti majd, hazugul, nemzetnek vagy népnek, majd, egy másik hamis feltételnél fogva, törvénynek neveztek. Minthogy tehát nincsenek többé sem királyok, sem nemesek, sem papok, s az egyenlőség még sem uralkodik, én magam vagyok a magam királya és papja, egyedül állva és elszigetelve minden hozzám hasonló embertársaimtól; egyenlő vagyok az emberek mindegyikével, és egyenlő az egész társadalommal, mely nem társadalom, hanem önzések halmaza, miként magam is csak önzés vagyok. . . .“

S mintha lélekben előre látta volna a párisi commune jeleneteit, kitör:

„Borzasztó zaj hallatszik! Harezosok csapnak össze és öldöklök egymást. Egy halavány, reszkető árny jelenik meg s azt mondja „Térjete vissza a rendhez, én vagyok a társadalom.“ — Számos hang kiált fel egyszerre: — „Azt mondogtad te vagy a társadalom; szolgáltatass tehát igazságot nekünk; mi szenvedünk, míg mások élveznek; juttass nekünk is annyit, vagy mond meg, miért szenvedünk mi.“ A váz mozdulatlanul, fejét lecsüggesztve hallgat. Akkor ez emberek, látva, hogy az csak tohetetlen árnyék-kép, ismét fegyvert ragadva, felkiáltanak: „Le mindazzal, ki elnyom bennünket! Az alattvalók miért ne buktatnák meg felebbvalóikat? A szegények miért ne foglalnak el a gazdagok helyét? Miért vannak alattvalók? Miért vannak szegények?“

szenek valamely véleményt, hogy ennek tulajdonítsanak minden kíváncsi jót, s az ellenkezőnek minden rosszat, még a kikerülhetetleneket is, s a világ rögtön divatból helyesül vagy helytelenül minden, terv nélkül, az elhatározásban kitartás és méltóság nélkül. Innen a jellemhiány, mely, fájdalom, a mostani nemzedéket bélyegzi.

A haladás.

Bármiként állanak különben a dolgok, mi, a haladás tántoríthatatlan hirdetői, szembeszökőnek találjuk azt úgy a gondolat mint a tettek terén. Mindinkább terjed az oktatás, nagyobb gond van a földművelésre, növekszik az ipar, szabad a gabona-forgalom; megszűntek a különféle zsarolások, a testi szolgálmányok, a becsuteltető büntetések; több figyelem van az egyedi jólétre, sokasodnak a közmunkák, általánosabbak lettek az élet kényelmei; kölcsönösen segélyező munkás-egyletek keletkeznek; a szegények részére menedékhelyek nyílnak; emberebbnek érezzük magunkat, mint egy századdal előbb; a vidékek munkára kész népe érzi, hogy van gondolata, érzéke, lelke, s tiszteletet követel a becsületlen rongyok iránt. A nő ismeri méltóságát, mindamellett hogy vannak, kik a férfiakat illető zord foglalatosságokra akarnak kárhozottatni, melyektől felmentik őt a házvitel, a bölcső, a nevelés, a vigasztalás, a szeretet gondjai.

Ritkák a nagy elmék, de ritkák az igen tudatlanok is, közép-szerűséggé egyenlítő ki egymást, mit a legtöbben elégségesnek találnak. Igaz ugyan, hogy tanulmányok, melyeket nem előzött meg készület; hírlapirodalom, mely nem tiszteli sem önmagát, sem a közönséget; eszmék, melyeket úton-útfélen, piaczkokon, kocsmákban vagy választékos termekben szellőztetnek, megzavarják, léhakká teszik az értelmiségeket, de más részt vannak józan gondolkodók, kik szárnyakat adnak az emberi nem becses reményeinek, s kimutatják, hogy vallás és szabadság nem ellentétes dolgok. S ha van irodalom, mely csak a hasznót tartva szem előtt s a romlottság eszközévé alacsonyítva le magát, póriasságban és közép-szerűségben leledzik, ám van nemes érzületű, jót akaró, emelkedett és önzetlen is, mely az igaz, a szép, a jó apostolául mutatja magát. A rombolás után az újból építésnek kellene kezdetét vennie, s némelyeknek úgy látszik, hogy az csakugyan meg is kezdődött már.

Most már a 89-iki nyilatkozat hármias kánonának az ember eredeti jóságáról, a természeti egyenlőségről, a szám souverainiségéről szóló tanát is meg merik támadni, látva, hogy a rögtönzött fel-szabadított egyénél hiányzik a physikai, értelmi és erkölcsi képesség, mely elkerülhetetlenül szükséges nemcsak a végből, hogy köte-

lességeit teljesítse, hanem arra is, hogy nyereségeivel saját sérelme és másoknak ártás nélkül tudjon élni, és belátva, hogy a nagy történelmi korszakok, melyek termékeny ujitásokkal és döntő haladással járnak, nem a tudománynak, hanem az erkölcsnek és érzelemnek köszönhetők.

Javítások.

Nem régiben a pétervári hírlapban olvastuk: „A vas és vér politikájának meg kell szűnnie, s az államok nem lesznek többé kénytelenek minden vagyonukat számtalan hadseregek fentartására pazarolni el.“ Schweiz ismét visszahozza a halál-büntetést, jóvátevési korszakot helyez kilátásba, s türi még a szerzeteseket is, kik örökösek, miként a hó és jég hegyei között. Némely országokban a klerikálisok, megszakítva az elnyomás-szülte hallgatagságot, s kilépve a tétlenségből, melyet az orleansi püspök a „tehetetlenség békés önmegadadásának“ nevezett, felemelték fejüket s ha nem kívánják is, hogy egy hírkász-tömeg helyett a püspökökre szálljon az intézés joga, nemcsak kérni de követelni is bátorkodtak az oktatás, a szeretet, a vallásgyakorlat szabadságát.

A helyett hogy egészében megvetnék a múltat, tanulmányozzák minéműségét, módosítva újból felelevenítik némely intézményeit, mint például az iparos egyleteket, habár gyakran a vállalkozók ellen ¹⁾.

Únni kezdik a parlamenti üres szószaporitást, de szeretik követni röptében az ékesszólást, mely az erkölcs szolgálatába szegődik; azon gondolkoznak, miként lehetne akadályozni, hogy a sajtó egyetlen hatalom legyen korlátok nélkül; s látva, hogy ott, hol a nép király, a söpredék királynévá lesz, kevésbbé félnek a rend veszélyeitől, mint a szabadságéitól, azon önző szabadságéitól, melynek neve kényuralom.

Miután előbb a kereskedelemnek minden kötélétől föltétlen feloldozását magasztalták, most ismét ipar-védő rendszereket léptetnek életbe; Smithtel Colbert-t, az általános elméletekkel az egyes országok érdekeit állítják szembe. Canada védő-vámokkal igyekszik akadályozni az Egyesült-Államok gyártmányainak beözönlését; az

¹⁾ Ellero Péter, ki a *Riforma civile*-ben azon módokról értekezik, melyekkel a tényleges társadalmat nem felforgatni, hanem javítani kellene, az 59-ik számban azt kívánja, hogy „a menüyre jó és lehetséges, igyekezzenek az emberek viszatérni a régi tőzs-gyökeres szokásokhoz és erkölcsökhöz“; s a XIV. fejezetben nemzeti szokásaink újból életre keltését sürgeti.

Egyesült-Államok pedig az illetékek (tariff) rendkívüli emelésével hiszik elejét vehetni az ipari túl-termelésnek. Általában az országok most már inkább azon vannak, hogy öntözés és hatásosabb művelés által a föld-terményeket szaporítsák. Határt szabnak az uzsorának; a joggal, melyet eddig egyedüli szabályzóul tekintettek, párosítják a kötelességet, s ez által lehítik önhittségében az egyediséget, mely az emberiség egyedüli törvényeül akarta azt feltolni.

Kijózanodás.

A köz-vélemény, mely haladóból forradalmivá lett, s arcátlanul és önhittten haczra kelve a vallási tekintélyvel, iskolát akar Isten, házasságot egyházi áldás, temetést kereszt nélkül, és majomesaládfát, most már, úgy látszik, vagy kifáradt az erőszakoskodásban, vagy elvesztette kedvét annak hatástalansága folytán; s kezdi észrevenni, hogy a fenyegetés attól jő, ki a hatalmat tartja kezében, nem pedig attól, ki tanít, segít, és imádkozik, ki azt kívánja, hogy szűnjenek meg háborgatni a lelkiismereteket s lábbal tapodni a jogot, hogy engedjék meg az Isten törvényéhez s az egyház parancsaihoz alkalmazni a cselekedeteket, s hogy, ha el akarják rabolni a kórházakat, menedékhelyeket, árva-intézeteket, legyen legalább szabad újakat alapítani.

A bölcselekedők, kik, iskolafői gögből, hamisnak nyilvánítottak minden szemlélődést, mely ellenmond a tapasztalati vizsgálódás eredményeinek, a ködös német tagadásoktól s a francia eclecticismustól a scholastikus okoskodáshoz térnek vissza; s míg előbb úgy tekintették a világot Hegellel mint az abszolút eszme szabatos és rideg dialektikáját, vagy Schopenhauerral mint vak és buta akarat gyászos adományát, vagy Hartmannal mint eszme szerint kitűnőt, de az akarat által megrontottat, most, hátat fordítva a kiábrándulás önző és kesernyés bölcseletének is, az emberi-nem vigasztaló hagyományai felé irányozzák tekinteteket, s a mindenség rendében Azt látják, ki minden teremtményénél bensőleg és szüntelen jelen van, anélkül, hogy ugyanegy volna azzal, s ki tudattal bír önmagáról és műveiről. Míg előbb csak azért akarták ismerni az Istent, hogy szembe szálljanak vele, most kezdik belátni, hogy a legjobb fék a vallás, mert a ki bantalmazza az Istent, könnyen kikel az a tekintély ellen is; s az igazság, kibontakozva a ködből, melybe azt a tudományok nem kevésbé mint a tudatlanság burkolják, egész a catholicismusig, vagyis a kereszténység általános jellegéhez, eljut. A cambridgei egyetemen ez évben 88 szavazattal 60 ellenében mondták ki, hogy a vallásos testületeknek VIII. Henrik által történt elnyomtatása nagy

szeiencsétlenség volt Angliára, s hogy a jelenlegi körülmények parancsolóan követelik hasonló intézmények életbe léptetését. Észak-Amerika vetélkedik a délivel szent épületek emelésében. Pétervárot katolikus seminariumot alapítanak ¹⁾; a czár megkegyelmezett a lengyel papoknak, kiket Sibiériában tartott belebbezve; figyelmet tanusit a galicziai püspökök iránt, s a katolikusok érdekében Rómának tett engedményeiről beszélnek. Ausztria térítőket küld Bosniába. Poroszországhan Bismarck beleunt a Kulturkampfba, elbocsátja Falkot, s ezzel lemond az üldözésről ártatlan katolikusok ellenében; egyezkedik a pápával annélkül, hogy Canossába kellene mennie megcsókolni annak lábát; megszorítja a parlament kiváltságait, a védő kereskedelmi rendszer mellett lép fel, hogy gyámolítsa a nemzeti ipart, és korlátozza a kivitelt. Egy miniszter Olaszországban is a szabad házi oktatásra s a szabad testületekre fordítja a figyelmet, melyek a középkorban a különféle társadalmi érdekek képviselői lévén, kiszámíthatatlan szolgálatokat tettek, s oltalmazták a népeket az állam mindenhatósága ellen ²⁾.

Mindez visszatérés-e vajjon Göthe szellemétől Kempiséhez, vagy csak divat-változás, vagy szokásos visszahatása az eszmék tulhajtásának, mit a ki első vesz észre, a maradiság vádjának teszi ki magát? Vagy talán az egész dologban csak az van, hogy a világi elem, miután szóval, írással, üldözéssel, rágalommal, gúnynyal minden hatályától megfosztotta a papságot, s az észelviség, s a haszonlesés- és nagyravágyás-szülte elfogultság segélyével úgy az elmélet mint a gyakorlat terén kiölte a keresztény öntudatot, megszelídül biztosított diadala érzetében, legfeljebb arra ügyelve, hogy megőrizze azt aka-

¹⁾ III. Napoleon is azt mondta: „Valláshoz, erkölcsiséghez, jóléthez akarm juttatni a népesség ama tekintélyes részét, mely, egy oly országban, hol uralkodik a hit, alig ismeri Krisztus parancsait: mely a világ legtermékenyebb földén alig élvezheti a legszükségesebb termékeket.

²⁾ „Mélyen gyökerező és régi meggyőződésem, hogy az állam siralmas mindenhatósága s a polgári élet majdnem minden viszonyaira kiterjeszkedő folyvást növekvő beavatkozása, mint szintén ama bárgyú politikai tudomány eredménye ellenében, mely a történelem vagy a polgárok jelenlegi akarata által teremtett minden önkormányzati intézményben, minden társadalmi collectiv lényben az állam el-lenségét látja, hatásos orvosszer csak az azonos társadalmi érdekeknek csoportonként újból erkölcsi lényekké tömörítésében található; úgy hogy minden külön érdekes csoportnak külön társulat feleljen meg, mely gyámolítsa és elmozdítsa azokat jogos illetékességeik határain között, mely kifejezze azok szükségait ott, hol az állam-hatalomnak szükségképp közbe kell lépnie, hogy kijelölje és oltalmazza jogait.”

Perez miniszter.

dályozva a vallásos oktatásnak a szülemelő nemzedékhez férkezését? A feleletet e kérdésekre a jövő adja meg. Egyelőre a világ még nyugtalanságban és bizonytalanságban marad, mert egyetlen nép sem bír ama messzebb jövőbe ható nézletekkel, melyeket a bölcsesség vagy előrelátás adnak meg; nincsenek megbízható és szorosan összetartó szövetségek, nincsenek határozott elvek, nincs megállapított és tiszteletben részesülő nemzetközi jog; hasonlítván az emberiség Dante bolondjaihoz „Kik mentek, mentek, és nem tudták hová” ¹⁾).

Tényleges állapotok.

A három császár szövetsége mindegyiköket visszatartja attól, hogy valamely merész lépést tegyenek akár szomszédaik, akár a szabadság ellen: de Poroszország nem hajtotta végre a német egység iránt felállított programját: Ausztria a benső nemzetiségekkel küzd, s mialatt keleti birodalommal alakul át, megakadályozhatja a panslavismust, ha egyetértésre jut Franciaországgal, melynek nincs oka tőle tartania ²⁾. Oroszország, e nagy folyam, melynek nincsenek gátjai, nem számítva a Kaukazust és Szibériát ³⁾, húsz évnél kevesebb idő alatt oly birodalmat alakított, mely nagyságra Ausztria, Németország, Holland és Belgium együtt vett területével vetélkedik: hatalmas bódítás ez, mely a Nagy-Sándorét vagy Dzsengiskhanét juttatja eszünkbe. Az összes szláv népek egységesítése ép oly erőszakos műtét lenne, mintha Franciaország valamennyi latin népet kormánypálczája alá akarna terelni; de óriási növekedése szükségessé teszi rá nézve hatalmába keríteni északon a Beltet, hogy elérje a Balti-tengert, s délen a Bosporust, hogy kijáratá legyen a Fekete-tengerről a Földközire. Az utak, melyeket nyit, a bevándorlások, melyeket előmozdít, a rend, melyet teremteni igyekszik, a tudományos kutatások, melyeket eszközöltet, mindinkább közelebb viszik őt Perzsiához és Chinához: majd, ha vasút által összeköti Moskvát Orenburggal s ezt Tashkenddel a bokharai határon, akkor biztosítva lesz számára az uralom Ázsia fölött, melynek központi magaslatai elkülönítik őt az angol-indiai birodalomtól.

A mult század végén a mandzsu császárok a mongoloiktól el-

¹⁾ *Paradiso* XIII. 126.

²⁾ Ausztria mérlege 1879-re 412 millió forint kiadást és 400 millió bevételt mutat: a hiányt új vagy emelt adókkal kell majd fedezni.

³⁾ Most hogy Szibéria Oroszország által történt meghódításának harmadik évszázados fordulója közeleg, a pétervári földrajzi társulat ama vidék általános leírását készíti elő.

foglalták s a mennyei birodalommal egyesítették Dsungariát, melyet hegységek különítenek el attól. Midőn Franciaország és Anglia megtámadták Pekinget, a dsungarok fellázadtak (1863), elpusztítván a városokat és intézményeket, melyeket a chinaiak ott létesítettek, s, a mint mondják, 150,000 egyént ölvén le. Hogy véget vessenek a fejtelenségnek, az oroszok bevonultak oda (1870) s úgy látszott meg akarják tartani ama területet; de nem régiben (1877) 25 millió frankért visszaadták azt Chinának, kikötvé maguknak, hogy a birodalom bármely részében kereskedést űzhessenek, mi sokkal többet ér, mint ha a hegységek közé tolnák előre uralmokat. Lehetséges, hogy Oroszországnak van fentartva a vele szomszédos China átalakítása, ha hogy a szolgaság árán megszabadítja azt az örökös polgárháborúktól. China azonban magától is változik, s látva, hogy Európa bomlásnak indította mert fegyvertelen volt, nagy hadsereget alakított s erősségeket és fegyvergyárakat épített; leigázta a lázadókat, s nagy segítségre vagy veszedelemre lehet majd az összeütközésben Oroszország és Anglia között. Akközben az egész világot eláraszti munkásaival.

Scandinavia, Belgium, Schweiz, a dunai fejedelemségek mutatják az apró államok fontosságát a végből, hogy ékül szolgáljanak a nagyok között s egyensúlyban tartsák azokat.

A nemzetiség sokasítja a megoldandó feladatokat Dániában, Német-Lengyelországban; még Olaszország is, mely pedig oly szabatosan határoltnak látszik, azon kérdéssel foglalkozik, nem őt illetik-e a Varus, a Brenner, a Karni és Juli-alpesek. Nagyobb a bizonytalanság a dunai fejedelemségekre nézve, és Hellasban, hol a népesség fele részét az albánok teszik, kik elsők kísérelték meg lerázni a szolgaság igáját, s hősokeket és vezéreket szolgáltattak a függetlenségi háborúban. De a mostani önző kizárólagosság helyét egykor majd az általános érdekközösség fogja elfoglalni.

Franciaország, melyhez a rokonérzet oly nagy erővel vonzza Európát, igen gyakran fogadja kormányosúl a vihart, s a világ utána fut, s köztársasága, melyet a császári demokraczia s a polgári demagogia fenyegetnek, bizalmatlanságot kelt, holott reményt ébreszthetne, ha ki nem vetköztetnék természetéből a politikai pártoskodások és szenvedélyek ¹⁾). A porosz foglalás következtében ha-

¹⁾ Louis Blanc programja szerint, melyet 1879. szept. 20-án Marseillen tartott beszédében adott elő, a köztársaságnak át kell alakulnia, megszüntetvén a cultus-kiadást, a concordatumot, a papi oktatás egyedurútságát, s egyetlen kamarát

tárai az Ardennek és Belfort között 50 mérföldnyi hosszúságban ki vannak téve a támadásnak, s Elsass-szal elvesztette a bátor katonák és ügyes tisztviselők tenyésztő iskoláját, miként Olaszországgal is történt Savoya elszakasztása által, minek folytán az szintén meggyengült határaitban amaz oldalról.

Anglia, miután Palmerston habozó politikája fenyegető nagy államokat engedett alakulni, s Afghanistan meghódítása érintkezésbe hozza azt Oroszországgal, megszűnik most már rájuk erőszakolni más népekre a boldogságot, melylyel maga sem bír ¹⁾, elárasztja majd a világot gyártmányaival úgy mint példaival, s ellen fog állani a nyers erő felülkerekedésének. Ott mindenki szabad, s mégis mindenki engedelmeskedik; anélkül hogy a kormány kezdeményezését várnák, milliókat költenek hidakra, utakra, földművelésre; míg, azon irigylendő büszkeségből, hogy elég legyenek maguk maguknak, felkutatnak valamennyi tengert és folyókat, a gyarmatokban csatornázási rendszert honosítanak meg; 13 millió font sterlinget szánnak egy utra, mely Calcuttat összeköti a Kibor-torkolatokkal.

Még mindig fő helyet foglal el a keleti kérdés, mely csak az európai török birodalom bukásával lesz megoldható; s e bukás szám-talan más kérdést fog szűlni.

Tibetet békés buddhisták tartják elfoglalva; Bokhara, a samani-dák fővárosa, Balk, Zoroaster bazája, Samarkand, egykor Timur székhelye, élénk kereskedést űznek a környező népekkel.

Az Indiát ismertető legújabb munka (Modern India, London 1879), melyet Monier Williams, híres orientalista, oxfordi tanár, tett közzé, értésünkre adja, mennyire igyekeznek az angolok megszüntetni az özvegy-égetés, az ember-áldozás, a gyermek-ölés,

nerezvén; köztársaság-főre, e kendőzött királyra, nincs szükség; nem kell hadsereg, hanem nemzeti katonaság; a bírák elmozdíthatatlansága megszűnik, s a nép fogja azokat választani a törvénytudók közül; az esküdtek választása sors-lúzás útján történik; a proletárság fokozatosan kiküszöbölendő, s a munkások díjazottabból részes társakká lesznek.

Francoziaország nem régiben az Új-Hebridákat szerezte meg, melyek mintegy 50 szigetekből állanak 70,000 lakossal.

¹⁾ Gladstone, az 1879-iki *Nineteenth Century* egy cikkében, egyéb vádak között, melyeket az angol kormány ellen szór, azt mondja: „Bármily kérdés fölött merült fel vita az európai hatalmak tanácsában, az mindig az elnyomás, nem a szabadság mellett foglalt állást. Igazán elmondhatni, hogy, a hol csak az emberi-ség sorsának intézéséről volt szó, az igazságosság és szabadság érdekében jobb lett volna, ha a britt nemzet nem létezik vala.” Emlékezzék vissza az olvasó ugyanannak kikelésére a nápolyi királyok és Róma ellen.

az istenek kocsija által való elgázoltatás embertelen szokásait, s mindamellett, a hol csak lehet, most is tartják azokat. Ama pantheismust, melyért egynémely tudósaink a kereszténység fölé emelik a brahmanismust, mert hasonlít az a mostani bölcselet tudományos pantheismusához, Monier úgy tekinti mint az ottani barbárság fő okát, mivelhogy elmossa az a személyiség érzetét, s oda viszi az embereket, hogy elmerítő szemlélődés által a nagy mindenségbe való beolvadást s gyakran a test elpusztítását keressék. Innen a saját és mások életének semmibe vétele. A kaszt-szervezet szüli a kötelezett rokonsági s egyszersmind a korai házasságokat, mert fő dolog nálók, hogy maradékot biztosítsanak maguknak, melylyel kiérdemeljék a mennyei életet; az eredményezi a nők elkülönzését, annyira hogy a házi, családi élet teljesen ismeretlen ottan.

Hahogy egykor minden ország maga fogja gyárilag feldolgozni saját terményeit, mivé lesz majd az öreg Európa, szemközt Indiával, Amerikával, Chinával?

Az Egyesült-Államokban is változáson megy keresztül az állapot, mióta az elszakadási háború folytán a déli földmivelő államokba is bevitték az előbb ismeretlen óriási gyárintézményeket, hogy feldolgozzák a talaj termékeit. Innen a rendkívül magas tariffák, a munkadíjban beállott változás, a nagy városokba tódulás¹⁾, az állami segélyezés szükségessége, a nők vagy gyermekek munkára alkalmazása a műhelyekben, a fölművelésnek a bevándorlókra hagyása. S

¹⁾ A lakosság száma most már:

New-Yorkban	1,500,000.
Philadelphiában	811,000.
Saint Louisban	500,000.
Baltimoreban	300,000.
Bostonban	342,000.
San Franciscoban	250,000.

Az Egyesült-Államok főbb történelmi művei statistikai és gazdasági könyvek, mint:

Edward Yough, a statistikai hivatal feje Washingtonban, *Labour in Europa and America* (Washington 1876, M. W. G.);

Sumner, *History of protection in the united States*. (New-York, 1877).

Francois Walker, *The Wages Question* (New-York 1876);

Cunningham, *Condicion of social wellbeing in Europa and America* (London 1878);

Studnitz, *Nordamericanische Arbeiterverhältnisse* (Lipsee 1879);

O. L. Bruce, *The dangerous classes of New-York city* (New-York 1872);

Seaman, *Commentaires in the constitution and laws, peoples and history of the united States*. 1863.

minthogy ezek nagy részt katolikusok, s az e tekintetben óvatos protestansoktól elütőleg igen szaporák, innen oly átalakulás ered, melynek nem lehet kiszámítani következményeit. Mig egyrészt méltán bámúlják az amerikaiakat tevékenységükért, másrészt megróják őket a szesz-es italokkal való visszaélés miatt, melyek nem csupán a műveletlen és szegényebb sorsú embereket fosztják meg pénzüktől és eszöktől: a mértékletesség egyike azon czimeknek, melyek leginkább tekintetbe jönnek a választásoknál: a szesz-mérések látogatóinak megvannak ott a maguk pártolói, míg a mértékletességi egyletek s a rappisták és shakerek községei abajgatják őket.

1865-ben a kimutatott adósság 2,787,639,571 dollárt tett, mely összegtől 150,977,697 dollár kamat járt. A hatról négy száztólira történt conversio folytán 1879 július 20-án a szövetségi adósság 1,726,912,800-ra szállott alá, mi kilencz és fél milliárd frankot tesz évi 83,722,542 dollár kamattal. Egy évi igen bő termés gabonában és gyapokban¹⁾, míg másutt e czikkeknak nagy szűke volt, s a keleti háború-szűlte kereslet, a nemzeti adósságból körülbelül egy milliárd dollárt juttatott oda vissza idegen kezekből. A pazarlás, mely főleg a helyi kiadások körül, az általános szavazás folytán történik, New-York városa úgy segített, hogy a syndikus s a községi tanács mellé egy külön pénzügyi tanácsot rendelt, melynek tagjait csak az adófizetők választják, s mely az egész pénzügyi kezelést ellenőrizheti.

Oregon-állam évenként mintegy fél szélességfoknyira terjeszkedik. Az Egyesült-Államok körülbelül 150 millió acre-nyi műveletlen területtel rendelkeznek, melyet a bevándorlóknak ajánlanak fel. California egymaga több higanyt termel mint a világ összes többi része.

Egyház és állam; hit és tudomány.

Európában úgy mint másutt mindenfelé conservatívek és progressisták küzdenek szakadatlanul, hasonlóan a beteghez „ki nem talál nyugtot a pehely-ágyon“; s legtöbbszörre az egyház és állam közötti harczbau rohannak egymásra²⁾. Ámde az egyház és állam

¹⁾ 77—78-ban 723 millió dollárnyi értékű volt a kivitel, mely összegből mintegy 600 millió természeti és földművelési termékekért járt.

²⁾ Lajos Fülöp, kételkedő és philanthrop miként kora, s hiányával ama tágabb látkörű és finom értelmiségnek, mely a vallási dolgokhoz szükséges, a jezsuiták ellenében szinre hozott ellenségeskedés idején azt mondá minisztereinek: „Nem kell az egyház dolgaiba avatkozni, mert a rövidebbet húzzuk.“ S hozzá tette: „Hagyjuk meg mindenkinek a maga szabadságát, egy kis rendőri czikk

nem két társadalom, melyek egyikének uralkodnia kellene, s a másikkal eltűnnie; hanem az általános emberi társadalom két faja, melyeket csak a legközelebbi cél s az ennek elérésére szükséges eszközök különböztetnek meg egymástól. Hahogy az egyháznak elodázhatatlan kötelessége az emberi szellem megszentelése, jogának is kell lennie azon benső és külső eszközökhöz, melyek szükségesek annak elérésére. És az, hogy egykor uralkodó volt, nem lehet jogczim arra, hogy elnyomják, miként a fiú sem lázad fel atyja ellen azért, mert gyámsága alatt tartotta őt. Az hogy theosophistikus és exegetikai czimboráskodó szövetkezetek kiforgatják a vallást értelméből; hogy a tömeg összezavarja a hiszékenyeket a hívőkkel; hogy szenvedélyes elmék, klerikálisoknak gúnyolva, másokat mint szabadelvű katolikusokat bántalmaznak, oktalan visszahúzódnást sürgetnek, s becsméri az, ki segélyül jön anélkül, hogy barát-csuhája és breviariuma volna, s így hírlapi pártocskákra darabolják szét az általános egyházat, még nem elég ok a gyűlöletre ellenök, mely mindig igaztalan valahányszor egész osztályt ér, s nem igazságos dolog a polgári társadalom ellenségeül tekinteni ama társadalmat, melynek egyedüli fegyvere a rábeszélés és a szó; ama vallást, mely a szándék tisztasága szerint ítél, s összeegyezteti a hitet az észszel¹⁾.

Ép oly alaptalan ama hívők félelme, kiket nyugtalanságba ejtenek a fölfedezések, az elmélődések, az oktatás terjedése. Sőt inkább elő kell ezt mozdítani, hogy az ifjak az abc-vel együtt tanulva a vallást tudják meg, mikép az erő és ravaszság nem minden; hogy aki torpedókat akar kötni a hit hajójához, tudja meg, mikép erős ellenállásokra fog találni; hogy akik le akarják a hitet polgárosító küldetésének útjáról téríteni, ne lássák a mennyei atya házát kereskedés házává téve, sem pedig czivakodás terének, hol műveletlen viták és becsmérések folynak, melyek elkedvetlenítik a mérsékelteteket

elégesség lesz.“ Csak attól félt, hogy az egyházi collegiumokból az ifjak legitimista érzülettel kerülhetnek ki, s tartott az énektől: *Deposuit potentes de sede*.

¹⁾ Habár a hit az ész fölött áll, mindazáltal az ész és hit között valódi elentét nem lehet, mert aki a titkokat fölfedi s a hitet az ember szívébe önti, ugyanazon Isten adta az emberi léleknek az ész világosságát. *Vaticani Zsinat*.

Mindazzal, mit a heterodox itészet s a tudományos hitetlenség az evangéliumoknak ellenök szegeztek, s mindazzal, mit, nem csak katolikusok, hanem más hitűek is irtak azok védelmére vagy azokat fejtegetve, megismertet minket Curci Carlo. M. pap műve *Il nuovo Testamento volgarizzato ed esposto in note esegetiche e morali* (Nápoly 1879), úgy az előszóiban mint a bő fejtegetésekben, melyekkel fordítását kísérte. A biblia fejtegetői között dicsérik a két Rosenmüllert, Grimm Vilibaldot, Godet-t, Vercellonet. . . .

és szerető-szívűeket, a mint ezt a pápa is hangsúlyozta; hogy a katolikus ember miként hívó, úgy legyen polgár is, lelkiismereteket adva vissza az Egyháznak s munkásokat az államnak; hogy járjon szentségben és igazságban, s erősen állván a hitben, mely a bizonyosságon alapúl, de az észben megerősítést talál¹⁾, igyekezzék az igazok okosságához téríteni a kételgőket, s tökéletes népet készíteni elő az Úrnak²⁾).

A katolika egyház sehol sem zárja ki a hitfelekezeteket: míg őt majdnem mindenütt, még ott is, hol a legnagyobb számot teszi, legtöbbet fizet, s hol a törvény uralkodónak nyilvánítja, a protestans országok aljas majmolásából üldözik vagy akadályozzák szent hivatala gyakorlatában, lelkiismereti jogaiban, jótékonyságában, oktatásában, az apostolkodásban; megtámadják hierarchiai rendét, az ön-

¹⁾ XIII. Leo 1878 aug. 27-én állam-titkárához, Nina cardinálishoz egy hosszú levelet intézett (*Aeterni Patris*), melyből átveszszük a következő sorokat:

„Feltett szándékunk nagyban érvényesíteni az egyház és pápaság jótékony befolyását a mostani egész társadalomban. Az egyház fejének helyzete Olaszországban és Rómában igen igen nehézé vált, miután megfosztották világi uralmától, melyet a Gondviselés annyi századok óta engedett neki, hogy oltalmazva legyen szellemi hatalmának szabadsága. Látni, mikép szenvednek sérelmet büntetlenül a legrégibb és legszentebb jogok magának Krisztus helytartójának személyében, a népek között mélyen megrendül a kötelesség és igazságosság eszméje, fogy a tiszteltet a törvények iránt, s a polgári társadalom alapjai sem maradnak érintetlenül. — A különböző államok katolikus alattvalói soha sem lehetnek nyugodtak, míg a pápa, hitök tanítója, lelkiismeretök igazgatója, nem élvez igazi szabadságot és valódi függetlenséget. — A mi szellemi hatalmunknak, isteni eredeténél s természetfölötti rendeltetésénél fogva, s hogy gyakorolhassa üdvös befolyását az emberi társadalom érdekében, teljesen szabadnak kellene lennie, holott a mostani állapotoknál fogva, annyira akadályozva van az, hogy igen igen nagy nehézséggel jár a világ-egyház kormányzása.

„Nem elég, hogy, nagy fájdalomkra, elnyomták a szerzetes rendeket, s ily módon megfosztották a pápát hatalmas segédeitől a congregatiókban, hol az egyház legfontosabb ügyei kerülnek tárgyalás alá; hogy elvonják az isteni tisztelettől az egyházi szolgákat, különbség nélkül valamennyiöket katonai szolgálatra kényszerítvén; hogy kiragadják a mi kezeink és papságunk kezei közül a szeretet és jótékonyági intézeteket, melyeket Rómában vagy a pápát vagy katolikus nemzetek alapítottak s az Egyház felügyelete alá helyeztek; még azt is látnunk kell, miként foglal tért szemünk előtt az eretnység magában a szent városban a katolika vallás ellen, s miként emelkednek itt nagy számmal hederodox iskolák és templomok; és látnunk kell a romlottságot, mely innen eredve különösen a hitetlen oktatásban részesülő ifjúság körében elterjed; és mintha még mindez kevés volna, lelki joghatóságunk tényeit is hatálytalanokká akarják tenni. . . .“

²⁾ Lukács, I.

kenytes nőtlenséget¹⁾, a házassági áldást, ama keresztény szeretetet, mely a civilizatio legszebb részét képezi, s melyben a jobbaknak inkább telik kedvök, mint a jelenésekben, a csodákban, az ünnepélyekben, a zarándoklásokban. Ha egyebet nem tudnak a katholikuskokra mondani, azt fogják rájuk, hogy ellenségei a kormánynak, bármennyire barátjaiul vallják is magukat egész az oltárig, s bármennyire erősítsék, hogy inkább békét ohajtanak, mint harezot, s hogy inkább segédkezni akarnak, mint akadályokat gördíteni az igazságosság terén.

De az eretnekségek, melyek a kath. egyházat zavarják, csakhamar elbuknak, miként Wronski, Mischiewitz, Quinet messianismusa, a Ronge-féle új- s a müncheni ó-katholicismus és Channing unitarismusa; s a protestans propaganda sem fenyeget komoly veszéllyel, habár az ezerféle felekezetek még e hitetlenekkel s a polgári és irodalmi hatalmasságokkal is kezet fognak a catholicismus üldözésére, mert sokkal határozottabb ennek hite Istenében, határozot-

¹⁾ „Bizonyos emberek egyesülnek s közösen laknak; mi jogon? — A társulás jogánál fogva. — Bezárkoznak; mi jogon? — Azon jognál fogva, melylyel minden ember bir, hogy nyitva vagy zárva tarthassa ajtaját. — Nem hagyják el lakásukat; mi jognál fogva? — A járás-kelés jogánál fogva, mely magában foglalja a jogot, hogy aki akar, otthon maradjon. Es mit csinálnak odahaza? Hallkan beszélnek; lesütik szemöket; dolgoznak. Hátat fordítanak a világnak, az érzékiségeknek, a gyönyöröknek, a húságoknak, a kevélységnek, az érdekeknek. Ruházatuk durva gyapjú- vagy durva vászon-szövet. Magán vagyonnal egyik sem bir közülök. Oda belépve, aki gazdag volt, szegénynyé teszi magát. A miye van, azt közre bocsátja. A ki előbb ugynevezett nemes, előkelő, úr volt, most egyenlő azzal, ki paraszt volt. Mindenkinek egyforma czella szogál lakásul. Valamennyien egyképcn hajnyiretet viselnek, kámzsát hordanak, fekete kenyeret esznek, bamuban baluak meg. Egyik is másik is csuklyát hord hátán és madzaggal övezi ágyékait. Ha a rendszabály ugy hozza magával, hogy mezitláb járjanak, mindnyájan mezitláb járnak. Lehet közöttök herczeg; e herczeg csak oly árnyék, mint akármelyikök; nincs ott helye a czimnek. A családnevek eltűntek. Csak előnevekkel élnek. Mindnyájan meg vannak görbedve a keresztnevek egyenlősége alatt. Kibontakoztak ők a testi család kötelékei közül, s községökben a lelki családot alapították meg; nincs egyéb rokonuk mint általában az emberek; segélyezik a szegényeket; gondjukat viselik a betegeknek. Választják azokat, kiknek engedelmeskednek. Egymást „Testvér“ néven szólítják.

„Imádkoznak. Kihez? Istenhez.“

„A meggondolatlan, hirtelenkedő szellemek azt mondják: — Mire valók e mozdulatlan alakok a titok környezetében? Mi céljuk? Mi az, a mit ők tesznek? — Talán nincs magasztosabb munka annál, melyet e lelkek végeznek. — Aligha van annál hasznosabb dolog. Jól, jól cselekszenek azok, kik mindig imádkoznak azokért, kik sobasem imádkoznak.“ **Hugo Victor.**

tabb erkölcstana, határozottabbak kötelmei és erősebb küldetésének érzete. Az erőszakosabb orosz orthodoxia egybe akarja olvasztani az egyházat az állammal.

Buddha és Confucius nem kapnak pröselytákat. Az islam még mindig hitágazatúl tartja a gyűlöletet a más vallásuak ellen¹⁾; hivei közül keveset veszít el, míg Európán kívül a bálványimádók és a buddhismust vallók közül még most is számosakat nyer meg, többet mint a kereszténység, mert kevésbbé ellenkezik az érzéki ösztönökkel.

Az izraeliták, kik még csak harmincz évvel ezelőtt Turinban is külön városnegyedbe voltak mintegy belebbezve, most tekintélyt vivnak ki és félelmesekké teszik magukat érdemeik, pénzök és kosmopolitikus összetartásuknál fogva; más vallásuak közül tanítványokat nem kapnak, de szaporák (lásd 118 lap), s hét millióra megy számuk, mely összegnek mintegy fele Európára esik, és pedig Oroszországra 1,200,000: Ausztriára 853,000: Poroszországra 284,500: Franciaországra 80,000: Angliára 42,000 stb. 1867-ben az Egyesült-Államokból ötven család Palaestinába költözött, hogy gyarmatosítsák azt, de nem boldogultak.

A háború.

A háborúkon, melyek vérrel fertőztették a század elejét, ugy

¹⁾ A Korán számtalan helyei közl, melyekre az 52 és 151 lapokon célozunk, álljon itt néhány:

Isten előtt nincs megvetettebb állapot azoknál, kik nem hisznek és hitetlenek maradnak. (*A zsákmány* — fejezet-czím — 22, 57 vers.)

Oh hívők, ne válasszatok barátokat a hitetlenek közül (*A nő*, 143. v.). ne a zsidók és ne a keresztények közül (*Az asztal* 56. v.)

Hitetlen, ki azt mondja „Isten a megváltó, Mária fia.“ Hitetlen, ki azt mondja „Isten a Szent Háromság egy harmada (*Asztal*, 76, 79 v.)

Oh próféta, harcolj a hitetlenek és képmutatók ellen: légy szigorú irányukban (*A védelem*, 9. v.) Buzdíts küzdelemre a hívőket. Húsz közlők kétszáz hitetlent ver le, száz ezret szalaszt meg (66.). Isten és az ő prófétája rendeletlül adták: Öljétek a bálványimádókat ahol csak találjátok, tegyétek foglyokká, vegyétek ostrom alá, csaljátok törbe őket; de ha megtérnek és engedelmeskednek a korának, hagyjatok nekik békét (3, 5.)

Üldözzétek az író embereket, kik nem vallják az igazságot: üldözzétek őket, a mig meg nem alázódnak (*A nő* 29. v.)

A hol csak hitetleneket találtok, öljétek le, pusztítsátok el őket (*Mahomed*. 4. v.)

Nem ti vagytok a kik megölitek, Isten az, ki megöli őket (*Zsákmány*, 17. v.)

Küzdjétek ellenök, valamig meg nem szűnik minden más isteni tisztelet az egy Istenén kívül (40).

hitték, segiteni fog a nép-fenség, mert — mondák — a népek soha sem fogják beleegyezésöket adni ama pusztító öldöklésekhez. A helyett azonban csak még vadabbul dúltak azok, s a legnépszerűbb nevek Jelachich, Radeczky, Garibaldi, Kossúth, Urban, s mi több, a chinai Tsao-Tsung-Tung és Li-Hung-Ciang lettek. Mialatt philanthropiát és békeszeretetet fitogtatnak, végtelenül szaporodtak a hadseregek, annyira, hogy a kormányok legfőbb gondját képezik s legtöbb költséget okoznak; hat millio katona sem lévén elég, a barbár korokhoz tértek vissza azért, hogy minden polgárt katonai szolgálatra kötelezzenek¹⁾; a tudományok és a mechanika előmeneteleit arra hasz-

¹⁾ Kiszámították, hogy a háború 1792-től 1815-ig a különböző államoknak 76,225 millió lirájokba és két milliónál több emberökbe került: e veszteségekhez hozzá kell adni 1-ször a teherrel együtt tönkre ment kereskedelmi hajók értékét, melyet csupán Angliára nézve másfél millió sterlingre tesznek, úgy hogy 644,000 egyén szenvedett ily módon több-kevesebb kárt; 2-szor a szegényadó növekedését, mely adó Angliában 1792-ben 50,000 sterling volt, 1815-ben pedig már 197,250-re emelkedett; mely évben Európában a háború folytán 200,000-re ment az özvegyek s egy milliora az árvák száma; 3-szor a bank- és kereskedelmi értékekben történt veszteséget, mely kiszámíthatatlan; 4-szer a polgári, tengerészi és katonai nyugdíjak összegét: 1815 után a had-ügy rendezése Angliában 12,000 milliót vett igénybe; 5-ször az adókat, melyeket 1815-től 1837-ig vetettek ki, hogy fizessék a kamatot a háború tartama alatt csinált adósságoktól, melyek nagyságáról fogalmat szerezhetünk, ha meggondoljuk, hogy Anglia adóssága 1837-ben még mindig 714,400,000 lirát tett; 6-szor a hadügyi költségvetés emelkedését. 1845-ben az az összes bevétel 58,590,217 sterlingre, a kiadást 55,103,644-re számították, s ez összegből a tengerészetre, a tüzéségre, a hadseregre 13,961,245-öt irányoztak elő. *Az angol keresztény társulat Hírlapja*, 1838 szept.

Franciaország előleges költségvetésében 1842-re 1,276,338,076 lirából 325,802,975 volt a hadügyre szánva, nem számítva ide a tengerészetet, melynek kiadása 125,607,614 lirára ment. 1830-tól 1847-ig 6055 és fél millióba került ott a hadsereg. Poroszországban 1841-ben 23,721,000 tallért emésztett fel a hadsereg, az egész 55,867,000 tallér lévén. Spanyolországban 687,909,129 reál összes kiadás mellett 256,506,440-et vett igénybe a hadügy; Belgiumban pedig 29,471,000 lirát a 105,566,962 lirányi összes kiadásból.

1848 után a hadügyi költségvetés mindenütt roppantúl emelkedett. Ime az évi e nemű kiadások összeállítása:

	Katona	Kiadás	Minden polgárra esik
Oroszországban . . .	447,378	— 636,500,000	— 7,22 frank
Franciaországban . . .	446,424	— 553,000,000	— 14,95 „
Németországban . . .	418,821	— 409,770,000	— 9,75 „
Nagy-Britanniában . . .	228,624	— 401,500,000	— 11,75 „
Ausztriában . . .	269,577	— 329,255,000	— 8,80 „
Olaszországban . . .	217,949	— 191,316,000	— 7,15 „
Spanyolországban . . .	91,400	— 122,292,000	— 7,30 „
Törökországban . . .	150,000	— 116,000,000	— 2,45 „

nálták fel, hogy tökéletesítsék ama fegyvereket, melyekkel I. Napoleon rémületbe ejtette Európát; ott van a durranó gyapot a dynamit, ott vannak a gyújtótűs puskák, az Armstrong-, Keiner-, Warendorf-, Krupp-féle óriás, olykor egész 100 tonnányi súlyú és tíz méter hosszú ágyúk, melyek ezélt találólág 17 kilométernyire hordanak s 250 kilogrammnyi porral megtöltve egy tonna-súlyú golyókat szórnak, másodpercenként 500 méter kezdetleges sebességgel. Észak-Amerikát, melytől oly sok hasznos dolgot tanulhattunk volna, akkor fogadtuk el mesterül, midőn, az elszakadási háború alkalmával, használatba hozta a monitorokat, a vas óriásokat, melyek szétzúzzák és elsüllyeszti az ellenséges hajókat, s feltűntette a vasutak fontosságát, 15,000 gyakorlott emberből álló csapatot alakítván mely követte a hadsereg mozdulatait, lerontotta vagy helyreállította a vasutakat, vagy újból épített olyanokat, melyek fentartották a közlekedést, s élelmi szereket, hadi készleteket és betegeket szállítottak. Franciaország jól érvényesítette e tapasztalatot az olaszországi hadjáratban (71 lap), s még inkább Poroszország, mely az Ausztria ellen viselt háború alkalmával minden hadtesthez vasúti munkásokból álló csapatot adott, s ily módon a 70-iki háború idején jul. 24-től aug. 5-ig kilencz új vonalon képes volt 384 ezer embert s az egész hadiszert Franciaország határaitra szállítani (105. lap). A többi hatalmak utánózták e dolgot, s páncézos hajók, torpédók és silurok adtak győzelmet annak, ki első használta azokat, és versenyeznek egymással, hogy minél öldöklőbb fegyvereket találjanak fel, s hogy roppant golyókat vethessenek, melyek átfürják a hajók hatalmas páncéljait.

Következésképen meg kellett változtatni a gyalogság csátázási módját, kevesbitve a sorok számát és mélységét. és folytonos mozgásban tartva azokat¹⁾. Biztonságát minden nép csak harezosai szá-

Belgiumban	.	.	.	.	46,383	—	41,000,000	—	7,60	"
Schweizban	.	.	.	.	120,077	—	13,300,000	—	4,80	"

Nincsenek beszámítva a tartalékosok, a területi csapatok, a rendetlenek; sem a kamatok előbbi kölcsönök után.

Az amerikai Egyesült-Államok az 1862-ki secessionalis háború alatt csupán a szövetségi államokban 840,086 tonna erejű 437 hajót állítottak ki, 8026 ágyúval. A mint számítják, száz év alatt a polgárosult államokban húsz millió egyén veszett el a háborúk folytán. S ez iszonyúságot mint haladást magasztalják s folyvást azt kiabálják az államok fülebe „Fegyverkezettek.”

¹⁾ A hátultöltő fegyver kezelése sokkal kevesebb fogással és idővel jár, mint a régié, meg a megfélemlített vagy szórakozott újoncz is sikeresen bánhatik azzal; hétszerre nagyobb távolságra, nyolczszorta nagyobb sebességgel, háromszorta szabatosabban hord.

mában kereste. S hogy hadseregre szert tegyenek, kikököntették egyensúlyokból a pénzügyeket; a polgár kénytelen volt megfelezni vagyonát a kormányynyal, miként a socialismusban; kölesönöket vettek fel, sorsjátékokat hoztak be, bankokat állítottak; nem volt elég, hogy néhány év alatt három ezer millióval szaporodott az ércz-pénz, még a papír-pénznek is kényszer-folyamot kellett adni.

Bizonyos országokban a katonák szeszélyök szerint forgathatták fel vagy igazságtalan tettekre kényszeríthették a kormányokat; egynémely szerencse-hős egész nemzeteket küszált össze, támogatva a köznéptől, mely minden fölkelésben részt vesz és szereti a változások látványát, bármily drágán fizeti is meg, hogy hitt a demagógok nagy hangú beszédeinek és ígéreteinek.

Bismarkról azt mondják, így szólott volna: „Sok embert tettem szerencsétlenné. Ha én nem vagyok, nem üt vala ki három nagy háború: nyolczvanezer német nem esett volna el a csatatéren, s atyák, anyák, fivérek, nővérek, özvegyek, hasztalanul eljegyzett szűzek nem viselnének gyászt. Minderről számoltam Istennel.“ S most azt hirdetik róla, hogy a nagy államok minisztereivel a lefegyverzés iránt értekezik, megmentendő Európát a gazdaszáti bukástól.

S valóban, most hogy a hadsereg nem gép többé, melyet egy király akarata hoz mozgásba, hanem maga az egész felfegyverzett nemzet, úgy gondolhatná az ember, hogy attól kellene eredniök a háborúk indítóokainak, miként tőle erednek az eszközök s övé az intézés. Ámde a béke érdekében tett fáradozások ellenmondásban állanak a tannal, melyet most hirdetnek, vagyis a létért való folytonos küzdelemmel, mely küzdelmet a civilisatio csak növeli azzal, hogy szaporítja a vágyakat, az erőket, a fájdalmakat, s halványozza a tevékenységet a dolgok és eszmék körében.

Köz-jog.

Azonban minden fejedelmi congressus elméleteket állított fel vagy szentesített, melyek kedveznek az emberiségnek; a tudósok pedig hirdették aztán azokat; béke-congressusok jöttek létre, társulat alakult a nemzetközi jog reformálása végett, s egy nemzetközi jog — Institutum, mely a tengeri zsákmányokat, a katonai kórházakat, a háborús szokásokat, s egyszersmind a rabszolgaságot, a pénzt, az útleveleket s a vasúti szállításokat érintő dolgokkal foglalkozik.

Oroszország 1874-ben egy brüsszeli összejövetelen nemzetközi törvénykönyv-félét terjesztett elő, mely, elhallgatva némi, a legyőzöttekre nézve sérelmes dolgokat, jóakarató óvó intézkedéseket tartalmaz; a háborúban külömbiséget tesz a küzdők és nem küzdők

között, számúzi az embertelen és haszontalan eszközöket; az ostromokat és bombázásokat illetőleg becsületességből és könyörületből kifolyó szabályokat ír elő; a hadi foglyok irányában a katona érde-
mes voltához és szerencsétlenségéhez illő bánásmódot követel. Min-
denesetre dicséretes kísérletek, bármennyire hatálytalanoknak mutat-
koznak is a győzők gögjével s a legyőzöttek dühével szemben; s
mennyit kell még szenvednie az emberiségnek az erkölcs és politika
elválasztása folytán! Mig a magánjog egyenlő lépést tartott az em-
beri élet lassú és fokozatos fejlődésével, mind jobban alkalmazkodva
a természet-jog igaz, örök, változhatatlan elveihez, a köz-jog meg-
állapodott, hogy hatalmas politikai tömörüléseket hozzon létre egy
bonyolult és csalekony elv alapján, milyen az állam érdeke, mely-
nek forrása a politikai hasznosság, criteriuma az erő, s melynél
fogva a cél jósága szentesíti az eszközök gázságát.

A jelenlegi küzdelemben az isteni jogon alapuló fejedelemség
s a népek akaratából kifolyó kormány között, a köz-jog átalakul és
tökélyesbül; jobban meg vannak már állapítva a nemzetközi visz-
nyok; megszűntek a kiáltóbb igazságtalanságok, nagy sérelmek jóvá
vannak téve. Spanyolország megtörte Napoleon kényuralmát; Né-
metország jelt adott a népek felszabadulására; Franciaország visz-
szaszerzi a szabadságokat, melyeket elkobzott a forradalom; Anglia
leveszi a lánczokat a katolikusokról s felszabadítja Irlandot a tör-
vényes Egyház kényuralma alól; Görögország lerázza a muszulman
igát; Olaszország visszanyerte függetlenségét; a barbárok kénytele-
nek tiszteletben tartani az európai lobogót; megszűnt a néger-ke-
reskedés¹⁾, és sok országban, maguk az Egyesült-Államokban is el-
van törölve a gyarmati rabszolgaság. Türelemben részesülnek a kü-
lönféle hiszemek és vallási gyakorlatok; az egyedi biztonság jobb

¹⁾ A bécsi 1815-iki congressus már eltörölte a néger-kereskedést, de mint-
hogy a négerek rabszolgasága továbbra is fenmaradt a gyarmatokban, ez folyvást
ösztönzőül szolgált arra, hogy merész és igen nyereséges csempészet útján szállítsa-
nak olyanokat Afrikából. Anglia 1837-ben, Franciaország 48-ban megszüntették a
rabszolgaságot; 1859-ben Hollandia ugyanazt tette a keleti gyarmatokra, s 62-ben
az amerikaiakra nézve is. Érintettük már a többi országok intézkedéseit és kísér-
leteit e tekintetben, s a szomorú eredményeket északi Amerikában. Minthogy a
négerek nem akarnak dolgozni, hogy hasznosítsák a gyarmatokat, más karokhoz
kellett folyamodni, s a hiányt részben az indiai és chinai couli-k, vagyis szabad
munkások pótolják. Liberia, melyet 1821-ben Afrika nyugati partján alapítottak,
hogy elhelyezzék ott az Egyesült-Államokban felszabadított négereket, 1847-ben
független köztársaságnak nyilvánította magát.

oltalom alatt áll, igazságosabban meg van osztva a jólét; sok betegségnek elejét vették ¹⁾, a vesztegzárakra nézve jobb intézkedéseket tettek; az inség elhárítása, az elemi csapások enyhítése iránt gondoskodtak a biztosításokkal, a szegény filléréről a takarékpénztárakkal; eltörölték az adósságért való fogság-büntetést; az erkölcsök szelidülése, s maga az önzés is mérsékelte a szenvedélyeket, a kételgés a párt-dühöt; a nyilvánosság folytán senki sem vonhatja ki magát embertársai ellenőrzése alól. A kis ipar, mely gyarapszik és átalakul a physikai és természeti ismeretek terjedése s a kormányok gyámolítása folytán, váratlan mértékben szaporította az élhetés eszközeit, s hála a szabadságnak, gyorsabban növekszik a gazdagság, méltányosabb lesz a felosztás, élvezetesebb a fogyasztás.

Gazdaság.

Az erkölcsstan, bármennyire inog is a hasznossági elv alapján, melyet Bentham vetett meg, Stuard Mill és Austin pedig hirdettek, sok hasznót húzott a gazdasági írók tanaiból, kik kimutatták, hogy az egyesek java közösségben áll az összesek javával; hogy a munka az emberi nem rendeltetése s minden földi jó forrása, s hogy hasznos csak a jó lehet. A socialisták is elismerik, hogy a munka egyedül lehetséges újból-rendezése csak ama szabad, változatos, sokféle, egymásutánt tartó rendezés, mely a most már jobban felvilágosult és kevésbé közönyös érdekekből kifolyólag napról napra valósulásba megy. Felismerték, hogy a szükségletek valóban szaporodtak, mi gazdaságin kívül, erkölcsi tünemény is; hogy a gépek segélyével eszközölt termelés túlságossága talán fő oka a mostani kereskedelmi válságnak ²⁾.

¹⁾ A francziák most kényszerítőleg is terjesztik Cochinchinában a tehénhimlővel való ojtást.

²⁾ 1875 végén az Egyesült-Államokban 713 gyári kemenceze közül 420 szfinesztelt; ha valamennyi működik vala, egy év alatt 5,500,000 tonnányi öntött vasat állítottak volna ki, míg a nemzeti fogyasztásra elég volt 2,800,000. A „Madge, Sawyer és Társa” czég, mely Anglia legtekintélyesebbje közé tartozik, 1877-ben kijelentette, hogy a gyapjú-iparon nem lehet javítani, míg meg nem szűnik a túlságos előállítás, s hogy nagy előny lenne, ha a gyárak fele leégne vagy megszűntetné a munkát. Burke William kimutatta, hogy kilenczven munkás a jobb gyárak egyikében, hetenként tizenhat órával kevesebbet dolgozva, ugyanoly súlyú és minőségű több kelmét állított elő mint 1838-ban 231 munkás ugyanazon gyárban. Massachusettsben 50 év előtt egy jó harisnyakötő, naponként 15 órát dolgozva, legfelebb 200 párt készíthetett el egy év alatt: 1875-ben 48,090 harisnyakötő, naponként csak 10 órát dolgozva, 59,762,866 párt állított ki, vagyis minden egyes munkás 1243 párt.

A politikai gazdaszat, mely a klasszikus gazdasági írótól megtanulta számításba venni az értéket, az árat, a keresletet és kínálatot, az előállítási költséget, a népesség-elmet, a munka-dij törvényét, a kamatokat, a nyereséget, a tiszta jövedelmet, mindinkább jobb világításba helyezte a népességet, a hitelt, a tőkét (Mac Culloc, Quetelet, Jevons, Walras, Mels); biztos adatokra igyekezett fektetni tanait, melyek azonban mégis ellenmondók, mert Carey törvénye s Bastiat „*Harmonies économiques*“ című munkájában lerakott elvei nem egyeznek meg Ricardo rente-elméletével: Roscher mindent a történelemből akar levezetni, s tőle származnak a doctrinair socialisták, kik, visszajedve a féktelen egyedelviségtől, az állam beavatkozását sürgetik a jobb termelés s a gazdagságok méltányosabb felosztásának eszközlése végett: s ily módon egy igen összetett tudományhoz vezet az út, melynek neve Sociologia.

De okos, észszerű, a magán jóval gazdálkodó, a csalékony látsszatot megvető állapot, melyben ne a szám viselje az erő, hanem az igazságosság a jogok és érdekek képét, melyben a társadalmi pyramisnak ne tetejét hanem alapját tanulmányozzák, nem teremthető nyomorú nagyravágásokkal, aljas irigykedéssel, piszkos ezimboráskodásokkal, a pénzügyi harpiák szám-esavarásaival, szószéki tivornyázásokkal, a pórnépet vagy ehhez hasonló nagyokat magasztaló rögtönzött könyvecskékkel; valamint az által sem, hogy a század haladásának mondják a képtelent a tudományban, az ügyefogyottságot a közigazgatásban, a trágárságot a művészetben, a szabadosságot az életben. Nem nyöszörgésre és tapsokra, hanem erőfeszítésre van szükség, mert minden szűlés fűrasztó; jellemek kellene, s hódolat az igazságosság, tisztelet a szabadság és a lelkiismeretek iránt.

Nem elég elvont dogmákat, a priori képleteket állítani fel; nem elég kinyilatkoztatások, általános gyógyszerek, mindenható abszolút szabályelvek és szólamok iránt kelteni hitet, melyek annál kapósabbak minél kevésbbé szabatosak, mely-k nem mondják meg, mit kell tenni, hová kell irányozni az egyedi és öszletes tevékenységet a kapkodó tapasztalatlanság és önző eselszövény közepett. Azt fogják talán mondani: „Szeressétek a hazát, mérsékeljétek vágyaitokat, legyetek becsületesek.“ De a jó szeretetét és czélul tűzését hirdetni nem sokat ér, ha nincs értelmiség, mely azt felismerje. A tehetségek kiképzése az erkölesi rendre nézve nem kevésbbé hasznos, mint az anyagi érdekek tekintetében: s a nép férfias tulajdonságainak fejlesztésével vetjük meg alapját a nemzetek jövőjének. A nemzetek szervezett és ép oly különbözö lények, miként az egyedek; egye-

dül physiologiájuk, psychologiájuk, történelmök szolgáltatnak biztos alapot s mentenek meg a vakmerő kísérletektől és részegítő programoktól.

Azonban csalódnak, vagy csalni akarnak, kik azt hiszik, hogy az oktatás elegendő a nemzetek javítására. A régi sophisták tévedése volt egynek venni a tanultságot a hatalommal és erkölcsiséggel. Az értelmi lénynek az erkölcsi lényen kell alapúlnia, s ennek a vallási lényen; az ember hatalma alá hajtja a természetet, de kell, hogy ő viszont a törvénynek és rendnek vesse alá magát; ki a megismert kötelesség szerint tudja intézni saját életét, az lesz a termelés legjobbjó tényezője is.

Remények.

Kísérletek, észlelések, összehasonlítások korát éljük; a helyett hogy zsilipekkel akarnók elzárni, inkább gáttakkal kell szabályozni a véleményeket. Fel lévén bomolva minden rend, a megoldandó nagy problema most nem az, egység legyen-e vagy szövetség, monarchia-e vagy köztársaság, fejedelmi kényuralom-e vagy pór-zsarnokság, függetlenség-e vagy szolgaság: hanem az: vajjon az ember és a társadalom szabályozója a jog legyen-e vagy az erő, a tekintély-e vagy a fejtelenség, az emberi számítás-e vagy az isteni gondviselés; vajjon a tények iránytűjéül, az elhatározások criteriumául a 89-ki elveknek, a parlamenti vitatkozásoknak, a hírlapi rémuralomnak, a korlátokat nem ismerő függetlenségnek, vagy inkább az örök tizparancsnak s a hagyományos igazságoknak kell szolgálniak, amaz igazságoknak, melyeket az értelmez, ki biztosítva van a tévedés ellen.

Azok, kiknek komoly szándékuk eszközölni a jót, azon vannak, hogy az igazi nép kerüljön felül, az a nép, mely gondolkodik, vagyonnal bír, munkálkodik, s melynek ugyanazért szabályozott szabadságra és tisztességes békére van szüksége, nem pedig az a tanult vagy patriczius vagy piaczi tömeg, melyet a hírlapok, a eselszövek, az érdekek sugalmaznak; szükségesnek hirdetik a nevelést, de nem azért, hogy gazdagságra, politikai hivatalokra, társadalmi állásokra irányuló durva reményeket ébreszsen, hanem hogy jellemet, méltóságot, szilárdságot kölesönözzön; azt akarják, hogy ne az abcére és testgyakorlatra, hanem a nép lelkére legyen főgond, hogy tanítsák meg azt kötelességeire, s ébreszszék fel benne a közérzékét.

Hogy elejét vegyük a communismusnak, szükséges: felemelni azt, ki meg van görnyedve, nem pedig lerántani azt, ki egyenesen áll; kivinni, hogy az élet ne érdekek küzdelme, hanem kötelességek versenye legyen; hogy a proletár verejtékkel arczán, ne pedig kö-

nyekkel szemében keresse kenyerét; nem hagyni mindent az erő és vakmerőség kényéré; kiragadni a gyengéket és nyúl szívűeket az erők és ravaszok torkából; közelebb vinni a nagy vagytonokat a kicsikhez; feltüntetni a munka megváltó hatályát; az által, hogy a gazdagok is dolgozzanak; nem töprengeni a fölött, vajjon nem sértük-e meg a kételgőt meggyőződéseinkkel, vagy a gézengúzt becsülettességünkkel; élje tenni a tisztességet a megtiszteltetéseknek; megkeresztelni a demokracziát s összeházasítani azt a szabadsággal, s bevinni ezt mindenüve, hozzászoktatva a közélethez; szűkebbre venni a kormány tevékenységi körét, hogy ne a sokaságnak, hanem a sokaság jogainak viselje képét; akarni, hogy, ha tűri a tévelyt, vallja és védje az igazságot; megmenteni az alázatosak hitét a kevélyek positivismusától, kiknek csekélyebb mértékben jutott ki az igazság; alább szállítani a szörnyeteg kiadásokat, megkevesbiteni a tisztviselők és katonák seregét, mely a termékek egy tized részét emészti fel s erkölcsrontó henyeségben tartja az ifjuság virágát; kiűriteni a börtönöket, hitelvesztettekké tenni a hódításokat, megelőzni a háborúkat az által, hogy felelevenítjük a jog-fogalmakat, a haza, a szabad lelkiismeret eszméjét, megemlékezve, mikép az emberinem nem azért él, hogy kormányozzák, hanem, hogy jól éljen; hogy „a politika valódi célja az, hogy az életet kényelmessé s a népeket megelégedettekké tegye“ (Bossuet); s hogy, miként egy nagy ember mondotta, a monarchiával lehet boldogulni vallás nélkül is, mert pótolják ezt a zsandárok és börtönök, de demokracziával nem.

A lét hármas oldalával, a széppel, jóval, igazzal, kezdtük ötven előtt munkánkat, s azzal fejezzük azt most be, intve minden jobb érzésűeket, hogy a küzdelemben, mely a való és hamis, a rend és zűr-zavar, az anyyali és sátáni között foly, az anyagelviség eláradásának s az erő tisztületének minden perczen kész bátorságot szegezzenek ellen; hogy igyekezzenek az emberi tudományokkal lelkeket nyerni meg az emberiségnek, s mindenki azon legyen, hogy elmondhassa „Tettem valami jót.“

V ó g o.

Végszó.

A Szent-István-Társulat választmányi határozat folytán tagilletményül közrebocsátván **Cantu Caesártól** „Az utolsó harmincz év történetét,” ezzel kiegészítette s befejezte a világhírű szerzőnek majd minden európai művelt nyelven kiadott „**Világtörténelmét**“, melyet ugyanazon Társulat az ő legnagyobb jótevője, az áldott emlékü **Bartakovics Béla** egri érsek áldozatos kezdeményezésére ültetett át magyar irodalmunkba. Az első öt kötet Somogyi Károly társulati igazgató gondos átnézése és felügyelete alatt Gyurits Antal és Kádas Rudolf fordításában Pesten jelent meg 1857—1860 években. A hatodik és következő kötetek végig Egerben kerültek ki sajtó alól Stephanovszky Sándor egri áldozó-pap, lyceumi tanár, könyvtárnok és szent-István-társulati tiszteleti tag gondos felügyelete alatt, Lonkay Antal, Ágoston Antal, Gresich Miksa, s több egri főmegyei áldozó-pap, névszerint Vilcsék Jakab leány-növeldei lelkijátya, Lakatos György esperes-plebános, és Michalek Manó káptalani karkáplán, hitelemző s lyceumi alkönyvtárnok által fordítva, — legtöbb a legutóbb nevezett Michalek Manótól, ki „Az utolsó harmincz év történetét“ is fordította.

A XVIII. könyvvvel befejezett s 1876-ban kiadott „Világtörténelemhez“ a könnyebb használhatóság tekintetéből szükséges volt egy „Kor- és betűrendi Mutató,” melyet fönnevezett Stephanovszky Sándor állított össze, s a Szent-István-Társulat 1877-ben bocsátott közre.

A nagynevű szerző 1879-ben kiadván „Az utolsó harmincz év történetét,” s ezt a Szent-István-Társulat magyar fordításban ezennel közzé tévén, ehhez egyszersmind egy rövid „Tartalom-jegyzéket“ csatol Cantu Caesar egész „Világtörténelméről“, hogy a nagybecsű művet egészben úgy mint egyes részeiben minden olvasó egy tekintetre átláthassa, s tanulmányaihoz és szükségéhez képest a hosszas keresgéssel járó idővesztéség nélkül használhassa.

Az igazgató választmány egyszersmind ama kedvezményben is részesíti a történelem iránt érdeklődő magyar közönséget, hogy Cantu Caesar nagy művét bárki nemcsak egészben, hanem a borítékra kitett árért külön egyes kötetekben is megszerezheti.

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

Budapesten, Lövész-utoza 13. szám alatt

megjelent

CANTU CAESAR VILÁGTÖRTÉNELME.

Ó-KOR. I—VI. KÖTET. 1—7. könyv vagy korszak.
Pest-Eger, 1856—1860.

KÖZÉP-KOR. VII—XI. KÖTET. 8—14. könyv vagy
korszak. Eger, . . . 1863—1869.

ÚJ-KOR. XII—XV. KÖTET. 15—18. könyv vagy kor-
szak. Eger, 1870—1876.

KOR- ÉS BETÜRENDI MUTATÓ. Eger,
1877.

AZ UTOLSÓ HARMINCZ ÉV TÖRTÉNETE.
Eger, 1881.

EGER,

AZ ÉRSEK-LYCEUMI NYOMDÁBAN.

1881.

TARTALOMJEGYZÉK

CANTU CAESAR „VILÁGTÖRTÉNELMÉHEZ.”

ELSŐ KÖTET.

Előszó	Lap. III
Elmélkedés a világtörténelem fölött.	
Történelmi rendszerek. Mesés történet. Classica történelem. Évkönyvek. Krónikák. Emlékiratok. Bölcselő történelem. Tudományos történelem. Történeti bölcsészet. I.—XVIII. Korszak. Történeti érdekek. A történelem encyclopaediája. A tudomány előhaladása. A történelemben tett előhaladások. Erkölciség a történelemben. A történetírás eszményképe	1
Jegyek magyarázata	92
Előismeretek	93

I. KÖNYV. (KORSZAK.)

A teremtéstől kezdve az emberi-nem szétszóratásáig.

Első fejezet. A teremtés története.	
Teremtés. Első család. Első törvény.	105
Második fejezet. A világ létkora.	
Öslénytán. Ellenvetések. Az elmélkedés rendszere. A legrégibb emberi művek. Csillagászati nézetek. Régiségi igények	108
Harmadik fejezet. Az emberi-nem egysége.	
A fajnak fokozatos tökéletesbülése. Az emberi-nem egysége. Blumenbach osztályozása. Nyelv. Erkölcsi érzelem-egység. A hagyományok egyezése. Az ismeretek közti hasonlat. Az amerikaiak. Australiaiak	136
Negyedik fejezet. Először lakott tartományok	174
Ötödik fejezet. Első társadalmak.	
Patriarebalis kormány	178

Folvilágosító jegyzetek az I. könyvhez.

(A) A szárazföldi hegyek létkora.	187
(B) Emberfajok.	
Az emberi-nem osztályozásának legújabb rajza Bory de Saint-Vincent, Desmoulins, Lesson szerint	194
(C) Az emberi-nem egysége I. Erkölcsi egység a történeti és vallásos hagyományok alapján.	
Zsidók, chaldaeusok, phoeniciek. Egyptomiak, hinduk. Persák. Régi csillagászat. Chinaiak. Tibetiek. A hagyományok geographiai központja. Amerikaiak. Oceaniaiak és négerek. Scythák.	196
II Az emberi-nem egysége a nyelvek és észtehetőségek nyomán.	

Latin nyelv. A nyelvek leszármazásának bizonyítványai és

valószínűsége. Ősnyelv. A nyelvek változásai és korszakai. A sanscrit fontossága. A nyelvészet fontossága az Ethnographiában. Az írásjegyek rokonsága. Nemzeti jellem. A műveltség megelőzi a vadon állapotot	206
III. Az ember-faj egysége természeti jellegeiből bebizonyítva.	

Gallok és cimberek. Szépség: görög, egyiptomi, perui eszménykép. A bőrről. Melanizmus, albinizmus, különféle szőr és haj, csontos és zsíros kinövések. Veres haj, A típusok állandósága. Meghonosodás, külbefolyások. Fajvegyületi, átmeneti törvények. Fajok elsőbbsége. Meghatározás. Osztályozások	220
(D) Az emberi fajok physiologiai jellegei viszonyaikban a történelemhez tekintve	235
(E) Összehasonlító nyelvészet	262
(F) Az ásiái nyelvek	286
(G) Europa Ethnographiája	293
1. §. Europa ethnographiai felosztása	294
2. §. Pelasg család	295
3. §. A bask és celta nyelvek családjai	311
4. §. A thrák-pelasg, és görög-latin nyelvek családja	323
5. §. A german nyelvek családja	338
6. §. A szláv nyelvcsalád	349
7. §. Az urali, vagy finn nyelvek családja	359

II. KÖNYV. (KORSZAK.)

Az emberi-nem szétszórásától az olympládokig.

Első fejezet. Á s i a.

Fekvése. Hegyek. Vizek. Fölosztás. Égalj. Nyelv. Első lakosok. Kormányok. Hódítások. Monarchiák. Többnejűség. Valás. Hitregészet. Betűtsek. Castok. Kereskedés	367
--	-----

Második fejezet. A z ő s k o r h ő s e i

Harmadik fejezet. E l s ő b i r o d a l m a k .

Történeti kútfők. Nemrod. Bactro-assyrok. Medobactrianok	388
--	-----

Negyedik fejezet. B a b y l o n i i n t é z m é n y e k .

Babylon. A város kiterjedése. Babylon romjai. Ipar. Istennek. Metaphysika. Magusok. Istentisztelet	393
--	-----

Ötödik fejezet. A z s i d ó k .

Nomád zsidók. Abraham. Mózes. Mózes dicsénete	403
---	-----

Hatodik fejezet. M ó z e s i n t é z k e d é s e i .

Istentisztelet. Alkotmány. Büntető törvények. Menedékhe-lyek. Hadügy. Gazdászat. Népesítés. Összehasonlítás más törvényhozásokkal. Nők. Család. A törvényhozás hiányai. Rabszolgák	412
--	-----

Hetedik fejezet. S z ö v e t s é g e s k ö z t á r s a s á g .

A bírák. Deborah éneke. Gedeon. Sámuel	427
--	-----

Nyolczadik fejezet. K i r á l y s á g .

Saul. Dávid. Salamon. Templom	432
---	-----

Kilenczedik fejezet. A z o r s z á g m e g o s z l á s a .

	Lap.
Izrael királyai. Rabszolgaság. Judaea királyai. 'Tobiás. Judit. Rabszolgaság. Dániel. Jeremias keservei.	439
<i>Tizedik fejezet. Művészet és műveltség a zsidóknál.</i>	
Temetkezés. Gazdagság. Enekek éneke. Ruth. Nyelv. Irodalom. Történetírás. Bölcsészet. Költészet.	447
<i>Tizenegyedik fejezet. A hinduk.</i>	
Általános ismeretek.	
<i>Tizenkettődik fejezet. A l k o t m á n y.</i>	
Lélekvándorlás. Castok. Braminok. Shatriák. Vasiák. Kereskedés. Sudriák. Vegyes osztályok. Pariák. Legrégibb történetek. Buddha. Királyok. Hűbéresek. Közigazgatás. Igazságszolgáltatás. Család. Nők. Szokások.	472
<i>Tizenharmadik fejezet. V a l l á s.</i>	
Ösigazságok. Közbevegyült tévelyek. Brahmissmus. Cosmogonia. A vedák. A puranák. Brahma. Hasonlatosság a persákkal. Vishnu. Shiva. Istennők. Surya. Összehasonlítás a classikai Mythológiával.	492
<i>Tizennegyedik fejezet. A h i n d u k b ö l c s é s z e t e.</i>	
Sankia bölesészet. Joghi. Bagavad-ghita. Nijaja bölesészet. Vedanta bölesészet. Hasonlat a görögökkel. Erkölcsi bölesészet. Durma-Sastra.	511
<i>Tizenötödik fejezet. A b u d d a i s m u s.</i>	
A legendák. Cosmogonia. Morál. A buddaismus története.	527
<i>Tizenhatodik fejezet. I r o d a l o m.</i>	
Nyelv. sanscrit. Költészet. Ramayana. Mahá-barata. Egyéb költemények. Chronologia. Történet. Zenészet. Szépművészetek. Földrajz. Tudományok.	547
<i>Tizenhetedik fejezet. E g y p t o m.</i>	
Történeti kutfők.	568
<i>Tizennyolczadik fejezet. L e g r é g i b b i d ő k.</i>	
Nilus. Meroe. Ments. Pásztor-királyok. Osimandias.	572
<i>Tizenkilenczedik fejezet. A S e s o s t r i d á k.</i>	
A XVIII. dynastia. Sesostris. A XXVI. dynastia.	580
<i>Huszdik fejezet. E g y p t o m i i n t é z m é n y e k.</i>	
Castok. Papok. Harczosok. Király. Halálítéletek. Közigazgatás. Büntető-törvények. Birák. Egyéb castok. Kereskedés. Szokások. Faj. Erkölcsi állapot.	585
<i>Huszonegyedik fejezet. A legelső népek, és különösen az egyptomiak ismeretei.</i>	
Az egyptomiak csillagászata. A cha'daeusok csillagászata. Csillagászat a phoeniciek-, hinduk-, és chinaiaknál. Csillagjósolat. Az egyptomiak egyéb tudománya. Mumiák. Irodalom.	595
<i>Huszonkettődik fejezet. Az egyptomiak vallása.</i>	
Papok vallása. Hermes tanai. Népvallás. Szent állatok. Vallásgyakorlat.	604
<i>Huszonharmadik fejezet. A h i e r o g l y p h ó k.</i>	
A rosettei kő.	615

Huszonnegyedik fejezet. Szépművészetek általában, különösen Indiában és Egyiptomban.

Építészet. Barlang-korszak. Cyclops-féle korszak. Sirhal-
mok. Hindu építészet. Első korszak. Mahabalipur. Elephanta.
Ellora. Második korszak. Harmadik korszak. Példány-pagoda.
Egyiptomi építészet. Földalatti boltozatok. Pyramisok. Templo-
mok. Obeliskek. Szobrászat. Rajz. 625

Huszonötödik fejezet. Összehasonlítások 663

Huszonhatodik fejezet. A phoeniciek.

Történetök és intézményeik. Történetírók. A tartomány. Kor-
mányzás. Hiram király. Művészetek. Vallás. Istenek 666

Huszonhetedik fejeze. Kereskedeés.

Karavánok. Árúk. Kalmár-személyzet. Tengerészet. Kara-
ván-utak. A phoeniciek kereskedése. Gyarmatok 676

Huszonnyolczadik fejezet. Görögország.

Első lakói. Japhetidák. Pelasgok. Hellenek. Aeolok. Joni-
aiak és achaeusok, Idegen gyarmatok 691

Huszonkilencedik fejezet. A görögök első vállalat-
tai, s polgári szerkezete.

Egyesülés. Néposztályok. Amphictyonok. Kereskedeés. Ar-
gonauták. Theba ostroma. Trojai háboru. Homer. Királyok.
Hősök. Papok. Törvények. Hósi szokások. Eledetek. Mulatsá-
gok. Öltözet. Hadügy. Nők. Család. Földmívelés. Építmények.
Szépművészetek. Földrajz. Tudományok. 702

Harminczadik fejezet. A vallásokról általában.

Az Istenség egysége. Természetimádás. Jelvények. Hitre-
gék. A polgárisodás és égalj befolyása. Vegyület. Az írók be-
folyása. Hitregetan magyarázata. Erkölestan. Áldozatok. Papok.
Mysteriumok. Beavatások. Oraculumok. Sibyllák 735

Harminczegyedik fejezet. Vallási állapotok a görögöknél.

Phrygiaiak. Pelasgok. Cabirok. Dodona. Ephesus. Delos. Cyp-
rus. Kreta. Sajátképeni Görögország. A Görögországban elválto-
zott vallások. Ösigazságok. Homer és Hesiod istenei. Istentisz-
telet. Ünnepek. Erkölcsiség 761

Harminczkettedik fejezet. Heraclidák.

Köztársaságok. Belváltozások. Nemzeti egység. Játékok.
Pythiai játékok. Nemei s isthmusi játékok. Olympiai játékok . 778

Felvilágosító jegyzetek a II. könyvhez.

(A) népek szokásai párvonalakban.

Ellenség előli futás. Harczosnők. Próféta-asszonyok, papnők.
Jövendölések. Király és kormányzás. Hadi csapatok. Időtöltés, va-
dászlat. Lakhelyek. Házasság. Jegyajándék. Házasságtörés. Késői
házasságok. Nagybatya és unokaöcs. Magánboszu. Vendégszere-
tet. Ajándékok. Részegesség. Hadi tánczok. Játékok. Hajzat . 787

(B) A történelmi bizonyosságról 807

Az ársini történetírók vizsgálata 807

	<i>Lap.</i>
A történeti hihetőségről, s különösen a görög történelem első időszakáról.	816
(C) A buddaismus	831
(D) A Nilus áradásai :	846
(E) Egyiptom tekintete	848
(F) Mumiák	850
(G) Az egyiptomi királyok sírjai	855
(H) Osymandyas palotája	863
(I) Tyrusi bibor	866
(L) Kereskedelmi utvonalak	868
Szárazföldi nagy utak:	
I. Az arab-phoeniciai karavánok utjai	868
II. A babylon-persa karavánok utvonalai	870
III. Bactriai és samarcandi utvonalak	873
IV. Kereskedelmi ut Közép-Ásiában	874
Tengeri utak	874
(M) Az Amphictyonok gyülekezetéről, és a delphii oraculumról	875
(N) Hesiod Theogoniája	881

MÁSODIK KÖTET.

E l ő s z ó	III
-----------------------	-----

III. KÖNYV. (KORSZAK.)

Az olymptádoktól kezdve Nagy-Sándorig.

<i>Első fejezet.</i> Persia.	
Homályos idők. Történetirók. Medo-bactriai birodalom. De-joces. Babylonia. Chaldaeusok. Nabuchodonosor. Honi történetirók. Yassan-dynastia. A Kafan-dynastia. Kritika	1
<i>Második fejezet.</i> Cyrus és utódai.	
Lydia. Croesus. Thymbrai csata. Izrael megszabadulása. Cambyses. I. Darius. Scythák	17
<i>Harmadik fejezet.</i> A magusok vallása.	
Magusok. Zoroaster. Zendavesta. Ormuzd és Ahriman. Összehasonlítás a hindukkal; Eddával; zsidókkal. Mithras és Mithra. Erkölcstan	27
<i>Negyedik fejezet.</i> A persák erkölcsi állapota, s állam szervezete.	
Nevelés. Szokások. Királyok. Serail. Esther. Satrapiák. Posták. Pénzügy. Törvénykezés. Hadügy. A németek eredete. Zend nyelv. Parzi nyelv. Irodalom. Szépművészetek	51
<i>Ötödik fejezet.</i> Görögország.	
Sparta és Kreta. Heloták. Lycurgus. Kreta. Minos. Spartai törvényhozás. Ephorok. Királyok. Senatus. Magánélet. Házasság. Nők. Nevelés. Laconismus. Játékok. Miveltség. Vallás. Háború	70
<i>Hatodik fejezet.</i> A messenei háborúk.	
Aristodemus. Partheniusok. Tyrtaeus	86

Hetedik fejezet. Athenae. Cecrops. Solon.

Theseus. Codrus. Éves archonok. Draco. Solon. A hét bölcs. Alkotmány. Népgyűlés. Areopagus. Ostracismus. Vallási törvények. Politikai törvények. Polgári törvények. Igazság-szolgáltatás. Rendőri törvények. Hadi törvények. Összehasonlítás Solon és Lycurgus közt. 89

Nyolczadik fejezet. Pisistratus.

Hipparchus és Hippias 105

Kilenczedik fejezet. Görögország apróbb államai.

Arcadia. Argos. Sicyon. Corinthus. Cypselus. Perianther. Achaja. Elis. Hellas. Megara. Phocis. Locris. Aetolia. Acarnania. Thessalia. Epirus. Szigetek. Delos. Ciprus. Coreyra. Aegina. Euboea 109

Tizedik fejezet. Görögországi gyarmatok.

Kis-Asia. Aeoli gyarmatok. Miletus. Phocaea. Massalia. Ephesus. Samos. Chios. Dóri gyarmatok. Rhodus; törvényei. Más gyarmatok. Cyrene. 118

Tizenegyedik fejezet. Persa (med) háboru.

Sardes fölgyújtása. Marathoni csata. Miltiades halála. Aristides és Themistocles. Aristides száműzetése. I. Xerxes, megtámadja Görögországot. Xerxes serege. Thermopylae. Salamis ütközet. Plataeai ütközet. Mycalei győzelem. Xerxes halála . . . 130

Tizenkettedik fejezet. Athenae fensőbb sége.

Athene újra fölépül. Pausanias. Themistocles száműzetése. Aristides halála. Az elsőbbség fölötti küzdelmek. Belváltozások. Atheneiek jelleme. Cimon. Messenei 3-ik háboru. Pericles. Athene szépül. Görög háboruk. Cimon visszahivatik. Egyiptomi hadjárat. Cimon békekötése. Cimon halála 142

Tizenharmadik fejezet. A peloponnesusi háboru.

Corinthus és Coreyra háboruban. Potidaea ostroma. Athene jövedelmei. Döghalál Atheneben. Pericles halála. Mytilene elfoglalása. Nicias békekötése. Alcibiades. A háboru megújítása. Melos pusztulása. Siciliai háboru. A négyszázak tanácsa. Alcibiades visszahivatik. Lysander. Arginusae melletti csata. Az Aegos folyó melletti csatavesztés. Athene bevetele. 153

Tizennegyedik fejezet. Görög intézmények; Athene gazdasági rendszere, nagysága s enyészete.

Termékek és árúk. Pénz. Gazdasági tan. Rabszolgák. Birtokfelosztás. Pénzügy. Szépművészetek. Hanyatlás. Nők. Szegekények. Élősdik. Romlottság 170

Tizenötödik fejezet. Sparta elsőbbsége.

Harmincz tyrann. Alcibiades halála. Athene visszanyeri szabadságát. Socrates. Sophisták. Socrates elítéltetése . . . 195

Tizenhatodik fejezet. A tizezer visszavonulása.

Lysander. Agesilaus.

Darius Nothus. Ifjabbik Cyrus. Artaxerxes Mnemon. A visszavonulás. Lysander. Agesilaus. Lysander halála. Coroneai csata. Conon visszatér. Antalcidas békekötése 205

Tizenhetedik fejezet. Boeotia. Epaminondas.

Philolaus törvényhozó. Pelopidas. Epaminondas. Uj taktika. Leuctra melletti csata. Pheraei Sándor. Epaminondas halála. Agesilaus halála	216
<i>Tizennyolczadik fejezet: A macedonok.</i>	
II. Perdicas. Archelaus. Fülöp. Phalanx. Görögország helyzete. Pheraei Jason. Thessalia. A szent háboru. Demosthenes és Phocion. Chaeroneai csata. Betörés Ázsiába. Fülöp jelleme	225
<i>Tizenkilencedik fejezet. Nagy-Sándor.</i>	
Theba végromlása. Nagy-Sándor serege. Persia. III. Artaxerxes. Darius Codomannus. Átkelés a Granicuson. Az Issus melletti ütközet. Tyrus ostroma. Egyptom. Alexandria alapítása. Arbelai csata. Darius halála. Sándor pazar életmódja. Elégületlenek. Indiai hadjárat. Görögország állapota. Sándor politikája. Sándor halála. Vélemény Sándor fölött.	245
<i>Huszdik fejezet. A görög irodalom.</i>	
Gnomicus költők. Epiens költők. Hesiod. Pindarus. Színházak. Drama. Aeschylus. Sophocles. Euripides. Vigjáték. Aristophanes. Közép-vigjáték. Uj-vigjáték. Történelem. Herodot. Thucydides. Xenophon. Ekesen-szólás. Rhetorok. Demosthenes. Aeschines. Nyelv	276
<i>Huszonegyedik fejezet. Szépművészetek.</i>	
Különbözes a keleti művészettől. Ősrégi görögművészet; s ebbeni előhaladás. Aesthetikai érzet. Joniai s dóri oszloprend. Daedalus. Corinthi oszloprend. Szobrászat. I. korszak. II. korszak. Phidias. III. korszak. Praxiteles. Festészet. Apelles. Zeneszt.	320
<i>Huszonkettedik fejezet. Görög bölcsészet.</i>	
Thales. Olasz iskola. Pythagoras. Morál. Empedocles. Eleaticusok. Atomisták. Sophisták. Socrates. Socraticusok. Cynicusok. Cyrenaicusok. Pyrrhonisták. Megaricusok. Plato. Aristoteles. Összehasonlítás. Epicurus. Stoicusok. Uj-Academia. Carneades	339
<i>Huszonharmadik fejezet. Görög tudományosság.</i>	
Gyógyászat. Aesculap. Periodonták. Hippocrates. Mathematikai tudományok. Aristoteles Encyclopaediája. Természetrájk	379
<i>Huszonnegyedik fejezet. Olaszország.</i>	
Első lakói. Helyzete. Kiterjedése. Hegyei. Geologiai változások. Őslakók. Pelasgok. Hetrusk	395
<i>Huszonötödik fejezet. Az olasz népek intézményei.</i>	
Aristocratia. Fő hatalom. Vallás. Áldozatok. Erkölcök és szokások. Termékek. Kereskedés. Hetruskok. Jóslatok. Vallás. Kormányzás. Ipar. Ismeretek és tudományok. Találmányok. Szépművészetek. Kiadások	414
<i>Huszonhatodik fejezet. Nagy-Görögország.</i>	
Tarentum. Sybaris. Croton. Pythagoras. Charondas. Zaleucus. Locrisiak. Thurii. Cumae. Rhegium. Metapontium. Posidonia	440

Huszonhetedik fejezet. Sicilia.

Agrigent. Phalaris. Syracusa. Gelo. I. Hiero. Thrasybulus.

Háboru az atheneiekkel. Syracusa ostroma. Diocles. Dénes. II.

Dénes. Timoleon. Agathocles. Sicilia kereskedése. Selinus romjai 450

Huszonnyolczadik fejezet. Olaszország apróbb szigetei.

Sardinia. Corsica. Elba 470

Huszonkilencedik fejezet. Latium.

Roma hét királyai. Romulus. Numa; papok. Tullus Hosti-

lius. Ancus Marcius. Tarquinius Priscus. Tarquinius Superbus.

Törzsek. Clientela. Comitia Curiata. Senatus. Plebs. Comitia

Centuriata. Szent hegyre vonulás. Gyarmatok. Lex agraria.

Coriolan. Comitia Tributa. Decemvirek. A XII. tábla. Canuleji

törvény. Censura. Licinius Stolo 473

Harminczadik fejezet. A gallusok.

Cimberek 505

Harminczegyedik fejezet. Külpolitika. Olaszország meghódítása.

Háboruk a samnisiakkal. Caudiumi szorosok. Háboru a

hetruskokkal 508

Befejezés. 515

Felvilágosító jegyzetek a III. könyvhez.

(A) Neuruz ünnep 521

(B) A parzok, vagy geberek 528

(C) Locman 532

(D) Athene népessége 534

(E) Herodot 540

(F) A Thales általelőrejelés, és több más történeti napfogyatkozásokról 578

(G) Az olaszországi nyelvek 592

(H) A régi olasz népek átnézeti jegyzéke, Micali szerint. 616

(I) Olasz tartományok hasonnevei. 618

(L) A hetruskok története. 621

(M) Romai történetírók 627

(N) Képletes törvénykezési formák. 643

HARMADIK KÖTET.

IV. KÖNYV. (KORSZAK.)

Pun háboruk.

Sándor utódai: Seleucidák. Ptolemaeusok. Aeacidák. Pun háboruk. Görögország meghódítása. Carthago földulatása. Mivelttség. China

Első fejezet. Sándor utódai.

Sándor családja. Hadvezérei. Görögország. Romlottság. Lamiai harez. Béke. Perdicas halála. Megoszlott birodalom. Eumenes halála. Phocion halála. Oligarchia Atheneben. Demet-

rius Phalereus. Olympias halála. Antigonus és Demetrius. Seleucidák aerája. Demetrius Poliorcetes. Athene. Cyprusi ütközet. Rhodusi háboru. Ipsusi csata. Cassander. Pyrrhus. Demetrius halála. Macedon befolyás	1
<i>Második fejezet. Syria. Seleucidák.</i>	
Seleucus Nicator. Sandracottus. Soter. Gallusok. Antiochus Deus. Bactriana. II. Seleucus. III. Seleucus. Nagy-Antiochus	25
<i>Harmadik fejezet. A Lagidák Egyiptomban.</i>	
Alexandria. Ptolemaeus Soter. Cyrene. Gazdagság. Kereskedés. Pharus. II. Ptolemaeus. III. Ptolemaeus. Berenice haja. IV. Ptolemaeus. V. Ptolemaeus	31
<i>Negyedik fejezet. Macedonia, és Görögország.</i>	
Thrákok. Gallusok. Antigonus Gonatas. II. Pyrrhus Spartában. Halála. Hadi rendszer. Sicyon. Aratus. Aetol szövetség. II. Demetrius. Sparta hanyatlása. Agis. Halála. Spartai nők. A szövetségesek háboruja	43
<i>Ötödik fejezet. Nagy-Görögország.</i>	
Tarentum. Appius Claudius	61
<i>Hatodik fejezet. Afrika. Carthago.</i>	
Carthago. Alapítása. I. Korszak. Gyarmatok. Hanno körutja. Tengeri kereskedés. Szárazföldi kereskedés. Hadi erő. Jövedelem. Vallás. Alkotmány. Népélet	67
<i>Hetedik fejezet. Első pun háboru.</i>	
Első szerződés Roma és Carthago közt. Második szerződés. Harmadik szerződés. Első pun háboru. Attilius Regulus	87
<i>Nyolczadik fejezet. Roma növekedése.</i>	
Illyr háboru. Gallusok. Hetrusk-samnisi szövetség	96
<i>Kilenczedik fejezet. Második pun háboru.</i>	
Zsoldosok harcza. Hannibal. Sagunt. Átmenet a Havasokon. Cannaei csata. Hannibal helyzete. Syracusa bevétele. Archimedes halála. Capua bevétele. Spanyolországi sereg. P. C. Scipio. Hasdrubal Olaszországban. Scipio Afrikában. Béke. Hannibal ujtásai	99
<i>Tizedik fejezet. Roma háborúi Európában és Ásiában.</i>	
Spanyolország. Gallia. Kelet. Macedonia. Aratus halála. T. Quintius Flaminius. Szabadság kikiáltása. III. Antiochus. IV. Seleucus. Galaták; és nejeik	115
<i>Tizenegyedik fejezet. Roma bensőleg.</i>	
Bacchanaliák. Ennius. Naevius. P. M. Cato. Scipio Africanus halála. Politika	128
<i>Tizenkettedik fejezet. Az achaeusok. Második macedon háboru.</i>	
Philopoemen. Halála. Perseus. Paulus Aemilius. Pydnai csata. P. Aemilius diadalmenete. Perseus vége	137
<i>Tizenharmadik fejezet. A macedon had következményei.</i>	
(Rhodus. Földrengés. Ptolemaeus Epiphanes. VI. Ptolemaeus. Syria. IV. Antiochus. Daphnei játékok	145
<i>Tizennegyedik fejezet. Zsidók.</i>	

A templom újraépítése. Esdras. Nehemias. Sándor Jerusalemben. Samaritánok. Felekezetek. Sadduceausok. Essenusok. Irástudók. Hetvenek fordítása. III. Onias. Menelaus. A Machabaeusok. Judas. Jonathas. Hyrcan János. Janneus. Aristobulus	153
<i>Tizenötödik fejezet.</i> Görögország alávetése. Syria megáláztatása.	
III. Macedon háboru. Ál-Fülöp. Macedonia alávetése. Corinthus bevétele. Syria. Antiochus Eupator. Demetrius. Alexander Balas. II. Demetrius Nicator. Antiochus Theos. Demetrius fogságban. Antiochus Sidetes	169
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> Harmadik pun háboru.	
Masinissa. Carthago hanyatlása. A hivatalok áruba boesítása. Pártoskodás. Hannibal reformjai. Hódításvágy. Összehasonlítás Romával. Nyílt hadizenet. Carthago bevétele	180
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> Görög irodalom.	
Aristarchus. Apollonius Rhodius. Dramairók. Lycophron. Menander. Didacticusok. Aratus. Iyricusok. Callimachus. Bucolikák. Theocrit. Epigrammok. Ékesenszólás. Történetirók. Berossus. Manethon. Polybius	191
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> Művészetek és tudományok.	
Erőműtan. Archimedes. Geometria. Euclides. Pergai Apollonius. Csillagászat. Hipparchus. Földrajz. Eratosthenes. Utazások. Természetrajz. Theophrastus. Gyógyászat. Zenészet	211
<i>Tizenkilencedik fejezet.</i> Bölcsészeti.	
Uj-Academia. Carneades. Peripateticusok. Epicureusok. Pyrrhonisták. Stoicusok.	232
<i>Huszdik fejezet.</i> Rajzművészetek.	
Eremitan	238
<i>Huszonegyedik fejezet.</i> Miveltség a romaiaknál.	
Satyra. Dramai művészet. Plautus. Terentius. Circus. Annak története. Ékesenszólás	242
<i>Huszonkettedik fejezet.</i> China. A tartomány és lakói.	
Ismerték-e a régiek? Neve, s fekvése. Tartományok. Peking. Törvényszékek. Nanking. Formosa. Canton. Macao. Vizek. Császári csatornák. Égalj. Termékek. Faj	260
<i>Huszonharmadik fejezet.</i> Őskor.	
Mesés korszak. Bizonytalan idők. Fo-hi. Jao. Shun	271
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Elmélkedések a chinai ó-korról.	
Történetirók. Miveltség	280
<i>Huszonötödik fejezet.</i> Első, második, és harmadik dynastia.	
Öt fu panasza. II. Dynastia. III. Dynastia	292
<i>Huszonhatodik fejezet.</i> Chinai bölcsészeti. Lao-tseu.	
Lao-tseu erkölestana	299
<i>Huszonhetedik fejezet.</i> Confucius.	
Összehasonlítás Lao-tseuval. Mencius	307
<i>Huszonnyolczadik fejezet.</i> China alkotmánya.	
A család. Irástudók. Kormányforma. Hivatalnokok. Igazságszolgáltatás. Vallás	318

<i>Huszonkilenczedik fejezet. Chinai nyelv, és írás</i>	Lap. 328
<i>Harminczadik fejezet. Művészetek és tudományok.</i>	
Utak. Diadalivek. Tornyok. Gyógyászat. Természetrájsz.	
Számтан. Csillagászat. Encyclopaedia	334
<i>Harminczegyedik fejezet. Chinai irodalom.</i>	
Canonicus könyvek. Shu-king. Y-king. Li-ki. Shikíng. Költészet. Ékesenszólás. Történelem. Regények. Színészet. Öngyilkosság	344
<i>Harminczkettedik fejezet. Chinai szokások.</i>	
Játék. Babonaság. Thea. Ünnepek. Lakok. Házasság. Nők; szépségek. Gyermekek. Temetés. Szertartások. Elszigeteltség. Földmívelés. Jellem. Végszó	362

Felvilágosító jegyzetek a IV. könyvhez.

(A) Hanno utazása	385
(B) Theophrastus természetbuvár	387
(C) China statistikája	395
(D) A thea	398
(E) Tao-sse-k	404
(F) Jeles chinai hölgyek	428
(G) Az érveres titka	462
(H) Chinai fűvésztár	464

NEGYEDIK KÖTET.

V. KÖNYV. (KORSZAK)

Polgárháboruk.

Roma: Külhódítások, belvillongások. Telektörvény. Száműzetések. Triumviratusok. Polgárháboruk. A nép diadal, a császársággal. A római irodalom arany százada. Művészetek és tudományok. India: A hindu irodalom arany százada

<i>Első fejezet. Spanyolország, és Pergamum.</i>	
Viriathus. Numantia. Pergamum. II. Eumenes. III. Attalus	1
<i>Második fejezet. Rómának alkotmánya, s intézményei.</i>	
Személyek. Comitia. Lovagok. Senatorok. Törvények. Consulok. Praetorok. Censorok. Vallás. Babonaság. Polgári jog. Municipiumok. Gyarmatok. Jus italicum. Kültisztviselők. Tartományok. Kincstár. Fegyverek. Birtok. Nép	10
<i>Harmadik fejezet. Telektörvények. A Gracchusok.</i>	
A földbirtok felosztása. Tiberius Gracchus. Első telektörvény (135). Scipio Africanus halála (129). Caius Gracchus. Gracchus halála.	42
<i>Negyedik fejezet. A rabszolgák. Polgárháboruk.</i>	
Rabszolgavásár. Teendőik. Rabszolgákkal bánásmód. Számnuk. Rabszolga-háboru. Eunus	56
<i>Ötödik fejezet. Külháboruk. Marius. A cimberek.</i>	
Déli Gallia. Provence. Baleari szigetek. Quintus Metellus. Licinius Crassus. Vádak gyakorlatból. C. Marius (156). Numi-	

dia. Jugurtha. Numidia felosztása. Jugurtha vége. Cimberék.	
Aix melletti csata (102). Vercellaei csata.	71
<i>Hatodik fejezet.</i> Társak háboruja. Sylla.	
Cornelius Sylla. Marius összehasonlítása Syllával. Livius Drusus. Szövetségesek hareza. Julia törvény. Lex Plotia (88). Sylla megtámadja Romát. Marius menekülése	81
<i>Hetedik fejezet.</i> Bithynia, Armenia, Georgia, Pontus. Polgárháboru.	
Heraclea. Bithynia. Armenia. I. Tigranes. Georgia. Pontus. Mithridates, a nagy. Romaiak pénzszomja. Rutilius. Romaiak legyilkoltatása. Sylla Görögországban. Polgárháboru. Marius visszahívata. Roma bevétele. Marius halála. Sylla Athenében	90
<i>Nyolczadik fejezet.</i> Sylla dictatorsága.	
Pompejus imperator. Sylla elfoglalja Romát. Proscriptio. Sylla dictator. Corneliusi törvények. Sylla lemondása (79). Halála. Diadalmenete	104
<i>Kilenczedik fejezet.</i> Sertorius. Második, és harmadik pontusi háboru.	
Sertorius. Spanyolország. Pompejus. Sertorius halála. II. Pontusi háboru. Lucullus. Mithridates futása. Tigranes. Manilia törvény. Mithridates halála. Ásia felosztása. Thrakok, és scythák	112
<i>Tizedik fejezet.</i> A gladiatorok. Piráták. Creta.	
Állatviadalok. Gladiatorok. Spartacus. Halála (74). Tengeri rablók. Gabiniusi törvény. Kalózok legyőzése. Creta. Pompejus diadalmenete	125
<i>Tizenegyedik fejezet.</i> Pompejus; a lovagok; Verres, Cato, Crassus, Caesar.	
Cicero. Verres. Sicília. Uticai Cato. Crassus. Caesar	134
<i>Tizenkettedik fejezet.</i> Olaszország állapota. Catilina.	
Köztársasági nyomorok. Vád Rabirius ellen. Catilina	147
<i>Tizenharmadik fejezet.</i> Első triumviratus. Caesar Galliában.	
Caesar Spanyolországban (61). Consulsága. Gallia. Druidák. Papnők. Tanaik. Bardok. Alkotmány. Épületek. Gallia állapota Caesar korában. Helveták betörése. Caesar által leveretnek. Ariovistus megveretése. Britannia. Nyelv. Szokások. Caesar partra szállása Britanniában (55). Második kiszállítás (54). Ujabb zavarok Galliában. Lázadás Galliában. Vercingetorix. Avaricum bevétele. Vercingetorix rabba lesz	160
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> Roma az első triumviratus alatt.	
Cicero számkivetésben (april 1.). Visszahivatik. Claudius meggyilkoltatása. Pompejus jelleme	186
<i>Tizenötödik fejezet.</i> A parthusok.	
II. Arsaces (253.). Parthusok jelleme. Államszerkezet. I. Orodes. Crassus Ásiában. Carraei ütközet. Crassus halála	197
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> Második polgárháboru.	

Caesar Spanyolországban. Caesar dictator. Serege; vakmerősége. Csata Pharsalusnál (máj. 12. 48.). Pompejus halála .	204
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> Egyptom. Caesar mint dictator.	
VII. Ptolemaeus Auletes. Cleopatra. Fölkelés Alexandriában. Pharnaces. Párvonal Cato, s Cicero közt. Caesar kegyessége. Ütközet Thapsusnál. Uticai Cato vége. Diadalmenetek. Syrus, és Laberius. Mundai csata (46. mart. 17.) Reformok. Caesar jelleme. Caesar halála (44. mart. 15) .	216
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> Roma állapota Caesar halálakor. Népeesség. Vagyoni állapot. Szegénység. Paloták. Villák. Romlottság. Durvaság. Ebéd. Nők. Kéjhölgyek. Kített gyermekek. Erény. Vallás. Atticus. Hortensius. Törvények. Vesztegetés. Erőszak .	236
<i>Tizenkilenczedik fejezet.</i> Caesar gyilkosai és bosszulói. Marcus Antonius. Octavianus Augustus. Modenai harez. Elítéltetések. Cicero halála. Jelleme .	269
<i>Huszdik fejezet.</i> Polgárháboruk a császárságig. Ütközet Philippi mellett. Cassius halála. Brutus halála. Brutus jelleme. A triumvirek bosszuja. Antonius Asiában. Parthus háboru. Antonius és Cleopatra. Octavian Olaszországban. Fulvia. Perusiai harez (40). Antonius Olaszországban. Sextus Pompejus. Maecenas. Agrippa. Pompejus legyőzetik. Lepidus bukása. Parthus háboru. Antonius Cleopatrával találkozik, s Parthiát megtámadja. Visszavonulás. Antonius Alexandriában. Hadizenet. Actiumi ütközet. Antonius és Cleopatra halála .	287
<i>Huszonegyedik fejezet</i> Augustus. Tartományok. Tisztviselők. 'Papia-poppaea' törvény. Pénzügy. Hadsereg. Írók. Népeesség. Augustus népszerűsége .	312
<i>Huszonkettedik fejezet.</i> Augustus harczeit. Arabok. Parthusok. Zsidók. Jerusalembévétele (68). Sanhedrin. Herodes. Antigonus halála. Mariamne. Herodes halála (1. Kr. u.) Germania. Marbod. Hermann. Varus leveretése .	331
<i>Huszonharmadik fejezet.</i> Augustus halála. Augustus családja .	347
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Ékesenszólás és bölcsészet a romaiaknál. Cicero. Rhetoricai művek. Az ékesen-szólás története. Gyakorlatok. Az ékesen-szólás második korszaka. Az ékesen-szólás harmadik korszaka. Hortensius. Topica. Romai bölcsészet. Epicureusok. Stoicusok. Platonicusok. Scepticusok. Új academicusok. Erkölcsstan. Cicero jelleme .	354
<i>Huszonötödik fejezet.</i> Tudósok és történetírók. Könyvtárak. Varro (sz. 116. Kr. e.). T. Livius (59. sz. Kr. e.) Sallustius (sz. 86. Kr. e.) Caesar (sz. 100. Kr. e.) Cornelius Nepos. Trogus Pompejus. Halicarnassi Dionysius. Diodorus Siculus .	388
<i>Huszonhatodik fejezet.</i> Romai költészet. Lucretius (sz. 95. Kr. e.) Catullus (sz. 86. Kr. e.). Tibul-	

	<i>Lap.</i>
lus. Propertius. Ovidius (sz. 43. Kr. e.). Phaedrus (sz. 30. Kr. e.). Színház. Horatius (sz. 66. Kr. e.). Virgilius (sz. 69. Kr. e.). Aeneis. Áttekintés	404
<i>Huszonhetedik fejezet. Tudományok. Szépművészetek.</i>	
Mathematica. Naptár. Földmívelés. Földrajz. Szépművészetek. Vitruvius. Vizvezetők. Utak.	441
<i>Huszonnyolczadik fejezet. India.</i>	
Vieramaditya korszaka. Hindu aerák	453
<i>Huszonkilencedik fejezet. Hindu irodalom. Színművészet.</i>	
Calidasa	458
<i>Befejezés</i>	474

Felvilágosító jegyzetek az V. könyvhez.

(A) A pénz és gabna értéke	485
(B) A gallok szokásai	491
(C) Pompejus jellemzése	529
(D) Miként tölté a magánpolgár a közéletben a napot	542
(E) Olaszország szabad népességének statistikája a romai köztársaság alatt	577
(F) Augustus kormányja	607
(G) Monumentum Ancyranum	635
(H) Cicero mint bölcseész	643
(I) A történet eszméje Diodorus Siculus után	646
(L) Virgil és a Sybillák	650

ÖTÖDIK KÖTET.

VI. KÖNYV. (KORSZAK)

Krisztustól Constantinig.

A romai birodalom: a Juliusok. Krisztus. A Flaviusok. Szerencse-Császárok. Együtt-uralkodók. A kereszténység küzdelmei és megszilárdulása. Bölcseészeti eclecticismus. Vallási syncretismus.

Első fejezet. A világ átnézete.

Asia. A Tauruson innen I. vidék. II. vidék. III. vidék. IV. vidék. A Tauruson túl. Afrika. Europa. Spanyolország. Gallia. Britannia. Irland. Olaszország. Germania. Illyria. Görögország. Romai birodalom

1

Második fejezet. Tiberius.

Germanicus. Közigazgatás. Vádak. Capreae (Capri) sziget.

Sejanus. Tiberius kegyetlenségei

23

Harmadik fejezet. Caligula. Claudius.

Caligula halála. Claudius. Messalina

40

Negyedik fejezet. Nero.

Agrippina és Britannicus. Tűzvész Romában. Octavia. Háborúk. Britannia. Germania. Gallia. A parthusok. Piso összeesküvése. Nero Görögországban. Nero halála

55

Ötödik fejezet. Erkölcsök és szokások.

Politika. Bölcsészet. Seneca halála. Öngyilkosság. Babon-
ság. Romlottság. Fényűzés. Torkosság. Rendkívüliség . . . 74

Hatodik fejezet. Krisztus.

Egyenlőség. Egység. Kormányzás. Erkölestan. Rabszolgaság. 95

Hetedik fejezet. A kereszténység kezdete.

Sz. István. Sz. Péter és sz. Pál. Sz. Pál levelei . . . 118

Nyolczadik fejezet. Galba. Otho. Vitellius.

Otho. Bedriacumi csata. Otho halála. Vitellius. Telhetetlen-
ség. Vespasianus. Vitellius halála . . . 130

*Kilencedik fejezet. Vespasianus. A zsidóknak vég-
romlása.*

Háboruk. Batavok. Gallus birodalma. Julius Sabinus. Ju-
daea. Háboru. Jerusalem pusztulása . . . 141

Tizedik fejezet. A Flaviusok.

Agricola. Helvidius Priscus. Vespasian halála. Titus. Vezuv
kitörése. Domitianus. Háboru a dákokkal. II. üldözés a ke-
resztények ellen . . . 160

Tizenegyedik fejezet. Nerva és Trajanus.

Trajanus. III. üldözés a keresztények ellen. Háboruk. Duna-
hid. Parthusok. Armenia romai tartomány. Assyria romai tar-
tomány. Balesetek. Traján körútja. A zsidók lázadása. Tra-
ján halála . . . 170

Tizenkettedik fejezet. Hadrianus.

Építmények. Antinous. A keresztények negyedik üldözte-
tetése. Hadügy. Hadrián utazásai. Törvényhozás. Aelius Verus.
Hadrián halála. . . 179

Tizenharmadik fejezet. Az Antoninusok.

Antoninus halála. Marcus Aurelius. Lucius Verus kormány-
társ. Háboruk. A csodálatos eső. Háboruk keleten. Beligazga-
tás. Marcus Aurelius halála . . . 190

*Tizennegyedik fejezet. A birodalom az Antoninusok
alatt.*

Olaszország. Tartományok. Polgárjog. Közlekedési eszkö-
zök. Miveltség. A császár hatalma. Nép és a senatus. Feje-
delmi tanács. Praetorianusok. Hadsereg. Pénzügy. Törvények.
Fejedelmi rendeletek. Edictum perpetuum. Responsa pruden-
tum. Jogtudósok. Jogiskolák . . . 207

*Tizenötödik fejezet. Vagyonosság. Kereskede-
s.*

Építmények. Mezei gazdaság. Ipar. Kereskede-
s. . . 234

Tizenhatodik fejezet. Erkölcsi bölcsészek.

Epictetus. Seneca . . . 253

Tizenhetedik fejezet. Tudományok.

Plinius. Solinus. Strabo. Pomponius Mela. Dionysius Pe-
riegetes. Ptolemaeus. Frontinus. Matematikusok. Columella.
Dioscorides. Orvosok. Asclepiades. Themison. Thessalus. Sora-
nus. Egyéb iskolák. Celsus. Archigenes és a többiek. Galenus . 265

Tizennyolczadik fejezet. Latin irodalom.

Könyvtárak. Nevelés. Ékesenszólás. Quintilianus. Favorinus. Fronto. Plinius Caecilius. Költészet. Papinius Statius. Nyilvános előadások. Martialis. Lucanus. Valerius Flaccus. Silius Italicus. Lyrikusok. Pervigilium Veneris. Dramatikuskok. Satyrikusok. Juvenalis. Persius. Petronius. Apulejus	284
<i>Tizenkilencedik fejezet. Görög irodalom.</i>	
Grammatikusok. Költészet és szónoklat. Dio Chrysostomus. Herodes Atticus és Hadrianus Tyrusból. Aelius Aristides. Hermodenes és Longinus. Regények. Lucianus	332
<i>Huszdik fejezet. Történetírók.</i>	
Tacitus. Svetonius. Vellejus Paterculus. Valerius Maximus. Justinus. Florus. Curtius Rufus. Dictys. A többi történetírók. Historia Augusta. Josephus Flavius. Philo. Arrianus. Appianus. Pausanias. Herodianus. Diogenes Laërtius és Philostratus. Plutarchus. Aulus Gellius. Athenaeus Polyaeus és Sextus Julius Africanus. Phlegon. Aelianus	350
<i>Huszonededik fejezet. Commodustól Severusig.</i>	
Commodus. Pertinax. A birodalom árvereztetése. Didius Julianus. Septimius Severus. Háborúk Britanniában	371
<i>Huszonkettedik fejezet. Caracallától Alexanderig. A persa birodalom helyreállítása.</i>	
Caracalla. Macrinus. Heliogabalus. Heliogabal istenség. Alexander Severus. Fegyelem hiánya a hadseregnél. Parthusok. Háború a germanokkal	387
<i>Huszonharmadik fejezet. Maximinustól II. Claudiusig.</i>	
Maximinus. Gordianus. Maximus és Balbinus. III. Gordianus. Philippus. Decius. VII. üldözés a keresztények ellen. Trebonianus Gallus. Aemilianus. Valerianus. VIII. üldözés a keresztények ellen. Gallienus. Regillus. Posthumius. Balistus. Odenatus. Harminecz zsarnok	403
<i>Huszonnegyedik fejezet. II. Claudiusától Diocletianusig.</i>	
II. Claudius. Aurelianus. Zenobia. Palmyra romjai. Balbek. Egyptom. Aurelián diadala. Tacitus császár. Probus. Carus. Numerianus és Carinus. Diocletianus	417
<i>Huszonötödik fejezet. Társascsászárok.</i>	
Carausius Britanniában. Az alkotmányban történt változás. Constantius és Galerius. Constantinus	428
<i>Huszonhatodik fejezet. A kereszténység hős kora.</i>	
A kereszténység terjedése. A kereszténységnek kedvező körülmények. A kereszténység terjedésének különös akadályai. Simon magus. Tyanaei Apollonius. Átalános akadályok	440
<i>Huszonhetedik fejezet. Üldözések.</i>	
A keresztények üldöztetése Diocletian alatt. Sz. Ignác. Sz. Polykarp. Más hit- s vértanuk. Sz. Perpetua és Felicitas. Sz. Cyprian	466
<i>Huszonyolczadik fejezet. Védíratok és hitvitályok.</i>	
Aristides és Quadratus. Sz. Justin. Athenegoras. Minutius Felix. Tertullianus. Sz. Cyprián. Arnobius. Lactantius. Pantae-	

nus és alexandriai Kelemen. Dionysius Areopagita. Origenes. Különbőség a görög és latin egyházatyák közt	489
<i>Huszonkilencedik fejezet.</i> A z e g y h á z b é k é j e és szer- v e z e t e.	
Constantin türelmes szelleme. A küzdelem folytatása. Egy- házi hierarchia. Püspökök. Pápa. Patriarchák. Presbyterek és diaconusok. Alsóbb rendek. Egyházi javak. Kiközösítés. Nyil- vános vezeklés. Szerzetesek. Therapeuták. Sz. Antal. Sz. Pa- chomius. Cassianus. Zsinatok. Öltözet. Nőtlenység	514
<i>Harminczadik fejezet.</i> V a l l á s i s y n e r e t i s m u s.	
Alexandriai zsidók. Philo. Rabbi Akibha. Jehuda. Gemara. Bölcsészeti Cabbala. Gyakorlati Cabbala. Zsidó-keresztények. Gnosticiensok. Phoeniciek. Egyptomiak. Dualisták. Valentinus. Erkölestanuk. Montanisták. Marcioniták. Manichaeusok	542
<i>Harminczegyedik fejezet.</i> V á l o g a t ó (e c l e c t i c a) b ö l- c s é s z e t.	
Uj-pythagoreusok. Uj-platonicusok. Plotinus. Porphyrius. Proclus	571
<i>Harminczkettedik fejezet.</i> K e r e s z t é n y b ö l c s é s z e t.	
Allományi egység. Teremtés. A rossz. Szent-Háromság. Szellem és anyag. Az eszmék eredete. Módszer. Erkölestan	583
<i>Harminczharmadik fejezet.</i> E g y h á z i i r o d a l o m.	
Evangeliumok. Apostoli levelek. Apocalypsis. Az apostolok cselekedetei. Apostoli symbolum és constitutiók. Hermas. Apo- cryph evangeliumok. Bolygó zsidó. Életrajzok. Exegeták	593
<i>Harminczgyedik fejezet.</i> S z é p m ű v é s z e t e k.	
Traján oszlópa s egyéb építmények. Herculanium és Pom- peji. Keresztény művészet. Catacombák	617
<i>Zárszó</i>	637

Felvilágosító jegyzetek a VI. könyvhez.

(A) Plinius villája	646
(B) Petronius Arbitr	650
(C) Lucianus	662
(D) Apogányság hanyatlása	677
(E) A haladás	698

HATODIK KÖTET.

VII. KÖNYV. (KORSZAK.)

<i>Első fejezet.</i> G e r m a n i a.	
Szászok. Srévek. Longobardok. Vandalok. Burgundok. Sar- maták. Germania. A germánok vallása. A szolgák. A germá- nok jelleme. Szokásaik. Alphabet. A nők	1
<i>Második fejezet.</i> A b a r b á r o k b e t ö r é s e a r ó m a i b i- r o d a l o m b a.	
Góthok. Hermanrik. Frankok. Alemannok. Egyéb barbárok	26
<i>Harmadik fejezet:</i> C o n s t a n t i n.	

Konstantinápoly alapítása. Constantin. Törvények. Constantin családja. Crispus. Trón-örökösök. Constantin halála	39
<i>Negyedik fejezet. Vallási ügyek.</i>	
Constantin bőkezűsége az egyház irányában. Pápák. Eretnekségek. Donatisták. Circumcelliones. Arianismus. Szent Athanáz. Első egyetemes zsinat. Fegyelem	53
<i>Ötödik fejezet. A h a n y a t l ó r ó m a i b i r o d a l o m á l l a m s z e r k e z e t e.</i>	
Senatus. Consulok. Patriciusok. Praefecti praetorii. Városi praefectusok. Megyék. Tartományok Hadsereg. Udvari tisztviselők. Kincstartó. Testőrség. Az alattvalók állapota. Róma és Konstantinápoly lakói. Tartományi városok lakói. Városokon kívüli lakók. Municipális szervezet. Tartományok. Defensores. Quaestor. Törvényes formák. Kinvallatás. Jogászok. Pénzügy. Mellékesadók. Ipar. Kereskedés	67
<i>Hatodik fejezet. C o n s t a n t i n f i a i. S z e n t A t h a n á z.</i>	
A birodalom felosztása. Perzsa háboru. Polgárháboru. Constantinus. Sapor. Julián Galliában. Julián föllázad. Szent Athanáz. Riminii zsinat. Liberius pápa gyöngesége	100
<i>Hetedik fejezet. A p o g á n y s á g v i s s z a h a t á s a</i>	121
<i>Nyolczadik fejezet. J u l i á n é s J o v i a n u s.</i>	
Perzsia. Örményország. Julián halála. Jovián	144
<i>Kilenczedik fejezet. V a l e n t i n i á n é s V a l e n s.</i>	
Procopius lázadása. A barbárok betörései. A hunnok betörései	160
<i>Tizedik fejezet. T h e o d o s i u s.</i>	
Britanniai lázadás. Theodosius jelleme. Az antiochiai lázadás. Thessalonica. II. Valentinián	173
<i>Tizennegyedik fejezet. A c a t h o l i c i s m u s d i a d a l a. A S z e n t a t y á k.</i>	
Nevezetesebb pogányok. Az atyák. Szent Athanáz. Arany-száju sz. János. Nazianzi sz. Gergely. Szent Vazul. Az arianusok elleni edictum. Második egyetemes zsinat. Nyssai sz. Gergely. Szent Jeromos. Szent Paulin. Poitiersi sz. Hilarius. Szent Ambrus. Szent Márton. Szent Agoston	187
<i>Tizenkettedik fejezet. A b i r o d a l e m f e l o s z t á s a. H o n o r i u s.</i>	
Rufinus. Stilico. Entropius. Afrika. Alarik. Britannia. Stilico bukása	233
<i>Tizenharmadik fejezet. A l a r i k é s a z o l a s z k o k.</i>	
A birodalom állapota. Italia. Róma. Róma ostroma. Róma második ostroma. Róma kifosztása. Alarik halála. Athaulf. Constantius. A vandalog Spanyolországban. Honorius törvényei	247
<i>Tizennegyedik fejezet. A r c a d i u s. I I. T h e o d o s i u s. I I I. V a l e n t i n i á n.</i>	
Eudoxia halála. Pulcheria. Eudoxia. Perzsa háboruk. Armenia. III. Valentinián. A vandalog Afrikában	268

Tizenötödik fejezet. A hunnók.

Attilához küldött követség. II. Theodosius halála. Pulcheria császárnő. Visigóthok. Frankok. A chalonsi esata . . . 290

Tizenhatodik fejezet Nyugat utolsó császárai.

Petronius Maximus. Genserik Rómában. Avitus. Majorianus. Libius Severus. Auvergne. Olybrius. Ricimer halála. Julius Nepos. Romulus Augustulus . . . 309

Tizenhetedik fejezet. Szemle a római birodalom bukása fölött.

Erkölcsök. Egyéni állapot. Vallás. A barbárok. Hadügy. Frigytársak . . . 322

Tizennyolczadik fejezet A z e g y h á z.

Damasus. Nagy-Leo. Nestorinus. Mária-tisztelet. Donatisták. Pelagianusok. Semipelagianusok. Eutyches. Negyedik közzsinnat. Monotheliták. Inquisitio. Halálbüntetés. Megtérések. Pogányság. Szerzetesek. Kanonokok. Apácák . . . 345

Tizenkilencedik fejezet. Fegyelm és szertartások.

A papság. Papi bíraskodás. Menhelyek. A császárok beavatkozása az egyházi ügyekbe. Kereszttség. Bértálás. Oltáriszentség. Házasság. Titkolozási rendszer. Temetési szertartás. Szertartások. Ünnepek. Szenttéavatás. Erkölcsök. Babona . . . 370

Huszdik fejezet. Világi irodalom.

Latin nyelv . . . 406

Huszonegyedik fejezet. Keresztény irodalom.

Szent Vazul. Nazianzi Gergely. Nyssai Gergely. Cyrenei Synesius. Szent Ephrem. Caesareai Eusebius. AranySZájú sz. János. Szent Jeromos. Szent Ambrus. Claudianus Mamertus. Lerinsi sz. Vincze. Szent Ágoston . . . 425

Huszonkettedik fejezet. Költők . . . 460

Huszonharmadik fejezet. Tudományok.

Bölcsészet. Történelem. Egyházi történetírók. Földleírás. Vegyes tartalmú művek. Gazdászati. Számtan. Csillagászat. Hit-tudomány . . . 477

Huszonnegyedik fejezet. Szépművészetek.

Építészet. Görög építészet. Római építészet. Keresztény művészet. Basilikák. Az egyházak belső felosztása . . . 497

Zárszó . . . 507

Felvilágosító jegyzetek a VII. könyvhez.

A pogány társadalom azon időben, midőn a góthok Rómát elfoglalták . . . 518
 AranySZájú sz. János beszéde Eutropius mellett . . . 548
 Az ifju Theodosius követsége Attilához 449-ben . . . 555
 A szerzetesi élet magasztalása . . . 580
 Julián császár caesarjai . . . 585

HETEDIK KÖTET.

Közép-kor. Elmélkedés 1

VIII. KÖNYV. (KORSZAK)

Első fejezet. A világ állása.

Görög birodalom. Vandalok. Nyugati góthok. Burgundok.
Britok. Frankok. Germánok. Thuringok. Longobardok. Bojok.
Szlávok. Közép-Ázsia. Fehér hunnok. Bolgárok. 59

Második fejezet. A keleti birodalom és Persia. II. Theodosiustól Justinusig.

Marcianus. Zeno. I. Anastasius. I. Justinus 67

Harmadik fejezet. Justinian.

Theodora. A zöldek és kékek. Persia. Nagy-Chosroë. A
vandalok Afrikában. Hunnerich és utódai. Vandal háboru. Be-
lizár diadalmenete. II. Persa háboru. III. Persa háboru. A
nyugati góthok elleni háboru. A barbárok hadjáratai. Belizár
halála. Döghalál. Justinian halála. A selyem. 78

Negyedik fejezet. A római törvénykönyvek.

Az idézés mint törvény. Hermogenes és Gregorius törvény-
könyve. Theodosius törvénykönyve. Tribonian. Justinian tör-
vénykönyve. Pandecták. Institutiones. Praelectio repetita. No-
vellae. Jogtanodák. A törvényhozás áttekintése. A házasság.
Az elválás. Az apai hatalom. Dolgok. Örökösödés. Kötelezvé-
nyek. Keresetek (actiones). Törvénykezés. Büntények és bün-
tetések. A régi jog átalakítása. Gyermekezés. Rabszolgaság.
Justinian törvénykönyvének hiányai. Justinian törvénykönyvé-
nek érdemei. 102

Ötödik fejezet. II. Justintól I. Heracliusig.

II. Justin. II. Tiberius. Chosroë halála. III. Hormisdas.
Az avarok. I. Heraclius. Persa háboru. Kobad Shirujeh) 132

Hatodik fejezet. A barbárok Olaszországban. Theodorik.

Odoaker. A keleti góthok. Theodorik. A birodalommal vi-
szony. A barbárokhoz viszony. Az olaszokkal viszony. Köz-
igazgatás. Boethius. Theodorik halála. 146

Hetedik fejezet. A keleti góth uralomnak vége.

Eutarik. Amalasunta. Theodat. Belizár hadjárata. Vitiges.
Ildebald. Totilas. Belizár második hadjárata. Narses. Tejas. A
frankok beütése. Görög kormányzat. 163

Nyolczadik fejezet. A longobardok.

Alboin. Clephis. A harmincz herezeg. Alkotmány. Her-
czegek. Longobard jog. Tulajdon. Törvénykezés. Szokások.
Theudolinda. Agilulf. A longobardok megtérése. Róma fellá-
zad. Adelwald. Ariovald. Rotharis. Benszülöttek. Papi kor-
mányzat. Összeolvadás 175

Kilenczedik fejezet. A frankok.

Meroveus. I. Childerik. I. Chlodvig. Az alemannok be-
ütése. Háboru a burgundo'kkal. Chlodvig országának felosztása.

I. Thierry. Burgundia meghódíttatik. I. Theodebert. I. Chlotar. Az ország ismét felosztatik. I. Chilperik. Brunecilda és Fredegunda. II. Childebert. Az andeloti szerződés. Radegunda. Egységes Franciaország.	201
<i>Tizedik fejezet.</i> A nyugati góthok Spanyolországban.	
II. Theodorik. Eurik. II. Alarik. Gesalrik. Amalarik. Választott királyok. Theudes. Leovigild. Sz. Hermenegild. A svévek országa. I. Reccared. Sisebut. Svinthila. Sisenand. Alkotmány. Vitiza. Roderik.	229
<i>Tizenegyedik fejezet.</i> Angol- és Irhon. Angolszászok.	
Arthur. Angolok. A hetedursági (heptarchiai) szervezet. A bretwaldak. Megtérés. A benszülöttek. A bardok. Irhon. Sz. Columbán. Anglia.	246
<i>Tizenkettedik fejezet.</i> A berohanás. A barbárok személyes állapota.	
A barbárok száma. A berohanások. A győzők javai. A szabadbirtok (allodium). Adományozások. Személyek. Nemesek. Szabadok. Bérfizetők. Gyámság. Rabszolgák. Felszabadítás.	264
<i>Tizenharmadik fejezet.</i> A barbárok politikai alkotmánya.	
Királyok. Nemzetgyűlések. Pénzügy. Had. Vasallok (hűbéresek). Közigazgatás. Helyhatóságok. Személyi törvény. Római törvény. Összehasonlítás. Törvénykezés. Kölcsönös kezesség. Perfolyamat. Bizonylatok. Esküvők. Magánhad (Faída). Egyezkedés. Ítéleti párbaj.	286
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> A barbár törvénykönyvek.	
Theodorik törvénye. Alarik Breviariuma. Papiani responsum. Sali-frank törvény. Ripuari-frank törvény. Gombetta törvény. A nyugati góthok törvényei. Longobard törvénykönyv. A bajorok törvényei. A friesei törvényei. Angolszász törvények. Szász törvény.	320
<i>Tizenötödik fejezet.</i> A barbárok szokásai.	
Jelves szertartások. Beiktatás. Erkölcök. Bajusz, szakáll és hajazat. Ruházat. Kereskedelem. Nők.	342
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> A keresztény köztársaság.	
A térítők. Sz. Bonifác. Az egyház viszonya az államhoz. Zsinatok. A papválasztás megszorítása. A világiak részesítése. Belső változások. Püspöki hatalom. Szerzetesek. Sz. Benedek. Rendszabálya.	360
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> A pápák.	
III. sz. Felix. Gelasius. II. Anastasius. Symmachus. I. János. Agapitus. Vigilius. A három fejezet. Origenisták. I. Pelagius. Egyházi törvények gyűjteménye. Dionysius Exiguus. Nagy-Gergely.	388
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> Tudomány a görögöknél.	
Bölcsészek. Ékesszólás. Költők. Történészek. Byzanti történészek.	407
<i>Tizenkilencedik fejezet.</i> Latin nyelv.	
Az abc. I. Korszak. II. Korszak. III. Korszak. IV. Korszak. Köznépi nyelv.	416

Huszdik fejezet. Latin irodalom.

Cassiodor. Boethius. Ennodius. C. Maximianus. Arator. V. Fortunatus. Avilus. Sz. Fulgentius. Sz. Caesarius. Törté- szek. Sz. Izidor. Egyházi történet. Toursi Gergely. Fredegarius. Legendák.	438
<i>Huszzonegyedik fejezet. Tudományok és szépművészetek.</i> Földirat. Orvostudomány. Szépművészetek. Kúpok. Rak- művek (mosaik)	456
<i>Zárbeszéd.</i>	467

Felvilágosító jegyzetek a VIII. könyvhez.

(A) A kitett gyermekek	473
(B) A burgundok arianus királyának megtérítése	484
(C) A személyi jogról a longobardok alatt	487
(D) Párviadal	489
(E) A longobard perfolymat	490
(F) A vadászat	503

IX. KÖNYV. (KORSZAK)

Első fejezet Arábia.

Felosztása. Termények. Karavánok. Faj. Beduinok. Szo- kások. Műveltség. Költészet. Kormányzat. Vallás. Történelem.	511
---	-----

Második fejezet. Mahomed.

Első Hedsira. A gyászév. Hedsira. A követségek éve. A végső zarándoklat. Mahomed halála.)	537
--	-----

Harmadik fejezet. A Koran.

Irodalmi érdeme. Sunna. Istenről tan. Az angyalokról. Kinyilatkoztatás. Sirontúli élet. Végső ítélet. Megmásíthatlan végzet (Fatalismus). Vallás-erkölcsi élet. Ima. Bőjt. Zarándok- lat. Szent háboru. Polgári törvények. Papság. Sofik. Eretnek- ségek	566
--	-----

Negyedik fejezet. Első kalifák.

Türelmetlenség. A két csaló. Kaled. Abu Obeidah. Da- mascus bevétele. Abu Bekr halála. I. Omar. Otman. Ali. Hódítások. Jerusalemben ostroma. Persia. Egyptom. Alexandria ostroma	596
---	-----

Ötödik fejezet. Az Ömmiahdok. Örökös kalifaság.

Moaviah. Görög tűz. Yezid. Ali fiai. Abdallah. II. Moavi- ah. I. Mervan. Abd el-Malek. Afrika meghódítása. Berberék. Mórok. I. Valid. Görögök. Szulejman. II. Omar. II. Yezid. Hesam. II. Mervan. Abul Abbas	619
---	-----

Hatodik fejezet. Az Abbasidák.

Al-Manzor. Mahadi. Hadi. Harun al-Rasid. Tudományos- ság. Pártok. Aglabiták. Barmek-család	632
---	-----

*Hetedik fejezet. Az arabok Spanyolhonban. Cordo-
vai kalifatus.*

Pelagius. Favila. I. Alfonso. Ommiahdok kalifatusa. I. Abd- el-Raman. I. Hesam. II. Alfonso. I. Al-Hakem	643
---	-----

Nyolczadik fejezet. Görög birodalom.

A Heraclidák. II. Constans. III. Constantin (Pogonát).	
II. Justinian. III. Tiberius. II. Justinian visszajő	662
<i>Kilenczedik fejezet.</i> Isauriai császárok.	
Philippicus Bardanes. II. Anastasius. III. Theodosius.	
Isauriai Leo. A képek tisztelete. Kazarak. IV. Constantin (Copronymus). IV. Leo (Kazar). V. Constantin (Porphyrogenitus). Irén	670
<i>Tizedik fejezet.</i> Frankok.	
Az udvarnagyok. Udvarnagy. Öreg Pipin. I. Dagobert. Brittek. Udvarnagyok. II. Chlodvig. II. Childerik. II. Dagobert. III. Thierry. Heristali Pipin. Testry-i csata	683
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> Martell Károly és fiai.	
Poitiersi csata.	699
<i>Tizenkettedik fejezet.</i> Olaszhon.	
A pápák. A longobardok. Az Exarchatus. A pápák. Honorius tévedése. Longobard királyok. I. Aribert. Grimoald. Pertharis. Kuniibert. Liutprand. Rachis. Astolf. II. István pápa.	706
<i>Tizenharmadik fejezet.</i> Pipin király. A pápák világi uralma.	
Pipin király. II. István pápa Franciaországban. Pipin adományozása. (Dezső.)	722
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> Nagy-Károly mint király. A longobard uralomnak vége.	
Pápák. Nagy-Károly Olaszthonban. Longobardországnak vége. Olasz királyság. Déli-Olaszthon. Tengeri köztársaságok. Velence	736
<i>Tizenötödik fejezet.</i> Nagy-Károly mint hódító.	
Szászok. Nagy-Károly hadjáratai a szászok ellen. Verdeni mészárlás. Avarok. Szlávok. Dánok.	751
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> Nagy-Károly mint császár.	
Nagy-Károly megkoronáztatik	769
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> Nagy-Károly mint törvényhozó.	
Kormányzat. Királyság. Udvari méltóságok. A birodalom felosztása. Közigazgatás. Grófok. Törvényhatóságok. Tartományi gyűlések. Országgyűlések. Czikkelyes törvények (Capitulária). Törvények. Büntető törvények. Hadügy. Pénzügy. Közgazdászat.	779
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> Az Egyház Nagy-Károly idejében.	
Javitások. Sz. Benedek. Kanonokok.	801
<i>Tizenkilenczedik fejezet.</i> Tudományosság.	
Damascusi sz. János. Alcuin. Költők. Történetírók. Beda. Pál diacon. Szépművészetek	813
<i>Huszdik fejezet.</i> Nagy-Károly vég napjai.	
Gyermekei. Lajos megkoronáztatása. Nagy-Károly halála.	834
<i>Huszzonegyedik fejezet.</i> China. Negyedik, ötödik s hatodik uralkodóház.	
Negyedik uralkodóház. Ötödik uralkodóház. Hatodik uralkodóház	845

<i>Huszonkettedik fejezet. Buddisták Chinában.</i>	Lap. 861
<i>Huszonharmadik fejezet. VII. VIII. IX. X. XI. XII. XIII. Uralkodóház.</i>	
VII. Uralkodóház. VIII. Uralkodóház. IX. Uralkodóház. X. Uralkodóház. XI. Uralkodóház. XII. Uralkodóház. XIII. Uralkodóház. Korea. A kereszténység behozatala. Külviszonyok Jelesebb emberek	866
<i>Huszonnegyedik fejezet. Tibet.</i>	
Buddista hierarchia	891
<i>Zárzó</i>	899

Felvilágosító jegyzetek a IX. könyvhez.

(A) A kávé	907
(B) A karavánok	912
(C) Arábia népisméje összehasonlítva Egyiptommal. Arckifejezés vagy természeti kinyomat. Erkölcsi jellem. A műveltség foka. Vallás. Nyelv. Ellenvetések megczáfolása	916
(D) A Koran.	928
(E) A török soknejűség	950
(F) Turpin krónikája	956

NYOLCZADIK KÖTET.

X. KÖNYV. (KORSZAK.)

Karolingok. — Normannok. — Arabok, — Szlávok. — Magyarok. — A hűbérrendszer. — A németekre átvitt birodalom. — Tudományosság.	
<i>Első fejezet. K e g y e s - L a j o s é s f i a i.</i>	
Felosztás. Fontenay-i csata. Verduni szerződés.	1
<i>Második fejezet. A Karolingok Francziaországban.</i>	
Bretagne. Hincmar. Merseni egyezkedés. Kopasz-Károly császár. Dudogó-Lajos. Vastag-Károly	22
<i>Harmadik fejezet. A s a r a c e n o k b e ü t é s e i.</i>	
Sicilia. Olaszország	34
<i>Negyedik fejezet. N o r m a n n o k.</i>	
Island. Edda. Sagák. Scandinavia. A Runok. A skaldok	49
<i>Ötödik fejezet. A n o r m a n n o k F r a n c z i a o r s z á g b a n.</i>	
Scandinavia országok.	
Telepedés a Schelde mellett. Telepedés a Loire mellett. Telepedés a Szajna mellett. Rollo. Normandia hercegsége. Scandinavia megterítése. Dánország. Norvégia. Sz. Olaf. Svédország	69
<i>Hatodik fejezet. A n o r m a n n o k A n g o l o r s z á g b a n.</i>	
Nagy-Alfréd. Alkotmány. Edgar. Sz. Elfeg. Kanut. III. Eduard. Hódító Vilmos. Skóthon. Kormányzat. Papság. A legyőzöttek	81
<i>Hetedik fejezet. A n o r m a n n o k O l a s z o r s z á g b a n.</i>	
Luni sorsa. Guiscard Robert. Roger. Kormányzat	104

Nyolczadik fejezet. Szlávok.

Szláv törzsek. Csehország. Lengyelhou. Antes szlávok. Szokások. Vallás. Költözködés. Kereszténység 112

Kilenczedik fejezet. A normannok és szlávok Oroszországban.

Burik. Oleg. Igor. I. Sviatoslav. Nagy-Vladimir. II. Vladimir 126

Tizedik fejezet. Finn faj. Magyarok.

Magyarok. A magyarok Olaszországban. A magyarok Németországban. Sz. István 137

Tizenegyedik fejezet. A Karolingok vége. A Capetek.

Eudes. Egyűgyű-Károly. Robert. Rudolf. Tengerentúli-Lajos. Capet Hugo 149

Tizenkettedik fejezet. Hübériség.

(A tulajdon. Hódolat. Főhatalmi jogok. Hierarchia. A király. Gyűlések. Kormányzat. A várak. A nemes ur. A hübéres és ura közötti viszony Vadászat. Hübéresi szeszély. A hübéresek közti viszony. Törvénykezés. Főlebbezés. Magánhad. Irott jog. A hübériség eredményei. Nemesség. A köznép . 158

Tizenharmadik fejezet. Olaszország.

Olaszthon állapota. Lambert. Berengár. Hugo. II. Berengár. Adelhajde 195

Tizennegyedik fejezet. Németország. NagyOtto. Az olaszok

Gyermekek-Lajos. I. Konrád. Madarász-Henrik. Nagy-Otto. Némethon állapotai. Kormányzat. Papság. Személyi állapotok. Szokások. Gazdagság. Az olaszok. Tengeri köztársaságok . 212

Tizenötödik fejezet. Az Ottók. A Frankoniai ház.

II. Otto. III. Otto. II. Sz. Henrik. Sali-Konrad. Aribert. Hübéri rendelet. III. Henrik 231

Tizenhatodik fejezet. Az Egyház.

Johanna nópápa. Teutberga ügye. Rothad ügye. Formosus. Crescentius. Gerbert. Az egyházi javak gyarapodása. A hatóság tovább terjesztése. A püspökök hatalma. Istenbéke. Pápai követek. Káptalanok. Segédpüspökök. Al-Izidor Decretalesei. Investitura. Javitás. Cluny. A camaldulensek rendje. A vallumbrosai rend 239

Tizenhetedik fejezet. VII. Gergely.

Hildebrand. Papi nőtlenség. Investitura. IV. Henrik. Egyházi átok. Matild grófnő 274

Tizennyolczadik fejezet. Keleti birodalom. Szakadás.

Mihály. Órmény-Leó. Dadogo Mihály. Theophil. Részeges Mihály. Vazul. Böles-Leó. VII. Constantin. I. Romanus. Nicephorus Phocas. Zimiscecs János. II. Vazul és IX. Constantin. III. Romanus. Paphlagoniai Mihály. Mihály (Calaphata). Zoe és Theodora. Constantinus Monomachus. VI. Mihály (Stratioticus). I. Komnen Izsák. Constantin Ducas. IV. Romanus. VII. Mihály (Parapinaces). Komnen Elek. Eretnekségek. Szakadás. Photius. Cerularius 307

Tizenkilenczedik fejezet. Spanyolhon. A Cid.

II. Abd el-Raman. Asturiai keresztények. San Jago di Compostella. III. Abd el-Raman. II. Al-Hakem. II. Hesbam. Al-Manzor. III. Hesbam I. vagy Nagy-Ferdinand. A Cid. VI. Alfonz 329

Huszdik fejezet. Arab birodalom

Al-Mamun. Motassem. Mothavakel. Karmat. Edris. Az Aglabiták. Perzsia. Buidák. Fatimiták. Tulonfiak. Iksidfiak 344

Husznegyedik fejezet. A törökök. India.

Törökök. Oguzok. Szeldsukok. India. Dsuleddin időszámítása 354

Huszonkettedik fejezet. Keleti műveltség. Firdussi.

Orvosok. Avicenna. Averroes. Bölcsészek. Történészek. Szónokok. Költők. Firdussi 369

Huszonharmadik fejezet. Irodalom és tudományosság Európában.

Görög birodalom. Nyugati Europa. Hroswitha. Hittudomány. Tudományok 392

Huszonnegyedik fejezet. Szép művészetek.

Zenészet. Orgona. Építészet. Kémények 414

Zárszó 426

XI. KÖNYV. (KORSZAK.)

Keresztes hadak. — Lovagság. — Községek. — A Scholastica.

Első fejezet. A keresztes hadak előzményei.

A keresztes hadak okai. Ereklék. Zarándoklatok. Bünbálat. Amienszi Péter. Piacenzai zsinat. Clermonti zsinat 1

Második fejezet. Első keresztes háború.

Bajnokok. Törökök. Solimán. Nicaea ostroma. Antiochia ostroma. A szent lándzsa. Jeruzsalem bevétele. Gottfrid jerusalemi király. Joppoi csata 23

Harmadik fejezet. Keresztény és muszلمان országok Keleten.

Hashishiek. Gottfrid. I. Balduin. Norvég keresztések. II. Balduin. D' Acrei egyezmény. Tyrus ostroma. Muszلمان államok. Hashishiek 36

Negyedik fejezet. A lovagság.

Fegyvernök. Lovaggá avatás. Kötelmek. Bajtársak szövetezése. Vallás. Kalandok. Fogadalmak. Letéttetés. Hanyatlás 55

Ötödik fejezet. Egyházi lovagrendek.

Templáriusok. Német lovagok. Lazaristák. Egyéb rendek 82

Hatodik fejezet. Fegyverek. Czimerek. Öltözékek.

Jelszavak 91

Hetedik fejezet. Nevek. Nemzetségnevek. Czimek. 103

Nyolczadik fejezet. Lovagjátékok. 109

Kilenczedik fejezet. Nők. Szerelmi törvényszékek.

Szerelmi tudomány. Szerelmi törvényszékek 115

<i>Tizedik fejezet. M u l a t s á g o k.</i>	
Közlakomák. Vadászat. Városi játékok. Udvari bolondok.	
Egyházi ünnepszokások. Titkok. Színjáték. Szerencsejátékok.	
Kártyajáték.	125
<i>Tizenegyedik fejezet. A T r o u b a d o u r o k</i>	150
<i>Tizenkettedik fejezet. L e g e n d á k. N o v e l l á k. R e g é n y e k.</i>	165
<i>Tizenharmadik fejezet. M á s o d i k k e r e s z t e s h á b o r u.</i>	
Sz. Bernárd	181
<i>Tizennegyedik fejezet. A z s i d ó k.</i>	
Uzsora. Tudományosság	190
<i>Tizenötödik fejezet. B é l p o k l o s o k é s C a g o t o k.</i>	
Bélpokol. Szent tűz. Cagotok	205
<i>Tizenhatodik fejezet. A n é p a h ű b é r r e n d s z e r a l a t t. A</i>	
<i>r a b s z o l g á k</i>	210
<i>Tizenhetedik fejezet. K ö z s é g e k.</i>	
Kiváltságok. Gildák. A vidék. Részletes fejlődések. A köz-	
ségek hiányai. Előnyök. Rabszolgák	227
<i>Tizennyolczadik fejezet. A b i r o d a l o m. V. H e n r i k.</i>	
I n v e s t i t u r a.	
V. Henrik. Investitura. Sutrii egyezmény. Matild grófnő	
adományozása Vormsi egyezmény.	273
<i>Tizenkilencedik fejezet. II. Lothár. III. Konrád. Olaszhon.</i>	
II. Lothár. III. Konrád. Lombárd köztársaságok. Toscana.	
Amalfi. Pisa. Genua. Corsica. Velenceze. Róma. Bresciai Arnold	280
<i>Huszdik fejezet. V e r e s s z a k á l l u F r i d r i k.</i>	
Fejedelmi béke. Roncagliai országgyűlés. Pontidai gyűlés.	
Lombard szövetség. Alessandria alapítása. Legnanói esata.	
Constanzi béke. A két Sicilia. I. Roger. I. (Gonosz-) Vilmos.	
II. (Jó-) Vilmos. Németország ügyei. Az ausztriai hercegség	
eredete. Oroszlán-Henrik. Anhalt-ház	295
<i>Huszonegyedik fejezet. F r a n c z i a o r s z á g. H a r m a d i k</i>	
<i>c s a l á d.</i>	
II. Robert. I. Henrik. I. Fülöp. VI. v. Kövér-Lajos. Köz-	
ségek. Rabszolgák felszabadítása. Suger. VII. v. Ifju-Lajos.	
II. Fülöp-August. Normandia visszavétele. Bovinesi csata.	
Parlament	319
<i>Huszenkettedik fejezet. A n g o l o r s z á g. A P l a n t a g e n e t á k.</i>	
I. Henrik. Blois István. Plantagenet II. Henrik. Becket	
Tamás. Irhon. Oroszlánszívű-Richard	337
<i>Huszonharmadik fejezet. H a r m a d i k k e r e s z t e s h á b o r u.</i>	
Nureddin. Saladin. Lusignani Guido. Jerusalembel esete. St.	
Jean d' Acre ostroma. Richárd fogsága	355
<i>Huszonnegyedik fejezet. E g y e t e m e k</i>	370
<i>Huszonötödik fejezet. J o g t u d o m á n y.</i>	
Irnerius. Accursius. Egyházjog	381
<i>Huszonhatodik fejezet. A S c h o l a s t i c a é s a H i t t u d o m á n y.</i>	
Skót János. Lanfranc. Sz. Anselm. Egyetemesség kérdése.	
Roscelin. Abailard. Petrus Lombardus. Arabok. Avicenna. Al-	

Gazel. Averroe. Héberék. Maimonides. A scho'astica általában.	
Salisbury János. Albertus Magnus. Aquinói sz Tamás. Kormánytana. Duns János. Titokvédők. Sz. Bonaventura. Gerson.	
Lullus	393
<i>Huszonhetedik fejezet. A természeteti és titkos tudományok.</i>	
Orvostudomány. A salernumi tanoda. Titkos tudományok.	
Csillagjósolás. Bonattus. Pietro d' Abano. Cecco d' Ascoli. Kabbala.	
Varázslás. Kincsek. Aranyesinálás. Baco. Mennyiségtan. Földleiras	436
<i>Huszonnyolczadik fejezet. Nyelv.</i>	
Provencei nyelv. Francia nyelv. Syanyol nyelv. Portugal nyelv. Olasz nyelv. Nyelvjárások. Teuton nyelvek. Görög nyelv.	
Szkip nyelv. Szláv nyelv	465

Felvilágosító jegyzetek a XI. könyvhez.

(A) Azon fejedelmek, főurak és francia lovagok, kik a keresztes háboruban részt vettek	495
(B) A lovagság	506
(C) A czimerekről:	516
(D) A nemesi és szerelmi jelvények s jelszavak	523
(E) A szerelmi törvényszékekről	529
(F) Adalékok az olasz nyelv eredetéről.	535

KILENCZEDIK KÖTET.

XII. KÖNYV. (KORSZAK.)

Olasz köztársaságok. — A pápaságnak a császársággali harczeit. — Keresztes hadak. — A mongolok. — A megállapult európai országok.

Első fejezet. Az olasz köztársaságok.

Császártóli függés. Gyűlések. Consulok. Podesták. Átalakulások. Választók. Törvények. Igazságszolgáltatás. Pénzügy. Pénzverés. Országisme. Nemesség és köznép. Társulások. Gueffek és ghibellinek. Polgárviszályok. Kiegyezkedések	1
--	---

Második fejezet. VI. Henrik és III. Incze.

Választók. Hadügy. Nemesség. Községek. Tancred. VI. Henrik Olaszthonban. Pápák. III. Incze. IV. Otto	43
--	----

Harmadik fejezet. Negyedik keresztes háboru. Frank császárok Konstantinápolyban.

Görög birodalom. III. Elek. Konstantinápoly bevétele I. Balduin. Kreta	62
<i>Negyedik fejezet. Ötödik és hatodik keresztes háboru</i>	79

Ötödik fejezet. Eretnökségek. Uj szerzetesek.

Valdensek. Pauliciánok. Albigensek. Tanai. Szentségeik. Uj szerzetek. Karthausiak. Cisterciek. Premontreiek. Alázatosok. Rabszolgákat kiváltó rend. Serviták. Sz. Ferencz. Sz. Domonkos. Harmadrend	84
---	----

	Lap
<i>Hatodik fejezet. Inquisitio. Az albigensek elleni keresztes had.</i>	
Monfort Simon. Inquisitio	112
<i>Hetedik fejezet. II. Fridrik.</i>	
Olaszhon. Sicília. Petrus de Vineá	134
<i>Nyolczadik fejezet. Interregnum. Vége a Svábház ural-</i> <i>kodásának és az investitúrák miatti viszályoknak.</i>	
Konradin. Anjou Károly. Beneventumi csata. Etzelin ha-	
lála. Konradin halála. Habsburgi Rudolf. XIV. egyetemes zsi-	
nat. Fegyelem	154
<i>Kilenczedik fejezet. Olaszország a Hohenstaunfház bu-</i> <i>kása után. Köztársaságok. Zsarnokok.</i>	
Milano. Romagna. Toscana. Fehérek és Feketék. Pisa. Ge-	
nua. Velence	168
<i>Tizedik fejezet. Erkölcösök. Szokások</i>	194
<i>Tizenegyedik fejezet. Franciaország. Sz. Lajos</i>	
VIII. Lajos. Sz. Lajos	201
<i>Tizenkettedik fejezet. Tatárok és mongolok. Dsengiszkán.</i>	
Mongolok. Dsengiszkán. Karizm	219
<i>Tizenharmadik fejezet. Dsengiszkánfiak</i>	233
<i>Tizennegyedik fejezet. China. XIV—XX. Uralkodóházak.</i>	
Tatárok. Kin. Marco Polo. A Yuan-ház vége. Kalmukok .	239
<i>Tizenötödik fejezet. A mongolok Perzsiában és</i> <i>Syriában.</i>	
A hashisiek vége. A kalifaság vége. Syria. Egyptom. I. Bi-	
bars. Kasankán	255
<i>Tizenhatodik fejezet. A mongolok viszonylatai a</i> <i>keresztényekhez.</i>	
Rubruquis útja	364
<i>Tizenhetedik fejezet. Hetedik és nyolczadik keresztes-</i> <i>háború.</i>	
Sz. Lajos fogsága. Mamelukok. I. Bibars. A keleti latin	
császárság vége. Sz. Lajos halála. A keresztes hadak vége.	
D'Acre ostroma	283
<i>Tizennyolczadik fejezet. Elmékedések a keresztes há-</i> <i>borúk felett</i>	305
<i>Tizenkilenczedik fejezet. Spanyolhon. Magréb. Portugál.</i>	
Almoravidok. Almohádok. Keresztény államok. Navasi	
csata. Castiliai alkotmány. X. Alfonz. Granada-királyság.	
Aragonia. Aragonia alkotmánya. Cortes. Portugal. Lamegói cortes	324
<i>Huszdik fejezet. Poroszhon. Lievland. Németlovagrend.</i>	
Kardhordó-rend. Poroszhon. Németlovagrend.	353
<i>Huszonegyedik fejezet. Magyarország.</i>	
Sz. László. Kálmán. II. István. II. Gejza. III. István. II.	
András. IV. Béla. IV. László. Alkotmány	363
<i>Huszonkettedik fejezet. Angol és Skótország.</i>	
Földnélküli-János. Bovinesi csata. Magna Charta. III. Hen-	
rik. I. Eduárd. Wales. Skóthon. Wallace Vilmos. II. Eduárd	372
<i>Huszonharmadik fejezet. Irodalom és tudomány.</i>	

	<i>Lrp.</i>
Görögök. Örmények. Európa. Latinság. Olasz költészet.	
Francia költészet. Spanyol költészet. Portugal. Német költészet. A Niebelungok. Gudruna. Angol költészet. Ázsiaiak	394
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Történelem. Ékesszólás.	
A keresztes hadak történetirői	422
<i>Huszonötödik fejezet.</i> Szépművészetek.	
Szabadkőművesek. Zárdák. Festett üvegek. Sirboltok. Festészet. Szobrászat. Öntés	432
Z á r s z ó	468
Felvilágosító jegyzetek a XII. könyvhez.	
A) III. Inceze	481
B) Magna Charta	499

TIZEDIK KÖTET.

XIII. KÖNYV. (KORSZAK.)

Döntő hatású találmányok. — A keleti birodalom bukik. — Európa országai megállapulnak. A nagy szakadás. — A kereskedelem gyarapodást nyer. — A tudományok és művészetek újjászületése.	
<i>Első fejezet.</i> A könyvnyomtatás, lőpor s más találmányok.	
Régi könyvek. Írás. Betűk. A könyvek ára. Könyvtárak. Papír. Könyvnyomtatás. Guttenberg. Szabadalmak. Könyvbírálás. Kéziratok tanulmányozása. Hadtudomány. Lőpor. Egyéb találmányok. Posták	1
<i>Második fejezet.</i> Keleti birodalom.	
Konstantinápoly bevételik. Palaeologok. Arsenius. Almogavarok. III. Andronicus. Ottomanok. Janicsárok. I. Amurat. I. Bajazet. Nikápolyi csata.	38
<i>Harmadik fejezet.</i> Tamerlan.	
Delhi lerontatik. Ancyrai ütközet. Tamerlan meghal. Tamerlan birodalma földaraboltatik. Czigányok	53
<i>Negyedik fejezet.</i> A keleti birodalom vége. — II. Mahomet.	
I. Mahomet. II. Amurat. Hunyady János. Várnai csata. III. Palaeolog János. Skanderbeg. II. Mahomet. Florenzei zsinat. XII. Constantín. Epirus. Bosnia. Ragusa. Serbia. Kapisztrán János. Rhodus	67
<i>Ötödik fejezet.</i> Spanyolhon. A mórok kiűzetése.	
Navarra. Portugalia. Castilia. Aragonia. Granada. Granada ostroma. Inquisitio. Fölkelés az Alpuxarresekben. Zsidók. Ximenes	91
<i>Hatodik fejezet.</i> Franciaország. Szép-Fülöp. VIII. Bonifác. A templomosok.	
Nogaret Vilmos. Pápák. VIII. Bonifác. A pápák Avignonban. Templariusok. XV. egyetemes zsinat. Guiseard pere	122

<i>Hetedik fejezet.</i> A Valois ház. — Franciaországna	
Angolhonnali hadai.	
X. Lajos. V. Fülöp. Angolhon. II. Eduárd. III. Eduárd.	
Száz éves angol-francia háború. Bretagne. Csata Crecy mel-	
lett. Fekete halál. Flagellánsok, Jó János. Poitiersi csata. A	
Jacquerie. V. Károly. VI. Károly. Burgundok és Armagnacok.	
Csata Azincourt mellett	145
<i>Nyolczadik fejezet.</i> VII. Károly. — D'Arc Johanna.	
D'Arc Johanna. Allandó seregek	168
<i>Kilenczedik fejezet.</i> XI. Lajos.	
Vakmerő Károly	179
<i>Tizedik fejezet.</i> Franciaország alkotmánya.	
Hivatal-árulás. Igazságügy. Titkos eljárás. Kereskedelmi tör-	
vényszék. Közjog. Parlament. Hadügy. Papság	186
<i>Tizenegyedik fejezet.</i> Angol és Skótság.	
Viclef. II. Richárd. IV. Henrik. V. Henrik. VI. Henrik. A	
két rózsá. IV. Yorki Eduárd. V. Eduárd. III. Richárd. A Tu-	
dor-ház. VII. Henrik. Alkotmány. Irhon. Skóthon. II. és III.	
Stuart Róbert. I. Jakab. II. Jakab. III. Jakab. IV. Jakab	199
<i>Tizenkettődik fejezet.</i> Nyugati birodalom.	
Csehország. Habsburg-ház. I. Rudolf. Nassaui Adolf. I. Al-	
bert. Luxemburgi VII. Henrik. Austriai Fridrik és Bajor La-	
jos. Frankfurti gyűlés. IV. Károly. Alkotmány. Arany bulla.	
A császár. Országgyűlés. Három kamra. Szabad városok. Jöve-	
delem. Egyházi jogok. Igazságügy. Titkos törvényszék. Szövet-	
kezések. Venczel	216
<i>Tizenharmadik fejezet.</i> Egyházi ügyek. Nagyszakad-	
dás. Constanzi és baseli zsinatok.	
Pisai zsinat. Gerson. Papság. A szöszék. Eretnekségek.	
Huss János. Constanzi zsinat. Baseli zsinat. Florenczi zsinat	243
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> Hussiták. — Zsigmond és utó-	
dai. — Magyarország.	
Hussiták. Magyarország. Róbert Károly. Nagy-Lajos. Má-	
ria. Zsigmond. Ausztriai Albert. III. Fridrik császár. I. Ulászló.	
A burgundi ház. Corvin Mátyás	268
<i>Tizenötödik fejezet.</i> Schweiz.	
Tell Vilmos. Morgarteni csata. Sempachi csata. Graubünden.	
Appenzell és St. Gallen. St. Jákob melletti csata. Burgundi	
háboru. Flüe Miklós, Sváb háboru	277
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> Olaszország. — Zsarnokok —	
Siciliai vecsernye. — VII. Henrik átke-	
lése. — Nápolyi Robert.	
Anjou Károly. Procida János. Siciliai vecsernye. Aragoniai	
Péter. II. Károly. Caltabellottai béke. Milano. VII. Henrik ró-	
mai útja. Florencz és Pisa. Genua ostroma	294
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> Bajor Lajos. — Cseh Károly.	
— Rienzo Miklós.	
Bajor Lajos. Luxemburgi János. A Scaligerek. Savoya.	

Genua. Boccanegra. Bologna, Toscana. Fra Bussolari. IV. Károly Olaszthonban. Cola di Rienzo	311
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> A condottierik. — A Viscontik. — A Sforzák.	
Frà Moriale. Nagy-csapat. Fehér-csapat. Olasz csapatok. A Viscontik. Viterbói szövetség. Gian Galeazzo. Attendolo Sforza. Francesco Sforza. Ambrusi köztársaság. III. Fridrik olasz útja. Galeazzo Maria Sforza. Gian Galeazzo Sforza	331
<i>Tizenkilenczedik fejezet.</i> Toscana. — A Medicik.	
Athenae herczage. Sienai Katalin. Cosmo de' Medici. Lorenzo és Giuliano	361
<i>Huszadik fejezet.</i> A Két-Sicilia.	
Robert. III. Károly. László. II. Johanna. Sicilia. Együgyű Fridrik. II. Márton, az Öreg. Nagylelkű Alfonz	384
<i>Huszonegyedik fejezet.</i> Pápai állam.	
V. Miklós. III. Calixtus, II. Pius. II. Pál. IV. Sixtus. VIII. Inceze	397
<i>Huszonkettedik fejezet.</i> Olaszthon állapota. — Erkölcsök.	
Országisme. Fényüzés. Ünnepek. Fényüzési törvények	405
<i>Huszonharmadik fejezet.</i> Kereskedelem. — Tengeri városok.	
Állambank. Kazaria. Kegyeleti pénzalapok. Genua. Velenze. Marino Faliero. Chioggiai háboru. A két Foscari. Államinquisitorok. Cyprusi királyság	420
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Hansa-városok	443
<i>Huszonötödik fejezet.</i> Scandinavia.	
Dánország, az Estrithidák. Norvégia. Svédország. Svéd alkotmány. Calmari unio. I. Steno Sture	450
<i>Huszonhatodik fejezet.</i> Lengyelhon — Lithvánia.	
Poroszország.	
Lengyelhon. Lithvánia. Poroszország. A tannenbergi esata. A thorni béke	466
<i>Huszonhetedik fejezet.</i> Oroszország és Kapesak.	
I. Sándor	477
<i>Huszonnyolczadik fejezet.</i> Az olasz triumviratus.	
Dante. Petrarca. Dante és Petrarca. Más írók. Boccaccio	481
<i>Huszonkilenczedik fejezet.</i> Classikai tanulmányok.	
Philelphus. Poggio. Valla. Landinus Kristóf. Politianus. Szótárak. Tudomány-pártolás. Oskolák. Németország. Groote Gellért. Kempis Tamás	519
<i>Harminczadik fejezet.</i> Tudományok.	
Krisztus követéséről könyv. Bölcsészet. Pico della Mirandola. Cusa Miklós. Mennyiségtan. Peurbach. Regiomontanus. Gyógytan. Sebészet. Gyógyszerészet. Bujasenyv. Törvénytudók. Dante	535
<i>Harminczegyedik fejezet.</i> Történelem.	
Dino Compagni. A Villani-k. Sanuto. Critica. Froissart. Comines. Pedro Lopez de Ayala	564

<i>Harminczkettedik fejezet. Más országok irodalma.</i>	
Francia irodalom. Spanyol irodalom. Német irodalom.	
Schweiz. Dráma. Német próza. Hollandi irodalom. Északi népek irodalma. Angol irodalom. Chaucer Gotfrid	571
<i>Harminczharmadik fejezet. Szépművészetek.</i>	
Építészet. Brunelleschi. Michelozzo. Alberti János. Bramante. Szobrászat. Donatello. Festészet. Kisfestészet. Olajfestészet. Flandriai iskola. A két Bellini. Német festészet	590
<i>Zár sz ó</i>	616

Felvilágosító Jegyzetek a XIII könyvhez.

A) Lucca városa és csehországi Károly közti egyezmény	627
B) Európai statistika	633

TIZENEGYEDIK KÖTET.

XIV. KÖNYV. (KORSZAK.)

Földleírás. — Kereskedés. — Fölfedezések. — Gyarmatok. — Hitküldérségek. — China. — Kéj, haszonkémli- és tudományos utazások.

<i>Első fejezet. Földleírás és régi utazások.</i>	
Atlantis. A Boldog-szigetek. Arab utazók. Scandínáv utazók. Grönland. Zeno testvérek. Olasz utazók. Földabroszok	1
<i>Második fejezet. A kereskedés a nagy fölfedezések előtt.</i>	
Áruk. Kereskedelmi társulatok. Tengeri rablók. Üzletmód. A kereskedés nehézségei. Kamat. Pénzváltás. Váltó levelek. Letéti vagy hitelbankok. Biztosítási ügy. Törvények. Vesztegzár	32
<i>Harmadik fejezet. Iránytű. — A portugálok fölfedezései.</i>	
Csillagtávmérő. Hajóépítés. Canári szigetek. Madeira. Azori szigetek. János pap. A Fok fölfedezése. Vasco de Gama	61
<i>Negyedik fejezet. Columbus.</i>	
Behaim Márton. Guanahani fölfedeztetése.	80
<i>Ötödik fejezet. További fölfedezések. — A föld körülhajózása. — Utleirók.</i>	
Cabot János. Amerigo Vespucci. Balboa. Magellan. Utleirások.	112
<i>Hatodik fejezet. Az indiánok rabszolgasága. — Las Casas. — Néger-kereskedés.</i>	
Las Casas. A négerek	129
<i>Hetedik fejezet. Mexico.</i>	
Cortes Ferdinand. Erkölcsök. Kormányalak. Igazságügy. Földbirtok. Vallás. Időszámítás. Szépművészetek. Palenke	151
<i>Nyolczadik fejezet. Peru.</i>	
Kormányforma. Birtok-állapot. Törvények. Atabalipa. II. Manco-Capac	182

<i>Kilenczedik fejezet. Dél-America. — El-dorado.</i>	
La Plata. El-dorado. Chili. Terra firma. Carthagena.	198
<i>Tizedik fejezet. A spanyol gyarmatok.</i>	
Gyarmatrendszer. Földfelosztás. Egyházi rend. Bevétel.	
Kormányzat. Népeesség.	211
<i>Tizenegyedik fejezet. Hitküldérségek Amerikában. — Paraguay.</i>	
Hitküldérségek Californiában. Francia hitküldérségek. Protestaus hitküldérségek. Propaganda.	227
<i>Tizenkettedik fejezet. Brasilia.</i>	
Gyémántok.	247
<i>Tizenharmadik fejezet. Észak-Amerika. — Angol és francia gyarmatok.</i>	
Nugnez. Angolok. John Smith. Penn Vilmos. Louisiana. Natchez.	258
<i>Tizennegyedek fejezet. Amerikáról általában.</i>	
Az amerikaiak eredete. Emlékek. Könyvek. Erkölcsök. Vallás. Kormány. A nők állapota. Szokások.	372
<i>Tizenötödik fejezet. Amerika termékei.</i>	
Nemes érczek. Potosi bányái. Növényzet. Allatok.	305
<i>Tizenhatodik fejezet. A portugálok Ázsiában.</i>	
Első műveltségi korszak. Második műveltségi korszak. Harmadik műveltségi korszak.	324
<i>Tizenhetedik fejezet. Hollandok, dánok, francziák, angolok Ázsiában.</i>	
Tizennyolczadik fejezet. Hitküldérségek Keleten.	357
Xaveri sz. Ferencz.	376
<i>Tizenkilencedik fejezet. Japán.</i>	386
<i>Huszdik fejezet. China. — XXI. uralkodóbáz. — A Mingek.</i>	
A Mandzsúk.	401
<i>Huszonegyedik fejezet. XXII. uralkodóbáz. — A Tait-singek. — Hitküldérségek Chinában.</i>	
Hitküldérségek. Kang-hi. Chinai szertartások. Malabari szertartások. Vallási kérdések. Vallási üldözések. Utolsó idők.	409
<i>Huszonkettedik fejezet. Afrika.</i>	
Abyssinia. Congo. Angola. Senegal. Fellah-k. Ashantok. Benin. Madagascar. A Jóreményfok. Kaffer-föld. Utazók. Tombuctu.	435
<i>Huszonharmadik fejezet. Az Antillák. — Tengeri rablók.</i>	471
<i>Huszonnegyedik fejezet. Utazások a déli tengereken.</i>	
Uj Holland.	482
<i>Huszonötödik fejezet. Utazások Északra. — Sziberia.</i>	489
<i>Huszonhatodik fejezet. A földleírás és hajózat tökélyesbülése. — Tengerjog.</i>	
Időmérték. A föld alakja. Delejes sark. Utazók. Hajózat. Világító tornyok. Gőzerő. Tengerjog. Hadi csempészet. Szabad tenger.	508

<i>Huszonhetedik fejezet.</i> Cook. — Tengervilág.	
Tengervilág. Uj-Holland. Polynesia. Sandwich szigetek.	
Tahiti. Fegygyarmatok	546
<i>Huszonnyolczadik fejezet.</i> Prémhörök. — Utolsó utazások.	
La Perouse	567
Z á r s z ó	583

Felvilágosító jegyzetek a XIV. könyvhez.

A) Amerikának a scandinávok általi fölfedeztetése	596
B) Bankok	613
C) A földabroszokról s a fölfedezések elsőbbségéről	624
D) Columbus bizalmáról Indiák fölfedezésének lehetőségét illetőleg	636
E) Columbus „lettera rarissima”-ja	647
F) Columbus ekkorig fölfedezett iratainak lajstroma	662
G) Las Casas és az indiánok	671
H) A mexicói gulák	686
I) Gyémánt	697
L) Amerikai kéziratok	705

TIZENKETTEDIK KÖTET.

XV. KÖNYV. (KORSZAK.)

Uj kor. El m é l k e d é s	1
A hódítási szellem fölelevenedése. — A művészet és iro- dalom virágzása. A pogány eszmék beszivárgása. — Protes- tans ujitás és katolikus reform. — Polgári és vallási háborúk. — A tudományok ujjaszületése.	
<i>Első fejezet.</i> Általános átnézet. — A német birodal- lom.	
Miksa. Udvari tanács	81
<i>Második fejezet.</i> Olaszország. — Savonarola.	
VI. Sándor. Savonarola	93
<i>Harmadik fejezet.</i> Milano — VIII. Károly hadjárata.	
VIII. Károly francia király. Fornová csata. Savonarola bukása	108
<i>Negyedik fejezet.</i> XII. Lajos. — A Borgiák. — II. Gyula.	
San Marino. VI. Sándor halála. Genua	123
<i>Ötödik fejezet.</i> A cambray-i szövetség.	
II. Gyula halála. I. Ferencz Olaszországban. Az óriások harca. A noyoni béke. Miksa halála	144
<i>Hatodik fejezet.</i> I. Ferencz és V. Károly.	
Spanyolország. Padilla. V. Károly és I. Ferencz közti első háboru. VII. Kelemen. A Pávia melletti ütközet. Második há- ború. Friendsberg. Róma kiraboltatása. Női béke.	165
<i>Hetedik fejezet.</i> A Mediciék visszahelyezése. — Károly és Ferencz közötti harmadik háboru. — Az olasz függetlenség végvo- naglásai.	

Ferruccio. Károly és Ferencz közötti harmadik háboru.	
Crêpyi béke. Alessandro Medici. Lucca. Siena. Genua. III.	
Pál. V. Károly és Franciaország közötti negyedik háboru.	
Chateau-Cambresisi béke	206
<i>Nyolczadik fejezet. A török birodalom — Soliman.</i>	
Görög egyház. Törvényhozás. Birtokviszonyok. I. Selim.	
Egyiptom. Moldva. Nagy-Soliman. Rhodus bevétele. Magyar- ország. Kaireddin. Algir. Malta ostroma. Ázsiai hadjáratok.	
India	238
<i>Kilenczedik fejezet. A latin és olasz nyelv.</i>	
Nyomdászok. Erasmus. Olasz nyelv	266
<i>Tizedik fejezet. Olasz irodalom.</i>	
Beszélyirók. Vigjátékirók. Levelek. Költők. Satyrikusok.	
Hösköltemények. Ariosto. Szomorú-játékok. Női-irók	280
<i>Tizenegyedik fejezet. Történetirók — Publicisták. — Hadtudomány.</i>	
Machiavelli. Hadtudomány. Hadi építészet	312
<i>Tizenkettedik fejezet. Szépművészetek.</i>	
Perugino. Rafael. Michelangelo. Sz. Péter temploma.	
Vinci. Lombardi iskola. Michelangelo követői. Vasari. Celin.	
Fa- és ércmetszés, mozaik és üvegfestés. Velenceiek. Tizian.	
Paolo Veronese. Correggio. Építészek. Sansovino. Sangallo.	
Palladio. Fontana. A művészetek külföldön. Dürer. Holbein	341
<i>Tizenharmadik fejezet. Zene.</i>	
Hangszerek. Palestrina.	405
<i>Tizennegyedik fejezet. A művészetek és pártfogók</i>	416
<i>Tizenötödik fejezet. Erkölcsök, vélemények.</i>	
Színházak. Kocsik. Fényűzési törvények. Theurgia. Para- celsus. Agrippa. Cardano. Della Porta. Boszorkányok. Delrio.	
Spee	442
<i>Tizenhatodik fejezet. A reformatio előzményei.</i>	
Erasmus	504
<i>Tizenhetedik fejezet. Luther.</i>	
Melanchthon. Luther tana	522
<i>Tizennyolczadik fejezet. A reformatio és a politika.</i>	
Paraszt háború. Ágostai hitvallás.	
Paraszt lázadás. Anabaptisták. Ágostai hitvallás. Schmal- kaldi szövetség. Schmalkaldi háboru. Mühlbergi csata. Pas- sani béke. Luther halála	551
<i>Tizenkilenczedik fejezet. Zwingli. — Kálvin.</i>	
Kappeli csata. Genf. A reformatio Franciaországban.	
Kálvin. Kálvin tanai. Servet. Beza	572
<i>Huszdik fejezet. Katholikus ellentörekvés. — A je- zsuiták. — A trienti zsinat.</i>	
III. Pál. Jezsuiták. Szent Ignác. Trienti zsinat. IV. Pál.	
IV. Pius. Borromaei sz. Károly. Reformok. Katekizmusok. Er- kölcsei reform. Tudományos intézetek. Propaganda. Szerzete- sek. Sz. Teréz. Salezi sz. Ferencz. Sz. Kajetán. Neri sz. Fül- öp. Paulai sz. Vince	590

<i>Huszonegyedik fejezet</i>	Olasz hitujítók. Szenthárom- ságtagadók	<i>Lap.</i>
	Pomponazzi. Sarpi. Pallavicino. A valdensék. Valtellina. Socinianusok	635
<i>Huszonkettedik fejezet.</i>	V. Károly végnapjai. — A lepantói ütközet	666
<i>Huszonharmadik fejezet.</i>	Német-Alföld, Spanyolország, Portugal.	
	Holland. Alba herczeg. Oranisi herczeg. Genti kibékülés. Utrechti szövetség. Az egyesült-államok köztársasága. Vallási viszályok. Arminius. Dordrecht zsinat. A győzhetetlen hajó- had. Portugalia. Don Carlos. III. Fülöp	675
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i>	Francziaország. A Valois ural- kodó ház.	
	XII. Lajos. I. Ferencz. Pénzügy. II. Henrik. II. Ferencz. Medici Katalin. L'Hopital. Saint-Germain béke. Sz. Bertalan éje. III. Henrik	711
<i>Huszonötödik fejezet.</i>	A Bourbonok. — IV. Henrik. Nantesi edictum	750
<i>Huszonhatodik fejezet.</i>	Angolország. — A Tudorok.	
	VIII. Henrik. Wolsey. More Tamás. Szakadás. Skóthon. V. Jakab. VI. Eduárd. Grey Johanna. Kath. Mária. Erzsé- bet. Anglikán egyház. Puritánusok. Stuart Mária. Knox. Darn- ley. VI. Jakab. Stuart Mária halála. A löpor-összeesküvés	768
<i>Huszonhetedik fejezet.</i>	Németország. A harminczéves háboru.	
	II. Miksa. II. Rudolf. Csehország. Mátyás. Harminczéves háboru. II. Ferdinánd. Wallenstein. Gusztáv Adolf. III. Fer- dinánd. Westphaliai béke	811
<i>Huszonnyolczadik fejezet.</i>	A trienti zsinat utáni pápák. V. Pius. XIII. Gergely. A naptár átalakítása. V. Sixtus. V. Pál. Az „In coena Domini” bulla. XV. Gergely. VIII. Or- bán. Ferrara. Urbino	842
<i>Huszonkilencedik fejezet.</i>	Scandinavia.	
	II. Keresztély. Stockholmi vérfürdő. I. Wasa Gusztáv. Dá- nia. Svédhon. XIV. Erich. Gusztáv Adolf. II. Fridrik. IV. Ke- resztély	864
<i>Harminczadik fejezet.</i>	Ingylország. Litvania. Lief- land.	
	I. Sándor. I. Zsigmond. Kozákok. II. Zsigmond Auguszt. Liefland. Interregnum. Valois Henrik. Báthory István. III. Zsigmond. VII. Ulászló	882
<i>Harminczegyedik fejezet.</i>	Politikai bölcsélet és Jogtu- domány.	
	Botero. Boccacini. Morus Tamás. Campanella. Politikai gaz- daszat. Serra. Jogtudomány. Nemzetközi jog. Alberico Gentile. Grotius	896
<i>Harminczkettedik fejezet.</i>	Hittani irodalom.	

Bellarmin. Casuistica	Lap. 924
<i>Harminczharmadik fejezet. Erkölcstudósok.</i>	
Montaigne. Charron	935
<i>Harmincznegyedik fejezet. Nyelvtudomány és Történelem.</i>	
Signonio. Flacius Illyricus. Baronius. Voss. Possevino. Strada. Bentivoglio. Davila. De Thou. Hirlapok	944
<i>Harminczötödik fejezet. Észlelő bölcsélet.</i>	
Peripateticusok. Vanini. Ramus. Patrizzi. Böhme. Agrippa. Telesio. Bruno. Campanella. Baco	964
<i>Harminczhatodik fejezet. Exact tudományok.</i>	
Maurolico. Betűszám. Tartaglia. Vieta. Mértan. Cavalieri. Csillagászat. Kopernik. Tycho-Brahe. Keppler. Galilei. Erőműtan. Hignyugtan. Vízépítészet. Láttan	988
<i>Harminczhetedik fejezet. Természetbuvárok és orvosok.</i>	
Gessner. Aldrovando. Fabrizio. Fűvészet. Cesalpino. Asványtan. Agricola. Peiresc. Vegytan. Bontzan. Vesal. Fallopio. Harvey. Gyógyászat	1029
<i>Harmincznyolczadik fejezet. Francia irodalom.</i>	
Marot. Ronsard. Rubelais	1051
<i>Harminczkilenczedik fejezet. Spanyol irodalom.</i>	
Mendoza. Carvantes. Lope. Calderon. Szentségi ábrázolatok. Ercilla	1060
<i>Negyvenedik fejezet. Portugalirodalom.</i>	
Camoens. Barros	1083
<i>Negyvenegyedik fejezet. Német és északi irodalom.</i>	
Holland. Magyarország. Scandinavia	1090
<i>Negyvenkettodik fejezet. Angolirodalom.</i>	
Spencer. Euphuismus. Shakespeare	1094
Záró szó	1113

Felvilágosító Jegyzetek a XV. könyvhez.

A) Savonarola	1135
B) V. Károly megválasztatása	1139
C) Róma kipusztítása a Colonnák által	1149
D) Pier Luigi Farnese halála	1154
E) Török kormány	1167
F) Soliman törvénykönyve	1177
G) Ünnepek	1184
H) Titkos tudományok	1210
I) Pico della Mirandola Boszorkánya	1220
K) A boszorkányok éji összejövételeiről, és vajjon való dolog-e az egyik helyről a másikra való átszállításuk	1229
L) V. Sixtus bullája a csillagjóslat s a bűvölések felett	1245
M) Katholikus reformterv	1252
N) VI. Hadrián pápasága	1270
O) Nyilvános erkölcstelenségek	1278
P) Renata ferrarai hercegnő	1283
R) Don Carlos fogsága	1288

S) Szent Bertalan-éji vérfürdő	Lap. 1293
T) Erzsébet jelleme	1318
U) Galilei tudományos élete	1326
V) A vérkeringés felfedezése	1363

TIZENHARMADIK KÖTET.

XVI. KÖNYV. (KORSZAK.)

XIV. Lajos. — Gallikanusok és jansenisták. — Az angol és francia irodalom aranykora. — Angolországi forradalom. — Spanyol örökösödési háboru. — A törökök leveretése és Oroszország fölemelkedése. — Olaszországi nyomoruságok. — A pozitív tudományok haladása.	
<i>Első fejezet. Általános áttekintés</i>	1
<i>Második fejezet. Franciaország. — XIII. Lajos és Richelieu.</i>	
Medici Mária. A hugenották első háboruja. Richelieu jelleme. A hugenották második háboruja. Harmadik háboru a hugenottákkal. József szerzetes. Cinq-Mars összeesküvése. Az Akadémia. XIII. Lajos vége.	8
<i>Harmadik fejezet. Regensség. — Mazarin. — A Fronde.</i>	
Mazarin. A parlament. Retz bibornok. A Fronde. A nagy Condé. Condé és Turenne. Pyrenaei béke	26
<i>Negyedik fejezet. XIV. Lajos kormányzása. — Colbert. — Nemzetgazdaság.</i>	
Pénzügy. Colbert. Colbertismus. Politikai nemzetgazdaság. Franciaország jóléte. Postaügy. Törvények	47
<i>Ötödik fejezet. Háborúk. — Hollandia.</i>	
Louvois. Változások a hadi taktikában. Erőditések. Vauuban. Tengerészet. Renau Bernát. Jean Bart. Hármasszövetség. Hollandia. Hollandi pártok. A Wittek. A Wittek vége. A nymwégi békekötés	66
<i>Hatodik fejezet. Új háborúk. — A bombáztatások. — Ryswicki béke.</i>	
Colbert vége. A berberék. A Hogue melletti csata. Catinat <i>Hetedik fejezet. A király, az udvar és a társadalom.</i>	90
Épületek. Szerelmi viszonyok. Vallásosság. Rambouillet-palota. Az udvar. Parókák. Halhéjas szoknyák. Madame de Sevigne. Megtérések. La Longueville. Ninon. Brinvilliers asszony. Becsületbeli dolgok	98
<i>Nyolczadik fejezet. Egyházi ékesszólás és politika. Bossuet és Fénelon. A quietismus.</i>	
Bourdaloue. Massillon. La Rue. Bossuet. Fenelon. Quietismus. La Guyon.	148
<i>Kilenczedik fejezet. Viszályok a római udvarral.</i>	
A regaliák. Az 1682. declaratio. A mentelmi jog.	167

	<i>Lap.</i>
<i>Tizedik fejezet. A nantesi kibocsátvány visszavétele.</i>	
A camisardok	176
<i>Tizennegyedik fejezet. A jansenisták.</i>	
Jansen. Az öt tétel. Saint-Cyran. Port-Royal. Arnauld. A probabilismus. Pascal. De Sacy bibliája. Racine. Quesnel. Az „Unigenitus“ bulla	186
<i>Tizenkettődik fejezet. A keresztény vallási viták.</i>	
Jurieu. Bayle. Pascal. Huet. Bossuet	220
<i>Tizenharmadik fejezet. A francia nyelv és irodalom.</i>	
Balsac. Voiture. Bartas. Benserade. Chapelain. Paul Scar- ron. Az akadémia. Jean. Baptista Rousseau. La Fontaine. Boi- leau. Moralisták. Saint-Evremond. La Rochefoucauld. La Bru- yére. Saint-Simon. Fontenelle	237
<i>Tizennegyedik fejezet. Holt nyelvek. — Itészet.</i>	
A latinisták. A feliratok és széptudományok akadémiaja. Hírlapok. A régiek és az újak. Dacier	260
<i>Tizenötödik fejezet. A színház.</i>	
Komikusok. Corneille. Racine. Molière	269
<i>Tizenhatodik fejezet. Angolország. — I. Károly.</i>	
I. Károly. Buckingham. Presbyterianusok. Polgárháboru. Hosszu parlament. Irhon. A függetlenek. Cromwell	288
<i>Tizenhetedik fejezet. Angol köztársaság.</i>	
A protectoratus. Cromwell Rikárd	323
<i>Tizennyolczadik fejezet. Az angol restauratio.</i>	
II. Károly. Quakerok. Penn Vilmos. Oates Titus. Shaftes- bury. A Habeas Corpus. Whig-ek és Tory-k. II. Jakab. Ora- niai Vilmos. Marlborough	337
<i>Tizenkilencedik fejezet. III. Vilmos. — Anna.</i>	
III. Vilmos. Anna. Angol bank. Keletindiai társaság	358
<i>Huszadik fejezet. Angol irodalom. — Jogtudósok.</i>	
Milton. Dryden. Swift. Addison. Pope. De Foe. Harring- ton. Hobbes. Locke	371
<i>Huszonegyedik fejezet. Németország.</i>	
Morva-testvérek. I. Leopold	392
<i>Huszonkettődik fejezet. Törökország.</i>	
III. Amurat. III. Muhamed. Uskokok. Erdély. Zsitvatoroki béke. I. Mustafa és II. Otman. IV. Amurat. Maroniták. Drú- zok. Fakr-eddyn. Perzsia. Thamasp. I. Nagy-Abbas. IV. Mu- hamed. Candiai háboru. Szentgothárdi csata. Vasvári béke. Bécs ostroma. Sobieski. II. Soliman. II. Mustafa. Savoyi Eu- gen. Karloviczi béke. Ragusa. Pétervárad csata. Passarovi- czi béke	403
<i>Huszonharmadik fejezet. Magyar- és Erdélyország.</i>	
I. József	428
<i>Huszonnegyedik fejezet. Spanyolország és Portugal.</i>	
IV. Fülöp. Portugal. IV. Braganza János. VI. Alfonz. II. Péter. II. Károly	436
<i>Huszonötödik fejezet. A spanyol örökösödés.</i>	

	<i>Lap.</i>
V. Fulöp. Fridlingeni és hochstetti csata. Utrechti béke.	
Rastadti béke	451
<i>Huszonhatodik fejezet. XIV. Lajos végnapjai</i>	467
<i>Huszonhetedik fejezet. Scandinavia.</i>	
Svédország. Krisztina. X. Károly Gusztáv. Roeskildi béke.	
XI. Károly. Dánia. Dán alkotmány. Svéd alkotmány	477
<i>Huszonnyolczadik fejezet. Lengyelország.</i>	
Lubomirski zavargásai. Sobieski (III.) János	492
<i>Huszonkilenczedik fejezet. Oroszország.</i>	
A Romanowok. III. Iván. IV. Vazul. IV. Iván. Kozákok.	
Siberia. I. Fedor. Boris. II. Godounof Fedor. III. Romanow	
Mihály. Michelovics Alexius. Szakadárak. III. Fedor. Orosz	
alkotmány. Bojárak. Városiak és parasztok. Papság. Zsófia	498
<i>Harminczadik fejezet. Nagy-Péter és XII. Károly.</i>	
XII. Károly. Narvai csata. Mazeppa. Pultavai csata. XII.	
Károly halála. A megváltoztatott svéd alkotmány. Görtz ha-	
lála. Nystadti béke. Péter intézkedései. Nemesség. Egyház.	
Alexius. Péter második utazása. Péter halála.	521
<i>Harminczegyedik fejezet. Olaszország. — Spanyol</i>	
<i>uralom.</i>	
Lombardia. A két-siciliei királyság. Campanella. Ossuna	
herczeg. D'Arcos herczeg. Masaniello. Ragály	550
<i>Harminczkettedik fejezet. Velence.</i>	
Uskokok. Bedmar összeesküvése	580
<i>Harminczharmadik fejezet. Savoya. — Valtellina. — Ge-</i>	
<i>nua. — Mantuai és monferrati örökösödés.</i>	
Savoya. Emanuel Filibert. I. Károly Emanuel. Valtellina.	
Genua. Mantuai örökösödés	586
<i>Harmincznegyedik fejezet. Pápai állam.</i>	
X. Ince. VII. Sándor. IX. Kelemen. X. Kelemen. XI. In-	
cze. VIII. Sándor. XI. Kelemen	600
<i>Harminczötödik fejezet. XIV. Lajos befolyása. — Mes-</i>	
<i>sina és Genua. — A Barbettik. — Spanyol örö-</i>	
<i>kösödés.</i>	
Messinai lázadás. A barbettik. A spanyol örökösödési	
háboru. Utrechti békeszerződés	611
<i>Harminczhatodik fejezet. Toscana</i>	625
<i>Harminczhetedik fejezet. Olasz irodalom.</i>	
Tasso. Marini. Metaphorák. Egyházi szónokok. Gramma-	
ticusok. Bartoli. Pallavicino. Segneri. Magalotti. Boccacini.	
Salvini. Tassoni. Bracciolini. Chiabrera. Arcadia. Filicaja.	
Guidi. Menzini. Színház. Maecenasok	634
<i>Harmincznyolczadik fejezet. Szépművészetek.</i>	
A Caraccik. Domenichino. Albani. Caravaggio. Guido. Gu-	
ercino. Lanfranco. Pier di Cortona. Ribera. Giordano. Sal-	
vator Rosa. Florencziek. Fresco-festők. Távtlat. Cremonaiak.	
A Campik. A Procaccinik. Milanóiak. Genuaiak. Piemontiak.	
Velenceziek. Szobrászat és építészet. Bernini. Maderno. Fon-	

tana. Borromini. Spanyolok. Velasques. Murillo. Németsalföldiek. Rubens. Hollandiak. Bamboccio. Németek. Angolok. Jones. Wren. Francziák. Poussin. Callot. Lesueur. Lebrun. Mignard. Puget. Girardon. Perrault. Lemer cier. Blondel. Hardouin. Le Notre. Zománczozás. Művészet-történelmek . . .	671
<i>Harminczkilenczedik fejezet. Bölcsészeti.</i>	
Gassendi. Descartes. Huet. Malebranche. Spinosza. Locke. Clarke. Leibnitz. Thomasius . . .	714
<i>Negyvenedik fejezet. Társadalmi tudományok.</i>	
Puffendorf. Nevelésügy. Nemzetgazdaszat. Politika. Jogtudomány. Van Espen. Leibnitz. Domat . . .	750
<i>Negyvenegyedik fejezet. Történelmi tudományok.</i>	
Földleírás. Keleti irodalom. Régészet. Kortan. Tudományosság. Bianchini. Magliabecchi. Hardouin. Történelem. A történet bölcsészete. Bossuet. Vico . . .	765
<i>Negyvenkettedik fejezet. Természettudományok és mennyiség tan.</i>	
Torricelli. Accademia del Cimento. Viviani. Borelli. Külföldi akademiák. Vegytan. Boyle. Természettörténet. Áltattan. Benceztan és Élettan. Gyógytan. Fűvészet. Földtan. Mennyiség tan. Erőmtan. Láttan. Csillagászat. Newton. A Cassinik . . .	791
Z á r s z ó	832

Felvilágosító Jegyzetek a XVI. könyvhez.

A) A társadalom a Fronde után	841
B) XIV. Lajos jogigényei a spanyol monarchia több államára . . .	854
C) A gallikán szabadságok	861
D) Türelmetlenségi törvények Írlandban	866
E) Harrington	871
F) Mohammed, III. Amurat fiának körülmetéltetési ünnepélye 1582-ben	881
G) Török ünnepélyek 1675-ből	892
H) Spanyol örökösödési háboru	898
I) Fenelon levele XIV. Lajoshoz	955
L) Conti-nak lengyel királylyá választatása	963
M) Ossuna herczeg kormánya	965
N) Bedmar összeesküvése	973
O) Messina odahagyása	984
P) Genua és XIV. Lajos	988
Q) Flórenczi szokásváltozások 1600-ban	996

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

XVII. KÖNYV. (KORSZAK).

Dynasticus háboruk. — Poroszország nagysága. — Bölcsészeti irodalom s a vélemény uralma. — Orosz terjeszkedések. — Angol főlény. — Amerikai szabadság. — India meg-

bódítása. — A tudományok diadala. — A forradalom előzményei.	
<i>Első fejezet.</i> Az utrechti béke következményei. — V. Fülöp.	
V. Fülöp. Alberoni bibornok	1
<i>Második fejezet.</i> Franciaország. — A kormányzáság.	
A kormányzó. Law rendszere. Marseillei pestis. Lengyelország.	16
<i>Harmadik fejezet.</i> A császárság. — VI. Károly	35
<i>Negyedik fejezet.</i> Poroszország. — Osztrák örökösödési háboru. — Aacheni béke.	
Mária Terézia. Trónkövetelők. Poroszország. Frigyes Vilmos. Fehrbellini csata. III. (I.) Frigyes. I. Frigyes Vilmos. II. Frigyes. Trenck. Aacheni béke	40
<i>Ötödik fejezet.</i> II. Frigyes. — Hétéves háboru.	
Roszbachi és leutheni csata. Kunnersdorfi és torgau csata. Párizsi béke. Hubertsburgi béke	58
<i>Hatodik fejezet.</i> Franciaország belállapota. — Corsica. — XV. Lajos.	
Corsica. Tódor király. Paoli. Franciaország belállapota. XV. Lajos. Pompadour. Du Barry. Maupeou parlament	79
<i>Hetedik fejezet.</i> Erkölcök.	
A játék. Fényűzés. Nemesség. Színészet. Társalgás. Szabadkőművesség	97
<i>Nyolczadik fejezet.</i> Bölcsészeti irodalom.	
Le Sage. Prevôt. Bölcsselem Angolországban. Bolingbroke. Montesquieu. Voltaire. Történelem. Rollin. Raynal. Maupertuis. Condillac. Holbach. Helvetius. Diderot. D' Alembert. Encyclopaedia. La Mettrie. Rousseau. Saint Pierre. Condorcet. Ekeszólás. Thomas. Marmontel. Itészet. La Harpe. Delille. Színügy. Piron	110
<i>Kilenczedik fejezet.</i> Társadalmi tudományok. — Philantropia. — Javítások.	
Burlamachi. Wolf. Vattel. Mably. Bentham. Kant. Közgazdaság. Quesnay. Smith. Parmentier. Himlőoltás. Jenner. Siketnémák. De l' Epée. Howard. Börtönök. Földmívelés. Arkwright. Watt	183
<i>Tizedik fejezet.</i> A jezsuita-rend eltörlése.	
Pombal. XIV. Kelemen	213
<i>Tizenegyedik fejezet.</i> Törökország és Perzsia.	
Sefi. II. Abbas. Soliman. Afghanok. II. Thamasp. I. Mahmud. III. Abbas. Sah-Nadir. Polgárháboru. A kadsarok III. Otman	240
<i>Tizenkettedik fejezet.</i> Oroszország.	
I. Katalin. II. Péter. Anna. VI. Iván. Erzsébet. Kozákok. III. Péter. II. Katalin	256
<i>Tizenharmadik fejezet.</i> Lengyelország.	
A dissidensek. III. Agost. Poniatowski Szaniszló. Bari con-	

	<i>Lap.</i>
foederatio. Lengye'ország feldarabolása. Az uj alkotmány. Kosciusko	268
<i>Tizennegyedik fejezet.</i> Törökország. II. Katalin.	
III. Mustafa. Montenegro. Görögök. Egyptom. Kainardsii béke. Krim. Orosz-osztrák háboru a törökök ellen. Suwaroff. III. Selim. Jassyi béke. A mongolok. II. Katalin	289
<i>Tizenötödik fejezet</i> Svédország.	
Svéd alkotmány. Holstein-ház. III. Gusztáv. 1772-iki alkotmány	309
<i>Tizenhatodik fejezet.</i> Dánia.	
Grönland. VI. Keresztély. V. Frigyes. VII. Keresztély. Struensee	316
<i>Tizenhetedik fejezet.</i> Nagy-Britannia. — A György-féle korszak.	
I. György. Walpole. II. György. Pitt Vilmos. III. György. Bute. Fox Károly. Jakab	321
<i>Tizennyolczadik fejezet.</i> Angol-amerikai gyarmatok.	
Virginia. Maryland. Uj-Angolország. Massachusetts. Hajózási acta. Carolina. Penn Vilmos. Georgia. Amerikai forradalom. Franklin. A jogok kijelentése. Washington. Függetlenségi nyilatkozat. Függetlenségi harcz. Párizsi béke. Az Egyesült-Államok alkotmánya	335
<i>Tizenkilencedik fejezet.</i> India.	
A mongol birodalom. Akbar. Dsangir. Aurengzeb. Nanekismus. Dupleix. Lally. Poivre. Bengala. Clive. Mahrattok. Haider-Ali. Az angol társaság alkotmánya. Hastings. Az indiai bill. Cornwallis. Tippu-Saib	378
<i>Huszdik fejezet.</i> Angolország belállapota. — Irodalom.	
Tengeri jog. Pénzügy. Pitt (ifjabb). Methodisták. Négeremancipatio. A katolikusok Angliában. Gordon lord. Irland. Irodalom. Richardson. Fielding. Sterne. Goldsmith. Thomson. Young. Macpherson. Robertson. Hume. Gibbon. Egyetemes történelem. Parlamenti szónokok. Blackston	413
<i>Huszonegyedik fejezet.</i> A császárság. Mária Terézia és II. József.	
II. József. Febronius. VI. Pius bécsi útja. Osztrák Németalföld. Bajorország. II. Leopold	440
<i>Huszonkettedik fejezet.</i> Szellem és irodalom Németországban.	
A felvilágosultak (illuminatusok.) Klopstock. Történelem. Herder. Müller. Itészet. Lessing. Schlegel. Szinművészet. Schiller. Göthe.	470
<i>Huszonharmadik fejezet.</i> Bölcsелем.	
Condillae. Hume. Berkeley. Skót iskola. Reid. Stewart. Wolf. Kant. Fichte	489
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Spanyolország.	
VI. Ferdinand. III. Karoly. Frà Gerundio	512

<i>Huszonötödik fejezet. Portugalia.</i>	
József. Pombal. Lissaboni földrengés. Brazília. I. Mária	527
<i>Huszonhatodik fejezet. Holland.</i>	
IV. Vilmos. V. Vilmos	535
<i>Huszonhetedik fejezet. Helvetszövetség.</i>	
Szövetségesek. Alávetett tartományok	543
<i>Huszonnyolczadik fejezet. Olaszország.</i>	
Sicília. Toscana. Gian Gaston. I. Leopold. Bécsi szerződés.	
A gennai lázadás. Aachen szerződés. A Két-Sicília	555
<i>Huszonkilencedik fejezet. Reformok.</i>	
Olasz philantropok. Akademiák. Pietro Verri. Cesare Bec-	
caria. Filangieri. Osztrák Lombardia. Piemont. II. Vittorio	
Amedeo III. Károly Emanuel. Toscana. I. Leopold. Pápai ál-	
lam. XI. Kelemen. XIII. Incze. XIII. Benedek. XII. Kele-	
men. XIV. Benedek. XIII. Kelemen. XIV. Kelemen. VI. Pius.	
Giannone. Scipione Ricci. Pistojai zsinat	568
<i>Harminczadik fejezet. Olaszország. Utolsó események.</i>	
Toscana. III. Ferdinand. Velence. Baffo. Lucca. Sardinia.	
Lombardia. Parma. A Két-Sicília	628
<i>Harminczegyedik fejezet. Olasz irodalom.</i>	
Casti. Frugoni. Gastone. Rezzonico gróf. Giuseppe Baretti.	
Francesco Algarotti. Egyházi szónokok. Carlo Goldoni. Szin-	
ház. Metastasio. Scipione Maffei. Vittorio Alfieri. Cesarotti.	
Nyelv. Gian Carlo Passeroni. Caspare Gozzi. Giovanni Fan-	
toni. Angelo Mazza. Giuseppe Parini. Lodovico Muratori.	
Egyházi írók. Bölcsészek. Jogtudósok. Részleges történetírás	
és itészet. Irodalom-történetek	650
<i>Harminczkettedik fejezet. Tudományosság. Régészet.</i>	
Eremitisme.	
Winckelmann. Heyne. Visconti. Orientalisták. Érmészet.	693
<i>Harminczharmadik fejezet. Szépművészetek.</i>	
Juvara. Bouchardon. Falconet. Van-Loo család. Vernet.	
Greuze. Reynolds. West. Értekezők a művészetekről. Met-	
szők, szobrászok. Canova.	704
<i>Harmincznegyedik fejezet. Zene és némajáték.</i>	
Tartini. Paisiello. Rameau. Gluck. Piccini. Mozart. Haydn.	
Beethoven	722
<i>Harminczötödik fejezet. Tudományok.</i>	
Lagrange. Moztan. Erőtan. Vettan. Vizmozgtan. Csillagászat.	
Laplace. Lalande. Bailly. Láttan. Herschell. Földleírás. Ter-	
mészetrájk. Buffon. Linné. Adanson. Bonnet. Áltattan. Vallis-	
nieri. Spallanzani. Földtan. Werner. Jegesztan. Ásványtan.	
Carburi. Arduin. Marsigli. Vegytan. Lavoisier. Léghajózat.	
Természettan. Villanyosság. Franklin. Volta. Galvani. Gyógy-	
tan. Boerhaave. Stahl. Hoffman. Baglivi. Haller. Bichat. Bor-	
deu. Barthez. Cabanis. Mesmer. Gyógyszerézet. Boncztan.	
Morgagni. Scarpa	733
<i>Harminczhatodik fejezet. XVI. Lajos.</i>	

Turgot. Necker. Calonne. A nemesség. Mária Antonia.	
Cagliostro. A nyak-ék ügy	485
<i>Harminczhetedik fejezet.</i> A forradalom előzményei.	
A király. Az udvar. A papság. A nemesség. Parlament.	
Országgyűlés. A nép. A hadsereg. Közvélemények. Beaumarchais. Voltaire végnapjai. Európa. Titkos társulatok. A kitűnőségek (notables) gyűlekezte	811

Felvilágosító jegyzetek a XVII. könyvhez.

A) Erkölcsi állapotok a Kormányzóság alatt	871
B) A korzok	890
C) A francia irodalomról	906
D) Quesnay elvei	984
E) Az amerikaiak jogainak kijelentése	986
F) Cesare Beccaria levele Morellet abbéhoz	989

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

XVIII. KÖNYV. (KORSZAK).

A forradalom. — Napoleon. A liberalismus. — A socialismus.	
<i>Első fejezet.</i> A nemzeti gyűlés.	
Orleans Fülöp. La Fayette. Sieyes. Mirabeau. Jakobinus klub. Sajtó. A Bastille lerombolása. Az augusztus 4-ki éjjeli ülés. Emberi-jogok. Az alkotmány	1
<i>Második fejezet.</i> Mirabeau és Barnave. — Első alkotmány.	
Mirabeau a király zsoldjában. Barnave. A testvérülés ünnepe. Nemesség és papság. Maury és Cazalés. Mirabeau halála. A király szökés-kísérlete. A párizsi községtanács és a kerületek. A bölcsészek. A menekültek. Az 1791-ki alkotmány	28
<i>Harmadik fejezet.</i> Törvényhozó-gyűlés. — Külpolitika. — A Convent.	
Girondisták. A klubok. A külföld. Robespierre. Danton. Marat. Augusztus 10-ke 1792. Pethion. Angolország magavi-selete. A háboru kezdete. A szeptemberi napok. Nemzeti Convent. Marat a Conventben. Danton. Dumouriez és a szövetségesegek. XVI. Lajos pere	52
<i>Negyedik fejezet.</i> A rémuralom. — A Vendée. — A III. év alkotmánya.	
Pitt és a forradalom. Franciaország és a coalitio. Dumouriez. Elhség és anarchia Párizsban. Dumouriez elpártolása. A forradalmi törvényszék. Desmoulins és Marat izgató irataik. Közjóléti bizottmány. Az 1793-ki alkotmány. Marat vége. A gyanusak ellen hozott törvény. Népgazdászati állapotok. Vendée. Vendée és Bretagne fölkelése. A fölkelés déli Franciaországban. A köztársaság harczi készülletei. A köztár-	

saság hadserege. Az új hadászat. Az 1793-ki hadjárat. A rémuralom. Lyoni vérengzések. A girondisták bukása. A guillotine áldozatai. A párizsi nép és a guillotine. Maria Antonia vége. Bailly halála. Lavoisier és Barnave halála. Custine vége. A forradalmi törvényszék eljárása. Rémpapok Nantes-ben és a déli részeken. Gúnyolódás. Forradalmi naptár. Az atheismus ünnepe. Cloutz. Robespierre mint az atheismus rosálója. Robespierre mint a dantonisták ellenese. Robespierre erényes köztársasága. A Convent elismeri egy lefelsőbb lény létezését és a lélek halhatatlanságát. Robespierre hatalma tetőpontján. Robespierre bukása. A reactio kezdete. Anglia hódításai. Franciaország harcban a coalitival. Békealkudozások. Vendée újabb fölkelése. Angolország folytatja a háborút. A köztársaság új alkotmánya. A Convent munkáját befejezi.	78
<i>Ötödik fejezet.</i> A directorium. — A communismus. — Buonaparte. — Olaszországi hadjárat.	
Babeuf. Pénzügyi állapotok. Olaszország. Buonaparte. Olaszországi hadjárat. Pozsonyi országgyűlés. Alvinczy. Velenze vége. Campoformiói béke.	114
<i>Hatodik fejezet.</i> A campoformiói béke után. — Az egyiptomi hadjárat.	
Alpeseken-inneni köztársaság. Genua. Róma. Hollandia. Schweiz. Buonaparte Párizsban. Egyiptom. Malta. Buonaparte Egyiptomban.	143
<i>Hetedik fejezet.</i> Vereségek. — A directorium bukása.	
Oroszhoni I. Pál. Olaszország. Róma. Nápoly. Piemont. A szövetséges hatalmak. A háború Felső-Olaszthonban. Nápolyi reactio. A francia uralomnak Olaszthonban vége. Politikai állapotok Franciaországban. Buonaparte Syriában. Buonaparte visszatérése.	157
<i>Nyolczadik fejezet.</i> Consulat. — Lunevillei béke.	
A VIII-ik év alkotmánya. Talleyrand. A második szövetség. Marengói csata. Lunevillei béke.	179
<i>Kilenczedik fejezet.</i> A consul mint szervező. — Törvénykönyv. — Concordatum. — Amiensi béke.	
Közzoktatás. Törvénykönyv. Istentisztelet. VII. Pius. Concordatum. Irodalom. Chateaubriand. Fegyveres semlegesség. Pál császár halála. Irland. Egyiptom. Amiensi béke. San-Domingo. Louverture.	195
<i>Tizedik fejezet.</i> Az amiensi békétől a pozsonyiig.	
Schweiz. Németország. Cadoudal. Napoleon császár. Italia. Lyoni tanácskozmány. Harmadik szövetség. Auszterlitzi csata. Pozsonyi béke.	221
<i>Tizenegyedik fejezet.</i> A pozsonyi békétől a tilsitiig.	
Nápolyország. A németbirodalom vége. Poroszország. Negyedik szövetség. Oroszország. Tilsiti béke.	224
<i>Tizenkettedik fejezet.</i> Császári kényuralom. — Spanyol háború. — Wagrami csata.	

Szárazföldi zárlat. Spanyolország. Portugalia. Spanyol háboru. Erfurti értekezés. Ötödik szövetség. 1809-ki osztrák-francia háboru	255
<i>Tizenharmadik fejezet. A közvélemény visszahatása. — Vallási küzdelmek.</i>	
Vallási küzdelmek. Sinedrion. VII. Pius	281
<i>Tizennegyedik fejezet. Oroszországi hadjárat. — A szövetségesek Franciaországban.</i>	
Svéd IV. Gusztáv. XIII. Károly. Bernadotte. Oroszország. Sándor. Oroszországi hadjárat. Moszkva. Visszavonulás. Malet összeesküvése. Szászországi hadjárat. Hatodik szövetség. Dresdai és lipesei csata. A szövetségesek Franciaországban. Napoleon lemondása	302
<i>Tizenötödik fejezet. Italia. — Napoleon visszatérése.</i>	
Olasz királyság. Lucca és Toscana. Nápolyi királyság. Murat. Az olaszok vitézsége. Carbonarik. Az olasz királyság vége. Restauratio Olaszországban. XVIII. Lajos, Franciaország királya. A bécsi congressus. Napoleon visszatérése. Murat vége. Utolsó szövetség. Waterlooi csata. Napoleon vége	331
<i>Tizenhatodik fejezet. Bécsi szerződés.</i>	
Szent-szövetség	368
<i>Tizenhetedik fejezet. A négerrek. — A berberek.</i>	
A négerrek. A berberek. Marocco	387
<i>Tizennyolczadik fejezet. A pápák. — Vallási ügyek.</i>	
Concordatumok. De Maistre. Lamennais. Vallásfelekezetek. Evangelikus egyház. Hërmesianok. Rationalisták	401
<i>Tizenkilencedik fejezet. Liberalismus. — Carbonarik. — Alkotmányok.</i>	
Titkos társulatok. Carbonarik. Aacheni congressus. Spanyolország. Spanvol alkotmány. VII. Ferdinand. Az 1820-ki fölkelés. Portugalia. Olaszország. Két-Sicilia. Piemont. Lombardia. Spanyolországi polgárháboru. Veronai congressus	424
<i>Huszdik fejezet. Török és Görögország.</i>	
III. Selim. II. Mahmud. Mehemet Ali. A vahabiták. Görögország. Albanok. Montenegro. Ali Tebelen. Joni szigetek. Parga. Görög fölkelés. Görögország ujjaszületése. Bosaris halála. Byron. Mehemet Ali. Missolongi elfoglalása. A janicsárok megsemmisítése. Navarini ütközet. A drinápolyi béke	475
<i>Huszzonegyedik fejezet. Amerika. — A gyarmatok.</i>	
Egyesült-Államok. Jackson. Canada. Haiti. Déli gyarmatok. Columbia. Bolivar. Buenos-Ayres. Chili. Paraguay. Peru. Mexico. Brasilia. Panamai congressus. Középamerikai köztársaság. Mexico. Texas. Oregon. Amerika állapota	517
<i>Huszonkettedik fejezet. Franciaország. — Restauratio.</i>	
Doctrinairek. Constant Benjamin. Berry herczeg meggyilkoltatása. Vallás. Irodalom, X. Károly. Algir	558
<i>Huszonharmadik fejezet. A z 1830-ki forradalmak. — Franciaország.</i>	

Lajos Fülöp. Holland. Belgium. Lengyelország. Olaszország.	I. lap. 581
<i>Huszonnegyedik fejezet.</i> Franciaország belállapota. — Jegyzőkönyvek.	
Londoni conferentia. Olaszország. Giovane Italia. Len- gyelország. Cholera. Varsó elfoglalása. Belgium. Holland. Franciaország. Vallásos liberalisok. Saint-Simonismus .	602
<i>Huszonötödik fejezet.</i> Déli országok.	
Lombard-Velencze. A herczegségek. Toscana. Sardinia. Két-Sicilia. Romagna. Portugalia. II. Mária. Spanyolország. II. Izabella .	623
<i>Huszonhatodik fejezet.</i> Oroszország.	
Sándor. Miklós. Perzsia. Cserkeszek. Katonai gyarmatok. Kozákok. Oroszország állapota. A katolikusok üldöztetése. A zsidók üldöztetése .	646
<i>Huszonhetedik fejezet.</i> Németország.	
Németszövetség. Ausztia. Magyarország. Csehország. Po- roszország. Vámegelet .	665
<i>Huszonnyolczadik fejezet.</i> Schweiz .	687
<i>Huszonkilencedik fejezet.</i> Scandinavia.	
Norvégország. Svédország. Dánia. .	696
<i>Harminczadik fejezet.</i> A britt birodalom.	
IV. György. Canning. Az angol bank. Irland. O'Connell. A katolikusok emancipációja. IV. Vilmos. Parlamenti reform. Angol alkotmány. Jólét és szegénység. Gabonakérdés. Tarifa-reform. A pártok. Vallási dolgok .	704
<i>Harminczegyedik fejezet.</i> Angol gyarmatok. — India. — China.	
Hindostan. Az angol Társaság. Afganistan. A síkek. China .	744
<i>Harminczkettedik fejezet.</i> Keleti ügyek.	
Görögország. Duna-Fejedelemségek. Törökország. Egyiptom. Syria. Maroniták. Drusok .	764
<i>Harminczharmadik fejezet.</i> Irodalom.	
Staël asszony. Romantikusok és classicisták. Chateaubri- and. Byron. Scott. Walter. Monti. Manzoni. Tévedt irodalom. Lamartine. Hugo Victor. Francia színműírók. Francia re- gényírók. Itészek. Angol irodalmárok. Amerikai írók. Német irodalmárok. Scandinau írók. Magyar írók. Orosz írók. Len- gyel írók. Spanyol írók. Portugal írók .	785
<i>Harmincznegyedik fejezet.</i> Történelmi tudományok.	
Francia történészek. Olasz történészek. Spanyol történet- írók. Orosz és német történetírók. Régészek. Orientalisták. Földleírók .	832
<i>Harminczötödik fejezet.</i> Szép művészetek.	
Zene. Rossini .	853
<i>Harminczhatodik fejezet.</i> Természettudományok. — Al- kalmazások.	
Eszközök. Mennyiségtan. Súlytalanok. Fény. Meleg. Vil-	

lanyosság. Delejesség. Légtűnettan. Vegytan. Egyenértékek. Kétalakuság. Növénytan. Ásványtan. Földtan. Alattan. Cuvier. Szerv-eredettan. Gyógytan. Broussais. Agytan. Gall. Állati delejesség. Gyógyszerek. Csillagászat. A tudományok gyakorlati alkalmazása. Gőz. Utak	869
<i>Harmiczhetedik fejezet, Bölcsészett.</i>	
Német bölcsészek. Schelling. Hegel. Angol bölcsészek.	
Francia bölcsészek. Olasz bölcsészek	922
<i>Harmincznyolczadik fejezet. Társadalmi tudományok.</i>	
Jogtudósok. Bentham. Törvénykönyvek. Statistica. Nemzetgazdászok. Say. Malthus. Sismondi. Szegényügy. Javítások. Nevelés. Börtönök. Socialisták. Saint-Simon. Fourier Károly. Owen. Communisták	944
Z á r s z ó	987

Felvilágosító jegyzetek a XVIII könyvhez.

A) Képviselői utasítások	1021
B) Az emberi és polgári jogok kihirdetése	1028
C) A testvérülés ünnepe.	1031
D) A papi javak elkobzása	1036
E) Raynal levele a nemzetgyűléshez	1038
F) Burke a forradalom ellen	1044
G) XVI. Lajos végrendelete	1046
H) Maria Antonia	1050
I) A rémuralom	1059
L) Napoleon mint szervező	1065
M) A török birodalom felosztása	1072
N) Az indiai társaság kivonatos története	1076
O) Észak-Amerika irodalma	1081
P) Carlisle a francia forradalomról	1085

AZ UTOLSÓ HARMINCZ ÉV TÖRTÉNETE.

I. Mozgalmak. — Ujitások. — Forradalmak.

Ujitások. Alkotmányok. Francia forradalom. Francia köztársaság. Bécsi forradalom. Öt napi harc Milanóban. Nemzeti háboru. Egyesülés. Balesetek. Következmények. 1

II. A nemzetiség. — Németek és szlávok.

Németország. Törekvések az egységre. Poroszország. Lengyelország. Panslavismus. Frankfurti parlament. Németországi zavarok. Csehország. Magyarország. A magyar és a bécsi forradalom. A forradalom utószülöttei. 20

III. Franciaország. — III. Napoleon.

A demagogia. Állam-csin. Napoleon császár. Politikája . 42

IV. Krimi háboru.

51

V. Párizsi béke. — Olasz háboru és egység.

Párizsi congressus. Piemont Ausztria ellen. Osztrák alkotmány. Piemont állapota. Cavour. Olaszországi nyugalanságok.

A nemzeti párt. Orsini. Francia beavatkozás. Magenta. Solferino. Villafranca. Területsatolások. Nizza és Savoya. A nápolyi király. Marsala. Árulások. Nápoly. Gaëta. Betörés a pápai államba. Haszontalan berzenkedések. Cavour halála. Az elismert olasz királyság. Rendetlenségek. Garibaldi. Mazzini. A szerződés	55
VI. Mexikói hadjárat. — Ausztria és Poroszország. Miksa. Schleswig-Holstein. Ausztria és Poroszország. Poroszország gyarapodása. Fondorkodás Olaszországgal. Ausztria leverve. Új birodalom.	86
VII. Francia és Poroszország. — A communismus. III. Napoleon. Socialismus. Communismus. Háboru Porosz és Franciaország között. A communisták. Francia-köztársaság. Thiers. A helyreállott Franciaország. Poroszország és Németország. Porosz nagyság.	97
VIII. Vallás-ügyek. — A világi hatalom bukása. Vallási hanyatlás. Egyház és állam. Az állam-imádók egyházellenessége. IX. Pius. IX. Pius és Olaszország. Katholikus párt. Római ünnepélyességek, duzzogások és fenyegetések. A szepültelen fogantatás. Az eretnkségek. A syllabus. Vaticani zsinat. Csalhatatlanság. Betörés Rómába. A garancia-törvény. Külpolitika. A világi uralom megszűnésének eredményei. XIII. Leo. Engesztelhetetlenség.	115
IX. Nagy-Britannia. Brit politika. Irland. Féüiek. Emancipatio. Államegyház. Angol irodalom.	141
X. Török és Oroszország. A társadalom-ellenes islam. A törökök. A törökök és keresztények. Szerbia. Bosznia. Creta. Háboru Oroszországgal. A sanstefanoi béke. Cyprus	150
XI. Görögország. A Jóni-szigetek,	165
XII. Egyiptom. — Afrika. Egyiptom. A suezi csatorna. A berbér államok. Algir. Fölfedező utazások Afrikában. Barbárság	168
XIII. Ázsia. China. A Tae-pingek. Európaiak Chinában. Chinai állapotok. Változás a chinai műveltségben. Japán. Cochinchina. Korea. Közép-Ázsia. India. Oceania.	175
XIV. Az amerikai Egyesült-Államok. Az Egyesült-Államok növekedése és virágzó állapota. Iskola, tudományok, irodalom. Állami és vallási élet. A mormonok. A rabszolgaság. A secessio-háború. A háború következményei.	188
XV. Dél-Amerika. Brasil. Chile. Equador. Bolivia. Venezuela. Argentina. Nicaragua stb. Peru. Chile. Bolivia. Panama. Mexiko. Uj-Mexiko.	

San-Domingo. Cuba. Tudományos és irodalmi állapotok Dél-Amerikában .	202
XVI. Jelenlegi állapot. — Az északi országok.	
a) Oroszország. Lengyelország. A szolgák felszabadítása. A nihilisták. Orosz irodalom. b) Ausztria. Ausztria-Magyarország. Ausztria és Németország. c) Német-császárság. d) Scandinavia. Dania. Svédország. Norvégország.	211
XVII. Belgium. — Holland	226
XVIII. Schweiz	229
XIX. Iberiai félsziget.	
a) Spanyolország. b) Portugalia.	231
XX. Olaszország.	
Sicilia. Törvény a gyanusak ellen. Mazzini. Félelmek. Zilált állapotok. Haderő. Kíváncos javítások. Communismus. Elért javítások. Olasz eszmény-kép	237
XXI. Tudományok és művészetek.	
Tudományok. Találmányok és alkalmazások. Szervélettudomány. Anyag és szellem. Philosophia. Irodalom. A verismus. Színház. Szépművészetek.	257
XXII. Történelmi tudományok.	
Archaeologia. Mythologia. Nyelvtudomány. Politika. Földrajz. Statisztika. Történelmi felébredés. A történetírás kötelességei. Geogonia. A föld kora. A történelemelőtti ember. Történelemelőtti művek. A hypothesisek. Az ember kiválósága. A genesis. A bibliai történet.	280
XXIII. Politika és morál.	
A forradalom. Közmunkák. Erkölcstelen tanok. Socialismus. A haladás. Javítások. Kijózanodás. Tényleges állapotok. Egyház és állam; hit és tudomány. A háboru. Köz-jog. Gazdaság. Remények.	306

